

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการ “ การพัฒนาการศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพในชุมชน ”

โดย

ศาสตราจารย์ ดร.วิสุทธิ ไบไม้

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการ “ การพัฒนาการศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพในชุมชน ”

โดย

ศาสตราจารย์ ดร.วิสุทธิ ไบไม้

สนับสนุนโดย

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

สารบัญ

บทสรุปสำหรับผู้บริหาร	1
Abstract	3
บทคัดย่อ	4
คำนำ	5

ภาคกรณีศึกษา

ไร่หมุนเวียน

- ความหลากหลายในไร่หมุนเวียน	7
- ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวของคนกะเหรี่ยงทุ่งใหญ่น	27

พันธุ์ข้าวพื้นบ้าน

- ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวไร่พื้นบ้านอีสานในพื้นที่สูงเทือกเขาเพชรบูรณ์	45
- ความหลากหลายของพันธุ์กรรมข้าวพื้นบ้านบริเวณพื้นราบภาคอีสาน	52
- พันธุ์ข้าวพื้นบ้านในข้าวนาทาม	63
- ความหลากหลายทางพันธุ์กรรมของข้าวขึ้นน้ำภาคกลาง	70
- ข้าวคือชีวิต : กรณีศึกษาข้าวพื้นบ้านพัทลุง	79

สวนผสมผสาน

- สวนเมืองผสมผสาน รูปแบบสวนผสมผสานบนที่สูง	90
- ความหลากหลายในสวนผสมผสานคลองกระเจง อ.สุวรรณโลก จ.สุโขทัย	95
- สืบสายพันธุ์ทุเรียนพื้นบ้านไทย	106
- ตะกร้าผลไม้ของแม่กลอง	122
- ความหลากหลายทางชีวภาพในสวนผสมชุมชนคีรีวง	140

ผักพื้นบ้านและสมุนไพร

- ผักพื้นบ้านและเกษตรกรรมอินทรีย์ของนายพนมกร-นางพวงทอง นามจันทร์	159
- การอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากความหลากหลายพืชสมุนไพรอีสาน	166
- ผักพื้นบ้านในระบบเกษตรกรรมยั่งยืนพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง	179

พื้นที่ชุ่มน้ำ

- ความหลากหลายทางชีวภาพในป่าบุ่งป่าทาม ลุ่มน้ำมูลตอนกลาง	191
- ชุมชนกับการจัดการป่าพรุคันธุลี	204

ประมงพื้นบ้าน

- ความหลากหลายของพันธุ์ปลาและวิถีชีวิตการหาปลาชุมชนลุ่มน้ำสงคราม 225
- ชุมชนชาวประมงพื้นบ้านอันดามันกับการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ 242

ความหลากหลายทางชีวภาพกับมิติจิตวิญญาณ

- พุทธเกษตรกรรมกับความหลากหลายทางชีวภาพ 271

บทความ

- ไก่อพื้นเมืองในวิถีชุมชน 284

ภาคเวทีการประชุม

- ปาฐกถาเปิด 293
- ข้อเสนอจากการแบ่งกลุ่มย่อย 306
- การอภิปรายนโยบายความหลากหลายทางชีวภาพในประเทศไทย 313
- สรุปกลุ่มย่อย
 - ความหลากหลายทางชีวภาพในระบบไร่หมุนเวียน 328
 - ความหลากหลายทางชีวภาพในสวนพื้นบ้านไทย 334
 - ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวในระบบนาต่างๆของประเทศไทย 340
 - ไก่อพื้นบ้านในวิถีชุมชน 348
 - การจัดการทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ชุ่มน้ำและประมงพื้นบ้าน 353
- การอภิปรายจุดประกายแนวคิดเค้าโครงและแผนปฏิบัติการ 362
- ภาคผนวก
 - รายงานสรุปความก้าวหน้าของโครงการ 372
 - รายชื่อผู้เข้าร่วมประชุม 376
 - โครงการประชุมแลกเปลี่ยนประสบการณ์ของเกษตรกรและชุมชน 381

บทสรุปสำหรับผู้บริหาร

ความหลากหลายทางชีวภาพ มีบริบทที่เกี่ยวข้องอยู่ 3 ระดับคือ ความหลากหลายของสิ่งมีชีวิต ความหลากหลายของระบบนิเวศ และความหลากหลายทางวัฒนธรรม

งานศึกษาประสบการณ์ความหลากหลายทางชีวภาพจากประสบการณ์ของเกษตรกรและชุมชนใน รายงานศึกษานี้จึงครอบคลุมการศึกษาที่ครอบคลุมบริบทของความหลากหลายทางชีวภาพทั้ง 3 ระดับดังกล่าว ทั้งนี้โดยแบ่งกลุ่มการศึกษาออกเป็น 6 กลุ่มสำคัญคือ 1) ความหลากหลายทางชีวภาพในไร่นา วน 2) ความหลากหลายทางชีวภาพของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านในชุมชนต่างๆ 3) ความหลากหลายทางชีวภาพ ในสวนผลไม้ 4) ความหลากหลายทางชีวภาพของสมุนไพรและผักพื้นบ้าน 5) ความหลากหลายทางชีวภาพ ของชุมชนในพื้นที่ชุ่มน้ำ 6) ความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชนประมงพื้นบ้าน และ 7) ความหลากหลายทางชีวภาพกับมิติทางจิตวิญญาณ

การศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ไร่นา วน ได้สะท้อนให้เห็นถึงวิถีวัฒนธรรมของ ชาวปะกาเกอญอทั้งในภาคเหนือ และภาคตะวันตกที่รักษาความหลากหลายทางชีวภาพเอาไว้ได้ในระดับ สูงมากที่สุดระบบหนึ่ง ตัวอย่างเช่นไร่นา วนปีแรกในพื้นที่ภาคเหนือนั้นมีพืชอาหาร 30 ชนิด 167 สาย พันธุ์ เฉพาะพันธุ์ข้าวอย่างเดียวนั้นมีสูงถึง 28 สายพันธุ์ ในขณะที่ไร่นา วนที่ชุมชนจะแก จ. กาญจนบุรีนั้น ปลูกพันธุ์ข้าวถึง 36 สายพันธุ์ แต่น่าเสียดายที่ชุมชนท้องถิ่นดังกล่าวกำลังได้รับแรงกดดัน อย่างหนักให้ยุติการทำไร่นา วนด้วยเหตุผลเรื่องการรักษาพื้นที่ป่าไม้ ทั้งๆที่การผลิตชุมชนออกไปดัง กล่าวได้ทำลายความหลากหลายทางวัฒนธรรมไปพร้อมๆกับการทำลายความหลากหลายทางชีวภาพไป พร้อมๆกัน

นอกจากข้าวไร่ถูกรักษาไว้ในพื้นที่ชนพื้นเมืองทางภาคเหนือแล้ว ชุมชนอื่น เช่น ชุมชนที่ทำไร่บนพื้นที่ราบสูงของเทือกเขาเพชรบูรณ์ ที่ บ้านตาตฟ้า – ดงสระคร่าน ต.วังสวาป อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น บ้าน เทพนา ต.บ้านไร่ อ.เทพสถิต จ.ชัยภูมิ และบ้านไร่ใต้ อ.น้ำหนาว จ.เพชรบูรณ์ ยังคงปลูกพันธุ์ข้าวไร่ไว้ได้ ประมาณ 19 สายพันธุ์ โดยเป็นการปลูกเพื่อสนองต่อความต้องการอาหารเป็นพื้นฐาน ในขณะที่ข้าวไร่ ซึ่งปลูกอยู่นั้นหลายพันธุ์มีลักษณะที่เหมาะสมกับการทำอาหารเฉพาะอย่างเช่น ทำข้าวเม่า ขนมจีน หรือทำ สาโท เป็นต้น การรักษาพันธุ์กรรมข้าวเช่นนี้ยังปรากฏในพื้นที่ราบน้ำท่วมถึงริมแม่น้ำที่เรียกว่า "ทาม" ด้วย โดยพันธุ์ข้าวเหล่านี้เป็นพันธุ์ข้าวอายุสั้นที่ให้ผลผลิตสูงกว่าข้าวที่ปลูกในนาทั่วไปตั้งแต่ 60-100 % เลยทีเดียว

เกษตรกรและชุมชนท้องถิ่นต่างๆเป็นจำนวนมากยังได้รักษาพันธุ์กรรมประเภทอื่นๆ เช่น ไม้ผล ผักพื้นบ้าน และสมุนไพรพื้นบ้านไว้ด้วย ดังตัวอย่างเช่นชุมชนคลองกระเจง จ.สุโขทัยซึ่งทำสวนไม้ผลผสมผสานแบบพื้นบ้านยังคงรักษารูปแบบเกษตรกรรมแบบพื้นบ้านเอาไว้ได้กว่า 80 % ของพื้นที่สวนทั้งหมด เช่นเดียวกับชาวสวนไม้ผลหลายรายที่ทำสวน "สมรม" ที่ศรีวังศ์ จ.นครศรีธรรมราช ปลูกไม้ผลถึง 42 ชนิด ไม้ใช้สอย 36 ชนิดและพืชชั้นล่างอีก 30 ชนิด กล่าวเฉพาะสายพันธุ์ที่เรียนอย่างเดียวยังมีสายพันธุ์ต่างๆปลูกอย่างหลากหลาย 30-40 ชนิดภายในสวนของเกษตรกรเพียงรายเดียว ประสบการณ์เช่นนี้ปรากฏอยู่แม้ในพื้นที่ในภาคกลาง เช่นจังหวัดนครนายกซึ่งเกษตรกรรายหนึ่งสืบสานสายพันธุ์ที่พ่อแม่และบรรพบุรุษมอบเอาไว้ได้กว่า 50 สายพันธุ์

ความหลากหลายของพันธุ์กรรมซึ่งชุมชนได้รักษาเอาไว้ นั้น ได้รับผลกระทบโดยตรงจากการขยายตัวของวิถีการเกษตรเชิงพาณิชย์ การขยายตัวของพื้นที่อุตสาหกรรม และโครงการพัฒนาต่างๆของรัฐ ดังตัวอย่างเช่นผลกระทบของโรงงานอุตสาหกรรมที่มีต่อพื้นที่"ตะกร้าผลไม้แห่งแม่กลอง" อ.บางคนที จ.สมุทรสงคราม โครงการเขื่อนราษีไศล ที่ทำลายระบบนิเวศป่าบึงป่าทามซึ่งถือว่าเป็น"มดลูก"ที่ให้กำเนิดสรรพชีวิตอันหลากหลายของลำน้ำมูล การขยายพื้นที่เกษตรกรรมขนาดใหญ่ของกลุ่มทุนรอบป่าพรุคันธุลี อ.ท่าชนะ จ.สุราษฎร์ธานี ซึ่งเป็นแหล่งรวบรวมนกและสัตว์ป่านานาชนิด เป็นต้น และหากไม่มีการดำเนินการใดๆเพื่อจัดการกับปัญหาดังกล่าวได้แล้ว แหล่งรวบรวมความหลากหลายทางชีวภาพอื่นๆเช่น กลุ่มน้ำสงครามซึ่งปัจจุบันยังไม่ได้รับผลกระทบจากโครงการขนาดใหญ่ใดๆก็อาจตกอยู่ภายใต้อันตรายจากการถูกทำลายลงไปในที่สุดเช่นเดียวกับผลกระทบที่เกิดขึ้นในพื้นที่อื่นๆ

อย่างไรก็ตามจากกรณีศึกษา เราจะพบว่าหากเราสามารถดำรงรักษาความหลากหลายทางวัฒนธรรมและวิถีเกษตรกรรมพื้นบ้านเอาไว้ดังกรณีชุมชนปะกาเกอญอ หากเกษตรกรสามารถพัฒนารูปแบบเกษตรกรรมที่ยั่งยืนรูปแบบต่างๆ ดังกรณีเกษตรกรที่ทำสวนผักพื้นบ้านและเกษตรกรรมอินทรีย์ที่ชุมชนแม่ทา อ.แม่ออน จ.เชียงใหม่ เกษตรกรที่ปลูกผักพื้นบ้านในระบบยกร่องที่ปากพนัง จ.นครศรีธรรมราช หรือความร่วมมือกันทั้งชุมชนในกรณี กลุ่มสมุนไพรที่นาโผ อ.กุดชุม จ.ยโสธร รวมทั้งกรณีการรวมตัวของชุมชนชาวประมงพื้นบ้านฝั่งอันดามัน เราก็จะยังคงมีศักยภาพที่จะรักษาและพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพให้งอกงามยิ่งขึ้น

กรณีศึกษาทั้งที่เป็นประสบการณ์ของปัจเจกเกษตรกร และชุมชนทั้งหมด ชี้ว่ามิติเกี่ยวกับความหลากหลายทางชีวภาพนั้น หาได้เป็นฐานสำหรับความการพัฒนาความเป็นอยู่ และสุขภาวะทางกายและจิต เท่านั้นหากแต่เกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับการพัฒนาจิตวิญญาณของเกษตรกร ชุมชน และต่อสังคมไทยโดยรวมด้วย

Abstract

The 20 cases study prove that farmer and local communities have important roles in conservation, development and utilization of biological resources. The study conclude 20 cases which cover; 1) biodiversity in Karen rotation cultivation, 2) diversity of rice varieties in many local communities, 3) diversity of fruit trees, 4) diversity of edible and medicinal plants, 5) biodiversity in wet land, 6) biodiversity in fishfolk communities and 7) biodiversity and spiritual aspect. Although many selected cases reported the negatively affected to biodiversity by chemical farming, government reconstruction projects and the expand of industry areas, but most of them clearly show how farmers and local communities using their task and skill to maintain and recover the country genetic resources. Supporting local communities to maintain their traditional way of life, development of sustainable agriculture and cooperation among local groups for biodiversity conservation, development and utilization will benefit not only local communities themselves but all Thai people.

บทคัดย่อ

เกษตรกรและชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทยมีบทบาทสำคัญในการอนุรักษ์ พัฒนา และใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพ กรณีศึกษา 20 กรณีศึกษา ซึ่งครอบคลุม 1) ความหลากหลายทางชีวภาพในไร่นาวนเวียน 2) ความหลากหลายทางชีวภาพของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านในชุมชนต่างๆ 3) ความหลากหลายทางชีวภาพในสวนไม้ผล 4) ความหลากหลายทางชีวภาพของสมุนไพรและผักพื้นบ้าน 5) ความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชนในพื้นที่ชุ่มน้ำ 6) ความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชนประมงพื้นบ้าน และ 7) ความหลากหลายทางชีวภาพกับมิติทางจิตวิญญาณ ซึ่งให้เห็นว่าถึงแม้และชุมชนได้รับผลกระทบจากการผลิตเชิงพาณิชย์ การขยายตัวของอุตสาหกรรม และโครงการขนาดใหญ่ของรัฐ แต่เกษตรกรและชุมชนเป็นจำนวนมากยังคงรักษาและพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพเอาไว้ได้ โดยการรักษาความเชื่อและวิถีวัฒนธรรมซึ่งเคารพต่อธรรมชาติ การพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนรูปแบบต่างๆ รวมทั้งการรวมตัวกันเป็นองค์กรและเครือข่ายที่เข้มแข็งเพื่อปกป้องความหลากหลายทางชีวภาพ ทั้งนี้เพื่อประโยชน์สุขของเกษตรกร ชุมชน และต่อสังคมไทยโดยรวมด้วย

คำนำ

โครงการ "ปลูกความหลากหลายให้งอกงาม" เป็นโครงการร่วมขององค์กรพัฒนาเอกชน หน่วยงานของรัฐ และเครือข่ายของเกษตรกรหลายองค์กร ทั้งนี้โดยมีสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) สถาบันทรัพยากรธรรมชาติและความหลากหลายทางชีวภาพ (NAREBI) และโครงการโครงการพัฒนาองค์ความรู้และศึกษานโยบาย การจัดการทรัพยากรชีวภาพในประเทศไทย เป็นผู้สนับสนุนงบประมาณในการดำเนินงาน

การจัดกิจกรรมนี้ถือได้ว่าเป็นครั้งแรกที่มีการประสานงานกับองค์กรต่างๆ ในประเทศไทยอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งโดยมีชาวบ้านและชุมชนต่างๆ จากเครือข่ายเกษตรกรทางเลือกและเครือข่ายทรัพยากรธรรมชาติเข้าร่วมกิจกรรมนี้อย่างคึกคัก ทั้งนี้โดยมีกิจกรรมสำคัญ 2 กิจกรรมคือ

- 1) การจัดทำกรณีศึกษาจำนวน 20 กรณีศึกษา ทั้งนี้โดยได้รับความร่วมมือจากองค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ หลายท่านเข้าร่วมในการจัดทำ ครอบคลุมพื้นที่ทุกภาค และครอบคลุมความหลากหลายทางชีวภาพที่สำคัญๆ ครอบคลุม
- 2) การจัดเวทีเพื่อแลกเปลี่ยนประสบการณ์ ระหว่างวันที่ 29 -30 มิถุนายน 2544 โดยจัดให้มีขึ้นที่ศูนย์ฝึกอบรมสมาคมส่งเสริมสถานภาพสตรี (วีเทรน) ดอนเมือง กรุงเทพฯ ทั้งนี้มีผู้เข้าร่วมประชุมประมาณ 150 คน

วัตถุประสงค์สำคัญของกิจกรรมทั้งสองคือการรวบรวมประสบการณ์ และแลกเปลี่ยนประสบการณ์ของชาวบ้านจากทั่วประเทศ โดยมีนักวิชาการ ข้าราชการ และองค์กรพัฒนาเอกชนเป็นผู้สนับสนุนให้เกิดการประสานงานเชื่อมโยงกันระหว่างชาวบ้าน และองค์กรต่างๆ เพื่อปลูกกระตุ้นให้เกิดกิจกรรมในระดับพื้นที่ที่อนุรักษ์ พัฒนา และใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพให้มากขึ้นยิ่งขึ้นไป ทั้งนี้เพื่อผลประโยชน์ของเกษตรกร ชุมชนท้องถิ่น และต่อสังคมไทยโดยรวม

ท่ามกลางการขยายตัวของเกษตรกรเชิงพาณิชย์ และการขยายตัวของบริษัทข้ามชาติขนาดใหญ่เกี่ยวกับเทคโนโลยีชีวภาพ ส่งผลให้องค์กรต่างๆ ในประเทศไทยตระหนักถึงความสำคัญเรื่องความหลากหลายทางชีวภาพมากขึ้น อย่างไรก็ตามการตระหนักถึงความสำคัญดังกล่าวต้องอยู่บนพื้นฐานของการเสริมสร้างความเข้มแข็งของเกษตรกรและชุมชนท้องถิ่นเป็นสำคัญ ทั้งนี้เนื่องจากเกษตรกรและชุมชนท้องถิ่นเป็นผู้ที่มีบทบาทในการอนุรักษ์ พัฒนา และใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพมาโดยตลอดนับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

เครือข่ายสิทธิภูมิปัญญาไทยขอกราบขอบพระคุณผู้จัดทำกรณีศึกษาทั้ง 20 กรณีศึกษา คณะทำงานความหลากหลายทางชีวภาพทุกท่านที่ได้เห็นดีเห็นงามเตรียมงานต่างๆ ทั้งการแสดงนิทรรศการ จัดสถานที่ จัดทำเอกสาร รวมทั้งเกษตรกรและตัวแทนจากชุมชนต่างๆซึ่งได้มานำเสนอประสบการณ์และร่วมแลกเปลี่ยนในเวทีการประชุม จนได้ข้อสรุปที่เป็นประโยชน์ต่อการดำเนินงานต่อไปหลายประการ

คณะผู้ดำเนินงานหวังว่ารายงานการศึกษาและข้อสรุปจากการประชุมในรายงานฉบับนี้น่าจะเกิดประโยชน์ต่อผู้ที่สนใจไม่มากนักน้อย

นิรมล ยวนบุญ

(หัวหน้าโครงการ)

เครือข่ายสิทธิภูมิปัญญาไทย

31 สิงหาคม 2544

ปลูกความหลากหลายให้งอกงาม สรุปสาระห้กรณีศึกษาและข้อเสนอจากเวทีสัมมนา

วิธีชุมชนกับความหลากหลายทางชีวภาพ

ประเทศไทยเป็นประเทศที่มีความหลากหลายทางชีวภาพสูงมากที่สุดในประเทศหนึ่งของโลก โดยหากพิจารณาจากความหลากหลายของพืชและสัตว์ชั้นสูงแล้วประเทศไทยมีความหลากหลายทางชีวภาพสูงเป็นลำดับที่ 12 ของโลก

20 อันดับประเทศเจ้าของทรัพยากรชีวภาพขนาดใหญ่ของโลก (ordered by number of native mammals)

ประเทศ	สัตว์เลี้ยงลูกด้วยนม	นก	พืชดอก
Mexico	450	1,026	25,000
Indonesia	436	1,531	27,500
Zaire	415	1,096	11,000
Brazil	394	1,635	55,000
China	394	1,244	30,000
Colombia	359	1,695	50,000
Peru	344	1,678	17,121
India	316	1,219	15,000
Venezuela	305	1,296	20,000
Ecuador	302	1,559	18,250
Cameroon	297	874	8,000
Thailand	286	916	8,675
Malaysia	286	736	15,000
Australia	252	751	15,000
South Africa	247	790	23,000
Panama	218	926	9,000
Papua New Guinea	214	708	10,000
Viet Nam	213	761	7,000
Costa Rica	205	850	11,000
Philippines	153	556	8,000

ที่มา : ปรับปรุงจาก STATUS, TRENDS AND FUTURE SCENARIOS FOR FOREST CONSERVATION INCLUDING PROTECTED AREAS IN THE ASIA-PACIFIC REGION by James R. Paine, World Conservation Monitoring Centre , Forestry Policy and Planning Division, Rome เพิ่มเติมข้อมูลความหลากหลายในประเทศไทยจากรายงานวิจัยเรื่องสิทธิชุมชนและสิทธิเกษตรกรในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น โดย วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ และคณะ

อย่างไรก็ตามความหลากหลายดังกล่าวหาได้เกิดขึ้นจากปัจจัยทางธรรมชาติแต่เพียงอย่างเดียว ไม่แต่ยังเกิดขึ้นจากบทบาทของชุมชนต่างๆที่ได้ทำให้เกิดความหลากหลายขึ้นด้วย ไม่ว่าจะเป็นชนกลุ่มน้อยต่างๆ และชุมชนเกษตรกรรมในชนบทของประเทศไทย

นอกเหนือจากความหลากหลายของ "ชนิด" (Species Diversity) ซึ่งเกิดขึ้นจากเงื่อนไขสำคัญทางภูมิศาสตร์แล้ว ประเทศไทยยังมีความหลากหลายของ "สายพันธุ์" (Varieties Diversity) ซึ่งเกิดขึ้นจากบทบาทของเกษตรกรและชุมชนท้องถิ่นต่างๆได้เข้าไปใช้ประโยชน์จากพืชและสัตว์ต่างๆแล้วได้รับปรุงคัดเลือกให้เหมาะสมกับความต้องการและวิถีชีวิตของชุมชน วิถีชีวิตของชุมชนท้องถิ่นในวัฒนธรรมต่างๆจึงเป็นปัจจัยสำคัญในการก่อกำเนิดความหลากหลายทางชีวภาพด้วย โดยเรายังคงสามารถพบเห็นชุมชนท้องถิ่นเป็นจำนวนมากที่ยังคงมีบทบาทดังกล่าวอยู่ได้แม้ในปัจจุบัน

ตัวอย่างเช่นในขณะนี้พื้นที่ 50 % ของประเทศปลูกข้าวเพียง 5 สายพันธุ์ และพื้นที่ 90 % ของประเทศปลูกข้าวเพียง 15 สายพันธุ์ แต่ชุมชนท้องถิ่นและกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ กลับทำเกษตรกรรมที่รักษาความหลากหลายของข้าวและพันธุ์พืชไว้ได้เป็นจำนวนมาก ดังการกรณีศึกษาความหลากหลายของพันธุ์พืชและสัตว์ของชุมชนปะกาเกอญอบ้านแม่ลานคำ หมู่ 6 ต.สะเมิงใต้ อ.สะเมิง จ.เชียงใหม่ ซึ่งในปีที่ 1 นั้น มีการปลูกพืชอาหาร 30 ชนิด 167 สายพันธุ์ สายพันธุ์ข้าว 28 สายพันธุ์

ตารางแสดงความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ไร่หมุนเวียนและไร่ชาที่พักทิ้งไว้ ของบ้านแม่ลานคำ

พื้นที่ไร่ต่าง ๆ	ความหลากหลายทางชีวภาพ
ไร่ปีที่ 1	พืชอาหาร 30 ชนิด 167 สายพันธุ์ ข้าว 28 สายพันธุ์
ไร่ชาปีที่ 1-2	พืชที่ยังคงใช้เป็นอาหารได้ 16 ชนิด สัตว์ป่า 7 ชนิด สมุนไพร 13 ชนิด
ไร่ชาปีที่ 3-4	พบสัตว์ป่า 13 ชนิด สัตว์ปีก 12 ชนิด พืชใช้สอย 10 ชนิด ไม้ 4 ชนิด
ไร่ชาปีที่ 5-6	พืชที่เป็นทั้งอาหาร สมุนไพร ไม้ใช้สอย 75 ชนิด สัตว์ปีก 30 ชนิด สัตว์ป่า 12 ชนิด
ไร่ชาปีที่ 7	พบพืชอาหาร สมุนไพร ไม้ใช้ประโยชน์ 35 ชนิด พบสัตว์ป่าที่เข้ามาอาศัย 19 ชนิด

ความหลากหลายทางชีวภาพยังได้ถูกรักษาไว้โดยครอบครัวเกษตรกรด้วยเช่นกันดังตัวอย่างเช่นสวนทุเรียนของเกษตรกรในจังหวัดนครศรีธรรมราช และเกษตรกรในจังหวัดนครนายก ซึ่งรักษาความหลากหลายของสายพันธุ์ทุเรียนได้เป็นจำนวนประมาณ 30-50 สายพันธุ์ในสวนเพียงสวนเดียว

ตารางแสดงความหลากหลายของทุเรียน
สวนลุงสมปอง ขุนทนต์ บ้านคีรีวงศ์ ต.กำโลน อ.ลานสกา จ.นครศรีธรรมราช

ชื่อทุเรียน	ที่มาของชื่อ
1. ใ้ประ	ชั้นอยู่ใกล้ต้นประ
2. ใ้สาลอด	ชั้นคล่อมทางเดิน
3. ใ้ห้วย	ชั้นอยู่ใกล้ห้วย
4. ใ้หัวควน	ชั้นอยู่หน้าควน (ที่สูง)
5. ใ้กุด	ชั้นอยู่ใกล้กุด
6. ใ้หน้าหน้า	ชั้นอยู่หน้าหน้า
7. ใ้ขวันยาว	มีขวันยาว
8. ใ้เขียว	ลูกมีสีเขียว
9. ใ้กล้วย	สีเนื้อเหมือนกล้วย
10. ใ้ถั่วแปรบ	ลูกแบนเหมือนถั่วแปรบ
11. ใ้หน้าเต้า	ลูกคล้ายลูกน้ำเต้า
12. ใ้หน้าถ้ำ	ชั้นอยู่หน้าถ้ำ
13. ใ้ท้ายห้วย	ชั้นอยู่ท้ายห้วย
14. ใ้สะตอ	ชั้นอยู่ใกล้ต้นสะตอ
15. ใ้เนียง	ชั้นอยู่ใกล้ต้นลูกเนียง
16. ใ้หน้าชา	เนื้อแห้งใช้กินกับน้ำชา
17. ใ้ท่อน	ชั้นอยู่ใกล้ต้นสะท่อน
18. ใ้หัวป่า	ชั้นอยู่ใกล้ป่า
19. ใ้มัดแดง	ต้นมีมัดแดงมาก
20. ใ้ท้ายตอ	กันมีสีขำ
21. ใ้รังดัง	ชั้นอยู่ใกล้รังดัง
22. ใ้พร้าว	ชั้นอยู่ใกล้ต้นมะพร้าว
23. ใ้ชาคิม	ต้นมี 2 ต้นติดกัน
24. ใ้จอมหัก	ยอดของต้นหัก
25. ใ้ขนุน	อยู่ใกล้ต้นขนุน
26. ใ้ขวันสั้น	มีขวันสั้น
27. ใ้เหม้น	มีหนามเหมือนหนามเหม้น
28. ใ้บ่าง	บ้างชอบกิน
29. ใ้เจ็ดหมุน	ต้นมีใบพัดขึ้นคลุม
30. ใ้เตี้ย	ต้นเตี้ย
31. ใ้สาวสูง	มีต้นสูงมาก
32. ใ้กำ	ชั้นอยู่ใกล้ต้นระกำ
33. ใ้เนื้อ	มีเนื้อมาก
34. ใ้ขาว	ลูกมีสีขาว เปลือกบาง
35. ใ้ปลัก	ต้นชั้นอยู่ใกล้ปลัก ลูกหล่นลงปลัก
36. ใ้หัวหนาน	ชั้นอยู่ใกล้หนานหิน
37. ใ้เรือ	ลูกยาวเหมือนเรือ
38. ใ้ชู้ดุก	เมล็ดโต มีเนื้อน้อย
39. ใ้หน้าตาล	มีรสหวานเหมือนน้ำตาล

ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับความหลากหลายทางชีวภาพของเกษตรกรและชุมชนนั้นเป็นภูมิปัญญาที่มีลักษณะแบบองค์รวม เนื่องจากชุมชนนอกจากเป็นผู้อนุรักษ์ และพัฒนาพันธุ์กรรมต่างๆแล้ว ชุมชนยังเป็นผู้ใช้ประโยชน์โดยตรงจากความหลากหลายทางชีวภาพนั้นด้วย ในแง่ความรู้ที่เกี่ยวกับความหลากหลายทางชีวภาพ นอกเหนือจากเป็นองค์ความรู้เกี่ยวกับการคัดเลือก การปลูก การดูแลรักษา แล้ว ยังครอบคลุมไปถึงความรู้ซึ่งถูกถ่ายทอดมาหลายชั่วอายุคนเกี่ยวกับสรรพคุณของความหลากหลายทางชีวภาพที่เป็นประโยชน์ในแง่อาหาร ยา และอื่นๆประกอบกันไปด้วย

ความหลากหลายทางชีวภาพจึงเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับภูมิปัญญาท้องถิ่นและเกี่ยวข้องกับชีวิตของผู้คนในชุมชนอย่างแนบแน่น ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับความหลากหลายทางชีวภาพจึงเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงของภูมิปัญญาของท้องถิ่น ในขณะที่เดียวกับการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชุมชนย่อมส่งผลกระทบเกี่ยวข้องกับความหลากหลายทางชีวภาพไปพร้อมๆกันด้วย

ชุมชนท้องถิ่นทั้งหลายซึ่งดำเนินชีวิตของตนโดยอาศัยและพึ่งพาทรัพยากรชีวภาพเป็นกุญแจสำคัญที่จะอนุรักษ์และฟื้นฟูความหลากหลายทางชีวภาพให้ดำรงอยู่และงอกงามขึ้นได้โดยลำดับ ทั้งนี้เนื่องจากการศึกษาพบว่าชุมชนท้องถิ่นและเกษตรกรอีกเป็นจำนวนมากที่ได้รับการรักษาความหลากหลายทางชีวภาพเอาไว้ แม้ว่าจะได้รับผลกระทบจากการพัฒนาแบบสมัยใหม่จนความหลากหลายดังกล่าวได้เริ่มสูญสลายไปเป็นจำนวนมากแล้วก็ตาม

การส่งเสริมให้ชุมชนสามารถพัฒนาศักยภาพและฟื้นฟูบทบาทของตนในการอนุรักษ์และพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพจึงนอกเหนือจากจะเป็นประโยชน์โดยตรงแล้ว ยังเป็นประโยชน์ให้กับสังคมไทยโดยรวมไปพร้อมๆกันด้วย

สถานภาพความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชน

ในการสัมมนา"ปลูกความหลากหลายทางชีวภาพให้งอกงาม" ได้แบ่งกลุ่มของชุมชนที่รักษาความหลากหลายทางชีวภาพออกเป็น 5 กลุ่ม จาก 20 กรณีศึกษาได้แก่ ชุมชนที่อยู่ในระบบสวน ระบบไร่หมุนเวียน ระบบนา พื้นที่ชุ่มน้ำและประมงพื้นบ้าน และชุมชนที่ได้รับการฟื้นฟูสัตว์พื้นบ้าน ทั้งนี้ทำให้ทราบเกี่ยวกับสถานภาพของความหลากหลายทางชีวภาพในด้านต่างๆของชุมชนจำแนกได้ดังต่อไปนี้

1. ความหลากหลายทางชีวภาพในระบบสวน

มีระบบการทำสวนที่หลากหลายตั้งแต่ในระบบที่สูงอย่างสวนเมี่ยง ไปสู่ การทำสวนในที่ราบอย่างคลองกระเจง และสวนสมรมของบ้านคีรีวงศ์ มีการพัฒนารูปแบบการทำสวนจากระบบสวนแบบดั้งเดิม ไปสู่การปรับตัวเพื่อแสวงหาทางออกเมื่อได้รับผลกระทบจากนโยบายรัฐในสวนผลไม้ในอำเภอ

แม่กลอง และการยกระดับจุดมุ่งหมายของการทำสวนเพื่อตอบสนองคุณค่ามนุษย์ในด้านจิตวิญญาณดัง
ในตัวอย่างของสวนอนุรักษ์พันธุ์ทุเรียน และสวนพุทธเกษตร

ในสวนเมือง เราเห็นความหลากหลายที่เกื้อหนุนระหว่างเมืองกับป่าในพื้นที่สูง ดันเมืองต้องอาศัย
ร่มเงาของไม้ใหญ่ในการเจริญเติบโต นอกจากนี้ยังมีการปลูกพืชแทรกเสริมลงในสวนเมือง ได้แก่ กาแฟ
มะแขว่น มะม่วง ลิ้นจี่ สาลี่ บัวย ท้อ ไม้ผลเกือบ 20 ชนิด ที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ อีกทั้งยังให้ผลผลิต
หมุนเวียนและสร้างรายได้ให้เจ้าของสวนอย่างต่อเนื่องโดยไม่ต้องใช้สารเคมีการเกษตรซึ่งเป็นอันตราย
ต่อระบบนิเวศและสุขภาพ

สวนคลองกระเจงที่อยู่บนพื้นที่ราบสูงทางภาคเหนือ และสมุทรสงครามที่อยู่ใกล้ปากแม่น้ำดัด
ชายทะเล มีผลไม้ที่หลากหลาย มีไม้เนื้อแข็ง เนื้ออ่อนที่ใช้ประโยชน์เป็น ไม้ใช้สอย พืชเศรษฐกิจ พืช
สวนครัว และพืชบำรุงดิน

ชาวสวนยังได้คัดเลือก ปรับปรุง พัฒนาสายพันธุ์พืชที่อยู่ในสวนของตน และพัฒนาจนเกิดเป็น
พันธุ์พืชที่หลากหลาย เช่น พันธุ์มะปรางหลายสายพันธุ์ มะยง หลายชนิด ส้มประเภทต่างๆ ขนุน
กระท้อน มะไฟ ทุเรียน ฯลฯ สายพันธุ์พืชเหล่านี้ล้วนเป็นฐานทางพันธุกรรมที่มีคุณค่าต่อการทำสวน
ไม้ผลและต่อการพัฒนาพันธุ์พืชทั้งในปัจจุบันและอนาคต

2. ความหลากหลายทางชีวภาพในระบบการทำให้พื้นที่บ้านของชุมชนท้องถิ่น

ไร่มุมนเวียนคนทั่วไปจะเข้าใจว่าเป็นไร่วัวโล้นและให้นิยามคำว่าไร่มุมนเวียนว่าเป็นไร่เลื่อน
ลอย แต่ที่จริงแล้วระบบไร่มุมนเวียนนั้นเป็นระบบการผลิตทางการเกษตรที่สามารถรักษาพืชพันธุ์ที่เป็น
อาหารและพันธุ์พืชสมุนไพรมาก ในไร่ของพี่น้องปะกาเกอญอ และชาวกะเหรี่ยงทุ่งใหญ่นเรศวรก็จะมี
พันธุ์ข้าว พันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ ที่หลากหลาย

ที่บ้านแม่ลานคำของชาวปะกาเกอญอมีเมล็ดพันธุ์ที่เป็นพืชพันธุ์อาหารทั้งหมด 30 ชนิด รวม
แล้วทั้งหมด 167 สายพันธุ์ ที่เป็นพืชพรรณอาหาร อย่าง แดง ผัก พริก มัน เผือก ขณะที่ชุมชนกะเหรี่ยง
ตั้งถิ่นฐานในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าทุ่งใหญ่นเรศวรฝั่งตะวันออก มีการปลูกข้าวมากกว่า 60 สายพันธุ์
เพราะเพียงหมู่บ้านจะแกเพียงบ้านเดียวได้พบพันธุ์ข้าวถึง 36 สายพันธุ์ หากนับรวมพันธุ์ข้าวทั้ง 4 หมู่
บ้านคือ จะแก แม่จันทะ ตะละค่อง และเกริงบอจะพบว่ามีจำนวนพันธุ์ข้าวถึง 55 สายพันธุ์

ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวและพันธุ์พืชในระบบเกษตรกรรมของชุมชนพื้นเมืองจึงสูงกว่าพื้นที่
เกษตรกรรมส่วนใหญ่ของประเทศซึ่งขณะนี้กำลังเปลี่ยนไปเป็นการปลูกพืชเชิงเดี่ยวอย่างกว้างขวาง

3. ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวในนาข้าว

ข้าวเป็นพืชพันธุ์ที่มีความสำคัญยิ่งต่อวิถีชีวิตไทย ข้าวเป็นทั้งพืชเศรษฐกิจ เป็นพืชอาหาร และมีความ
สำคัญสูงสุดในวัฒนธรรมของไทย การรักษาความหลากหลายของพันธุ์ข้าวจึงเป็นวิถีสำคัญของชุมชน
เกษตรกรรมไทยสืบเนื่องกันมานับนาน

การสำรวจบ้านบริเวณเทือกเขาเพชรบูรณ์ 3 หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านตาฟ้า-ดงสระคร่าน ต.วังสวาป อ.ภูมามาน จ.ขอนแก่น บ้านเทพนา ต.บ้านไร่ อ.เทพสถิต จ.ชัยภูมิ และบ้านไร่ใต้ อ.น้ำหนาว จ.เพชรบูรณ์ ในปี 2543 เพื่อค้นหาพันธุ์ข้าวไร่พื้นซึ่งมีลักษณะพิเศษตรงที่ทนแล้งได้ดีมาก ไม่ชอบฝนตกชุก พบว่ามีพันธุ์ข้าวไร่พื้นบ้านซึ่งเหลืออยู่ในพื้นที่ดังกล่าวประมาณ 19 สายพันธุ์ เกษตรกรรายหนึ่งที่บ้านเทพนามีข้าวเจ้าอยู่ 3 พันธุ์ และข้าวเหนียว 7 พันธุ์ บางพันธุ์ปลูกเพราะเชื่อว่าเป็นพ่อแม่ข้าว เช่น ข้าวเหนียวกำปอง-กำปุน ปลูกเพื่อเป็นสิริมงคล ใช้ทำเหล้า และข้าวหลามประกอบพิธีกรรม

ในทาม ซึ่งมีลักษณะพื้นที่เป็นที่ไร่นาดอน ที่ราบสูง ที่ราบลุ่ม และที่น้ำท่วมขัง ซึ่งจะมีระบบการปลูกข้าว 3 แบบคือนาข้าวไร่ นาหอง (นาปี) และนาแซง ซึ่งนาแต่ละแบบจะมีพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมดังนี้

1. นาข้าวไร่ เป็นที่ดอนใช้ปลูกข้าวไร่โดยเริ่มจากเมษายน ไปเก็บเกี่ยวเดือนสิงหาคม ซึ่งเป็นช่วงก่อนช่วงที่น้ำจะหลากมา มีพันธุ์ข้าวได้แก่ ข้าวเหนียวอีโป๊ะ ข้าวเหนียวดอกคิ้ว ข้าวเหนียวอีแดง ข้าวเหนียวลายบวบ ข้าวเจ้าอีก่อ ฯลฯ ในพื้นที่นี้ยังมีการปลูกพืชไร่ เช่น แตง บวบ ถั่ว ปอ พริก สลับหมุนเวียนกับการปลูกข้าว

2. นาหองหรือนาปี เป็นการทำนาในบริเวณหนองที่มีน้ำแช่ขังหลังจากฝนตกช่วงแรก จะเตรียมดิน ตกกกล้าในพื้นที่น้ำซับหรือหางกุดเดือนเมษายน แล้วย้ายไปปักดำในหนองประมาณเดือนมิถุนายน และเก็บเกี่ยวเดือนต้นเดือนกันยายน ข้าวเหนียว ดอกขาว ข้าวเจ้าดอกไม้ ข้าวเหนียวดอกลาว ข้าวเหนียวน้ำผึ้ง ข้าวเหนียวฝัวเมีย ข้าวเหนียวหวิดหนี ฯลฯ

3. นาแซง เป็นการทำนาในบริเวณหนอง บึง บวก กุด ร่องน้ำ หรือบริเวณน้ำซับที่มีน้ำแช่ขังอยู่ตลอดทั้งปี แต่น้ำไม่ลึกนัก ลักษณะพื้นที่ดังกล่าวมักจะมีขนาดเล็ก การเตรียมพื้นที่ปลูกไม่ยุ่งยาก เพราะไม่ต้องไถ ตกกกล้าประมาณเดือนมกราคม ปักดำเดือนกุมภาพันธ์ เก็บเกี่ยวประมาณเดือนเมษายน พันธุ์ข้าวที่นิยมปลูกได้แก่ ข้าวเจ้าหวิดหนี ข้าวเจ้าสะวง ข้าวเหนียวอีเตี้ย และข้าวเจ้าอีเตี้ย ฯลฯ

สำหรับพื้นที่ราบภาคอีสานซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ เป็นดินทราย บางแห่งเป็นดินเค็ม สภาพอากาศค่อนข้างแห้งแล้ง จากการสำรวจในเขตพื้นที่นาราชจังหวัดสุรินทร์ ร้อยเอ็ด ยโสธร กาฬสินธุ์ มหาสารคาม ขอนแก่น ระหว่างปี 2543-2544 พบว่าในอดีตมีพันธุ์ข้าวนาพื้นบ้านมากกว่า 100 สายพันธุ์ และปัจจุบันยังมีความหลากหลายของพันธุ์ข้าวนาพื้นบ้านคงอยู่มากกว่า 50 สายพันธุ์

พจนานุกรมเป็นอาสาสมัครในโครงการอนุรักษ์ฟื้นฟูพันธุ์ข้าวของเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสานได้ทดลองนำพันธุ์ข้าวพื้นบ้านมาปลูกในปีแรก (2543) ปัจจุบันมีพันธุ์ปลูกอยู่ 7 พันธุ์ ข้าวเจ้าแดง, ข้าวเจ้าใหญ่, ข้าวดอกขาว, ข้าวมะลิหอม (ไม่ใช่หอมมะลิ), ข้าวกำ และข้าวเล้าแตก โดยเลือกให้เหมาะกับการนำไปใช้ประโยชน์ ในครัวเรือน

ภาคกลาง พื้นที่นาส่วนใหญ่กลายเป็นนาปรังจากระบบชลประทาน ทำให้เหลือพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอยู่น้อยมาก พันธุ์ที่ปลูกในปัจจุบันเป็นพันธุ์ที่ส่งเสริม ได้แก่ ข้าวสุพรรณบุรี 60, ชัยนาท 1 เป็นต้น ในขณะที่การสำรวจการปลูกข้าวขึ้นน้ำ ซึ่งเป็นข้าวพื้นบ้านที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ราบลุ่มติดกับแม่น้ำหลายสายเช่นในตำบลบ้านขล้อย อ.บางปะหัน จ.พระนครศรีอยุธยา พบว่า ก่อนหน้าปี 2516 มีพันธุ์ข้าวทั้งหมด 18 สายพันธุ์ เป็นพันธุ์ข้าวเบา 10 สายพันธุ์ ข้าวกลาง 6 สายพันธุ์ และข้าวหนัก 2 สายพันธุ์ ต่อมาปี 2517 ซึ่งมีการสร้างประตุน้ำทำให้พันธุ์ข้าวลดลงเหลือ 10 สายพันธุ์ และเมื่อเกิดน้ำท่วมใหญ่ในปี 2534 เหลือพันธุ์ข้าวเพียง 6 สายพันธุ์เท่านั้น

ในพื้นที่นาของจังหวัดพัทลุง มีการสำรวจพบว่าการปลูกพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอยู่ประมาณ 20 ชนิด เช่น พันธุ์ช่อเบา เล็บนก เข้มทอง อุเต็น สังข์หยด ไช้มดริน ดอกพริ้ว จำปาเหลือง หอมจันทร์ เป็นต้น ซึ่งถือว่าน้อยมากเมื่อเทียบกับชนิดของพันธุ์ข้าวในอดีต ซึ่งเคยมี ปัจจุบันหายาก มีน้อยรายที่ปลูก เช่น ข้าวสีกอนเหลืองรวงยาว ข้าวแปแ่นรวงใหญ่ ข้าวไร่ดอกมุด ข้าวเหนียวดำหมู่มี่ ข้าวช่อนางคลี่ ข้าวดอกดาวเรือง ข้าวสีกอไม้ ข้าวช่อไม้ไผ่ ข้าวหนัง ข้าวช่อดอกอ้อ ข้าวหลันตัน ข้าวดอกเหมร่ ข้าวเหมร่ดำ ข้าวนางฝ้าย ข้าวพอมพริ้ว ข้าวไทรร้า (ไทรระย้า) ข้าวช่อเพา ข้าวนางดำ ข้าวยี่คำ รวงสั้นเมล็ดเล็ก เป็นต้น

4.ความหลากหลายของพันธุ์พืชพันธุ์สัตว์ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ชุ่มน้ำ และประมงพื้นบ้าน

ในระบบนิเวศที่เป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ (ป่าบุงป่าทาม - ภาคอีสาน และป่าพรุ - ภาคใต้) การทำประมงน้ำจืดของชาวลุ่มน้ำสงคราม และการประมงของชุมชนประมงพื้นบ้านชายฝั่งทะเลอันดามัน สะท้อนให้เห็นถึงวิถีการหาอยู่หากินของชาวบ้านในชุมชนต้องอาศัยการเรียนรู้จากธรรมชาติไปพร้อมๆ กับการรักษาปกป้องให้อุดมสมบูรณ์นั้นยังคงอยู่สืบต่อรุ่นลูกหลาน

ป่าบุงป่าทาม พื้นที่รอยต่อระหว่างระบบนิเวศบนบก และระบบนิเวศในน้ำ ชนิดของพรรณพืชที่มักพบในภูมินิเวศย่อยของบุงทามซึ่งได้มีการรวบรวมรายชื่อเป็นภาษาท้องถิ่น ประมาณ 100 ชนิดอยู่ที่ป่า 3 ประเภท คือ ป่าบุงป่าทาม (เป็นป่าไม้ทรงพุ่มขนาดเล็กที่ทนต่อการแช่ขังของน้ำได้เป็นอย่างดี) ป่าดินแล้ง (อยู่ตามริมฝั่งกุดหรือเนินคันดินธรรมชาติที่มีน้ำหลากท่วมเป็นช่วงสั้น ๆ พืชหลักได้แก่ ตะเคียน ยาง พะยอม สะแก) และป่าโคก (พบตามบริเวณที่ต่อเนื่องกับเนินทรายตามคันดินธรรมชาติ พืชหลักคือ ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้ชาด)

มีแหล่งน้ำขนาดเล็กกระจายอยู่เป็นจำนวนมากในป่าบุงป่าทาม ทั้งในกุด หนอง บางแห่งมีพืชขึ้นหนาแน่นทำให้เหมาะที่จะเป็นแหล่งอาหารอันอุดมสมบูรณ์ของสัตว์น้ำ ปลาบางชนิดจะวางไข่ตามตลิ่งตื้น ๆ ในช่วงต้นฤดูฝน เช่น ปลาช่อน ปลาดุก ปลาซาโด ในช่วงฤดูน้ำหลากระหว่างเดือนกันยายน - พฤศจิกายน ปลาจำพวก ปลากด ปลาแขยง จะวางไข่ซึ่งกระแสน้ำที่ไหลซึ่งเหมาะต่อการฟักเป็นตัว

อ่อนได้ดี ประกอบกับลักษณะไม้ทามที่เป็นพุ่มและหนาม ป่าทามจึงเป็นแหล่งอนุบาลสัตว์น้ำ ช่วยปกป้องลูกปลาและสัตว์น้ำให้มีอัตราการรอดมากขึ้น

นอกจากนี้ในบึงทามยังมีสัตว์ประเภทอื่น ๆ อีก เช่น ไก่ป่าและนกชนิดต่าง ๆ กระต่าย อีเห็น กระรอก กระแต หนู งู เต่า ฯลฯ แมลงต่าง ๆ ที่อาศัยตามพุ่มไม้และต้นไม้หลายชนิดในบึงทาม อีกทั้งยังมีโคมเกลือซึ่งเป็นแหล่งแร่ธาตุอาหารสำคัญต่อสัตว์ ปลา และชาวบ้าน

ป่าพรุ ซึ่งหมายถึงพื้นที่ป่าชุ่มน้ำที่มีน้ำแช่ขังตลอดปีหรือเกือบตลอดปี มีซากผุพังของพืชพรรณทับถม สภาพดินเปียกชื้น เนื้อดินเกาะกันอยู่เหนียวเมื่อเหยียบหรือกดจะมีการยุบตัวหรือจมตามน้ำหนักตัวที่กดลงไป มีลักษณะเป็นป่าไม้ไม่ผลัดใบหรือป่าดงดิบ มีชนิดพรรณพืชขึ้นอยู่หนาแน่น อาทิ เสม็ด หวายน้ำ ประจิม และพืชน้ำอื่น ๆ ป่าพรุจึงมีความสำคัญในแง่ของการเป็นพื้นที่รองรับน้ำ ช่วยป้องกันหรือบรรเทาอุทกภัย และเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ปลาน้ำจืด หล่อเลี้ยงชีวิตสัตว์ทั้งหลาย

ป่าพรุคันธุลี เป็นพื้นที่ต้นน้ำซึ่งเป็นทางน้ำและแอ่งน้ำตามธรรมชาติก่อนที่จะระบายน้ำสู่อ่าวไทย มีความอุดมสมบูรณ์มากในอดีต การสำรวจชนิดของสัตว์ในพรุเมื่อ ปี 2540 พบว่า มีพันธุ์ปลา 29 ชนิด สัตว์ป่าจำพวกนก 15 ชนิด สัตว์ป่าจำพวกเลื้อยลูกด้วยนม 16 ชนิด สัตว์ป่าจำพวกสัตว์สะเทินน้ำสะเทินบก 7 ชนิด สัตว์ป่าจำพวกสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนม 25 ชนิด และมีพืช 36 ชนิด

ในกลุ่มน้ำสงครามซึ่งกรมประมงคำนวณว่าแม่น้ำสงครามเป็นพื้นที่ไม่ถึง 1 % ของประเทศนั้นสามารถจับปลาได้กว่า 16,900 ตัน / ปี ผลิตปลาได้มากกว่าประมาณกว่า 10 เท่าการผลิตลูกปลาน้ำจืดของกรมประมงที่สามารถผลิตที่ได้ทั่วประเทศประมาณ 1,400 ล้านตัว/ปี (ใช้งบประมาณ 700 – 1,000 ล้านบาท) มีความหลากหลายของพันธุ์ปลาสูงเมื่อเทียบกับจำนวนชนิดปลาที่พบในระบบแม่น้ำโขงของประเทศไทยทั้งหมด มีปลาเกือบ 200 ชนิด มีปลาที่เป็นอาหารในท้องตลาด 82 ชนิด มีบางชนิดเป็นปลาสวยงาม และประมาณ 21 ชนิดสามารถพัฒนาให้เป็นปลาที่เลี้ยงได้ในบ่อกระชัง นอกจากนี้ยังมีปลาใกล้สูญพันธุ์ที่ขึ้นบัญชี ประมาณ 2 - 3 ชนิด เครื่องมือจับปลาที่มีอยู่อย่างหลากหลายเป็นตัวบ่งชี้ความอุดมสมบูรณ์ของแม่น้ำสงครามได้ดี ซึ่งเครื่องมือประมงเหล่านี้สามารถจำแนกตามประเภทและขนาดของปลา ระดับการขึ้นลงของน้ำ สภาพของแหล่งที่อยู่อาศัยของปลา ลักษณะนิสัยปลาที่แตกต่างหลากหลาย

ชายฝั่งทะเลอันดามัน พื้นที่ธรรมชาติที่ยังคงสภาพความหลากหลายทางชีวภาพสูง ประกอบด้วยระบบนิเวศที่หลากหลาย นับตั้งแต่ระบบนิเวศชายฝั่งหรือหาด ระบบนิเวศป่าชายเลน ระบบนิเวศแนวหญ้าทะเล รวมทั้งระบบนิเวศแนวปะการัง ซึ่งเป็นแหล่งอาศัย หลบภัย หาอาหาร เพาะพันธุ์ และอนุบาลตัวอ่อนของสัตว์และพืชนานาชนิด มีเครื่องมือประมงพื้นบ้านใช้มากกว่า 30 ชนิด อาทิ อวนลอยกุ้ง อวนปู อวนปลาทราย อวนปลากระบอก อวนปลาทุ อวนถ่วงปลากระเบน อวนถ่วงปลา อวนลอยปลาเสียด อวนลอยปลาจาระเม็ด อวนปลาหมึก อวนปลาหลังเขียว อวนชัก แห ไซปลาใหญ่ ไซหมึก ไซหอย ไซ

ปลาเก๋า เบ็ดปลาทราย เบ็ดตกหมึก เป็นต้น โดยเครื่องมือแต่ละชนิดจะถูกออกแบบมาให้สอดคล้องกับธรรมชาติ ช่วงเวลาที่เหมาะสม และ แหล่งที่อยู่อาศัยรวมทั้งชนิดและขนาดของสัตว์น้ำต่างๆ

5. ไม้พื้นบ้าน

ไม้พื้นเมืองหรือไม้บ้าน เกิดจากการนำไม้ป่ามาเลี้ยงเพื่อเป็นอาหารอยู่ในระบบเกษตรกรรมและวิถีชุมชนท้องถิ่นมากกว่า 4,000 กว่าปี การเลี้ยงไม้มีพัฒนาการปรับปรุงพันธุ์และรูปแบบการเลี้ยงเพื่อวัตถุประสงค์ให้เหมาะสมกับสังคมเกษตรในชุมชนท้องถิ่น เพื่อเป็นอาหาร เพิ่มมูลค่าเศษพืชให้เป็นอาหารและสร้างรายได้ให้กับผู้เลี้ยง ให้ความเพลิดเพลิน และชนไม้

ปัจจุบันสามารถจำแนกไม้ที่ออกตามวัตถุประสงค์การเลี้ยงเป็น 3 ประเภท ได้แก่ 1.การเลี้ยงเพื่อเป็นอาหาร เลี้ยงง่ายโดยใช้เศษอาหารในครัวเรือนและในแปลงเกษตร แข็งแรง ทนโรค ชาวบ้านสามารถเพาะขยายพันธุ์ได้เอง ให้เนื้อและให้ไข่ เช่น ไม้ไผ่ ไม้ไผ่ ไม้ไผ่ ไม้ไผ่ ไม้ไผ่ ไม้ไผ่ 2.เลี้ยงเพื่อความสวยงาม ได้แก่ ไม้ป่า และ ไม้แก้ว (ไม้เตี้ยหรือไม้วัด ซึ่งพัฒนาจากไม้ป่าไทย 2 พวกคือ ไม้ป่าคุ่มหนูขาว และไม้ป่าคุ่มหนูแดง) และ 3.เลี้ยงไม้เพื่อชนหรือแข่งขัน

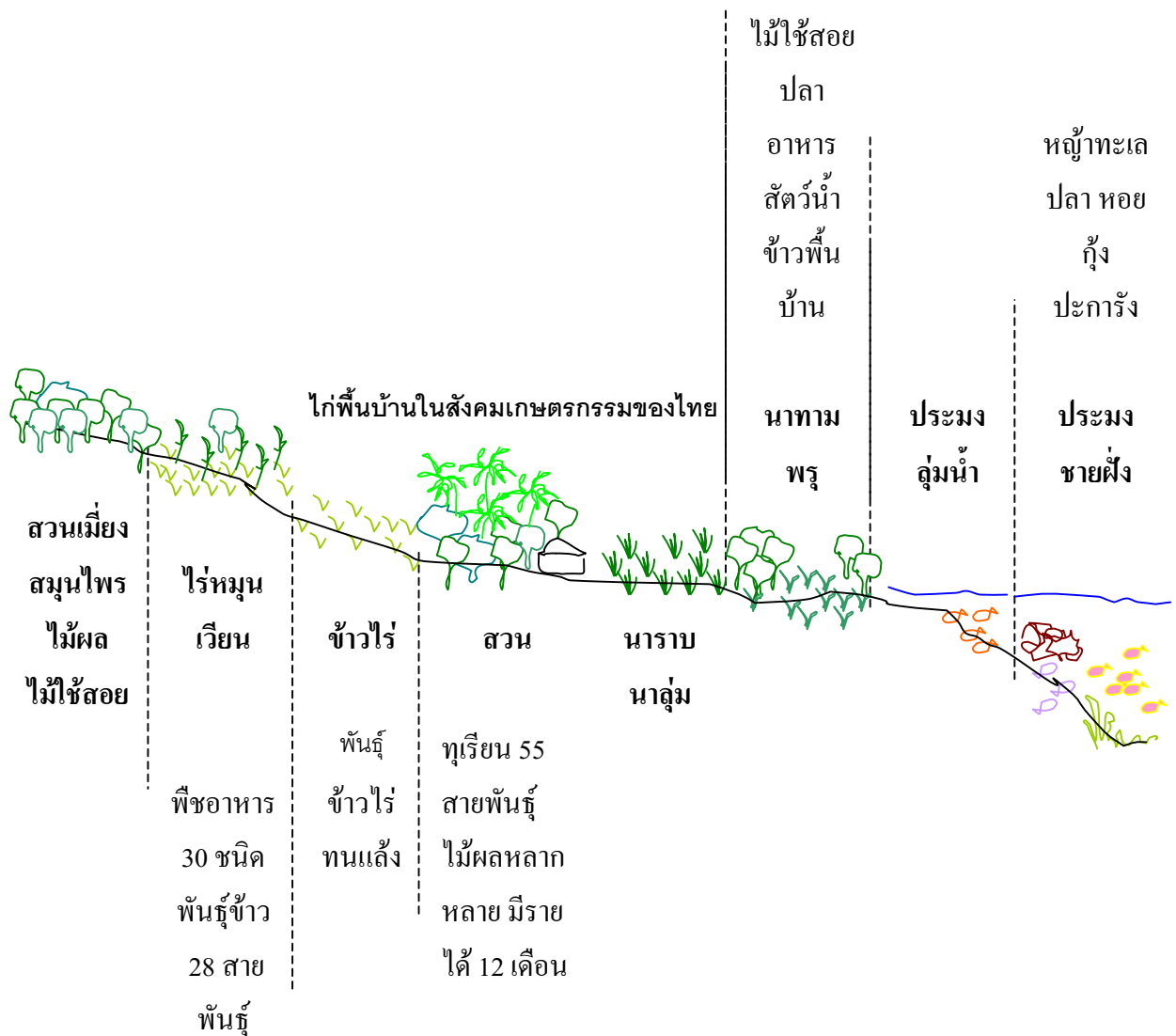
นักเล่นไม้ หรือนักชนไม้เป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการคัดเลือก ปรับปรุงพันธุ์ไม้เพื่อใช้ในการแข่งขันตีไม้ ให้มีลักษณะเด่น ตีเก่ง แข็งแรง ไม้ที่เลี้ยงเรียก “ไม้ชน” (หรือไม้ข่อย หรือไม้เบ๊) ที่พัฒนามาจากไม้ไผ่ จากพันธุ์ไม้ป่าหางอนอดซึ่งมีนิสัยชอบการต่อสู้ อดทน แข็งแรง ประเปรียว

พันธุ์ไม้ชนแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ

ไม้ชนพันธุ์ไทยแท้ เป็นไม้พันธุ์พื้นเมืองของไทย แต่เดิมมีพันธุ์แท้ 20 สายพันธุ์ ปัจจุบันมีอยู่ประมาณ 11 สายพันธุ์ เช่น เหลืองหางขาว ประดู่หางดำ เขียวหางดำ เทาหางขาว ทองแดงหางดำ เล้าหางขาว นกกรดหางดำ นกแดงหางแดง ลายหางลาย โยดอกหมากหางขาว และโนรีหางขาว (เรียกชื่อพันธุ์ไม้ชนโดยเรียกสีสร้อยนำหน้า ตามด้วยสีหาง บางพันธุ์จะตามด้วยสีแข้ง หรือสีตา)

ไม้ชนพันธุ์ลูกผสม คือการนำไม้ชนพันธุ์แท้พื้นเมืองของไทย ผสมกับไม้ชนพื้นเมืองของประเทศอื่น เช่น เวียดนาม และพม่า เพราะเชื่อว่าจะทำให้มีลักษณะดี แข็งแรง ฉลาดชน อดทน และหนังเหนียว ซึ่งมีทั้งลูกผสม 2 สายพันธุ์ และลูกผสม 3 สายพันธุ์

แผนภาพแสดงความหลากหลายที่ในภูมินิเวศน์ต่างๆ

ข. ปัจจัยที่ทำให้ความหลากหลายทางชีวภาพลดลง

1. ระบบภูมิประเทศและภูมิอากาศที่หลากหลาย

ความหลากหลายของระบบนิเวศน์คือฐานสำคัญของความหลากหลายทางชีวภาพ โดยที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของประเทศไทยนั้นตั้งอยู่บนลักษณะทางภูมิประเทศและภูมิอากาศที่หลากหลาย โดยแบ่งออกเป็น 6 เขตทางภูมิศาสตร์ใหญ่ๆ¹ ดังนี้

¹ Collins et al. 1991; Lekagul and Round 1991 อ้างใน สม. 2539

- **ที่สูงภาคเหนือ** ล้อมรอบด้วยแนวเขา และหุบเขากว้างๆ ลงมาทางตอนใต้ จากแนวชายแดนพม่าและลาวประมาณละติจูดที่ 18 องศาเหนือ สภาพโดยทั่วไปเป็นภูเขาที่มีระดับความสูงมากกว่า 1,000 เมตร
- **ที่ราบสูงโคราช** ครอบคลุมทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ช่วงระหว่างเพชรบูรณ์ทางตะวันตกและเทือกเขาจริงทางตอนใต้ ทอดตามแนวชายแดนกัมพูชา
- **ที่ราบภาคกลาง** ของแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นพื้นที่ลุ่มอันเป็นอู่ข้าวอู่น้ำมาช้านาน
- **ที่สูงตะวันออกเฉียงใต้** คือส่วนที่ต่อเนื่องมาจากภูเขาชายแดนแถบเทือกเขาพนมกระวานในกัมพูชา ซึ่งมีสภาพภูมิประเทศเอื้ออำนวยต่อสังคมป่ากึ่งดงชื้นเขตร้อน
- **เทือกเขาตะนาวศรี** ทอดแนวไปทางใต้ตามแนวชายแดนประเทศพม่า มีความสูงชันจากระดับน้ำทะเลประมาณ 1,000 เมตร แต่เทือกเขานี้จะอยู่ใต้เขตเงาฝนของเทือกเขาเดียวกันในพม่าที่สูงกว่า บนเทือกเขานี้ ป่ากึ่งดงชื้นเขตร้อนเกิดขึ้นบนพื้นที่ที่มีระดับความสูง บริเวณที่ลาดชันปกคลุมด้วยป่าผลัดใบ ซึ่งบางส่วนด้วยถูกแทนที่ด้วยไม้และทุ่งหญ้า
- **คาบสมุทรตอนใต้** ครอบคลุมพื้นที่ทางตอนใต้ของประเทศ ตั้งแต่คอคอดกระจนถึงชายแดนไทย-มาเลเซีย สมุทรตอนใต้เป็นพื้นที่ที่มีฝนตกชุกและครอบคลุมด้วยป่าดิบชื้น และป่าที่ลุ่มต่ำ ในขณะที่มีชายฝั่งทะเลยาวทั้งสองฝั่ง มีระบบนิเวศน์ของป่าชายเลนซึ่งเป็นแหล่งสำหรับวางไข่ของสัตว์น้ำต่างๆ

2. ระบบนิเวศน์ที่เชื่อมโยงกัน

น้ำ เป็นรูปธรรมที่ชัดเจนที่เชื่อมร้อยความสัมพันธ์ของระบบนิเวศน์ต่างๆ เข้าไว้ด้วยกัน ความอุดมสมบูรณ์ของป่านอกจากจะมีประโยชน์ต่อพืชและสัตว์ที่มีอยู่ในป่านั้นๆ แล้ว ป่าเป็นต้นน้ำต้นกำเนิดของสรรพชีวิต โดยที่ป่าที่เกี่ยวข้องกับความชื้นในอากาศ ปริมาณน้ำฝนและระดับน้ำในแหล่งน้ำตามธรรมชาติ ปริมาณน้ำที่ท่วมขังในแม่น้ำ ลำคลอง บึง-ทาม และพรุ ซึ่งเป็นแหล่งอาหาร แหล่งเพาะพันธุ์และอนุบาล สัตว์น้ำ สัตว์ป่า และนก

ปริมาณน้ำและน้ำฝนยังสัมพันธ์กับการเพาะปลูกแบบดั้งเดิมที่มีการคัดเลือกพันธุ์พืชให้เหมาะสมกับสภาพภูมิศาสตร์และภูมิอากาศของชุมชนท้องถิ่น เช่น การคงอยู่คัดพันธุ์ข้าวที่ทนแล้งทนเค็มได้ในที่ราบภาคอีสาน หรือพันธุ์ข้าวขึ้นน้ำของภาคกลาง รวมถึงพันธุ์พืชท้องถิ่นอื่นๆ

ระดับน้ำทะเลที่หนุนขึ้นมาในปากแม่น้ำนอกจากจะมีผลต่อการวางไข่และขยายพันธุ์สัตว์ทะเลแล้ว ยังมีผลต่อการเจริญและให้ผลผลิตของพืชพันธุ์ในสวนที่เรียงรายนาบลุ่มน้ำแม่กลอง เช่นเดียวกับพื้นที่การเกษตรที่อยู่ติดแม่น้ำสายสำคัญต่างๆ ที่ไหลลงสู่ทะเล

3. เกษตรกรและชุมชน กับองค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพ

องค์ความรู้หรือภูมิปัญญา เป็นกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนที่พัฒนาและสืบทอดมาจากบรรพบุรุษ และทักษะการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นใหม่ที่คนในชุมชนนั้นสามารถนำมาใช้ได้เหมาะสมกับวัตถุประสงค์ของตนในสถานการณ์ต่างๆ ซึ่งเป็นกระบวนการคิดวิเคราะห์ที่เชื่อมโยงระหว่างทรัพยากรในระบบนิเวศของชุมชน (ธรรมชาติ) วัฒนธรรม ความเชื่อ เพื่อให้สามารถใช้ประโยชน์จากสิ่งเหล่านั้นอย่างยั่งยืน ดังตัวอย่างต่อไปนี้

องค์ความรู้ในระบบไร่หมุนเวียน

ชุมชนดั้งเดิมอย่างปะกาเกอะญอบ้านแม่ลานคำ และชาวกะเหรี่ยงทุ่งใหญ่นเรศวร สืบทอดองค์ความรู้ในการทำไร่หมุนเวียนมาอย่างยาวนาน อีกทั้งได้แยกกระบวนการทำไร่หมุนเวียนออกจากป่าอย่างชัดเจน การทำไร่หมุนเวียนจึงเป็นระบบการผลิตเพื่อความพอเพียงในการดำรงชีวิต อีกทั้งยังรักษาความอุดมสมบูรณ์ของดิน พื้นที่ทำกิน และพื้นที่ป่าเอาไว้ได้ ไว้ได้อย่างยั่งยืน

ความเชื่อของชุมชนต่อความเคารพในธรรมชาติที่เอื้อประโยชน์ต่อชุมชน เป็นปัจจัยที่สำคัญยิ่งทำให้ชุมชนยังคงอัตลักษณ์หรือลักษณะเฉพาะของตนต่อวิถีชีวิตที่มีอิสรภาพ เกิดสมดุลระหว่างคน-คน ในชุมชน ชุมชน-ชุมชน และ ชุมชน-ธรรมชาติ

พวกเขายังเชื่อในอิสรภาพ ซึ่งจะเกิดขึ้นได้เมื่อคนชุมชนมีสันติภาพมีความรู้จักพอในการดำรงชีพ การเอื้อเฟื้อและแบ่งปันระหว่างคนในชุมชนและต่อธรรมชาติ วัฒนธรรมความเชื่อของทั้งชุมชนได้สะท้อนในรูปแบบการจัดการสิทธิของชุมชนหรือสิทธิหน้าหมู่ในการใช้ประโยชน์จากป่าและที่ดินในระบบไร่หมุนเวียน รวมไปถึงความเชื่อในเรื่องการถือผี การไม่กระทำผิดผี (ธรรมเนียมหรือหลักปฏิบัติสืบทอดกันมาของชุมชน) ถูกสืบทอดอยู่ในองค์ความรู้ในการเพาะปลูก คัดเลือก ปรับปรุงพันธุ์และดำรงชีวิตของชุมชน

องค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรแหล่งธรรมชาติอย่างยั่งยืน

ทั้งชายฝั่งทะเล แม่น้ำ พรุ บุ่งและทาม ล้วนเป็นพื้นที่ทางธรรมชาติอันเป็นแหล่งทรัพยากรที่คนในชุมชนเข้าไปใช้ประโยชน์และเป็นเจ้าของร่วมกัน ไม่ได้แบ่งเขตพื้นที่เป็นของปัจเจกบุคคลโดยชัดเจน ชาวบ้านในชุมชนนอกจากจะมีองค์ความรู้ในการนำทรัพยากรที่มีอยู่ในพื้นที่มาใช้อย่างยั่งยืนแล้ว ยังพัฒนาระบบระเบียบการใช้ทรัพยากรเพื่อลดความขัดแย้งในชุมชน เช่น การพัฒนาและเลือกใช้เครื่องมือประมงชายฝั่งที่ไม่ทำลายระบบนิเวศของชาวประมงพื้นบ้านอันดามัน การ

ที่ลุ่มน้ำสงคราม จากแต่เดิมที่มี “การกักปลา” ซึ่งเป็นการจับปลาราวละมากๆ โดยใช้ไต้ซึ่งเครื่องมือประมงพื้นบ้านที่มีขนาดใหญ่และต้องระดมแรงงานมากกัญชาติพื้นเมืองมาก การให้สิทธิกักปลาในอดีตจึงเป็นการยกสิทธิให้เป็นรายตระกูลเพื่อให้สามารถจับปลาได้ช่วงเวลาหนึ่งของปี ปลาที่ได้จากการกักปลาจะถูกแบ่งปันแจกจ่ายให้กับญาติพี่น้องที่มาาร่วมกันจับ แต่เมื่อระบบมีการแบ่งเขตการปกครอง

เป็นหมู่บ้าน สิทธิการกักปลาเปลี่ยนจากสิทธิของสายตระกูลไปเป็นสิทธิของหมู่บ้านแทน โดยใช้ระบบประมุลนารายได้เข้าหมู่บ้าน โดยใครที่ให้ราคาประมุลดีที่สุดจะได้สิทธิในการกักปลาไป

แม้ชุมชนที่ตั้งรกรากในเขตป่าพรุคันธุลีจะเป็นชุมชนใหม่ที่เพิ่งอพยพเข้ามา แต่ประสบการณ์ที่พวกเขาได้รับจากการต่อสู้ภัยธรรมชาติซึ่งส่งผลกระทบต่อความเป็นอยู่ของชีวิตและครอบครัวทำให้สมาชิกชุมชนเริ่มตระหนักถึงความสำคัญของป่าพรุ และมีการรวมกลุ่มกันปกป้องป่าพรุคันธุลี เกิดกลุ่ม "อนุรักษ์พรุคันธุลี" ซึ่งมีบทบาทในการอนุรักษ์ป่าพรุคันธุลีต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน และได้ประสานงานกับองค์กรภายนอกเพื่อจัดทำแผนปฏิบัติการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่วิกฤติพรุคันธุลี อำเภอกาบัง และประสานความร่วมมือกับเครือข่ายป่าชุมชนภาคใต้ และเครือข่ายป่าชุมชน 4 ภาค ในการร่วมกัน ผลักดัน พ.ร.บ. ป่าชุมชนซึ่งเป็นกฎหมายที่สนับสนุนให้ชาวบ้านมีอำนาจในการจัดการป่าของชุมชนของตนได้อย่างยั่งยืน

องค์ความรู้ในอนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์ข้าวของชาวนาเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสาน

ชาวนาในเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสานซึ่งเคยปลูกข้าวพื้นบ้าน ย่อมรู้จักลักษณะทางกายภาพของพื้นที่นา ปริมาณน้ำฝน สภาพอากาศ ฯลฯ ซึ่งมีการเรียนรู้จากธรรมชาติที่สั่งสมมาจากรพชน และประสบการณ์ตรงซึ่งเป็นข้อจำกัดเบื้องต้นในการเลือกชนิดพันธุ์ข้าวที่เหมาะสม

เมื่อเขากำหนดวัตถุประสงค์ในการเลือกใช้ประโยชน์จากข้าว ซึ่งมีฐานจากวัฒนธรรม ความเชื่อ เช่น เคารพว่าข้าวเป็นแม่โพสพต้องไม่กระทำการที่เบียดเบียนข้าวซึ่งเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ (ไม่ขาย-ไม่ใช้สารเคมี)

รสนิยมที่หลากหลายของแต่ละคนเป็นตัวกำหนดการคัดเลือกพันธุ์ไปใช้ประโยชน์อื่นๆ นอกจากรสชาติและรสสัมผัสในข้าวที่เป็นอาหารหลักประจำวันแล้วยังนำไปใช้ประโยชน์ด้านอื่นๆ เช่น ใช้ในพิธีกรรม หรือแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์ต่างๆ เช่น ข้าวเกรียบ แป้ง เส้นขนมจีน เหล้า ฯลฯ

ภูมิปัญญาพื้นบ้านของชาวนาในเรื่องข้าวของชาวนาในเครือข่ายฯ จึงมีพัฒนาการต่อยอดไปได้อย่างรวดเร็วเมื่อนำเอาองค์ความรู้ใหม่ด้านเทคนิคการปรับปรุงพันธุ์ข้าวมาปรับใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อการเปลี่ยนแปลงระบบเกษตรกรรมแบบดั้งเดิมไปสู่ระบบเกษตรกรรมทางเลือก

องค์ความรู้ในการพัฒนาระบบการปลูกและการปรับปรุงพันธุ์ไม้ผล

ไม้ผล เป็นไม้ยืนต้นที่ใช้เวลานานในการเจริญเติบโตและให้ผลผลิตแก่ชาวสวน ซึ่งหมายถึงเวลาที่ยาวนานในกระบวนการเรียนรู้ของชาวสวน ดังนั้นความต้องการที่จะพัฒนาผลผลิตจากสวนให้ได้คุณภาพดีตรงตามที่ต้องการความรักและความอดทนของตัวเกษตรกรเป็นแรงหนุนที่สำคัญอีกประการหนึ่ง

กรณีสวนอนุรักษ์พันธุ์ทุเรียนของชาตรี โสวรรณตระกูล ซึ่งให้เห็นถึงความรักความผูกพันของพ่อชมที่มีต่อทุเรียนจนทำให้เกิดแรงผลักดันในการที่จะเคลื่อนย้ายสวนทุเรียนยกร่องของตนที่มีอยู่เดิม

ในเขตพื้นที่กรุงเทพที่ถูกรุกรานจากการตัดถนน ไปสู่ระบบการทำสวนในพื้นที่ราบเชิงเขาจังหวัด นครนายก และอดทนต่อสู้เพื่อพัฒนาให้สวนละอองฟ้าเป็นสวนที่รักษา “ทุเรียนพันธุ์แท้ที่หลากหลาย” ในระบบธรรมชาติให้คงอยู่ โดยมีชาตริอุทชายเป็นผู้สืบสาน แม้เริ่มแรกที่รับช่วงเขาเองยอมรับว่าไม่เข้าใจหรือเข้าถึงความเชื่อหรือความรู้สึกของพ่อ แต่เมื่อภายหลังที่เขาได้ลงมือปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพ่อ อย่างจริงๆ โดยมีสวนของพ่อเป็นครูใหญ่เขาจึงสามารถอธิบายถึง “ความงามแท้จริง” บนหลักความคิด ของพ่อชม และของทุเรียนทั้ง 53 สายพันธุ์ได้

องค์ความรู้จากระบบเกษตรกรรมนอกจากจะเป็นฐานพัฒนาความเป็นอยู่ในปัจจุบันและสืบต่อ ยังรุ่นลูกหลาน ในกรณีปัจเจกของคุณพ่อฉลุย แก้วคง ได้นำหลักธรรมะหรือธรรมชาติ มาแปลงเป็น รูปธรรมในสวนพุทธเกษตรของตน ซึ่งเป็นการพัฒนาองค์ความรู้ไปสู่การพัฒนาด้านจิตวิญญาณ

4. คุณค่าของทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพ

ด้านเศรษฐกิจ

- สร้างความมั่นคงทางอาหารให้กับครอบครัวและชุมชนอย่างยั่งยืน พึ่งตนเองได้ อย่างอิสระ
- สร้างรายได้ให้ตัวเองได้อย่างต่อเนื่องจากผลผลิตที่หมุนเวียนออกมาอย่างหลากหลาย
- เป็นฐานพันธุกรรมที่พัฒนาไปสู่พันธุ์พืชพันธุ์สัตว์ที่หลากหลายมากขึ้น ผลิตภัณฑ์ แปรรูปมีหลากหลายชนิดขึ้น เพิ่มมูลค่าผลผลิตได้มากขึ้น
- ลดค่าใช้จ่ายในการนำเข้าพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ สารเคมีเกษตร เช่น ปุ๋ยเคมี สาร กำจัดศัตรูพืช วัคซีน ยา กากถั่วเหลือง หัวอาหารสัตว์

ด้านสังคม

- เกษตรกรและสมาชิกชุมชนท้องถิ่นที่พึ่งตนเองได้เป็นอิสระจากระบบทุนและตลาด เกิดความมั่นใจในการกำหนดระบบการผลิตของตนเอง การคัดเลือกพัฒนาและ ปรับปรุงพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์และระบบการผลิตได้อย่างต่อเนื่อง
- ดำรงชีวิตและเผ่าพันธุ์ของตนเองได้อย่างมีเอกลักษณ์
- เกิดกระบวนการเรียนรู้ในด้านการผลิตและการดำรงชีวิตเพื่อการพึ่งตนเองภายใน ตนเอง ในชุมชน และระหว่างเครือข่าย
- เกิดความช่วยเหลือเกื้อกูลระหว่างคนในชุมชนและเครือข่ายองค์กรเกษตรกร
- สืบสานวิถีวัฒนธรรมของสังคมการเกษตร ที่เกษตรกรสามารถพึ่งตนเองได้อย่าง ยั่งยืน

- เกิดการจัดระเบียบของชุมชนในการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนจากแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อลดการขัดแย้งระหว่างกัน แต่เพิ่มพูนความหลากหลายของทรัพยากรชีวภาพ และสร้างความอุดมสมบูรณ์ให้คงอยู่

ด้านระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม

- พันธุ์พืชพันธุ์สัตว์พื้นบ้านมีความต้านทานต่อสภาพภูมิอากาศของท้องถิ่น ต้านทานต่อโรคและแมลง ดำรงชีวิตอยู่ได้ในสภาพธรรมชาติโดยพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอกน้อย
- ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและระบบการเกษตรไม่ทำลายความอุดมสมบูรณ์ของแหล่งทรัพยากร อีกทั้งไม่สร้างมลพิษ ดิน น้ำ อากาศ ปราศจากการปนเปื้อนของสารเคมี
- สร้างความอุดมสมบูรณ์ในห่วงโซ่อาหารของระบบนิเวศน์ เกิดการหมุนเวียนธาตุอาหาร การควบคุมกันเอง และการพึ่งพาอาศัยของสิ่งมีชีวิตต่างๆ ในระบบนิเวศน์อย่างต่อเนื่องและสมดุล

ค.ปัจจัยที่สร้างผลกระทบต่อความหลากหลายทางชีวภาพ

ภายใต้นโยบายที่สนับสนุนระบบทุนนิยมโลกาภิวัตน์ โดยเอารายได้ประชากรเป็นศูนย์กลางการพัฒนา ทำวิถีชีวิตของคนมุ่งไปสู่การแข่งขันหารายได้เป็นหลักทำให้ละเลยการเชื่อมโยงชีวิตเข้าหากันและกัน เกิดการแข่งขันเอาเปรียบกันเองและเอาเปรียบธรรมชาติ ทำให้ทัศนคติ ความเชื่อ ค่านิยม และวิถีชีวิตของชุมชนเปลี่ยนไปจากการพึ่งพาตนเองเพื่อความพอเพียงในการดำรงอยู่อย่างสันติสุข เอื้อเฟื้อกันและกัน และเคารพต่อธรรมชาติลดลงทุกขณะ

ระบบความรู้ถูกผูกขาดโดยนักวิชาการและผู้เชี่ยวชาญ ตัวอย่างเช่น การปรับปรุงพันธุ์และพัฒนาพันธุ์ข้าวถือเป็นภาระหน้าที่ของรัฐ โดยที่รัฐพัฒนาพันธุ์ข้าวไปสู่ระบบการทำนาเชิงเดี่ยวเพื่อการพาณิชย์ เปลี่ยนพันธุ์ข้าวพื้นบ้านไปสู่พันธุ์ข้าวลูกผสม ด้วยเห็นว่าพันธุ์พื้นบ้านให้ผลผลิตไม่คุ้มค่าทางเศรษฐกิจ โดยไม่ได้มองมิติด้านอื่นๆ เช่น ความเชื่อ วัฒนธรรม ประเพณีของชุมชน ฯลฯ

รัฐเป็นผู้กำหนดนโยบายในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และการส่งเสริมระบบเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ โดยมุ่งไปสู่การพัฒนาประเทศภายใต้ระบบทุนนิยมซึ่งเป็นแนวความคิดแบบแยกส่วน แยกประชาชนออกจากรัฐ และแยกคนออกจากธรรมชาติ

ขณะที่ข้อตกลงในองค์กรระหว่างประเทศซึ่งถูกผลักดันโดยกลุ่มประเทศอุตสาหกรรมที่ขาดแคลนทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ข้อตกลงทางการค้าว่าด้วยเรื่องทรัพย์สินทางปัญญา (TRIPs) ภายใต้องค์การการค้าโลก (WTO) อนุสัญญาความหลากหลายทางชีวภาพ (CBD) เข้ามามีอิทธิพลต่อการกำหนดนโยบายภายในประเทศไปในทิศทางที่มุ่งตอบสนองต่อระบบอุตสาหกรรมทุนข้ามชาติ ซึ่งเข้ามาพร้อมๆ

กับลักลอบ หนีบจวนนำทรัพยากรพันธุกรรมท้องถิ่นไปพัฒนาเป็นสินค้าด้วยเทคโนโลยีขั้นสูงและผูกขาดกระบวนการผลิตและพัฒนาผลิตภัณฑ์ โดยละเลยการแบ่งปันผลประโยชน์ต่อชุมชนท้องถิ่นผู้เป็นเจ้าของทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพเหล่านั้น

ความไม่เข้าใจถึงระบบและวิถีการดำเนินชีวิตของชุมชนที่อาศัยอยู่กับธรรมชาติ เช่น ชุมชนปะกาเกอญอ และชุมชนกะเหรี่ยงทุ่งใหญ่นเรศวรทำให้มีนโยบายลดจำนวนรอบปีในการทำไร่หมุนเวียนลง ประกาศเขตป่าสงวนและกันคนออกจากป่า ขณะเดียวกันก็ส่งเสริมให้มีการปลูกไม้โตเร็ว และพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยวในพื้นที่ป่า พ.ร.บ.ป่าสงวนแห่งชาติซึ่งรื้อถอนสิทธิตามรัฐธรรมนูญมาตรา 46 ที่รับรองสิทธิของชุมชนท้องถิ่นให้สามารถจะดำเนินวิถีวัฒนธรรม วิถีชีวิตและยังคงรักษาทรัพยากรธรรมชาติไว้ได้

โครงการพัฒนาต่างๆ โดยเฉพาะของรัฐ เช่นการพัฒนาชุมชนเมืองและเขตอุตสาหกรรม เช่นสวนทุเรียนเมืองนนท์ สวนสมุทรสงคราม ฯลฯ การสร้างเขื่อนหรือระบบชลประทานในกรณีนาและป่าบุ่งป่าทามที่รายล้อม ป่าพรุคันธุลี และพันธุ์ข้าวขึ้นน้ำที่บ้านขล้อย พันธุ์พืชพันธุ์สัตว์ที่หลากหลายสูญหายไปพร้อมกับการสร้างสาธารณูปโภคที่สนับสนุนการลงทุนในอุตสาหกรรม การค้า และบริการ

รัฐส่งเสริมให้เกษตรกรหันไปทำการเกษตรเชิงเดี่ยวเพื่อการค้าและการส่งออก เกษตรกรหันไปพึ่งพันธุ์พืชพันธุ์สัตว์ลูกผสมซึ่งถูกคัดเลือกให้ใช้วัตถุดิบจากภายนอกเพื่อเพิ่มปริมาณผลผลิต ทำให้ปริมาณการใช้และพัฒนาฐานพันธุกรรมพืชและสัตว์ท้องถิ่นลดลงและหมดไปพร้อมๆ กับการพึ่งพาตนเองได้

กฎหมายประมงที่เอื้อต่อระบบการลงทุนและการใช้เครื่องมือประมงเพื่อการพาณิชย์ ได้ทำลายระบบนิเวศของแหล่งทรัพยากรทางน้ำลง โดยปราศจากความรับผิดชอบต่อธรรมชาติและชุมชน ดังกรณีการใช้จวนรุน จวนรอก และเรือประมงปลากะตักปั่นไฟฟ้า

รัฐมองวัฒนธรรมการตีไถ่เป็นเพียงการพนัน โดยละเลยข้อเท็จจริงที่ว่านักตีไถ่เป็นนักคัดเลือกและปรับปรุงพันธุ์ไถ่พื้นบ้านของไทย พระราชบัญญัติเรื่องการพนัน พ.ศ.2478 และระเบียบกระทรวงมหาดไทย 2525 เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาและปรับปรุงพันธุ์ไถ่พื้นบ้านของไทยอย่างมาก

ผู้บริโภคถูกกระตุ้นให้บริโภคสินค้าและผลิตภัณฑ์ต่างๆ เกินความจำเป็นผ่านสื่อโฆษณาต่างๆ โดยขาดการรับรู้ถึงระบบการผลิตที่ขาดล้านี้รับผิดชอบต่อธรรมชาติและสังคม และสร้างผลกระทบระบบนิเวศและชุมชนที่เป็นที่ตั้งฐานทรัพยากร แต่เน้นการลดต้นทุนการผลิต ผลิตให้ได้ปริมาณสินค้าจำนวนมาก เพื่อให้สามารถแข่งขันได้ในตลาด แม้การผลิตนั้นจะทำลายความหลากหลายทางชีวภาพลง แต่ผู้บริโภคที่ขาดข้อมูลก็ยังบริโภคสินค้าเหล่านี้

จ.แนวโน้มของความหลากหลายทางชีวภาพในประเทศไทย

ความขัดแย้งในการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติมีเพิ่มขึ้น รัฐยังคงเน้นการพัฒนาประเทศโดยใช้ประโยชน์จากแหล่งทรัพยากรเพื่อการค้าและรายได้โดยปราศจากการคำนึงถึงผลกระทบต่อระบบนิเวศน์ และชุมชนท้องถิ่น

การสร้างค่านิยมที่ไม่ถูกต้อง และความไม่รู้ ยังถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการจำกัดสิทธิของชุมชนท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรของตนเอง เช่น การมองว่าไร่มุมนเวียนเป็นไร่อื่นลอยที่ทำลายป่า การแยกป่าออกจากชุมชนเพื่อรักษาไว้เป็นป่าสงวน เกษตรยังยืนหรือเกษตรพอเพียงไม่สามารถสร้างผลผลิตเลี้ยงประชากรที่เพิ่มมากยิ่งขึ้น โดยข้ออ้างเหล่านี้ไม่ได้นำข้อเท็จจริงที่ผ่านการศึกษาวิจัยมาพิจารณา

กลุ่มเกษตรกรและชุมชนในท้องถิ่นที่อยู่ใกล้ชิดกับแหล่งทรัพยากรชีวภาพได้รับผลกระทบมีความตื่นตัวมากขึ้น ได้รวมตัวกันเพื่ออนุรักษ์ ปันฟู ให้ความหลากหลายทางชีวภาพกลับคืนมามีเพิ่มขึ้น พร้อมๆ กับการเผชิญกับโครงการที่เกิดขึ้นโดยรัฐ รัฐวิสาหกิจ และเอกชนที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง

หากพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างผู้ผลิตและผู้บริโภคโดยผ่านการเลือกซื้อผลิตภัณฑ์พบว่า ผลิตภัณฑ์จากชุมชน เช่น อาหารปลอดสารเคมี ไข่พื้นบ้าน ปลาและผลิตภัณฑ์แปรรูปตามธรรมชาติ พืชสมุนไพร และการรักษาแบบทางเลือกกำลังได้รับความสนใจจากผู้บริโภคเพิ่มมากขึ้น ผ่านการณรงค์เพื่อให้ผู้บริโภคหันมาให้ความสนใจกับคุณค่าของภูมิปัญญาและทรัพยากรชีวภาพท้องถิ่นทั้งจากกลุ่มองค์กรเกษตร องค์กรพัฒนาเอกชน และองค์กรสนับสนุนทั้งภาครัฐและเอกชน

จ.ปลูกความหลากหลายให้งอกงาม

ผู้ที่มีบทบาทสูงสุดในการที่จะอนุรักษ์และพัฒนาให้เกิดความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนก็คือคนที่อยู่กับธรรมชาติ คือสมาชิกของชุมชนที่เป็นผู้ใช้ประโยชน์โดยตรงจากทรัพยากรท้องถิ่น ส่วนบุคคลและชุมชนที่อยู่ห่างไกลจากแหล่งทรัพยากรเป็นผู้พลอยได้รับผลประโยชน์จากการรักษาทรัพยากรนั้นๆ ในฐานะของผู้บริโภค

สมาชิกชุมชนท้องถิ่นและเกษตรกรต้องเริ่มลงมืออนุรักษ์และพัฒนาสร้างความหลากหลายของพันธุ์พืชพันธุ์สัตว์ให้งอกงาม ตามแนวทางดังนี้

- 1.การสร้างทัศนคติเพื่อการพึ่งตนเองบนฐานธรรมชาติ การสร้างสัมมาทิฐิเกี่ยวกับการดำรงชีวิตตามหลักทฤษฎีพอเพียง ลดการพึ่งพาปัจจัยภายนอกทั้งด้านการผลิต การตลาด และการบริโภคลง ทำให้เราหันกลับไปใช้ชีวิตชีวิตตามธรรมชาติที่เรียบง่ายเชื่อมโยงกับฐานความเชื่อและวัฒนธรรมชุมชนท้องถิ่น ซึ่งเป็นการพึ่งตนเองได้อย่างยั่งยืนแท้จริง

- 2.สร้างและพัฒนาระบบเกษตรที่หลากหลายตามระบบภูมินิเวศน์ เปลี่ยนจากระบบเกษตรเชิงเดี่ยวมาเป็นระบบเกษตรยั่งยืน ระบบเกษตรทางเลือก ได้แก่ ไร่มุมนเวียน วนเกษตร เกษตรธรรมชาติ เกษตรผสมผสาน เกษตรอินทรีย์ ที่สร้างความมั่นคงทางอาหารที่ปลอดภัย มีคุณภาพ และหลากหลายสำหรับชุมชนและสังคมในระดับกว้าง

3.เพิ่มความหลากหลายของชนิด และสายพันธุ์พืชพันธุ์สัตว์ให้หลากหลาย และสามารถปรับตัวให้เข้ากับสภาพธรรมชาติในท้องถิ่นนั้นๆ ได้ ซึ่งสามารถทำได้โดยสำรวจหาพันธุ์พืชพันธุ์สัตว์ที่เคยมีอยู่ในท้องถิ่นเพื่ออนุรักษ์ให้คงอยู่ สืบหาและนำมาจากแหล่งที่มีอยู่เพื่อเพาะพันธุ์ให้มีปริมาณเพิ่มมากขึ้น การคัดเลือกและปรับปรุงพันธุ์โดยวิธีตามธรรมชาติ

4.ฟื้นฟูชนบทธรรมชาติ ประเพณี ความเชื่อ วัฒนธรรมที่ดีงาม เช่น ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การแบ่งปัน ความสามัคคี เพื่อใช้เป็นฐานในการเชื่อมร้อยสมาชิกในชุมชนไปสู่การความสามัคคี เป็นเอกภาพที่จะร่วมกันผลักดันให้เกิดระบบการเกษตร และระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นที่ยังคงรักษาความหลากหลายของพันธุ์พืชพันธุ์สัตว์ในแต่ละชุมชน แต่ละภูมิโนทัศน์

5.สร้างเครือข่าย แต่ละชุมชนที่รักษาความหลากหลายทางชีวภาพจะไม่ได้สร้างประโยชน์ให้เฉพาะชุมชนของตนเองเท่านั้น หากแต่ได้สร้างความหลากหลายทางชีวภาพซึ่งเป็นฐานแห่งการดำรงชีวิตของมนุษย์ทั้งมวล การเชื่อมโยงเครือข่ายชุมชนและภูมิโนทัศน์เข้าด้วยกันจะทำให้สมาชิกแต่ละชุมชนเข้าใจธรรมชาติในระบบนิเวศของตนเองและผู้อื่นมากยิ่งขึ้น เกิดกระบวนการเรียนรู้และกัน สร้างความเชื่อมั่นและกำลังใจให้แก่กันและกันในการที่จะสนับสนุนให้มุ่งไปสู่การปลูกความหลากหลายที่งอกงามทั่วทุกภูมิโนทัศน์

6.เชื่อมโยงความรู้สู่ผู้บริโภคร เพื่อให้ผู้บริโภคที่อยู่ในและนอกชุมชนได้เรียนรู้กระบวนการปลูกความหลากหลาย มีข้อมูลเพียงพอในการตัดสินใจบริโภคที่ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อมแต่สนับสนุนกระบวนการของเครือข่ายผู้ปลูกความหลากหลายที่งอกงาม

7.รณรงค์ไปสู่การปรับเปลี่ยนนโยบายที่เหมาะสม เมื่อเกิดกระบวนการเรียนรู้จากการสร้างความหลากหลายในพื้นที่ของตนเอง ชุมชนและเครือข่ายมีองค์ความรู้และพลังจากการลงมือปฏิบัติเพื่ออนุรักษ์และพัฒนาทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพได้ด้วยตนเอง เกิดสำนึกหวงแหนและต้องการเปลี่ยนแปลงนโยบายโดยให้เกษตรกรและชุมชนเข้าไปมีส่วนร่วมการตัดสินใจในทรัพยากรท้องถิ่นของตัวเอง ส่งเสริมให้มีระบบเกษตรที่คำนึงถึงระบบนิเวศ การสร้างค่านิยมในการบริโภคที่เหมาะสม ยกเลิกกฎหมายที่ผูกขาดการจัดการทรัพยากร และให้คำนึงถึงสิทธิเกษตรกรและชุมชน โดยรัฐต้องให้การสนับสนุนการพัฒนาองค์ความรู้ของเกษตรกรแทนที่จะไปอยู่ที่นักวิชาการหรือกรมวิชาการ การตั้งกองทุนสนับสนุนการวิจัยและพัฒนาเกษตรกรและชุมชนท้องถิ่นบนฐานวัฒนธรรมของชุมชน และเสริมสร้างองค์กรชุมชนและองค์กรเครือข่ายให้มีเวทีแลกเปลี่ยนเพื่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ และองค์ความรู้ร่วมกัน

สรุป

เรามีพี่น้องชุมชนหลายชุมชน หลายกลุ่ม ทั้งกลุ่มชาติพันธุ์ ชาวไร่ ชาวนา ชาวสวน ประมง ซึ่งแต่ละกลุ่มที่มานั้นร่วมอยู่ในแหล่งทรัพยากรหรือภูมิโนทัศน์ที่แตกต่างกัน บนเขา ที่ราบ ชายฝั่งทะเล ลุ่มน้ำ ล้วนมีความหลากหลาย การมองทรัพยากรเหล่านี้ต้องไม่มองเห็นเป็นชิ้นๆ เป็นแหล่งๆ แต่โดย

แท้จริงแล้วทรัพยากรเหล่านี้มีความเชื่อมโยงในเชิงของนิเวศน์อย่างลึกซึ้ง ไม่ว่าจะเป็นที่สูง ที่ราบ ชายฝั่งทะเล ซึ่ง “อยู่บนฐานเดียวกัน” การใช้น้ำที่ผิดพลาดบนที่สูงแล้วกระทบถึงพื้นที่ราบ หรืออะไรต่างๆ มันมีส่วนกระทบไปหมด เป็น “ฐานทรัพยากร ความหลากหลายทางชีวภาพ ที่เป็นเอกภาพ” ซึ่งถ้าหากจะพูดถึงวิถีชีวิตแล้วก็คือ “อยู่บนวิถีชีวิตเดียวกัน”

เราไม่สามารถแยกฐานทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพออกจาก “ภูมิปัญญา” ซึ่งเป็น “วัฒนธรรมการเรียนรู้” ที่สอดคล้องกับวิถีของธรรมชาติ เป็นความยั่งยืน

ทักษะเรื่องความหลากหลายทางชีวภาพนอกจากจะต้องมองอย่างเชื่อมโยงทั้งในด้านระบบ และวัฒนธรรมแล้วจะต้องมองให้ครอบคลุมไปถึงด้านเศรษฐกิจ การเมือง ซึ่งปัจจุบัน “ภูมิปัญญา” กำลังอยู่ภายใต้การคุกคามของวัฒนธรรมการเรียนรู้รูปแบบหนึ่งที่แยกคนออกจากทรัพยากร แยกทรัพยากรออกจากกัน แยกส่วนหมดและเป็นการใช้ทรัพยากรในเชิงทำลาย นั่นหมายถึงการทำลายความยั่งยืนของวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของพี่น้องทั้งหลายด้วย

เราต้องพิจารณาถึงนโยบายหรือวัฒนธรรมมองอย่างแยกส่วนถึงผลกระทบที่จะเกิดว่าไม่ใช่แค่มาทำลายดิน ทำลายเพียงต้นไม้ แต่มันหมายถึงทำลายชีวิตของเราด้วย ความยั่งยืนของทรัพยากรในพื้นที่แต่ละชุมชนไม่ใช่ความยั่งยืนปลอดภัยโดยโดดเดี่ยว แต่หมายถึงความปลอดภัยที่เชื่อมโยงในลักษณะของเครือข่ายชุมชนต่างๆ ด้วย และไม่ใช่เฉพาะภายในเครือข่ายของเกษตรกรพื้นที่ราบ เครือข่ายของประมงพื้นบ้าน หรือเครือข่ายของชุมชนชาติพันธุ์ในที่สูง แต่หมายถึงเครือข่ายทุกๆ ระดับของฐานทรัพยากรที่ฐานชีวิตอันเดียวกัน

ทักษะท่าที่ต่อชุมชนในประเทศเพื่อนบ้านก็มีความสำคัญ ป่าไทย-เขมร ป่าไทย-พม่า ความจริงแล้วเป็นป่าผืนเดียวกัน เป็นฐานต้นทุนชีวิตอันเดียวกัน ไทย-พม่า ก็ป่าผืนเดียวกัน หรือลุ่มน้ำก็ลุ่มน้ำก็เช่นเดียวกัน ไม่ใช่จะแยกออกจากกันได้เลย อยู่รอดปลอดภัยของป่าเมืองไทย ของชุมชนคนไทยก็เชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับชุมชนที่อยู่ในประเทศเพื่อนบ้าน

เครือข่ายควรนำ ภูมิปัญญาที่เราสะสมมาโดยมีรากฐานจากความหลากหลายนี้เข้ามามีบทบาทในกระบวนการปฏิรูปการศึกษา เพื่อให้การปฏิรูปการศึกษาเกิดบูรณาการ ทั้งด้าน เนื้อหา สาระ จิตวิญญาณ และผสมผสานกับวิทยาการสมัยใหม่ที่ก่อประโยชน์อย่างยั่งยืน

ความหลากหลายในไร่มนเวียน ของชนเผ่าปกาเกอญอ บ้านแม่ลานคำ จ.เชียงใหม่

วรลักษณ์ ไชยทัพ¹

1. บทนำ

บ้านแม่ลานคำเป็นหมู่บ้านชนเผ่าปกาเกอญอแห่งหนึ่ง ตั้งอยู่ในเขตอำเภอสะเมิง จังหวัดเชียงใหม่ ท่ามกลางภูมิประเทศที่แวดล้อมด้วยภูเขา อยู่สูงจากระดับน้ำทะเล 500 – 1,424 เมตร บริเวณดังกล่าวเป็นแหล่งต้นน้ำที่สำคัญของน้ำแม่ลานเงิน แม่ลานคำและแม่ลานหลวงซึ่งไหลลงน้ำแม่ขานและน้ำแม่ปิง

พื้นที่บริเวณบ้านแม่ลานคำเคยเป็นที่อยู่อาศัยของชาวลัวะมาก่อน หลังจากชาวลัวะได้ทิ้งถิ่นฐานออกไป ชาวปกาเกอญอ (กะเหรี่ยงสกอร์) จึงอพยพเข้ามาอยู่ในบริเวณนี้ ดูจากซากวัดเก่าและป่าช้าเก่าของชาวลัวะที่ยังคงหลงเหลือให้เห็นถึงปัจจุบันในบริเวณห่อมบ้านห้วยหญ้าไชร ห่อมบ้านสบลาน ห่อมบ้านห้วยเหี้ยะ กิวห้า ชุนวิน ป่าเมียง และบริเวณวัดหลวง หากประมาณระยะเวลาการตั้งถิ่นฐานของคนในบริเวณนี้ พบว่ามีอายุมากกว่า 700 ปี

จากหลักฐานที่พบซากหมู่บ้านเก่าหรือ “แดลอ” ทำให้ทราบว่าบริเวณนี้เป็นที่ตั้งและที่ก่อกำเนิดของชุมชนมาแล้วหลายชุมชน และชี้ให้เห็นว่ามีการตั้งถิ่นฐาน มีการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ดิน มีการโยกย้ายออกไป และมีการหมุนเวียนกลับมาตั้งเป็นชุมชนขึ้นอีกในพื้นที่เดิม

ปัจจุบัน หมู่บ้านแม่ลานคำมีจำนวนครัวเรือนทั้งหมด 98 ครัวเรือน ประชากรจำนวน 426 คน แบ่งเป็น 5 ห่อมบ้าน

- 1) ห่อมบ้านแม่ลานคำมี 10 หลังคาเรือน 10 ครอบครั
- 2) ห่อมบ้านห้วยเหี้ยะมี 12 หลังคาเรือน 12 ครอบครั
- 3) ห่อมบ้านสบลานมี 18 หลังคาเรือน 19 ครอบครั
- 4) ห่อมบ้านใหม่มี 29 หลังคาเรือน 30 ครอบครั
- 5) ห่อมบ้านห้วยหญ้าไชร มี 25 หลังคาเรือน 27 ครอบครั

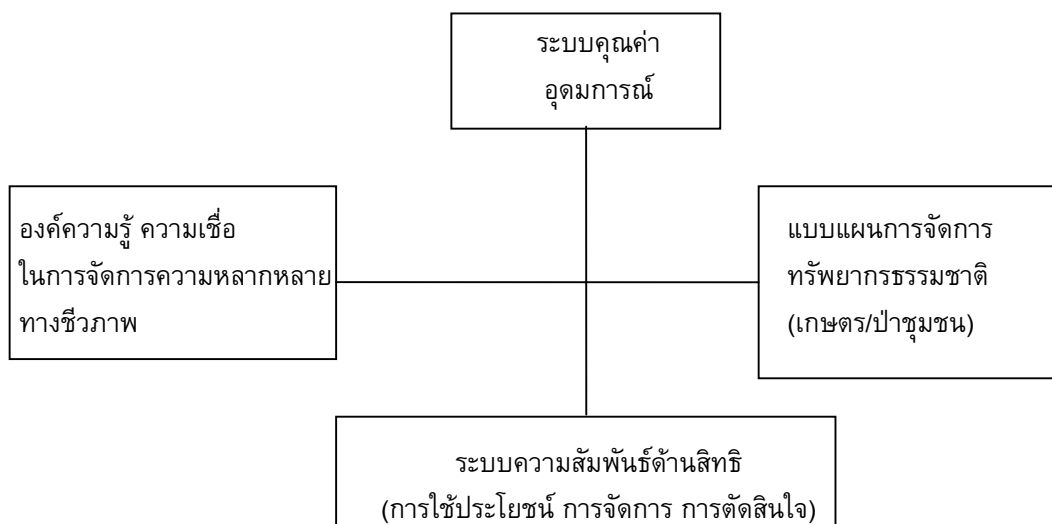
¹ โครงการประสานงานวิจัยเพื่อพัฒนาสังคม เชียงใหม่ สกว.

ตารางแสดงการใช้ที่ดินของชุมชนแม่ลานคำ (แบ่งตามหย่อมบ้าน)

การใช้ที่ดิน(ไร่)	รวม (ไร่)	บ้านใหม่	ห้วยหญ้าไซ	ห้วยเหี้ยะ	แม่ลานคำ	สบลาน
1. ที่อยู่อาศัย	1,000	1,000				
2. ที่นา	771	302	168	92	105	104
3. ที่สวน	780	315	201	104	68	92
4. ไร่หมุนเวียน	1,447	334	145	277	348	353
5. ป่ายังชีพ	4,700	4,700				
6. ป่าอนุรักษ์	11,035	11,035				

2. ระบบความสัมพันธ์ : ชุมชนกับการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ

ชุมชนท้องถิ่นที่อาศัยผูกพันพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติอย่างใกล้ชิด โดยเฉพาะชุมชนในพื้นที่ป่านั้น ทรัพยากรธรรมชาติคือปัจจัยสำคัญในการดำรงชีวิต ซึ่งแต่ละท้องถิ่นมีวัฒนธรรม วิถีชีวิตที่ต่างกัันในการจัดความสัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติ ระบบความสัมพันธ์ของชุมชนกับทรัพยากรธรรมชาติจึงเชื่อมโยงกันทั้งระบบความคิด ความเชื่อ องค์ความรู้ วิธีการปฏิบัติในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรและระบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เรียกกันว่าระบบบรรพสิทธิ

2.1 ระบบคุณค่า อุดมการณ์ทางความคิดของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

กลุ่มชาติพันธุ์และชุมชนท้องถิ่นที่อาศัยผูกพันและพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติมาช้านานย่อมผูกพันและเคารพต่อธรรมชาติที่ให้อาศัยอยู่รอดสืบทอดกันมาหลายชั่วอายุคน

ความเชื่อดั้งเดิมของชุมชนปกากะญอบ้านแม่ลานคำ เชื่อว่า "ธรรมชาติและสรรพสิ่งในโลกมนุษย์มิได้เป็นเจ้าของ หากแต่มีเจ้าแห่งธรรมชาติเป็นเจ้าของ มนุษย์เป็นเพียงผู้มาขอใช้และคอยดูแลรักษา" และมีตำนานเป็นนิทานความเชื่อเล่าสู่กันฟังมาถึงลูกหลานว่า"ก๋อโซ่ เป็นเทพผู้ลงมาผู้สร้างโลก และก่อนที่ก๋อโซ่จะกลับไปได้มอบหมายให้ "หม้อคาเขล่อ"เป็นผู้ดูแลคุ้มครองสรรพสิ่งในโลก เทพหม้อคาเขล่อก็คือบรรพบุรุษที่ทำให้กำเนิดชีวิตมนุษย์ ฝับรรพบุรุษเหล่านั้นก็กลับกลายมาเป็น เจ้าป่า (เส่เก่อจ่า) เจ้าเขา(เก่อเจ่อเก่อจ่า) เจ้าน้ำ(ทีเก่อจ่า) เจ้าดิน(ห่อโซ่เก่อจ่า)"

ซึ่งจากความเชื่อเหล่านี้เองที่ชาวบ้านต้องมีพิธีกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการใช้ทรัพยากรธรรมชาติเพื่อเป็นการขออนุญาตจากเจ้าของธรรมชาติ โดยผ่านผู้นำด้านพิธีกรรมเรียกว่า "ฮือโซ่" เป็นผู้ประกอบพิธี ฮือโซ่จะเป็นผู้นำที่สืบทอดทางสายเลือด ผู้ที่เป็นฮือโซ่จะต้องสืบเชื้อสายมาจากบรรพบุรุษที่เคยเป็นฮือโซ่คนแรกที่เริ่มตั้งหมู่บ้าน

ฮือโซ่จึงเป็นผู้นำทางสังคมที่ทำหน้าที่สำคัญในการกำหนดการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ของชุมชน คือ เป็นผู้เลือกและกำหนดสถานที่ในการตั้งหมู่บ้านและการทำไร่หมุนเวียนในแต่ละปี เป็นผู้ประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ (ผู้ติดต่อกับเจ้าของธรรมชาติ) และเป็นผู้ดูแลควบคุมกฎระเบียบจารีตประเพณีของชุมชน

อย่างไรก็ดี ระบบความเชื่อต่างๆ ได้เปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขและสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งปัจจุบัน ระบบความสัมพันธ์เชิงทรัพยากรของชุมชนได้พัฒนาไปสู่การสร้างข้อตกลงที่ขึ้นกับสถานการณ์เงื่อนไขระหว่างชุมชนต่อทรัพยากรของชุมชน แต่ยังคงถูกควบคุมภายใต้เป้าหมายเชิงอุดมการณ์เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรของชุมชน ซึ่งถูกเรียกเป็นภาษาของชนเผ่าเองคือ

"ต่าล่อจ๊ะล่อทอ" ที่แปลความหมายตามความเข้าใจในภาษาของเราได้ว่าเป็นความยั่งยืนยาวนานชั่วลูกชั่วหลาน หมายถึง ความคงอยู่ของทรัพยากรธรรมชาติ และการดำรงรักษาวัฒนธรรมความเป็นชนเผ่าให้ดำรงอยู่ชั่วลูกชั่วหลาน ซึ่งชุมชนได้เสนอถึงองค์ประกอบของความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติไว้ว่า

- มีผืนดินอุดมสมบูรณ์ ที่สามารถประกอบการผลิตและให้อาหารที่พอเพียงและปลอดภัยต่อชีวิตของคนในชุมชน
- มีป่าอุดมสมบูรณ์ ที่มีความสมบูรณ์และหลากหลายของอาหาร(พืช,สัตว์,เห็ด)ของคนและสัตว์ ความหลากหลายของสัตว์ป่าและพรรณไม้ต่างๆ ที่เกื้อกูลกันในการรักษาความสมดุลของป่า เป็นแหล่งต้นน้ำ และเป็นแหล่งสมุนไพร ไม้ใช้สอยของชุมชน

- มีแหล่งน้ำอุดมสมบูรณ์ ที่มีความสะอาดปราศจากสารพิษ มีน้ำไหลตลอดปีให้ชุมชนได้ใช้ ได้ดื่มกิน และเป็นแหล่งอาหารของชุมชน

“ตะเสาเบล” หมายถึง การดำรงอยู่ของชุมชนที่ไม่ถูกรุกรานกดขี่บีบบังคับ การเป็นตัวของตัวเอง และหลุดพ้นจากการครอบงำ ชาวบ้านบางคนพยายามให้ความหมายในภาษาไทยว่าหมายถึง “สันติภาพและอิสรภาพ” โดยชุมชนได้นำเสนอว่า

- ชุมชนสามารถเข้าถึง ใช้ประโยชน์ จัดการ ดูแลรักษา ตัดสินใจ และสามารถปกป้องการทำลายทรัพยากรธรรมชาติ
- ชุมชนสามารถวางแผน ออกกฎระเบียบในการใช้ประโยชน์ การจัดการและฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน ให้สอดคล้องกับวิถีชีวิต ภูมิปัญญา ความเชื่อ และวัฒนธรรมของชุมชน
- ชุมชนสามารถกำหนดทางเลือก และตัดสินใจในการเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆที่เข้ามาภายในชุมชน เช่น โครงการพัฒนา การส่งเสริมการปลูกพืชต่าง ๆ เป็นต้น

จะเห็นว่า ปัจจัยดังกล่าวสะท้อนวิถีคิดของชุมชนท้องถิ่นต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในลักษณะความสัมพันธ์ด้านสิทธิ โดยชุมชนมองความสัมพันธ์ระหว่างคนกับทรัพยากรธรรมชาติภายใต้สิทธิหรืออำนาจของชุมชนที่มีลักษณะเป็นสิทธิของส่วนรวมในการจัดการภายใต้แบบแผน ความรู้และความเชื่อของชุมชน โดยชุมชน ซึ่งจะกล่าวถึงระบบกรรมสิทธิ์ที่เป็นอยู่และข้อเสนอของชุมชนเกี่ยวกับระบบสิทธิในช่วงต่อไป

2.2 ระบบการผลิตกับการรักษาความหลากหลายทางพันธุกรรมในแปลงเกษตร

ชุมชนปากเกอญอบ้านแม่ลานคำมีระบบการผลิตหลัก คือ ไร่หมุนเวียนแบบ Short Cultivation - Long Fallow คือทำไร่แต่ละแปลงใน 1 ปี แล้วพักทิ้งไว้ให้ฟื้นตัวเป็นเวลา 5 - 7 ปี รวมทั้งมีระบบผลิตอื่นๆ ประกอบ ได้แก่ นา สวนผสมผสาน และวนเกษตรแบบสวนเมืองและสวนมะแขว่น จากการศึกษาพบว่าระบบไร่หมุนเวียนดังกล่าวนอกจากจะให้ผลผลิตพืชอาหารพื้นบ้านที่หลากหลายในแปลงที่ทำการผลิตแล้ว ในไร่ชาซึ่งเป็นแปลงที่มีการพักฟื้นของทุกๆ ปีจะสร้างความหลากหลายของพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ ที่เป็นทั้งอาหาร สมุนไพรและพืชใช้สอยอีกด้วย

2.3 ความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ไร่หมุนเวียน

ตารางแสดงความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ไร่หมุนเวียนและไร่ชาที่พักทิ้งไว้

พื้นที่ไร่ปีต่าง ๆ	ความหลากหลายทางชีวภาพ
ไร่ปีที่ 1	พืชอาหาร 30 ชนิด 167 สายพันธุ์ ข้าว 28 สายพันธุ์
ไร่ชาปีที่ 1-2	พืชที่ยังคงใช้เป็นอาหารได้ 16 ชนิด สัตว์ป่า 7 ชนิด สมุนไพร 13 ชนิด
ไร่ชาปีที่ 3-4	พบสัตว์ป่า 13 ชนิด สัตว์ปีก 12 ชนิด พืชใช้สอย 10 ชนิด ไม้ 4 ชนิด
ไร่ชาปีที่ 5-6	พืชที่เป็นทั้งอาหาร สมุนไพร ไม้ใช้สอย 75 ชนิด สัตว์ปีก 30 ชนิด สัตว์ป่า 12 ชนิด
ไร่ชาปีที่ 7	พบพืชอาหาร สมุนไพร ไม้ใช้ประโยชน์ 35 ชนิด พบสัตว์ป่าที่เข้ามาอาศัย 19 ชนิด

ระบบไร่หมุนเวียนของชาวปกากะญอยังเปรียบเสมือนธนาคารพันธุกรรมพืชอาหารพื้นบ้านจากการศึกษาถึงความหลากหลายของเมล็ดพันธุ์พืชอาหารพื้นบ้านของบ้านแม่ลานคำ พบว่ามีความหลากหลายทั้งชนิดและสายพันธุ์

ตารางแสดงความหลากหลายของพืชอาหารพื้นบ้านในระบบเกษตรแบบไร่หมุนเวียน

ชนิด	จำนวนสายพันธุ์	ชื่อพันธุ์
1. <u>แดง(ดี)</u>	13	1 ดีควา 2 ดีหมือ 3 ดีเก๋อวอติ 4 ดีฉิ 5 ดีดู 6 ดีแพละ 7 ดีโก่เก๊ะติ 8 ดีหมือชู 9 ดีหมือบอ 10 ดีพะลา 11 ดีเตอะเต๊ะ 12 ดีหมือกิ 13 ดีกิ(แดงโม)
2. <u>พักทอง (เหลือง)</u>	12	1 หลื่อเคบอ 2 หลื่อเคกิ 3 หลื่อเคลา 4 หลื่อเคปอเฮอ 5 หลื่อเคโมโร 6 หลื่อเคหน่าระ 7 หลื่อเคทีลู่ 8 หลื่อเคเต้สี 9 หลื่อเคกะซอแม 10 หลื่อเคจู้ 11 หลื่อเคมีบอ 12 หลื่อเคพะทอ
3. <u>พัก (เหลือง)</u>	8	1 หลื่อปู้ 2 หลื่อกิ 3 หลื่อบอ 4 หลื่อลา 5 หลื่อกะซอแม หลื่อกะซอเอะ 7 หลื่อฉินอ 8 หลื่อพะทอ
4. <u>ข้าวโพด(ปือเค)</u>	10	1 บือเคกิ 2 บือเคบอ 3 บือเคโซ 4 บือเคโพ 5 บือเคเจ้าะวา 6 บือเคเปอวิ 7 บือเคบิโซ 8 บือเคเป 9 บือเคเซอ 10 บือเคแซ
5. <u>งา(หนึโซ)</u>	4	1 หนึโซชู 2 หนึโซวา 3 หนึโซโซ 4 นอ (งาดำ)
6. <u>มะระ(ซอคา)</u>	4	1 ซอคาโพ 2 ซอคาโดะ 3 ซอคาพาทอ 4 ซอคาโปะโหละ
7. <u>ผักกาด (เสอะบะ)</u>	4	1 เสอะบะเต๊ะ 2 เสอะบะกาว 3 เสอะบะเดเจ 4 เสอะบะเจเบอร์
8. <u>เมล็ดถั่ว (เสอเบส่า)</u>	*	* เรียกชื่อรวมกันทั้ง ถั่วแดง ถั่วเขียว ถั่วเหลือง ฯลฯ
9. <u>ถั่ว (เบ้าะบะส่า)</u>	8	1 ถั่วแปบ(เบ้าะบะจื้อเนอ) 2 ถั่วพู(เบ้าะบะเปอวิ) 3 เบ้าะบะกาว 4 เบ้าะบะยาหลอ 5 เบ้าะบะแลหน้า 6 เบ้าะบะนาที้ 7 เบ้าะบะโดกงอ 8 เบ้าะบะลา

ชนิด	จำนวนสายพันธุ์	ชื่อพันธุ์
10. ถั่วฝักยาว (เปอะเทาะล่า)	10	1 เปอะเทาะโซ 2 เปอะเทาะกาว 3 เปอะเทาะลา 4 เปอะเทาะทอ 5 เปอะเทาะ เบลอะ 6 เปอะเทาะกาว 7 เปอะเทาะชู 8 เปอะเทาะเปาะอี 9 เปอะเทาะบือโบ 10 เปอะเทาะหนอกี้
11. มัน (เหนี่ยวะ)	13	1 เหนี่ยวะวา 2 เหนี่ยวะสะเอ 3 เหนี่ยวะจันเื่อ 4 เหนี่ยวะกัก 5 เหนี่ยวะสะคู 6 เหนี่ยวะต่อเซ 7 เหนี่ยวะกะชอเคาะล 8 เหนี่ยวะกอบะ 9 เหนี่ยวะโตะ 10 เหนี่ยวะจันเนอ 11 เหนี่ยวะชู 12 เหนี่ยวะบอบะ 13 เหนี่ยวะเฮาะ
12. มันชนิดที่มีหัวที่ ตัน (คิพูชู)	1	
13. มันสำปะหลัง	5	1 เก้โบ 2 โลโบ 3 เก้งงอ 4 เก้งงอ 5 เก้ลา
14. เผือก (ชื่อ)	11	1 ชื่อเตาะเตาะ 2 ชื่อโก 3 ชื่อโกะวา 4 ชื่อหย่าเปาะ 5 ชื่อทอชู 6 ชื่อกงอ 7 ชื่อ โซ 8 ชื่อกวา 9 ชื่อชู 10 ชื่อทอวา 11 ชื่อคอชอ
15. มะนอย (ชิโพเด)	2	1 ชิโพเดพะทอ 2 ชิโพเดเปอะเลอะ
16. ข้าวฟ่าง(เป)	5	1 เปชู 2 เปัว 3 เปือ 4 เปะปะแก 5 เปะอะหมา
17. บวบ (เต๋อโก)	5	1 เต๋อโกเกะ 2 เต๋อโกเซอ 3 เต๋อโกกือ 4 เต๋อโกพะโตะ 5 เต๋อโกพะลือ
18. บวบเหลี่ยม(เด เว)	1	
19. น้ำเต้า(ทีลูเซอ)	1	
20. ต้นหอม/ผัก หอม(ต่าเนอุม)	5	1 ห่อวอ 2 ห่อพลี 3 ห่อพอแคะ 4 ห่อวอเซ 5 ห่อเต๋อเตาะ
21. มะเขือ (สะกอ)	10	1 สะกอสะเก๊ะ 2 สะกอกะวะ 3 สะกอสี่ 4 สะกอปือเซอะ 5 สะกอมะติ 6 สะกอชู 7 สะกอสอ 8 สะกอกวา 9 สะกอเซอ 10 สะกอกานาระ
22. พริก(มีสำ)	8	1 มีสำวา 2 มีสำเบลอะ 3 มีสำโพ 4 มีสำพะโตะ 5 มีสำอะ 6 มีสำอะลา 7 มีสำกว่าทอหมื่อ 8 มีสำทอโคเม
23. ลูกเดือย (เบอะ)	4	1 เบอะชาเซ 2 เบอะเบที 3 เบอะพะทอ 4 เบอะยือแม
24. ฝ้าย (แบร์)	2	1 แบร์โพ 2 แบร์พะโตะ
25. กระเจี๊ยบ(แบม ฉี่)	1	
26. ดอกไม้ (พอ)	11	1 พอกาว 2 พอทู 3 พอบอ 4 พอสอ 5 พอกิแม 6 พอแจ๊ะวะ 7 พอกะชอแม 8 พอแจ๊ะ 9 พอแคะ 10 ชูกวอ 11 ชูปอ
27. ยาสูบ(ยาชู)	1	
28. อ้อย(เก๋อที)	6	1 เก๋อทีกวอ 2 เก๋อทีชู 3 เก๋อทีบือ 4 เก๋อทีเคาะ 5 เก๋อทีโป 6 เก๋อทีเคว
29. ชูย	1	

ชนิด	จำนวนสายพันธุ์	ชื่อพันธุ์
30. ข้าวเจ้า(ป๊อ) ข้าวเหนียว (ป๊อ)	28	1 ป๊อแคนวอ 2 ป๊อวาโทยะโหละ 3 ป๊อเกอชอแม 4 ป๊อวาโพ 5 ป๊อชอมี 6 ป๊อทอโซ 7 ป๊อบอโปะโหละ 8 ป๊อคงะ 9 ป๊อหมื่อโพ 10 ป๊อกิ 11 ป๊อกงอ 12 ป๊อหุย 13 ป๊อปะแม 14 ป๊อโหม่ปกา 15 ป๊ออิโซ 16 ป๊อเกะ 17 ป๊อกา 18 ป๊อคอแลโหละ 19 ป๊อปลุ 20 ป๊อกวี 21 ป๊อทอพลี 22 ป๊อแคว 23 ป๊อฝ่อบอ 24 ป๊อแมแควะ 25 ป๊อชู 26 ป๊อโซ 27 ป๊อบอ 28 ป๊อเจ้าหวา

2.4 องค์ความรู้ในการจัดการความหลากหลายของเมล็ดพันธุ์อาหารพื้นบ้าน

คนเผ่าปกาเกอญอเล่าว่า ในอดีตปกาเกอญอมีสายพันธุ์ข้าวมากกว่า 200 สายพันธุ์ แต่ปัจจุบันชุมชนปกาเกอญอบ้านแม่ลานคำสามารถดำรงรักษาพันธุ์ข้าวไว้ได้รวม 28 สายพันธุ์ และพันธุ์พืชอาหารพื้นเมืองได้ถึง 29 ชนิด 167 สายพันธุ์ การสืบทอดรักษาพันธุ์พืชดั้งเดิมนั้นนอกจากระบบการผลิตแบบไร่หมุนเวียนที่คอยเก็บรักษาพันธุ์พืชต่างๆ ไว้แล้ว การสืบทอดองค์ความรู้ในการจัดการเมล็ดพันธุ์ซึ่งมีแม่บ้านเป็นผู้ทำหน้าที่สืบทอด ถ่ายทอดและปฏิบัติต่อกันมา ก็เป็นปัจจัยสำคัญของการรักษาความหลากหลายของพันธุ์พืชอาหารเหล่านี้ไว้

กล่าวกันว่า “นาเป็นของผู้ชาย ไร่เป็นของผู้หญิง” ชาวปกาเกอญอ แบ่งบทบาทระหว่างชายหญิงด้วยความรู้ ความสามารถ และกำลังแรงงานเป็นหลัก ดังที่ พะตี (ลุง) ต่าแยะ กล่าวว่า “การทำนาต้องใช้แรงมากในการไถและปลูกข้าวเพียงอย่างเดียว ส่วนการทำไร่ต้องปลูกพืชต่างๆ มากมาย มีรายละเอียดในการปลูกว่าจะปลูกอะไรตรงไหนบ้าง ผู้หญิงละเอียดกว่า การเก็บพันธุ์คัดเลือกพันธุ์มีรายละเอียดมากมายที่ผู้ชายไม่รู้ เพราะพืชแต่ละอย่างมีหลายพันธุ์หลายแบบ เราจำไม่ได้ ผู้หญิงจะเรียนจากแม่ และสืบทอดเอาเชื้อเมล็ดมาจากครอบครัว ซึ่งเมล็ดพันธุ์จะเก็บไว้ในครัวที่ผู้หญิงเท่านั้นที่รู้ดีกว่าผู้ชาย”

พันธุ์พืชที่หลากหลายในระบบไร่หมุนเวียนนั้นมีความแตกต่างกันแต่ก็เกี่ยวกันในระบบ ดังนั้นการทำไร่จำเป็นต้องเรียนรู้เข้าใจถึงธรรมชาติของพื้นที่และธรรมชาติของเมล็ดพันธุ์แต่ละชนิดเป็นอย่างดี ซึ่งความเข้าใจดังกล่าวได้ผ่านการเรียนรู้และยกระดับเป็นองค์ความรู้ที่สืบทอดต่อกันมา องค์ความรู้ที่สำคัญในการจัดการเมล็ดพันธุ์ของผู้หญิงปกาเกอญอ จึงผสมผสานกันระหว่างการคัดเลือก การเก็บรักษาเมล็ดพันธุ์ที่จะปลูก รวมทั้งในการนำไปปลูกก็ต้องมีองค์ความรู้ในการจัดระบบการปลูกพืชตามชนิดของดินในไร่ และการแบ่งชนิดของเมล็ดพันธุ์ตามลักษณะการปลูกอีกด้วย

2.5 การคัดเลือกและการเก็บรักษาเมล็ดพันธุ์พืช

ห้องครัวของชาวปกาเกอญอ นอกจากจะเป็นห้องทำอาหารแล้วยังเป็นห้องเก็บรักษาเมล็ดพันธุ์ และเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ อีกด้วย พวกเขาออกแบบห้องครัวอย่างชาญฉลาดทำให้พื้นที่ใช้สอยที่จำกัดมากด้วยคุณสมบัติและสอดคล้องกับวิถีชีวิตในเวลาเดียวกัน พื้นเตาไฟเป็นกระเบื้องสีปู

ด้วยดินและขี้เถ้า ซึ่งฝังไว้ในร่องพื้นสี่เหลี่ยมที่ตีเท่ากับขนาดของกระบะ หินก้อนใหญ่สามเส้าคือเตาชั้นดีสำหรับรองรับภาชนะหุงต้มและมีช่องว่างสำหรับเสียบไม้พิน เหนือเตาไฟขึ้นไปมีชั้นไม้ไผ่ถูกตีเป็นหิ้งสี่เหลี่ยม 2-3 ชั้น หิ้งชั้นบนสุดที่อยู่ห่างเตามากจะเป็นที่เก็บอุปกรณ์เครื่องมือต่างๆ ที่สานขึ้นจากหวายและไม้ไผ่ เช่น เสื่อ ตะกร้า เสียมไม้ กระดัง คว้นไฟจากเตาจะคอยรมให้เครื่องมือเหล่านั้นแห้ง ขึ้นเงาดำ ปลอดภัยจากมอดแมลงที่กัดกินเนื้อไม้ได้เป็นอย่างดี

ถัดลงมาชั้นที่สองใช้วางตะกร้า เครื่องสานที่เพิ่งสานเสร็จใหม่ๆ และตะกร้าใส่ห่อผ้าที่ห่อเมล็ดพันธุ์พืชต่างๆ ที่เป็นเชื้อพันธุ์ที่จะปลูกในไร่ ในสวน

ส่วนชั้นที่อยู่ใกล้เตาไฟจะวางสิ่งที่ต้องการความร้อนมาก จึงเป็นที่เก็บรักษาอาหารสด อาหารที่จะต้องปรุงในมือถัดไป ได้แก่ ตากแห้งเนื้อ ตากแห้งข้าวเปลือกที่จะตำในวันรุ่ง ถั่วเน่า เกลือ พริกแห้ง รวมทั้งวางเครื่องครัวต่างๆ ที่จะหยิบฉวยได้โดยง่าย

เมล็ดพันธุ์บางอย่างจะผูกห้อยไว้ตามเสาของหิ้งเตา และบางอย่างเสียบไว้ตามช่องหลังคาในครัว เมล็ดพันธุ์พืชแต่ละชนิดต้องการความร้อน ความชื้นที่แตกต่างกัน ความร้อนจากเตาไฟจะช่วยควบคุมความชื้นที่พอเหมาะกับพืชชนิดต่างๆ ส่วนคว้นไฟก็จะคอยรม-อบเพื่อป้องกันมอด แมลง หนู และเชื้อรา การวางการเก็บรักษาไว้ในบริเวณที่แตกต่างกันเป็นความรู้ของผู้หญิงที่ต้องเข้าใจธรรมชาติของพืชพันธุ์นั้นๆ และสั่งสมถ่ายทอดกันมา

ความหลากหลายของเมล็ดพันธุ์อาหารในแต่ละครอบครัวยังเกิดจากการขอแบ่งปันหรือแลกเปลี่ยนกันระหว่างคนในชุมชนและต่างชุมชนอีกด้วย เราพบว่าเมล็ดพันธุ์พืชหลายชนิดที่ได้สายพันธุ์มาจากม้ง เช่น ป๊อเคแซ (ข้าวโพดม้ง) ฯลฯ นอกจากนี้เมล็ดพันธุ์บางชนิดยังมีที่มาจากการพบโดยบังเอิญ เช่น พันธุ์ข้าวชนิดหนึ่งที่เล่ากันว่ามีคนไปได้ไถป่ามากิน พอเช็ดที่คอไถก็มีเมล็ดข้าวอยู่ที่คอไถ จึงลองเอามาปลูกและเรียกพันธุ์ดังกล่าวว่า “ข้าวไถป่า” (ป๊อชอม)

การเก็บรักษาเมล็ดพันธุ์พืช ผู้หญิงปกาเกอญอหรือแม่บ้านนั้นมีความสำคัญมาก เพราะเมล็ดพันธุ์ต่างๆ ผู้หญิงจะเป็นคนเก็บรักษา ส่วนผู้ชายนั้นจะไม่ค่อยพิถีพิถันกับเรื่องเหล่านี้ ทำให้ปฏิบัติสืบทอดกันมาจนกลายเป็นหน้าที่ของผู้หญิง ผู้หญิงปกาเกอญอจึงมีความรู้เรื่องเมล็ดพันธุ์พืชต่างๆ เป็นอย่างดี การขอแบ่งปันหรือแลกเปลี่ยนกันระหว่างคนในชุมชนและต่างชุมชนก็เกิดขึ้นได้ หากแต่มีความเชื่อเกี่ยวกับขวัญ(จิตวิญญาณ) โลกหรือธาตุระหว่างเมล็ดพันธุ์กับมนุษย์ และระหว่างเมล็ดพันธุ์กับผืนดิน(ระบบนิเวศโดยรวมในพื้นที่นั้น) จะทำหน้าที่กลั่นกรองหรือเป็นระบบการคุ้มกันเมล็ดพันธุ์ดั้งเดิมของชุมชนได้เอง กล่าวคือ ชาวบ้านเชื่อว่าผู้ที่ถูกธาตุ ถูกโลกกับเมล็ดพันธุ์นั้นเท่านั้นจึงจะสามารถเพาะพันธุ์ขยายพันธุ์พืชพันธุ์นั้นให้เติบโตงอกงามและได้ผลดี เพราะเมล็ดพันธุ์ทุกเมล็ดมีขวัญ ผู้ที่รักษาเมล็ดพันธุ์นั้นไว้จะไม่นำเมล็ดพันธุ์ไปมอบให้ใครเองโดยเด็ดขาด เว้นแต่ว่ามีผู้มาขอเองที่บ้าน และเจ้าของ(แม่บ้าน)จะเป็นผู้ตัดสินใจว่าจะมอบให้หรือไม่ โดยจะมอบเมล็ดพันธุ์ให้ผู้อื่นได้ไม่เกิน 3 ชนิดเท่านั้น นอกจากนี้มีปัจจัยเงื่อนไขต่าง ๆ อีกมากมายที่เกี่ยวข้องต่อการดำรงอยู่ของเมล็ดพันธุ์พืช

ดั้งเดิมในชุมชน ได้แก่ ระบบนิเวศวิทยาของพื้นที่ปลูก ทั้งเรื่องสภาพอากาศ สภาพดิน สภาพป่า และการประกอบพิธีกรรมในการทำไร่ทำนา ตลอดจนเงื่อนไขภายนอก เช่น นโยบายรัฐในการประกาศเขต ป่าอนุรักษ์ และมาตรการจำกัดพื้นที่ทำกิน การลดระยะเวลาการพักพื้นที่ดินและการเข้ามาส่งเสริมการ ปลูกพืชเศรษฐกิจ ล้วนมีผลต่อสภาพพื้นที่และการสูญหายไปของเมล็ดพันธุ์ดั้งเดิมหลายชนิด

ตารางแสดงการคัดเลือกและเก็บรักษาเมล็ดพันธุ์พืชอาหารพื้นบ้าน

ชนิด	การคัดเลือกพันธุ์และการเก็บรักษาเมล็ดพันธุ์
1. แตง (ดี)	เลือกผลใหญ่ ทั้งไว้จนผลแก่จัด ผลแก่กินเนื้อแล้วเก็บเมล็ดไว้ ใส่กระดัง ตากแห้ง บนหลังคา แห้งแล้วห่อผ้าผูกไว้เหนือเตาไฟในห้องครัว
2. พักทอง (หลือเค)	ผลที่ใหญ่และงามดี นุ่มเหนียวอร่อย เก็บเมล็ดตากแห้ง (3-4ผล) แห้งแล้วห่อผ้า ผูกหรือใส่ตะกร้าผิงไว้เหนือเตาไฟในห้องครัว ปลูกหลุมละ 3 เมล็ด ได้ผลหลุมละ ประมาณ 10 กว่าผล
9. พัก (หลือซ่า)	ผลที่ใหญ่และงามดี กินเนื้อแล้ว เก็บเมล็ดตากแห้ง (3-4ผล) แห้งแล้วห่อผ้าผูก หรือใส่ตะกร้าผิงไว้เหนือเตาไฟในห้องครัว ปลูกหลุมละ 3 เมล็ด ได้ผลหลุมละ ประมาณ 20 กว่าผล
9. ข้าวโพด (บือเคซ่า)	ฝักที่กลิ่นหอม เหนียว เมล็ดใหญ่ เมื่อเมล็ดแก่จัดเปลือกแห้งแล้วมัดเป็นพวงบาง ชนิดต้องเอาเปลือกออก แหวนไว้ใกล้เตาไฟมากที่สุด เพราะแมลงชอบกิน
10. งา (หนี่โซ)	ปล่อยต้นงาม ๆ ให้แห้งแล้วเก็บเมล็ดแห้ง หรือตัดทั้งข้อสดมาตากแห้ง เก็บเมล็ด ที่แห้งแล้วใส่ห่อผ้าผิงไว้เหนือเตาไฟในห้องครัว
11. มะระ (ซอคา)	เก็บเมล็ดตากแห้ง แห้งแล้วห่อผ้าผูกหรือวางผิงไว้เหนือเตาไฟในห้องครัว ได้ผลหลุมละประมาณ 40-50 ผล
12. ผักกาด (เสอะบะ)	ปล่อยต้นงาม ๆ ให้แห้ง 4-5 ต้นแล้วเก็บเมล็ดไว้
13. เมล็ดถั่ว (เสอะเบซ่า)	เก็บเมล็ดไว้ในถุงผ้ามัดปากถุงให้แน่น วางไว้บนหิ้งเตาไฟ
14. ถั่ว (เบ๊ะบะซ่า)	เลือกที่มีเมล็ดใหญ่ ทั้งไว้ให้แก่จัด ตากแห้งแล้วห่อผ้าไว้หรือใส่ตะกร้า ผิงไว้บน หิ้งเหนือเตาไฟในครัว
15. ถั่วฝักยาว (เปอะเทะซ่า)	เลือกที่มีเมล็ดใหญ่ ทั้งไว้ให้แก่จัด ตากแห้งแล้วห่อผ้าไว้หรือใส่ตะกร้า ผิงไว้บน หิ้งเหนือเตาไฟในครัว
16. มัน (แนบะวะ)	เลือกหัวที่ใหญ่ที่สุด(หัวแม่) เก็บไว้ในกระท่อมที่ไร่ หรือในยุ้งฉางข้าวที่อากาศ ไม่ อับชื้น ถ่ายเทสะดวก
17. มันชนิดที่มีหัวที่ต้น (คิบุซ)	เลือกหัวที่ใหญ่ที่สุด(หัวแม่) เก็บไว้ในกระท่อมที่ไร่ หรือในยุ้งฉางข้าว
18. มันลำปะหลัง	เลือกหัวที่ใหญ่ที่สุด(หัวแม่) เก็บไว้ในกระท่อมที่ไร่ หรือในยุ้งฉางข้าว

ชนิด	การคัดเลือกพันธุ์และการเก็บรักษาเมล็ดพันธุ์
19. ผีอก (ช่อ)	ส่วนที่เป็นหัว(ไซส์)เก็บไว้ฝังในดินต่อ หรือผ่าหัวเป็นชิ้นๆ แล้วคลุกซีอิ๊ว เก็บไว้ที่ยังคงขาว ที่อากาศ ไม่อบชื้น ถ้ายืดสะตวง
20. มะนอย(ซีโฟเด)	เลือกผลโตเมล็ดสีแดง แกะเมล็ดตากแห้งแล้วห่อผ้าฝ้ายไฟไว้เหนือเตาไฟในครัว
20. ข้าวฟ่าง(เป)	เลือกต้นที่สมบูรณ์แข็งแรง ตัดข้อที่เมล็ดแก่แล้ว เสียบไว้ตามหลังคาในท้องครัว
21. บวบ (เต๋อโก)	เลือกผลที่ใหญ่-ยาว ปลอยให้แก่ ตากแดดให้แห้งทั้งผล แขนงไว้ตามเสาหิ้งไฟในครัว เมื่อถึงเวลาปลูกเจาะรูเขย่าให้เมล็ดที่แห้งแล้วหลุดออกมา
22. บวบเหลี่ยม(เดเร)	เลือกผลที่ใหญ่-ยาว ปลอยให้แก่ ตากแดดให้แห้งทั้งผล แขนงไว้ตามเสาหิ้งไฟในครัว เมื่อถึงเวลาปลูกเจาะรูเขย่าให้เมล็ดที่แห้งแล้วหลุดออกมา
23. น้ำเต้า (ทีลูเซอ)	เลือกผลที่ใหญ่ สมบูรณ์ดี ปลอยให้แก่/แห้ง หรือเลือกผลสุกมาเก็บไว้ในครัวจนแห้งแล้วจึงผ่าเอาเมล็ดออกมาห่อผ้าฝ้ายไฟไว้เหนือเตาไฟในครัว
24. ต้นหอม/ผักเครื่องเทศ(ตาเนอุมู)	เลือกต้นที่ใหญ่สมบูรณ์ เก็บซอดอกไว้ ห่อผ้าไว้ใส่ตะกร้าวางไว้เหนือหิ้งไฟในครัว ต้องให้ถูกรมควันไฟอยู่เสมอ อย่างน้อยวันละ 1-2 ครั้ง
25. มะเขือ (สะกอ)	ลูกที่แก่จัดแล้ว ใช้ดอก(ไม้ฝัดผ้าเส้นบาง)เสียบกลางลูกห้อยไว้ตามเสาหิ้งไฟในท้องครัว
22. พริก (มีสา)	เม็ดที่แก่จัดแล้ว ใช้ดอก(ไม้ฝัดผ้าเส้นบาง)เสียบกลางเม็ดห้อยไว้ตามเสาหิ้งไฟในท้องครัว
23. ลูกเดือย (เบอะ)	เมื่อเมล็ดแก่จัดแล้ว ตัดลำต้นไปตากแห้ง แกะเอาเมล็ดห่อผ้าไว้ ใส่ตะกร้าวางผิงไว้บนหิ้งเหนือเตาไฟ
24. ฝ้าย (แบร์)	เมื่อเมล็ดแก่จนแตกออกเป็นฝ้ายสีขาว เก็บส่วนที่เป็นเมล็ดห่อผ้าไว้ใส่ตะกร้าวางบนหิ้งไฟในครัว
25. กระเจียบ(แบมิฉี)	ปลอยต้นงาม ๆ ให้แห้งแล้วเก็บเมล็ดแห้ง หรือตัดทั้งซอดมาตากแห้ง เก็บเมล็ดที่แห้งแล้วใส่ห่อผ้าฝ้ายไฟไว้เหนือเตาไฟในท้องครัว
26. ดอกไม้(พอ)	เลือกต้นที่สูงแข็งแรง ตากแห้ง ใส่กระบอกไม้ฝัดอย่างไฟจนแห้งแล้วห่อผ้าไว้ใส่ตะกร้าวางบนหิ้งไฟในครัว
27. ยาสูบ (ยาซุ)	รอให้ลำต้นแห้งใส่กระบอกไม้ฝัดอย่างไฟจนแห้งแล้วห่อผ้าไว้ใส่ตะกร้าวางบนหิ้งไฟในครัว
28. อ้อย (เกอที)	ตัดยอดที่แข็งแรงสมบูรณ์ เอายอดเสียบในดินที่มีน้ำชุ่ม
29. ชูย	เลือกพวงที่แห้งยาว ห่อผ้าไว้ใส่ตะกร้าวางบนหิ้งไฟในครัว

ตารางแสดงตัวอย่างการคัดพันธุ์และการเก็บเมล็ดพันธุ์ข้าว (บ้านแม่ลานคำ)

ลำดับ	พันธุ์ข้าว	ผลผลิต		การคัดเมล็ดพันธุ์/การเก็บเมล็ดพันธุ์
		ข้าวเชื้อ	ผลผลิต	
1.	ป๊อไซ ข้าวเหนียวดอย	1 ปี๊บ	15-30 ปี๊บ	เลือกเมล็ดที่ยาว ๆ -ใส่กระสอบ/ก๊วยไว้ในบ้านหรือหลองข้าว(4 เดือน)
2.	ป๊อเกอซอแม	1 ปี๊บ	15-30 ปี๊บ	เลือกแต่เมล็ดยาวๆที่มีสีดำไม่เอา -ใส่กระสอบ/ก๊วยไว้ในบ้านหรือหลองข้าว(4เดือน)
3.	ป๊อกวา	1 ปี๊บ	15-30 ปี๊บ	เลือกแต่เมล็ดยาว ๆ ที่ดำไม่เอา -ใส่กระสอบ/ก๊วยไว้ในบ้านหรือหลองข้าว(4 เดือน)
4.	ป๊อบอ (ข้าวไร่)	1 ปี๊บ	15-30 ปี๊บ	เลือกแต่เมล็ดขาว ๆ ยาว ๆ ที่ดำลิบไม่เอา -ใส่กระสอบ/ก๊วยไว้ในบ้านหรือหลองข้าว(4 เดือน)
5.	ป๊อซอมี	1 ปี๊บ	30-40 ปี๊บ	เลือกแต่เมล็ดเมล็ดที่ยาว ๆ ใส่กระสอบ/ก๊วยไว้ในบ้านหรือหลองข้าวประมาณ 6 เดือน
6.	ป๊อแค	1 ปี๊บ	15-30 ปี๊บ	เลือกเมล็ดที่ยาว ๆ - ใส่กระสอบไว้ในบ้าน ประมาณ 4 เดือน
7.	ป๊อป๊ะแม	1 ปี๊บ	15-30 ปี๊บ	เลือกเอาเมล็ดที่ยาว ๆ -ใส่กระสอบ/ก๊วยไว้ในบ้านหรือหลองข้าวประมาณ 4 เดือน
8.	ป๊อกิพะโตะ	1 ปี๊บ	15-30 ปี๊บ	เลือกเอาเมล็ดที่ยาว ๆ -ใส่กระสอบหรือก๊วยไว้ในบ้านหรือหลองข้าว 4 เดือน
9.	ป๊อกิ	1 ปี๊บ	15-30 ปี๊บ	เลือกเอาเมล็ดที่ยาว ๆ -ใส่กระสอบหรือก๊วยไว้ในบ้านหรือหลองข้าว 4 เดือน
10.	ป๊อกวอ	1 ปี๊บ	15-30 ปี๊บ	เลือกเอาเมล็ดที่แดง ๆ -ใส่กระสอบหรือก๊วยไว้ในบ้านหรือหลองข้าว 4 เดือน
11.	ป๊อบอ	1 ปี๊บ	15-30 ปี๊บ	เลือกเอาเมล็ดที่สีเข้ม ๆ แดง ๆ ยาว ๆ -ใส่กระสอบหรือก๊วยไว้ในบ้านหรือหลองข้าว 4 เดือน

2.6 องค์ความรู้ในการจำแนกดินในไร่เพื่อการปลูกพืชที่เหมาะสม

นอกจากความรู้ในธรรมชาติของเมล็ดพันธุ์แล้ว ผู้หญิงยังมีความรู้ในการเข้าใจลักษณะของธรรมชาติในไร่ที่สอดคล้องต่อการปลูกพืชเหล่านั้นให้ได้ผลดีอีกด้วย พันธุ์พืชมีความหลากหลายและชอบลักษณะทางธรรมชาติที่ต่างกัน ลักษณะของดินเป็นปัจจัยหนึ่งที่ต้องเรียนรู้ถึงความเหมาะสมกับพืชที่ปลูก ความรู้ในการจำแนกลักษณะของดินให้เหมาะสมกับพืชที่ปลูก ได้แก่

1. ห่อไข่เบลอ หมายถึง ดินจอมปลวก เป็นดินที่เป็นจอมปลวกเก่า จะมีลักษณะนุ่มขึ้นเป็นกองโต ๆ เจ้าของไร่ก็จะเก็บเศษไม้เศษหญ้าไปเผาที่ห่อไข่เบลอ ดินประเภทนี้เหมาะแก่การปลูกข้าวตอก (เบอะนาที เบอะเปอะเลอะ เบอะพะทอ เบอะเยื่อแม) มันเทศและพริก
2. ห่อไข่อุลอคู้ หมายถึง ดินบริเวณที่ตอไม้ถูกเผาลงลึกถึงรากจนบริเวณนี้เป็นหลุม ดินจะเป็นสีแดงอมชมพู ซึ่งดินลักษณะนี้เหมาะกับข้าวหรือเผือก
3. ห่อไข่จ้อย หมายถึง ดินที่มีการเผาเศษไม้ กิ่งไม้ต่างๆ ซึ่งช่วงที่มีการรีบไร่(แผ้วถางไร่)จะเก็บเศษไม้กิ่งไม้มากองไว้แล้วเผากครั้งหนึ่ง ที่ดินนี้เหมาะแก่การปลูกพริก มะเขือ
4. ห่อไข่ชอเซว หมายถึง ดินที่เปียกเป็นเม็ดๆ เมื่อเราเหยียบมันดินจะจมลงไป ลักษณะดินมีโพรงอากาศอยู่ในดิน ดินลักษณะนี้ไม่เหมาะแก่การปลูกพืชใดๆ ถ้าปลูกข้าวจะออกงามในระยะแรกเมื่อต้นข้าวเติบโตได้ประมาณครึ่งฟุตก็จะเปลี่ยนสีเป็นสีเหลืองแล้วจะข้างแห้งไม่สวยงามต่อไป
5. ห่อไข่เหลอบเบะก๊ะ หมายถึง ดินที่ผสมก้อนหินกรวด ทราย ซึ่งไม่เหมาะแก่การเพาะปลูกใดๆ แต่เพื่อให้ที่ดินต้องสูญเสียเปล่านั้นจะลงข้าวไว้ แม้ต้นข้าวก็จะไม่ออกงามมากนัก
6. ห่อไข่ตู หมายถึง ดินดำ ดินลักษณะนี้จะอยู่บริเวณรอบๆ ริมห้วย ดินชนิดนี้เหมาะแก่การปลูกพืชทุกชนิด แต่โดยส่วนใหญ่แล้วจะปลูกพืชจำพวก พริก มะเขือ ข้าวโพด ผักชี ห่อวอ เสือเกลื้อ มะเขือมัน
7. ห่อไข่ทีนธิ หมายถึง ดินที่อยู่ติดกับลำห้วย เหมาะสำหรับการปลูกอ้อย

2.7 องค์ความรู้ในการแบ่งพันธุ์พืชในไร่หมุนเวียนตามลักษณะการปลูก

1. พืชที่ปลูกกรมั่ว ได้แก่ พักทอง พักเขี้ยว มัน น้ำเต้า เป็นพืชที่เลื้อยเกี่ยวพันตามไม้ จึงปลูกไว้ริมรั้วเพื่อไม่ให้เลื้อยพันอยู่ในไร่จะทำให้ยุ่งยากในตอนเก็บเกี่ยวข้าว
2. พืชที่ใช้เมล็ดพันธุ์ผสมกับเมล็ดพันธุ์ข้าวแล้วหยอดในหลุมพร้อมกัน ได้แก่ แตง ถั่วชนิดต่างๆ ชิโพเด (มะนอย) ซึ่งเป็นพืชที่เลื้อยตามดินจึงไม่พันเกี่ยวต้นไม้ให้เกิดความยุ่งยากในตอนเกี่ยวข้าว โดยเฉพาะแตงจะช่วยบรรเทาความหิวกระหายในขณะเก็บเกี่ยวได้ด้วย

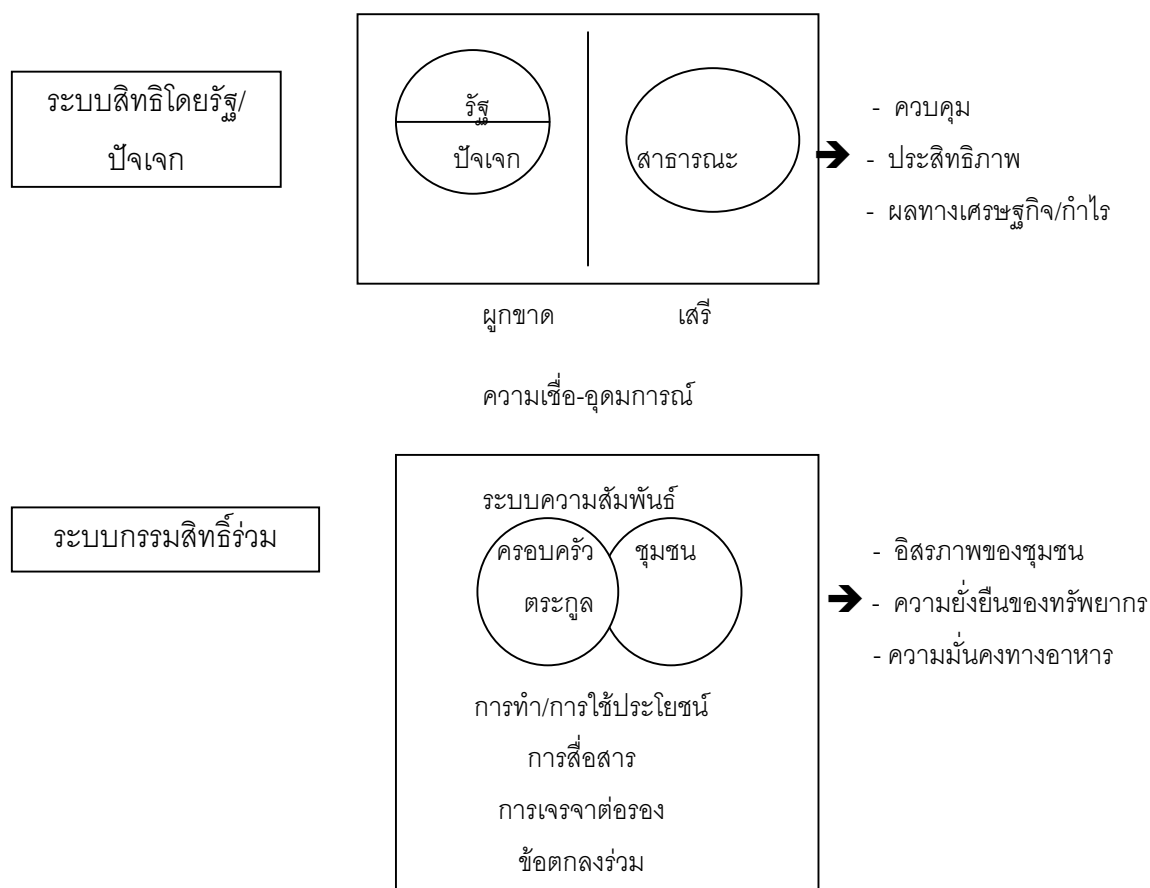
3. พืชที่ใช้เสียบเมล็ดพันธุ์ดอกไม้ในรูที่เจาะไว้ตรงด้ามเสียม เป็นเมล็ดพันธุ์ดอกไม้สีแดงสีเหลือง (พองอ พอบอ) ในขณะที่เสียมถูกกระทุ้งแทงหลุม เมล็ดพันธุ์ก็จะปลิวร่วงลงดิน ดอกไม้ก็จะงอกงามในยามที่เก็บเกี่ยวพืชผล เป็นการแต่งแต้มสีสันให้กับไร่ ทำให้สบายใจในยามทำงานในไร่
4. พืชที่ปลูกห่าง ๆ กันในไร่ ได้แก่ พอกข้าวฟ่าง เป้เมอโปล เป้เสอแบร์ แบร์(ฝ้าย) ข้าวโพดเบอะ (ข้าวตอก) จะปลูกห่างกันในไร่เพราะพืชจำพวกนี้เป็นพืชที่ขึ้นง่าย ถ้าปลูกติดกันจะแย่งอาหารกันทำให้ไม่แข็งแรง และไม่สมดุล
5. พืชที่ปลูกโดยใช้เมล็ดหวานบริเวณใกล้ต้นไม้หรือเศษไม้ที่ถูกเผา หรือบริเวณใกล้จอมปลวกเก่า ได้แก่ มะเขือ พริก ผักกาด ห่อวอ นอร์ ยาสูบ หนึโซ เพราะพืชจำพวกนี้จะงอกงามดีในดินที่มีชีเถ้ามาก ๆ
6. พืชที่ปลูกให้เลื้อยพันตามต้นไม้ที่แห้งตายในไร่ ได้แก่ เตือกะสา บอบะสา บอบะเปอวิ ต้นไม้ที่แห้งตายในไร่ ก็จะปล่อยให้พืชพันธุ์ไม้เลื้อยที่ชอบเลื้อยขึ้นตามไม้แห้งหรือที่เรียกว่า “เส้เคกร์” โดยจะหวานเมล็ดพันธุ์เหล่านี้ไว้รอบๆ เส้เคกร์

3. ระบบกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน

การศึกษาถึงระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนกับทรัพยากรธรรมชาติในฐานะเป็นทรัพย์สิน ในลักษณะความสัมพันธ์เชิงกรรมสิทธิ์ จะเห็นว่า ระบบกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนเป็นไปในลักษณะของ “กรรมสิทธิ์ร่วม” (Common Property) มาแต่อดีต ซึ่งปัจจุบันถูกระบบกรรมสิทธิ์โดยรัฐ(State Property)และระบบกรรมสิทธิ์เอกชน (Private Property) รุกรานเข้ามา การปรับตัวในการจัดการความสัมพันธ์ดังกล่าวของแต่ละชุมชนแตกต่างกันไปตามแต่เงื่อนไขต่างๆ อย่างไรก็ตามก็ตีระบบคุณค่าและอุดมการณ์เกี่ยวกับระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชนยังคงปรากฏให้เห็นในชุมชนที่ยังพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติอย่างใกล้ชิด

ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมในการจัดการทรัพยากรของชุมชนมีความแตกต่างกับระบบกรรมสิทธิ์โดยรัฐและระบบปัจเจกอย่างสิ้นเชิงทั้งแนวคิดอุดมการณ์ และระบบการจัดความสัมพันธ์

แผนภาพ เปรียบเทียบระบบความสัมพันธ์เชิงกรรมสิทธิ์โดยรัฐ/ปัจเจกกับระบบกรรมสิทธิ์ร่วม

3.1 ระบบกรรมสิทธิ์ร่วม : การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน

- ที่ดินทำกิน

ในที่นี้หมายถึง ผลผลิต อาหารธรรมชาติ แหล่งน้ำ สมุนไพร ไม้ใช้สอย ไม้ฟืน และสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นหรือมีอยู่ในที่ดินทำกินผืนนั้นๆ โดยทั่วไปในระบบกรรมสิทธิ์แบบปัจเจกที่เป็นแบบสิทธิเด็ดขาด เราคงไม่ต้องกล่าวถึงทรัพยากรในที่ดินแยกออกจากที่ดินผืนนั้น แต่ในระบบความสัมพันธ์ของชุมชนมิได้แยกสิทธิขาดระหว่างการครอบครองและการใช้ประโยชน์ จากการศึกษาพบว่า โดยทั่วไปการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในที่ดินทำกินยังเป็นระบบหน้าหมู่บ้าน (ชุมชนร่วมกัน) ยกเว้นผลผลิตที่ได้จากการปลูกหรือลงแรงทำ ดังคำพูดที่ว่า "ผู้ใดออกแรงผู้นั้นเป็นเจ้าของ" อย่างไรก็ตาม ระบบการแบ่งปันขอใช้ยังปรากฏอยู่ในวิถีชีวิตของชุมชน

- *ไร่หมุนเวียน* ในชุมชนปกากะญอบ้านแม่ลานคำ โดยทั่วไปผู้ที่ได้ใช้ประโยชน์จากที่ดินผืนหนึ่ง ต่อเนื่องกันมานานถึงลูกถึงหลานจะมีสิทธิในการครอบครองที่ดินผืนนั้น แต่ในระบบไร่หมุนเวียนนั้น แม้ดูเหมือนจะเป็นที่ยอมรับกันภายในชุมชนว่าตระกูลนี้ได้ทำไร่ในที่ดินผืนนั้นนั้นติดต่อกันมานาน แต่เมื่อครอบครัวอื่นประสบวิกฤติปัญหาในผืนดินของตนก็สามารถมาขอใช้ประโยชน์ในผืนดินแห่งนี้ได้ นอกจากนี้ กิจกรรมการทำไร่ เช่น การถางไร่ ทำแนวป้องกันไฟ การปลูกและการเก็บเกี่ยว ฯลฯ เป็นกิจกรรมการร่วมมือกันของทุกครอบครัวในลักษณะการเอามื้อเอาวน ดังนั้นพืชผักต่างๆ ในไร่จึงไม่เป็นที่หวงห้ามไว้เฉพาะเจ้าของไร่ ปีใดที่บางครอบครัวประสบปัญหาผลผลิตไม่เพียงพอสามารถขอแบ่งขอกินจากครอบครัวเครือญาติที่ได้ผลผลิตดี กรณีไร่ซากหรือไร่เหล่าที่ถูกพักฟื้นไว้ตั้งแต่ 1 - 6 ปี ซึ่งมีระบบนิเวศที่แตกต่างกันในแต่ละช่วงปีของการพักฟื้นนั้นจะประกอบด้วยทรัพยากรดินที่เป็นทั้งพืชอาหาร สมุนไพร สัตว์ และไม้ใช้สอย ฯลฯ สมาชิกทุกคนในชุมชนสามารถเก็บหาและใช้ประโยชน์ร่วมกันได้

นอกจากนี้ การตัดสินใจเกี่ยวกับพื้นที่ไร่หมุนเวียนยังคงเป็นระบบการตัดสินใจของส่วนรวม เช่น หากครอบครัวใดในชุมชนต้องการปรับพื้นที่ทำไร่เป็นนา สวน และโดยเฉพาะการปลูกพืชเศรษฐกิจถาวร ต้องได้รับความยินยอมร่วมกันของชุมชนก่อน โดยต้องนำเรื่องเข้าปรึกษาและตัดสินใจในที่ประชุมของหมู่บ้าน ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าพื้นที่ไร่หมุนเวียนถูกจัดการในฐานะทรัพยากรของชุมชน แต่ผลผลิตในไร่เป็นทรัพย์สินของครอบครัวและเครือญาติ

- *ระบบสวน* การทำสวนของชาวปกากะญอบ้านแม่ลานคำ ได้แก่ สวนมะแขว่น สวนเมี่ยง สวนผลไม้ผสมผสาน เจ้าของที่ดินที่เป็นผู้บุกเบิกและปลูกพืชสวนเองนั้นคือผู้ที่ได้รับการยอมรับร่วมจากชุมชนว่าเป็นครอบครัวที่มีสิทธิมากกว่าครอบครัวอื่นๆ ในการใช้ประโยชน์จากผืนดินและทรัพยากรในผืนดินนั้น แต่ยังมีสิทธิในลักษณะการผูกขาด (exclusion) เช่นกัน โดยทั่วไปพืชที่เป็นพืชหลักในสวนนั้น ทั้งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติอย่างมะแขว่น เมี่ยง และทั้งที่ลงทุนลงแรงปลูกขึ้น เช่น กัลยัม ส้มโอ ขนุน มะม่วง ฯลฯ อันถือเป็นพืชที่สามารถให้รายได้แก่ครอบครัวนั้น เจ้าของสวนจะเป็นผู้ครอบครองและใช้ประโยชน์จากพืชชนิดนั้น อย่างไรก็ตาม ภายใต้เงื่อนไขบริบทที่แตกต่างกันไป ชุมชนยังสามารถเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการผืนดินแห่งนั้น ขึ้นกับข้อเท็จจริง กฎระเบียบและข้อตกลงร่วมภายในชุมชน

ยกตัวอย่าง กรณีครอบครัวพะดีแดง มีสวนมะแขว่น 2 แปลง เดิมทีสวนมะแขว่นเป็นพื้นที่ทำไร่ แต่สภาพพื้นที่ดังกล่าวอยู่ใกล้ลำห้วยและเป็นแหล่งที่มีระบบนิเวศเหมาะสมแก่ต้นมะแขว่นและหวายขึ้นทึบชุม ช่วงระยะ 4 - 5 ปีที่ผ่านมาที่มะแขว่นได้กลายเป็นพืชเศรษฐกิจมีพ่อค้าจากในเมืองเข้ามาขอรับซื้อ พะดีแดงจึงเลิกถางไร่ในพื้นที่นั้นและปล่อยให้ต้นมะแขว่นขึ้น ปัจจุบัน พื้นที่สวนมะแขว่นจำนวนกว่า 5 ไร่ มีต้นมะแขว่นจำนวนถึง 60 กว่าต้น มีหวาย 20 กว่าต้น และส้มโอ 5 ต้น คนในชุมชนจะเก็บมะแขว่น หวาย และส้มโอโดยมิได้ขออนุญาตจากเจ้าของสวนก่อนไม่ได้ แต่สามารถหาขายสมุนไพรที่ขึ้นเองในสวน ได้แก่ ยาเกาะหลวง-เจริญอาหาร, พล่อไข่ชู- แก้วปวดหลัง เต้าสี่เซอะซอ- แก้วไข่ และพืชผักสมุนไพรและสัตว์น้ำสำหรับเป็นอาหารได้

-นาข้าว ในชุมชนบ้านแม่ลานคำมีการทำนาข้าว โดยมีลักษณะเช่นเดียวกับสวนคือ ผู้ใดบุกเบิก-ลงแรงสร้างผู้้นั้นเป็นเจ้าของ แต่ทรัพย์สินในพื้นที่นาจะไม่มีหลากหลายเหมือนกับระบบการผลิตแบบไร่หมุนเวียนและสวน ผลผลิตข้าวในนาจึงเป็นผลผลิตของครอบครัวที่เป็นเจ้าของนา และมีการแบ่งปันชอกกันกินระหว่างเครือญาติใกล้ชิด ส่วนพืชผักและสัตว์เล็กๆ ที่อยู่ในนา เช่น หนู กบ ปลา ปู กุ้ง หอย ฯลฯ คนในชุมชนสามารถเข้าเก็บหาได้โดยไม่ต้องขอจากเจ้าของนาก่อน

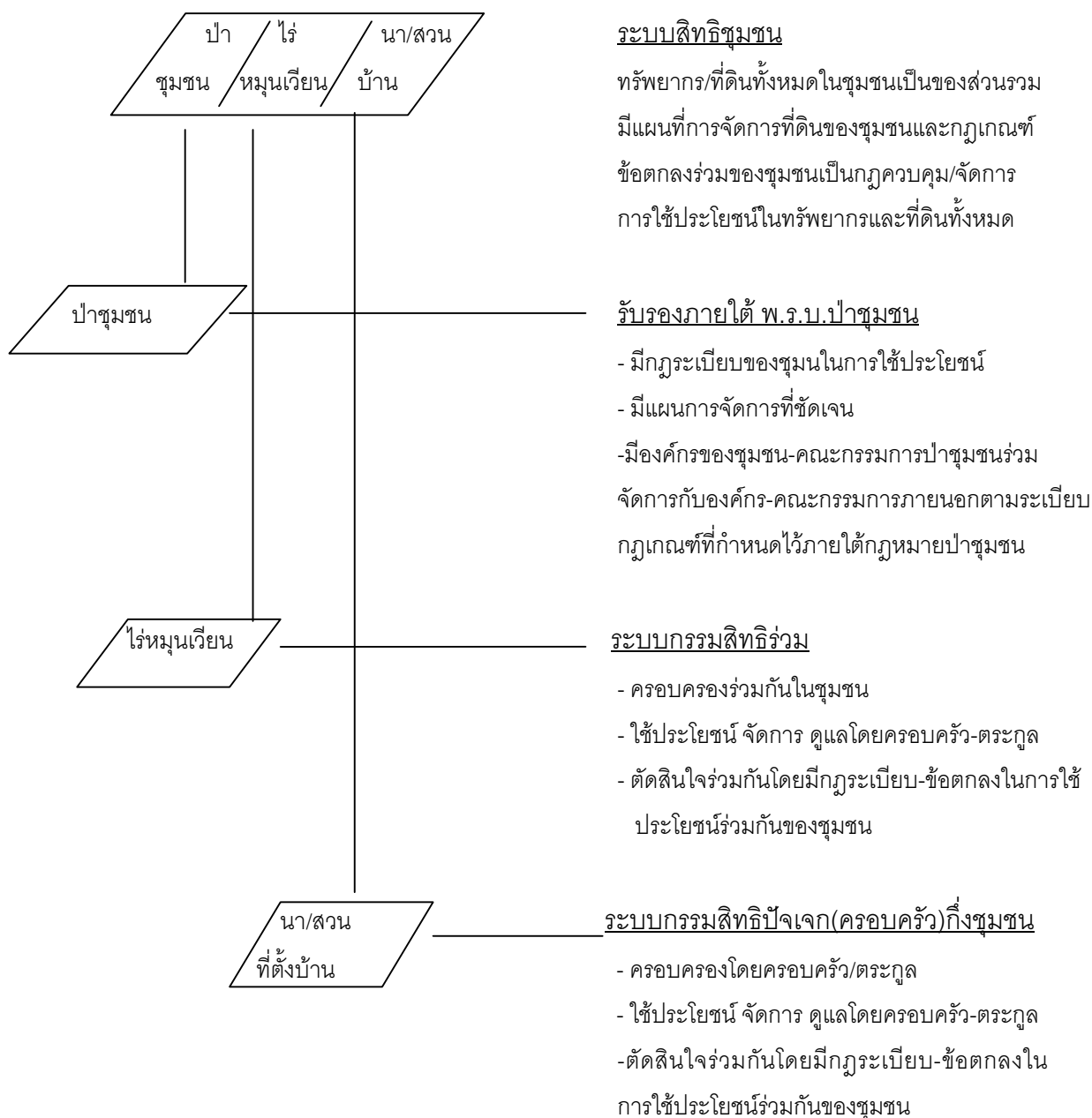
3.2 ทรัพย์สินในระดับครอบครัว

ในที่นี้หมายถึงทรัพย์สินที่มีอยู่ในผืนดินที่ตั้งบ้านของแต่ละครอบครัว ซึ่งชุมชนจะหมายถึงบ้าน ที่ดินตั้งบ้าน สัตว์เลี้ยง เมล็ดพันธุ์อาหาร (โดยในที่นี้ไม่ได้ทำการศึกษาและให้ความสำคัญกับทรัพย์สินที่เป็นทรัพย์สินสมบัติ เช่น รถ เครื่องยนต์ เครื่องอำนวยความสะดวก เครื่องเงิน เงิน ทอง ฯลฯ) โดยทั่วไปชาวปกาเกอญอจะสืบตระกูลทางฝ่ายหญิง ผู้ชายจะแต่งงานเข้าบ้านฝ่ายหญิง พ่อแม่ก็จะแบ่งมรดกที่ดินให้แก่ลูกสาวและเมื่อครอบครัวใหม่ต้องการสร้างบ้านแยกครอบครัวออกมาใหม่จากครอบครัวพ่อแม่ ไม่ที่จะใช้สร้างบ้านต้องขออนุญาตจากคณะกรรมการป่าชุมชนก่อน ส่วนที่ตั้งบ้านถ้าอยู่ในบริเวณพื้นที่ของบ้านพ่อแม่สามารถสร้างได้โดยความยินยอมของคนในตระกูล แต่หากต้องการใช้ที่ดินที่ว่างเปล่าในบริเวณที่ตั้งหมู่บ้านต้องนำเรื่องเข้าที่ประชุมของหมู่บ้านเพื่อให้คนในชุมชนรับรองก่อน เมื่อสร้างบ้านแล้วจึงถือเป็นทรัพย์สินในความดูแลของครอบครัวนั้น

อย่างไรก็ดี ยังไม่สามารถถือได้ว่าเป็นการครอบครองแบบสิทธิผูกขาด ซึ่งขึ้นกับสถานการณ์และข้อตกลงเจรจาของคนในชุมชน ตัวอย่างกรณีปัญหาที่เกิดขึ้นในหมู่บ้าน ที่หญิงชาวบ้านคนหนึ่งแต่งงานกับชาวพื้นราบ และเมื่อพ่อแม่ของฝ่ายหญิงตายจึงยกมรดกบ้านให้ และสามีจึงชักชวนให้ย้ายไปอยู่ที่บ้านสามีที่ในเมือง โดยฝ่ายสามีได้ไปติดต่อขายที่ดินและบ้านให้กับคนเมืองรายหนึ่งโดยมิได้ปรึกษากับชุมชน ต่อมาคนภายนอกชุมชนจะเข้ามาซื้อบ้านและสร้างบ้านใหม่ ชาวบ้านจึงประชุมปรึกษากัน โดยในที่สุดทุกคนในชุมชนจึงร่วมใจกันให้แบ่งเงินกองทุนของชุมชนไปซื้อที่ดินและบ้านกลับมาเป็นของชุมชน

4. ข้อเสนอต่อระบบสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

- ข้อเสนอของชุมชนแม่ลานคำ ยังคงเป็นไปในลักษณะแบบองค์รวมไม่ได้แยกทรัพยากรชีวภาพจากทรัพยากรธรรมชาติโดยรวม ซึ่งสามารถสรุปเป็นแผนภาพได้ดังนี้

5. ข้อเสนอเกี่ยวกับกฎระเบียบข้อตกลงของชุมชนในการจัดการที่ดินและทรัพยากรในที่ดินของชุมชนแม่ลานคำ

ข้อห้าม	ข้อพึงปฏิบัติ
1. ห้ามขายที่ดินภายในชุมชนโดยเด็ดขาด	1. ต้องช่วยเหลือเกื้อกูล แบ่งปันและดูแลที่ดินร่วมกัน
2. ห้ามขายเมล็ดพันธุ์ดั้งเดิมของชุมชนโดยเด็ดขาด	2. พื้นที่ไร่นาชุมชนควรสงวนไว้สำหรับทำไร่นาชุมชนเท่านั้น
3. ห้ามใช้สารเคมีในพื้นที่ไร่นาชุมชนโดยเด็ดขาด	3. ถ้าต้องการเปลี่ยนพื้นที่ไร่นาชุมชนเป็นพื้นที่นา/ที่สวนต้องปรึกษาที่ประชุมหมู่บ้านและตัดสินใจร่วมกัน
4. ห้ามทำไร่ซ้าในพื้นที่เดิมติดต่อกันเกิน 3 ปี	4. หากต้องการปลูกพืชพันธุ์ใหม่ต้องปรึกษาที่ประชุมหมู่บ้านพิจารณาตัดสินใจร่วมกัน
5. ห้ามปลูกพืชที่เป็นโทษ/ก่อผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม	

ข้อค้นพบของการศึกษาครั้งนี้ได้ตอกย้ำความเป็นจริงที่ว่าสิทธิชุมชนหรือระบบกรรมสิทธิ์ร่วมกันนั้นแตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับระบบสิทธิเสรี ซึ่งที่ผ่านมามักถูกนิยามให้ไปในลักษณะเดียวกัน การจัดการในลักษณะสิทธิส่วนรวมเน้นการมีส่วนร่วมแบบเป็นธรรมและยั่งยืนมิใช่การเอาประโยชน์แบบแข่งขันทำลาย เมื่อใครยาวสาวได้สาวเอาอย่างสิทธิเสรี ทั้งนี้ยังมีระบบความคิดทางอุดมการณ์เชิงศีลธรรมและจริยธรรมคอยควบคุมกำกับการใช้ประโยชน์ของคนในชุมชนอีกด้วย

จากการศึกษายังพบว่า ศักยภาพของชุมชนในการดำรงรักษาความสมบูรณ์ของธรรมชาติและ ความหลากหลายของทรัพยากรชีวภาพเกี่ยวข้องเชื่อมโยงอย่างเหนียวแน่นกับความคิดทางอุดมการณ์ องค์ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น และระบบการจัดการเชิงอำนาจจะหวงคนกับทรัพย์สินของชุมชน

ทั้งนี้ปัจจัยเงื่อนไขที่เป็นตัวแปรสำคัญภายนอกที่ส่งผลต่อการทำลายศักยภาพของชุมชน คือ การพัฒนาที่มุ่งสู่เป้าหมายทางเศรษฐกิจเป็นหลักโดยละเลยระบบความสัมพันธ์ภายในที่เชื่อมโยงกัน จะส่งผลต่อความอ่อนแอของชุมชนและไม่สามารถพึ่งพาตนเองได้

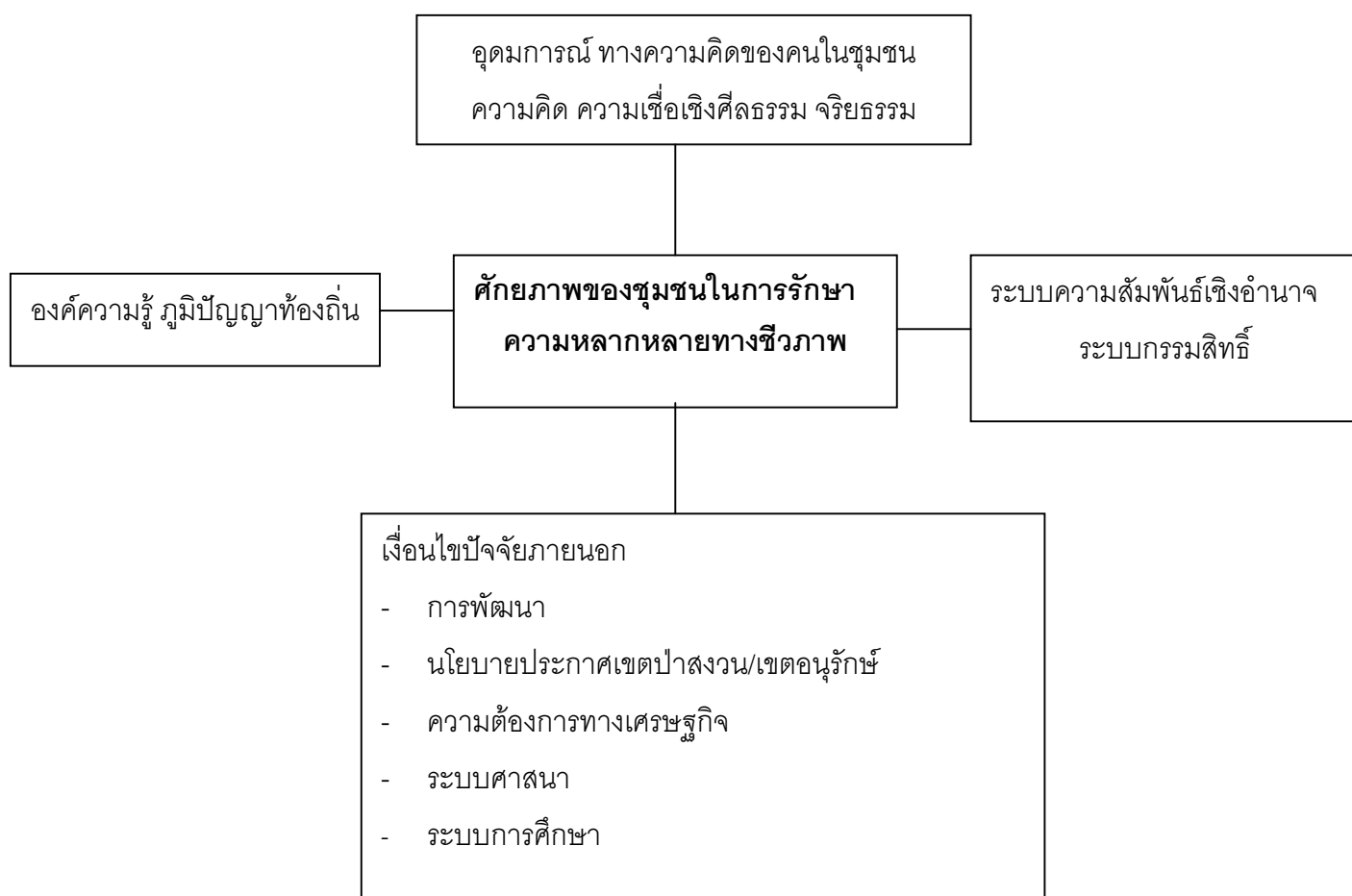
นอกจากนี้ นโยบายการประกาศเขตป่าสงวนและเขตป่าอนุรักษ์ทับพื้นที่ของชุมชนก็ยังเป็น ปัจจัยเงื่อนไขที่สำคัญที่ส่งผลต่อระบบการจัดการในชุมชน ด้านหนึ่ง เป็นแรงผลักดันให้ชุมชนเกิดพลัง ที่จะต่อสู้กับอำนาจรัฐ โดยการรวมตัวกันสร้างแนวทางของชุมชนในการต่อรอง โดยเสนอระบบสิทธิ ชุมชนขึ้นเป็นแนวทางสำคัญ เช่น การจัดการทรัพยากรธรรมชาติในรูปของป่าชุมชน เขตอนุรักษ์พันธุ์ สัตว์น้ำของชุมชน กฎระเบียบและแผนการจัดการที่ดินทำกินของชุมชน เป็นต้น แต่อีกด้านก็เป็นสิ่งที่ รุกลานระบบการจัดการทรัพยากรและวิถีการผลิตแบบดั้งเดิมของชุมชน มาตราการในการจับกุมชาว บ้านขณะถางไร่ซ้ากั้นเป็นที่ทำกินเดิม การกดขี่โดยการปลูกสวนป่าในพื้นที่ทำกินเดิมของชาวบ้าน เหล่านี้ได้บั่นทอนศักยภาพของชุมชนในการจัดการที่ดินและทรัพยากรให้เกิดความยั่งยืนลง ชาวบ้าน หลายคนที่มีที่ดินทำกินถูกปลูกสวนป่าทับและต้องหันไปลดระยะการพักที่ดินลงเหลือ 2-3 ปี ทำให้ดิน

เสื่อมโทรม และพันธุ์พืชอาหารดั้งเดิมหลายพันธุ์ต้องสูญสลายไปเพราะไม่สามารถปลูกได้ในที่ดินที่ขาดความสมบูรณ์ เป็นต้น

กล่าวโดยสรุปแล้ว “ศักยภาพของชุมชนในการรักษาความหลากหลายของทรัพยากรชีวภาพ” มีความเชื่อมโยงกันระหว่างสิ่งต่างๆ ที่โยงใยกันอย่างเหนียวแน่น ดังแผนภาพ

แผนภาพแสดง

ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับศักยภาพของชุมชนในการรักษาความหลากหลายของทรัพยากรชีวภาพ

นอกจากปัจจัยต่าง ๆ ในชุมชนที่จะเสริมศักยภาพในการรักษาความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชนที่กล่าวไว้แล้ว การสนับสนุนที่สำคัญทางนโยบายและกระบวนการทำงานกับชุมชนเป็นสิ่งสำคัญที่จะหนุนเสริมศักยภาพและความเข้มแข็งของชุมชน

ข้อเสนอจากการศึกษาต่อทางนโยบายและกระบวนการทำงาน จึงเน้นแนวทางการสนับสนุน “สิทธิชุมชน” อันเป็นแนวทางสู่การจัดการทรัพยากรที่ยั่งยืน โดย

1. รัฐควรให้การยอมรับ “สิทธิชุมชน” เป็นระบบกรรมสิทธิ์ที่ทัดเทียมกับระบบรัฐและระบบปัจเจก ตามกฎหมาย ที่เป็นรูปธรรม ได้แก่ การออก พ.ร.บ.ป่าชุมชน ซึ่งควรให้ความสำคัญแก่สาระเนื้อหาของร่าง พ.ร.บ.ป่าชุมชนฉบับที่ประชาชนเข้าชื่อ 50,000 รายชื่อเสนอผ่านสภาเป็นหลัก การปรับปรุงกฎหมายต่าง ๆ ที่มีผลกระทบต่อการละเมิดสิทธิชุมชน ซึ่งมีรัฐธรรมนูญเป็นแนวทางอยู่แล้ว และออกกฎหมายใหม่ที่สนับสนุนแนวทางการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชน เช่น กฎหมายที่ดินที่สามารถรองรับระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชน เป็นต้น
2. ส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้แก่คนในสังคมและในชุมชนต่อความสำคัญของทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น ให้เป็นไปในลักษณะของการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมมากกว่าการให้การศึกษา เช่น การสร้างเสริมหลักสูตรท้องถิ่นเกี่ยวกับความสำคัญของทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น โดยคนในท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการจัดทำหลักสูตร การรณรงค์เผยแพร่ เปิดเวทีสาธารณะอย่างกว้างขวางถึงสถานการณ์ทรัพยากรชีวภาพของโลก ปัญหาโจรสลัดชีวภาพ ระบบสิทธิบัตร ทรัพย์สินทางปัญญา ตลอดจนเนื้อหาของกฎหมาย พ.ร.บ.คุ้มครองพันธุ์พืช และ พ.ร.บ.คุ้มครองภูมิปัญญาและการแพทย์แผนไทย เป็นต้น
3. สนับสนุนกระบวนการศึกษาวิจัยแบบมีส่วนร่วมในระดับชุมชนที่อยู่ใกล้ชิดกับทรัพยากรชีวภาพ เพื่อสร้างความตระหนักและการเข้ามามีส่วนร่วมในการปกป้องรักษาความหลากหลายทางชีวภาพของคนในท้องถิ่น หรือเป็นกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการร่วมกับชุมชน เพื่อจัดทำแผนการจัดการทรัพยากรชีวภาพ เช่น แผนการจัดการเมล็ดพันธุ์พื้นเมืองของชุมชน แผนการจัดการพืชสมุนไพรและภูมิปัญญาในการรักษาแบบพื้นบ้านของชุมชน เป็นต้น
4. รัฐควรส่งเสริม สนับสนุนและให้การยอมรับระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและระบบการผลิตแบบดั้งเดิมที่หลากหลายของชุมชนท้องถิ่น อย่างเช่น การทำไร่หมุนเวียน สวนเมือง สวนมะเขว่น ไร่ข้าวผสมไร่ข้าวโพด ฯลฯ ซึ่งเป็นระบบที่รักษาความหลากหลายทางชีวภาพแก่ระบบนิเวศ

ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวของคนกะเหรี่ยงทุ่งใหญ่ ในสถานการณ์ต่อสู้เพื่อสิทธิชุมชน

พรพนา ก้วยเจริญ และกฤษฎา บุญชัย¹

1. ภูมิทัศน์วัฒนธรรม

ก่อนจะคนทั่วไปจะรู้จัก “ทุ่งใหญ่นเรศวร” ในฐานะเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าที่สมบูรณ์ที่สุดของประเทศไทย ผืนดินแห่งนี้ตั้งแต่ จ.ตาก เรื่อยมาถึงด่านเจดีย์สามองค์ จ.กาญจนบุรี ได้รับการขนานนามจากชาวกะเหรี่ยงว่า “ซ่องไปแตะ” อันหมายถึง “ดินแดนอันศักดิ์สิทธิ์” ที่มีระบบนิเวศ ตลอดจนพันธุ์พืชอันหลากหลาย ชุมชนกะเหรี่ยงซึ่งมีวิถีการดำรงชีพที่สัมพันธ์กับป่า สัมผัสภูมิปัญญาทางด้านระบบนิเวศมาช้านาน ขณะเดียวกันชื่อยอดเขา ลำห้วย กว่าร้อยละ 90 ที่ราชการใช้เป็นชื่อทางการก็มาจากชื่อที่ตั้งโดยชุมชนกะเหรี่ยงเป็นส่วนใหญ่ ได้แก่ ห้วยของกาเลีย ห้วยโร๊ะ แม่ น้ำรันตี ห้วยแม่กะสะ ห้วยเซชาโว ห้วยทิมู ห้วยจะแก ห้วยยู่ง เป็นต้น หรือชื่อยอดเขา เช่น ยอดเขาปลายห้วยยู่ง ยอดเขาปลายห้วยละตะเบ็ง ยอดเขาของทั้ง ยอดเขาไรโท เป็นต้น ชื่อสะท้อนถึงวัฒนธรรมความเก่าแก่ของชุมชนกะเหรี่ยงที่มีต่อระบบนิเวศ กลายเป็นจักรวาลวิทยาของตนเอง² ขณะเดียวกันยังหมายถึงการประกาศความมีตัวตนและสิทธิของชุมชนต่อเขตแดนดังกล่าว หรือเป็นกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ผ่านการนิยามความหมายต่อพื้นที่ การที่รัฐไทยในอดีตยอมรับชื่อนี้เป็นชื่อเรียกทางการ ก็สะท้อนถึงการรองรับตัวตนและสิทธิอันชอบธรรมของชุมชนกะเหรี่ยงเช่นกัน

ชุมชนกะเหรี่ยงได้อยู่อาศัยกระจาย 13 หมู่บ้านในพื้นที่เวียงผา โดยแบ่งเป็นแถบทุ่งใหญ่ ตะวันตก 6 หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านเกาะสะเดิง บ้านสะเนฟอง-จะคีฟือ บ้านกองม่องทะ บ้านไล่โว่ บ้านทีไล่ป่า และบ้านจะแก ตำบลไล่โว่ อ.สังขละบุรี จ.กาญจนบุรี ขณะที่ฝั่งตะวันออก ประกอบด้วย 7 หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านแม่จันทะ บ้านยู่ง บ้านซ่งแป๊ะ บ้านตะละคอง บ้านม่งก๊วะ และบ้านเกริงบ่อ บ้านทิงบาเก ในเขตตำบลแม่จัน อ.อุ้มผาง จ.ตาก ทั้งนี้ไม่ว่าจะเป็น 6 หมู่บ้านในฝั่งตะวันตก หรือ 7 หมู่บ้านในฝั่งตะวันออก ต่างก็เป็นชุมชนเดียวกัน ทั้งด้วยลักษณะภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน ระบบสายสัมพันธ์ทางเครือญาติ วิถีทำมาหากิน การใช้และการแลกเปลี่ยนทรัพยากรร่วมกัน การประกอบประเพณี พิธีกรรมร่วมกัน การมีประวัติศาสตร์ร่วมกัน และที่สำคัญคือการนิยามของคนกะเหรี่ยงเองว่าเป็นชุมชนเดียวกัน

¹ โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ

² จักรวาลวิทยาหมายถึง แบบแผนวิธีคิด ความเชื่อ ในการจัดระเบียบความสัมพันธ์และลำดับขั้นระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ การเข้าใจจักรวาลวิทยาของวัฒนธรรมหนึ่ง ๆ อาจจะทำให้เข้าใจการจัดตำแหน่งแห่งที่ระหว่างมนุษย์ในชุมชน มนุษย์กับธรรมชาติ และศูนย์กลางอำนาจของวัฒนธรรมนั้น

หมู่บ้านทั้งหมดนี้ตั้งบ้านอย่างถาวรอยู่ในที่ราบติดแม่น้ำ ทำไร่หมุนเวียน ซึ่งชาวกะเหรี่ยงจะเลือกทำไร่ในพื้นที่ป่าไผ่ ซึ่งทางนิเวศวิทยาจัดว่าเป็นป่าชั้นสอง หนึ่งในประเภทป่าผสมผลัดใบ ทั้งนี้ด้วยภูมิความรู้ของคนกะเหรี่ยงพบว่า ป่าไผ่จะให้ข้าวงามที่สุด และเหมาะสมกับประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อของชุมชน ที่ว่าการทำไร่ในพื้นที่ป่าดิบไม่ดี ต้นไม้ใหญ่มากเกินไป ดินดีเกินไป ต้นข้าวงามเกินไป แต่ได้เมล็ดน้อย ข้าวที่ได้ก็ “กินไม่อร่อย” เมื่อเทียบกับป่าไผ่ มองในแง่ของนิเวศวิทยา ปิ่นแก้ว (2534) ได้ชี้ว่า ดินในป่าไผ่มีความอุดมสมบูรณ์ อีกทั้งระบบนิเวศของป่าไผ่จะฟื้นตัวเร็ว การทำไร่หมุนเวียน จึงเปรียบเสมือนการจำลองนิเวศของป่าไผ่นั้นเอง

ข้าว กับบทบาททางวัฒนธรรม

“ข้าว” ในโลกทัศน์ของคนกะเหรี่ยงมีความหมายซับซ้อน ลึกซึ้ง มากกว่าอาหารหลักหรืออาชีพเกษตรกรรมหลักที่เป็นรายได้ แต่ข้าวมีความเชื่อมโยงระหว่างวิถีการผลิต วัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อ และองค์ความรู้ทางนิเวศวิทยา เราได้พบว่าคนกะเหรี่ยงมีความละเอียดอ่อนและปฏิบัติอย่างอ่อนโยนอย่างไรต่อข้าวที่เขาปลูก ตั้งแต่การเลือกพื้นที่ การถางไร่-ตากไร่-เผาไร่ การหยอดข้าว การควบคุมดูแลวัชพืชและโรคพืช การเกี่ยวข้าว-ตีข้าว-และนำข้าวขึ้นยุ้ง ลุงเนี้ยเตอะนักปราชญ์ชาวกะเหรี่ยงแห่งบ้านเกริงบ่อได้สะท้อนถึงมุมมองของคนกะเหรี่ยงที่มีต่อข้าวว่า

“ปู่ย่าตายายสอนว่าปลูกข้าวต้องดูแลจริงๆ เพราะว่าถ้าเรารักมัน มันก็รักเราคือให้รวงดี ผลผลิตดีทำให้มีอยู่มีกิน คนทำไร่ทำนามักรักข้าวไม่เท่ากัน คนไม่รักข้าว เช่นกินเหล้า หกเลอะเทอะก็ไม่สนใจ การใส่ปุ๋ยฉีดยาถือว่าไม่รักข้าวเพราะเร่งให้ข้าวโต คนอยู่ในป่าต้องอาศัยธรรมชาติไม่ต้องบังคับข้าว”

ข้าวของคนกะเหรี่ยงมาจากไหน เท่าที่สามารถสืบได้จากผู้เฒ่าผู้แก่รู้แต่เพียงว่าพันธุ์ข้าวดั้งเดิมบางพันธุ์นำมาจากพม่า แต่บางพันธุ์ก็ไม่รู้เหมือนกันว่ามาจากไหนเนื่องจากเห็นปลูกกันมาแต่สมัยพ่อแม่ ปู่ย่าตายาย อย่างไรก็ตามเมื่อได้มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับข้าวว่า “ต้นข้าวแต่ก่อนเป็นต้นขนาดใหญ่ 3 คนโอบ มีใบใหญ่เหมือนใบกล้วย เมล็ดมีขนาดเท่าลูกฟักทอง ในภาษากะเหรี่ยงเรียกว่า “ซื่อคั้งคั้ง” แล้วข้าวเจ้าหรือข้าวเหนียวใครเกิดก่อนกันก็ยังถกเถียงกันอยู่ บ้างว่า “ข้าวเหนียวหรือข้าวเจ้ามาก่อนกันไม่รู้ แต่เวลาไปทำบุญมีแต่ทำบุญข้าวเจ้า ข้าวเจ้าอาจจะมาก่อนก็ได้” และ “ข้าวเจ้าข้าวเหนียวมาพร้อมกันเพราะมีเพลงกะเหรี่ยงที่ใช้ร้องในการตีข้าวว่า ข้าวเหนียวกับข้าวเจ้าไม่เคยทิ้งกันตั้งแต่แรก เปรียบเทียบกับการที่ผู้ชายไปรักผู้หญิง แต่ผู้หญิงไม่แน่ใจ ฝ่ายชายจึงเปรียบเทียบความรักของตนที่มีต่อฝ่ายหญิงว่าเหมือนข้าวเจ้าคู่กับข้าวเหนียว” แต่คนกะเหรี่ยงเชื่อว่าข้าวเหนียวเป็นส่วนข้าวเจ้าเป็นน้อง

สิ่งที่สำคัญที่สุดอันหนึ่งซึ่งดำรงควบคู่กับวิถีชีวิตวัฒนธรรมของคนกะเหรี่ยงมายาวนานหลายร้อยปี นั่นคือความรู้ที่เกี่ยวข้องกับระบบการผลิต ปั่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี (2536) ได้ศึกษากรณีชุมชนกะเหรี่ยงใน เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าทุ่งใหญ่นเรศวร ได้กล่าวถึงความรู้ของคนกะเหรี่ยงว่า

“ ความรู้แบ่งออกได้เป็นหลายประเภท แต่ละคนในหมู่บ้านจะมีความรู้ ความชำนาญในแต่ละเรื่องไม่เท่ากัน แต่จะพบว่าผู้ที่สั่งสมความรู้ ประสบการณ์ ในการดำรงชีวิตทั้งทางโลกและทาง ธรรม มากกว่าบุคคลอื่นในหมู่บ้านนั้น ได้แก่ ผู้เฒ่าและผู้อาวุโสในหมู่บ้าน อาทิ ความรู้ในการทำไร่ ความรู้เรื่องป่า เป็นต้น โดยเฉพาะความรู้ในเรื่องการทำไร่ถือเป็นความรู้แกนกลางของหมู่บ้าน และการทำไร่ให้ได้ข้าวผลนั้นก็ต้องอาศัยความรู้ในทางนิเวศวิทยาเป็นส่วนประกอบ แต่เพียงแค่ อาศัยความรู้สองเรื่องใหญ่ดังกล่าวนี้แล้วมิใช่จะได้ผลผลิตข้าวที่ดีเสมอไป”

ความเชื่อในเรื่องดวงชะตาที่สัมพันธ์กันระหว่างผู้ที่ป็นหัวหน้าข้าวหรือผู้ที่ป็นผู้ปลูกข้าว 9 กอ หรือ “ป้อชืเบาะ” กับข้าวแต่ละสายพันธุ์ที่ปลูกเป็นพันธุ์หลักของไร่ ปัจจัยนี้เองทำให้เราพบว่าความเชื่ออันนี้เป็น ปัจจัยหนึ่งที่ทำให้จำนวนสายพันธุ์ข้าวต่อหมู่บ้านหนึ่ง มีความหลากหลายมาก เช่น บ้านจะแก มีปลูกข้าว มากถึง 30 สายพันธุ์

นอกจากสายใยที่มองไม่เห็นของคนกะเหรี่ยงอันสะท้อนผ่านความเชื่อในเรื่องดวงชะตาระหว่างข้าว กับคนแล้ว สายใยที่ถักถอขึ้นมาจากวัฒนธรรม ความรักความนับถือต่อผู้เฒ่าผู้อาวุโสจากครอบครัวหนึ่งไป อีกครอบครัวหนึ่ง จากหมู่บ้านหนึ่งไปอีกหมู่บ้านหนึ่งเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้คนกะเหรี่ยงเป็นชนชาติหนึ่งที่ยัง คงรักษาสืบทอดความหลากหลายของสายพันธุ์ข้าว แต่ละครอบครัวจะเลือกพันธุ์ข้าวตามความชอบของคน ในครอบครัว อาจจะเป็นพ่อแม่ ปู่ย่า ตายาย ซึ่งมีอายุมากต้องกินข้าวที่อ่อนนิ่ม

คนกะเหรี่ยงเชื่อว่า ข้าวมีชีวิตจิตใจมี “ขวัญ” เนื่องจากข้าวนั้นมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์คุ้มครองดูแลก็คือ “พิบู่โย” หรือ “แม่โพสพ” หากปฏิบัติไม่ดีแม่โพสพก็จะหนีไป ซึ่งอาจก่อให้เกิดภัยพิบัติแก่ข้าวด้วยความเชื่อ นี้ทำให้คนกะเหรี่ยงต่างปฏิบัติต่อต้นข้าวของตนด้วยความรัก เคารพ

เมื่อเป็นเช่นนี้คนกะเหรี่ยงจึงให้ความรักความเอาใจใส่ดูแล ฝ้าดูการเติบโตต้นข้าวของตนอย่าง ใกล้ชิด ฉะนั้นการเปลี่ยนแปลงลักษณะของต้นข้าวที่มีลักษณะแตกต่างออกไป เช่น ข้าวพันธุ์ป้อบ่องยูแย จะมีลักษณะคอรวงสั้น แต่ปรากฏว่ามีข้าวบางต้นคอรวงยาว เจ้าของไร่ก็จะเลือกเก็บรวงนั้นออกมาเก็บรักษาไว้ ทดลองปลูกในปีถัดไปและถือว่าพันธุ์ข้าวนั้นเป็นข้าวพันธุ์ใหม่ซึ่งภาษากะเหรี่ยงเรียกว่า “ป้อตะหม่วย” (ในที่ นี้หมายถึงแขกคนใหม่ที่มาเยือนในไร่ข้าว)

คนกะเหรี่ยงในทุ่งใหญ่นเรศวรปัจจุบันอพยพเคลื่อนย้ายมาจากเมืองถ่อถ่อง เมืองขวยกะบ่อง ซึ่ง เป็นกะเหรี่ยงด้ายขาว และจากเมืองทวายซึ่งเป็นด้ายเหลือง ในประเทศพม่า เมื่อหลายร้อยปีมาแล้ว ใน ปัจจุบันชุมชนกะเหรี่ยงกระจายตัวอยู่ในหลายจังหวัดของภาคตะวันตก คือ ตาก กาญจนบุรี อุทัยธานี

ราชบุรี และสุพรรณบุรี (เป็นแก้ว เหลืองอร่ามศรี อ้างแล้ว) คนกะเหรี่ยงกลุ่มนี้เองที่ นำเอาเมล็ดพันธุ์ข้าว และพันธุ์พืชอาหารมายังฝั่งไทย ซึ่งคนกะเหรี่ยงในรุ่นปัจจุบันได้พัฒนาปรับปรุงพันธุ์โดยเฉพาะข้าวไร่มาจน ทั่วถึงทุกวันนี้

2. กลุ่มบ้านศึกษา

กลุ่มบ้านที่ศึกษาได้แก่หมู่บ้านจะแก และกลุ่มบ้านในหุบแม่จันคือ บ้านเกริงบอ บ้านตะละคอง และ บ้านแม่จันทะ ซึ่งส่วนใหญ่ยังชีพด้วยการทำไร่ข้าวเป็นหลักโดยใช้ระบบไร่หมุนเวียน มีการทำนาบ้างแต่ จำนวนน้อยกว่าทำไร่ บ้านจะแกเป็นบ้านแรกที่เริ่มทำนาเนื่องจากมีคนจากทางพม่าแต่งงานกับคนบ้านจะ แกเมื่อเข้ามาอยู่แล้วเห็นว่าพื้นที่เหมาะสำหรับทำนาจึงได้นำพันธุ์ข้าวมาจากพม่ามาปลูก นับแต่นั้นมาชาว บ้านจะแกก็เริ่มรู้วิธีการทำนาดำ โดยอาศัยน้ำจากลำเหมืองที่ผันน้ำจากฝายในลำห้วยส่วนมากฝายหนึ่งๆ มักใช้ร่วมกันหลายเจ้า ส่วนพืชเกษตรกรรมอื่นๆ อาทิ ยาสูบ งามา แดง พริก ฯลฯ ปลูกสำหรับกินในครอบครัว ยกเว้นพริกซึ่งจะปลูกมากเพราะสามารถขายหรือนำไปแลกของใช้จำเป็นจากข้างนอก เช่นเกลือ กะปิ สบู่ ผงซักฟอก เป็นต้น

สภาพบ้านเรือนส่วนใหญ่เป็นไม้ไผ่ทั้งหลังหลังคามุงด้วยใบหวาย ใบกระพ้อ หรือใบพลวงบางหลัง สร้างด้วยไม้ยืนต้นหลังคามุงสังกะสีแต่มีจำนวนไม่มากนักที่พบมากที่สุดคือที่บ้านจะแก ตัวบ้านยกพื้นสูง บริเวณใกล้ๆ ตัวบ้านมักทำเพิงเล็กๆ ไว้สำหรับตากข้าวโดยใช้ครกกะเดื่อง ชาวกะเหรี่ยงที่นับถือศาสนาอย่าง เคร่งครัดจะไม่เลี้ยงสัตว์เลี้ยงมีปีก หรือสัตว์สี่เท้า แต่ในบางครอบครัวที่ไม่ได้นับถือศาสนาก็นำเอาไก่ หรือ วัว-ควายสำหรับทำนา

สภาพภายในหมู่บ้านแวดล้อมไปด้วยไม้ผลหลายชนิด อาทิ ส้มโอ ขนุน ทุเรียน หนาม มะพร้าว อย่างไรก็ตามในช่วงนอกฤดูการผลิตแหล่งอาหารส่วนใหญ่ได้จากป่าซึ่งโดยมากเป็นอาหารจำพวกพืชผัก ผลไม้ป่า ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าชุมชนกะเหรี่ยงยังคงดำรงชีพด้วยการพึ่งพาธรรมชาติเป็นหลัก

3. พันธุ์ข้าวของคนกะเหรี่ยง

พันธุ์ข้าวที่มีการปลูกอยู่ในทุ่งใหญ่ที่แท้จริงมีจำนวนเท่าใดนั้นไม่อาจบอกได้ เพราะยังไม่เคยสำรวจ ทางวิชาการ อย่างไรก็ตามด้วยวัฒนธรรมและวิถีการผลิตที่เอื้ออำนวยให้พันธุ์ข้าวมีความหลากหลายสูงพอ จะประมาณได้ว่าข้าวที่คนกะเหรี่ยงปลูกนั้นอาจมีจำนวนมากกว่า 60 สายพันธุ์ เพราะเพียงหมู่บ้านจะแก เพียงบ้านเดียวได้พบพันธุ์ข้าวถึง 36 สายพันธุ์ ขณะที่ชุมชนกะเหรี่ยงตั้งถิ่นฐานในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ทุ่งใหญ่นเรศวรฝั่งตะวันออก (ต.แม่จัน อ.อุ้มผาง จ.ตาก) และฝั่งตะวันตก (ต.ไล่โว่ อ.สังขละบุรี จ. กาญจนบุรี) รวมกันจำนวน 11 หมู่บ้าน นอกจากนี้ยังกระจายตัวอยู่ในเขตอำเภอด่านช้าง จ.สุพรรณบุรี ซึ่งเป็นเครือญาติเดียวกันกับบ้านแม่จันทะ ต.แม่จัน และปัจจุบันก็ยังมีการเดินทางไปเยี่ยมเยียนหาสุกกันอยู่ เสมอ เช่นเดียวกันกับชุมชนกะเหรี่ยงในเขตตำบลไล่โว่กับตำบลแม่จัน ขณะเดียวกันก็ก่อให้เกิดการกระจาย

พันธุ์ข้าวระหว่างกัน เมื่อหมู่บ้านใดเกิดข้าวพันธุ์ใหม่ที่มีลักษณะที่ดี อาทิ ให้ผลผลิตสูง รสชาติถูกปาก ต้นไม่ล้มตอนเก็บเกี่ยว ฯลฯ พันธุ์นี้ก็จะได้รับความนิยม หมู่บ้านอื่นๆ ก็จะมาขอไปปลูก แต่มีใ้ว่าทุกคนจะปลูกได้ดีเหมือนกันหมด ซึ่งคนกะเหรี่ยงได้ให้เหตุผลว่า บางครั้งก็ขึ้นอยู่กับว่าข้าวพันธุ์นั้นๆ ดวงจะถูกกับคนปลูกหรือไม่

3.1 พันธุ์ข้าวบ้านจะแก และ 3 หมู่บ้านในหุบแม่จัน

พันธุ์ข้าวบ้านจะแก

บ้านจะแกขึ้นกับตำบลไล่โว่ อ.สังขละบุรี จ.กาญจนบุรี มีจำนวนครัวเรือนประมาณ 86 หลังคาเรือน มีถนนไปถึงหมู่บ้านแต่สภาพถนนไม่ดีนักโดยเฉพาะหน้าฝนต้องใช้รถขับเคลื่อนสี่ล้อเท่านั้น หมู่บ้านนี้เป็นหมู่บ้านหนึ่งที่หน่วยงานของรัฐ อาทิ หน่วยสงครามพิเศษทางเรือ ตำรวจตระเวนชายแดน อำเภอ เข้าไปและนำการพัฒนาเข้าไปมากที่สุด เนื่องจากสามารถขับรถเข้าไปได้ถึง แต่ในขณะเดียวกันการพัฒนาดังกล่าวก็ได้สร้างข้อขัดแย้งให้กับคนในชุมชนระหว่างผู้เฒ่าผู้แก่ที่เคร่งครัดในประเพณีวัฒนธรรมกับกลุ่มคนรุ่นกลางและรุ่นใหม่ กล่าวคือ ผู้เฒ่าผู้แก่มองว่าการพัฒนาที่เข้าไป เช่น เนื้อหาการสอนโรงเรียน การส่งเสริมให้เลี้ยงสัตว์ การนำเอาเหล่าเข้าไปขายในหมู่บ้าน เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ไม่สอดคล้องและบางครั้งขัดกับวิถีชีวิตประเพณีของคนกะเหรี่ยง ขณะที่กลุ่มคนรุ่นกลางเห็นว่าชุมชนควรรับการพัฒนาเหล่านี้ไว้ หมู่บ้านจะแกในปัจจุบันจึงแยกกันไปตั้งบ้านอยู่เป็นคุ้มบ้านได้แก่ คุ้มบ้านเกโนอะ คุ้มบ้านวาจู้ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้เฒ่าผู้แก่และคนในครอบครัวที่เคร่งครัดประเพณีดั้งเดิม

อย่างไรก็ตามแม้ว่าหมู่บ้านจะแกจะดูเหมือนกับเป็นเมืองหน้าด่านของการพัฒนา และความเปลี่ยนแปลงเริ่มมาเยือนมากกว่าหมู่บ้านอื่นๆ ที่อยู่ลึกเข้าไป แต่กระนั้นก็ดีพันธุ์ข้าวที่ปลูกกันอยู่ในบ้านจะแกมีความหลากหลายไม่น้อยไปกว่าหมู่บ้านที่อยู่ลึกเข้าไปข้างในเลย ทั้งๆ ที่ได้เปลี่ยนจากปลูกข้าวไร่มาเป็นข้าวนาไม่ต่ำกว่า 100 ปี และปัจจุบันก็มีการทำนาถึงประมาณ 50 ครอบครัวยังตาม และยังพบอีกว่าแม้จำนวนครอบครัวที่ทำไร่ข้าวมีน้อยกว่ามากแต่จำนวนชนิดพันธุ์ของข้าวไร่มีมากกว่าเนื่องจากการทำไร่ข้าวเป็นระบบการผลิตดั้งเดิมของชุมชนมานานหลายร้อยปีพร้อมกับการพัฒนาพันธุ์ข้าวใหม่ๆ ขึ้นมา ประกอบกับการแลกเปลี่ยนพันธุ์กันระหว่างชุมชนทำให้พันธุ์ข้าวไร่มีจำนวนชนิดพันธุ์มากกว่าข้าวนา แต่ในขณะนี้มีการนำพันธุ์ข้าวไร่มาจากจังหวัดอื่น เช่น ข้าวหอมมะลิ ข้าวเหนียวจากภาคอีสาน ซึ่งมีผู้ปลูกเพียงไม่กี่ราย ในอนาคตพันธุ์ข้าวเหล่านี้จะเข้ามาทดแทนพันธุ์ข้าวดั้งเดิมเช่นที่เกิดขึ้นกับชาวนาในกลุ่มเจ้าพระยาหรือไม่ คงจะไม่มีคำตอบยืนยันได้ แต่หากคนกะเหรี่ยงยังคงดำรงวัฒนธรรมประเพณีดั้งเดิมของตนอย่างเหนียวแน่นสืบต่อไปข้าวลูกข้าวหลานแล้วอันนั้น คงยืนยันได้ว่าพันธุ์ข้าวกะเหรี่ยงจะไม่สูญหายไป

เมื่อฤดูการผลิตที่ผ่านมาบ้านจะแกปลูกข้าวเจ้าและข้าวเหนียวสายพันธุ์ต่างๆ รวมกันจำนวน 36 สายพันธุ์ ดังมีรายชื่อดังตารางข้างล่างนี้

ตารางแสดงพันธุ์ข้าวเจ้าที่ปลูกในหมู่บ้านจะแก

คุ้มบ้านวาจุกู้	คุ้มบ้านเกโนะ	คุ้มบ้านจะแก
1. ปื๋อจ๋องผ่อง(ข้าวนา)	ปื๋อจ๋องผ่อง	-
2. ปื๋อบ่องทุแพละ	ปื๋อบ่องทุแพละ	-
3. ปื๋อบ่องยุแย	ปื๋อบ่องยุแย	ปื๋อบ่องยุแย
4. ปื๋อชะ (ข้าวนา)	-	
5. ปื๋อเลแตะ	-	-
6. ปื๋อบ่องไล่ลา	-	-
7. ปื๋อเถิง	ปื๋อเถิง	-
8. ปื๋อผ่องอว่า	-	-
9. ปื๋ออีไว้ง	ปื๋ออีไว้ง	ปื๋ออีไว้ง
10. ปื๋อบ่องน้อย(ข้าวนา)	ปื๋อบ่องน้อย	ปื๋อบ่องน้อย
11. ปื๋อไป่ล่อง	-	-
12. ปื๋อผ่องไป่ล่อง	-	-
13. ปื๋อบ่องพู	-	-
14. ปื๋อไกวคู้	ปื๋อไกวคู้	-
15. ปื๋ออีไว้งอว่า	-	-
16. ปื๋อพู	อองเจิง	ปื๋ออองเจิง
17. -	ปื๋อวาบ่อง	
18. -	ปื๋อลาช่อง	
19. -	หอมมะลิ(ข้าวนา)	
21. -		ปื๋อจ๋องอว่า
22. -		ปื๋อบ่องทุแพละ
23. -		ปื๋อทีไล่ป่า

หมายเหตุ “ปื๋อ” หมายถึง ข้าวเจ้า

ตารางแสดงพันธุ์ข้าวเหนียวที่ปลูกในหมู่บ้านจะแก

คุ้มบ้านวาจุกู้	คุ้มบ้านเกโนะ	คุ้มบ้านจะแก
1. ไอ่ยโผลั่วล้า	ไอ่ยโผลั่วล้า	ไอ่ยโผลั่วล้า
2. ไอ่ยเล้ง	ไอ่ยเล้ง	ไอ่ยเล้ง
3. ไอ่ยโพล่ววี	ไอ่ยโพล่ววี	ไอ่ยโพล่ววี
4. ไอ่ยเข้าเลอ	ไอ่ยเข้าเลอ	ไอ่ยเข้าเลอ
5. ไอ่ยโหว	ไอ่ยไว้ง	ไอ่ยไว้ง

คุ้มบ้านวาจู้	คุ้มบ้านเกโนะ	คุ้มบ้านจะแก
6. ไอยเตาะวัง	ไอยเตาะวัง	ไอยเตาะวัง
7. ไอยทู้	ไอยทู้	ปัจจุบันไม่มีคนปลูก
8. ไอยเปือเลอ	ไอยเปือเลอ	ไอยเปือเลอ
9. ไอยติโยเร่	ไอยติโยเร่	ไอยติโยเร่
10. ไอยเลี้ยว(ข้าวนา)	-	-
11. ไอยหม่องโพละ	-	-
12. ไอยเบี	-	-
13. ไอยบือ	ไอยบือ	ไอยบือ
14. ไอยโหวเบี	ไอยโหวเบี	ไอยโหวเบี

หมายเหตุ "ไอย" หมายถึง ข้าวเหนียว

ตารางแสดงจำนวนพันธุ์ข้าวเหนียวและข้าวเจ้า ในหมู่บ้านจะแก

ชนิด	คุ้มบ้านวาจู้	คุ้มบ้านเกโนะ	คุ้มบ้านจะแก
ข้าวเจ้า	17	11	7
ข้าวเหนียว	14	11	11
รวม	31	22	18

พันธุ์ข้าว 3 หมู่บ้านในหุบแม่จัน

3 หมู่บ้านนี้ได้แก่ บ้านเกริงบอ บ้านตะละค่อง และบ้านแม่จันทะ พันธุ์ข้าวที่ปลูกกันในสามหมู่บ้านนี้มีความหลากหลายแตกต่างไปจากบ้านจะแก เช่น พันธุ์ที่พบปลูกเหมือนกันใน 3 หมู่บ้านคือ บือบ่องจี้ บือโกวคู้ บือกี้ เป็นต้น แต่ก็พบว่ามีการปลูกพันธุ์ชนิดเดียวกันซึ่งนับเป็นพันธุ์ดั้งเดิมปลูกกันไม่รู้ว่านานเท่าไรแล้วอย่างเช่น บือบ่องยุแย บือบ่องทุแพละ บือเถิง เป็นต้น

บ้านแม่จันทะเป็นหมู่บ้านที่ใหญ่ที่สุด ส่วนบ้านเกริงบอและบ้านตะละค่องมีจำนวนครัวเรือน 14 หลังคาเรือนเท่ากัน สำหรับปีนี้(2538) บ้านเกริงบอทำนา 7 ฝืน ที่เหลืออีก 7 ฝืนเป็นไร่ และบ้านตะละค่องทำนา 10 ฝืน ไร่ 4 ฝืน ดังนั้นเมื่อดูตารางประกอบจะเห็นว่าบ้านตะละค่องมีชนิดพันธุ์ข้าวน้อยกว่าอีก 2 หมู่บ้าน คือบ้านแม่จันทะมีพันธุ์ข้าวรวม 22 สายพันธุ์ บ้านตะละค่องมี 8 สายพันธุ์(ทั้งสองหมู่บ้านอาจมีชนิดพันธุ์ข้าวมากกว่านี้) และบ้านเกริงบอมี 20 สายพันธุ์

ฉะนั้นจำนวนครัวเรือนน่าจะมีผลต่อจำนวนสายพันธุ์ที่ต่างกัน โดยในฤดูกาลผลิตที่ผ่านมาทั้งสามหมู่บ้านปลูกข้าวเจ้าและข้าวเหนียวสายพันธุ์ต่างๆ ดังในตารางต่อไปนี้

ตารางแสดงพันธุ์ข้าวเหนียวในหมู่บ้าน

บ้านแม่จันทะ	บ้านตะละค่อง	บ้านเกริงบอ
1. ไร่ยเข้าเลอ	-	ไร่ยเข้าเลอ
2. ไร่ยเล้ง	-	ไร่ยเล้ง
3. ไร่ยเข้าเพล*	-	ไร่ยช่องแม่
4. ไร่ยโหวเบ้	-	ไร่ยโหวเบ้
5. ไร่ยโพลั่ว	ไร่ยโพลั่ว	ไร่ยไล่ลา*
6. ไร่ยยาลี่*(ข้าวนา)		ไร่ยยาลี่(ข้าวนา)
7. -		ไร่ยติโยธ

หมายเหตุ * หมายถึงพันธุ์ข้าวที่ไม่ได้ปลูกที่หมู่บ้านจะแก

ตารางแสดงจำนวนพันธุ์ข้าวเหนียวและข้าวเจ้า ในหมู่บ้าน

ชนิด	บ้านแม่จันทะ	บ้านตะละค่อง	บ้านเกริงบอ
ข้าวเจ้า	16	7	13
ข้าวเหนียว	6	1	7
รวม	22	8	20

หากนับรวมพันธุ์ข้าวทั้ง 4 หมู่บ้านคือ จะแก แม่จันทะ ตะละค่อง และเกริงบอจะพบว่ามีจำนวนพันธุ์ข้าวถึง 55 สายพันธุ์

3.2 ที่มาและการกระจายเคลื่อนย้ายพันธุ์ข้าว

แต่เดิมนั้นพันธุ์ข้าวที่ปลูกกันในแต่ละหมู่บ้านมีพันธุ์ข้าวเพียงไม่กี่พันธุ์ เช่น

- บ้านจะแก มีพันธุ์ดั้งเดิม คือ ปือบองยุแย ปือบองทุแพละ ปือคาปล่ง(เดิมนั้นไม่มีใครปลูก) ปืออีโว้ง ปือผงไปล่อง ปือบองอว่า ปือผง
- บ้านตะละค่อง มีพันธุ์ดั้งเดิม คือ ปือโตวเตี้ยบอง ปือบองหล่องล้วย
- บ้านเกริงบอ มีพันธุ์ดั้งเดิม คือ ปือเถิง ปือบองทุแพละ ปืออีโว้ง
- บ้านแม่จันทะ มีพันธุ์ดั้งเดิม คือ ปือบองทุแพละ ปือบองยุแย ปือบองอว่า ปือเลี่ยน่า

พันธุ์ข้าวเหล่านี้ไม่มีใครรู้แน่ชัดว่ามีที่มาจากอย่างไร แต่ก็พอสืบได้จากความทรงจำของผู้เฒ่าผู้แก่ย้อนกลับไปเมื่อครั้งหนุ่มสาวประกอบกับข้อมูลพันธุ์ข้าวที่ปลูกในปัจจุบัน พบว่าการเคลื่อนย้ายแลกเปลี่ยนพันธุ์

ข้าวเกิดขึ้นตลอดเวลา นับแต่อดีตเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน ในขณะที่จำนวนชนิดพันธุ์ก็ได้สะสมจำนวนเพิ่มขึ้นตามกาลเวลา

การเคลื่อนย้ายแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวพอจะสรุปได้เป็น 3 ลักษณะ คือ

ลักษณะแรก นำพันธุ์มาจากฝั่งพม่า อาทิ บือบ่องน้อย เป็นข้าวนาที่ชาวบ้านจะแกนมาเป็นต้น

ลักษณะที่สอง นำพันธุ์มาจากหมู่บ้านนอกเขตทุ่งใหญ่ อาทิ บือจ่องผ่อง ชาวบ้านจะแกนนำมาจากอำเภอทองผาภูมิ จ.กาญจนบุรี ไอย่เลี้ยวข้าวเหนียวจากอีสานโดยคนบ้านจะแกนนำมา บือบ่องหล่องล้วย และบือโตวเตี้ยบ่อง ลูกทะเละบ้านตะละค่องนำมาจากบ้านแก่งมะกูด อ.บ้านไร่ จ.อุทัยธานี บือบ่องอว่า ชาวบ้านแม่จันทะนำมาจากบ้านแก่งมะกูด อ.บ้านไร่ จ.อุทัยธานี เป็นต้น

ลักษณะที่สาม แลกเปลี่ยนระหว่างหมู่บ้านในเขตทุ่งใหญ่ อาทิ บือถึงผู้ใหญ่มายูที่บ้านจะแกนนำมาจากคุ้มบ้านวาจู้ บือทิลป่า ชาวบ้านจะแกนนำมาจากบ้านทิลป่า บืออว่าผู้ลงเฝ้าตะบ้านเกริงบอนำมาจากบ้านคิตี ไอย่ยาลีเตาะบ้านเกริงบอนำมาจากบ้านม่องก๊วะ บืออีวังชาวบ้านแม่จันทะนำมาจากบ้านจะแก บือจ่องอว่าลูกหม่องโบบ้านจะแกนนำมาจากบ้านจ่องอว่า บือบ่องจีหมอนหวดบ้านเกริงบอนำมาจากบ้านแม่จันทะ เป็นต้น

การเคลื่อนย้ายแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวเหล่านี้เกิดขึ้นจากหลายสาเหตุ บ้างเมื่อย้ายมาอยู่หมู่บ้านใหม่ก็นำพันธุ์ข้าวที่ปลูกอยู่ติดมาด้วยเพราะเป็นพันธุ์ดั้งเดิมที่ปลูกกันมานานไม่ยากทั้ง บ้างได้เห็นว่าพันธุ์นี้หมู่บ้านนั้นปลูกได้ดีก็ลองนำมาปลูกดูบ้าง

และเราจะสังเกตเห็นว่าการกระจายตัวของพันธุ์ข้าวจะเป็นกลุ่มๆ คือ พันธุ์ข้าวในแถบหมู่บ้านแม่จันทะ บ้านตะละค่อง บ้านเกริงบอ มีพันธุ์ข้าวบางพันธุ์ที่ไม่มีในบ้านจะแก เช่น บือบ่องอว่า บือโตวเตี้ยบ่อง แต่ปลูกกันมากในแถบอำเภอด่านช้าง จังหวัดสุพรรณบุรี อันถือเป็นเครือญาติเดียวกันกับบ้านแม่จันทะ

หากมีการศึกษาการกระจายของกลุ่มสายพันธุ์ข้าวไปในกลุ่มบ้านอื่นๆ ที่เหลือในตำบลแม่จัน อ.อุ้มผาง จ.ตาก เช่น บ้านช่องเป๊ะ ทิปาเก (ตำบลแม่จันมี 5 หมู่บ้าน) และกลุ่มบ้านที่เหลือในเขตตำบลไร่โว่ อ.สังขละบุรี จ.กาญจนบุรี คือบ้านสเนพ่อง เกาะสะเดิง ไร่โว่ ทิลป่า และกองม่องทะ (ตำบลไร่โว่มี 6 หมู่บ้าน) ซึ่งน่าจะหลากหลายแตกต่างออกไปจากกลุ่มหมู่บ้านในหุบแม่จัน สายพันธุ์ข้าวที่ปลูกในทุ่งใหญ่นี้น่าจะมีมากกว่า 55 สายพันธุ์

3.3 กระบวนการพัฒนาและปรับปรุงพันธุ์

เมื่อพูดถึงคำว่า “การปรับปรุงพันธุ์” คนในสังคมทั่วไปจะนึกถึงอะไรบ้าง อันแรกก็คงต้องนึกถึงนักวิชาการเกษตรหรือสถาบันทางการเกษตร เช่น มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ สถาบันวิจัยทางการเกษตรต่างๆ และก็นึกต่อไปอีกว่าหลังปรับปรุงพันธุ์พืชอะไรก็แล้วแต่จะต้องให้ผลผลิตต่อพื้นที่สูง ให้รสชาติตรงความต้องการของตลาด ทำนองนี้เป็นต้น สำหรับในแวดวงทางการเกษตรกรรมนั้น “การปรับปรุงพันธุ์”

นั่นหมายถึง การนำเชื้อพันธุ์มาปรับปรุงด้วยวิธีการและเทคนิคต่างๆ เพื่อให้ได้พันธุ์พืชพันธุ์ดีมีผลผลิตสูง และมีคุณภาพสมบัติต่างๆ ตามที่มนุษย์ต้องการ เช่น ผลผลิตต่อไร่สูง ทนโรคและแมลง ตอบสนองต่อปุ๋ย ฯลฯ โดยสิ่งเหล่านี้มีเป้าหมายเพื่อ “การตอบสนองทางเศรษฐกิจ” หรือก็คือเพื่อเป็นสินค้าส่งออกนำรายได้เข้าประเทศนั่นเอง

1) การปรับปรุงพันธุ์ข้าวในประเทศไทย

“การเพาะปลูกข้าว หรือที่เรียกกันทั่วไปว่าการ ทำนานั้น อาจกล่าวได้ว่าไม่มีการเปลี่ยนแปลงเลยตั้งแต่สมัยสุโขทัยมาจนถึงรัชกาลปัจจุบัน ความเปลี่ยนแปลงที่แท้จริงเพิ่งเริ่มเมื่อประมาณ 3 ทศวรรษที่ผ่านมา คือเมื่อเริ่มเกิดขบวนการปฏิวัติเขียวขึ้นในวงการเกษตรทั่วโลก ซึ่งผลของการปฏิวัติเขียวได้หลั่งไหลมาถึงประเทศไทยด้วย โดยเฉพาะการทำนา

การปฏิวัติเขียวหมายถึงการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของวงการเกษตรกรรม ซึ่งเป็นผลมาจากการนำความรู้ทางวิทยาศาสตร์มาใช้ในการเกษตรกรรมมากมายหลายด้านด้วยกัน เช่น ทางพันธุกรรม มีการผสมพันธุ์และคัดเลือกพันธุ์พืชและสัตว์ใหม่ๆ ที่มีผลผลิตสูง ในเวลาอันสั้น การใช้ปุ๋ยเคมี อาหารสัตว์ ยา กำจัดโรค แมลงต่างๆ รวมทั้งการใช้เครื่องจักรเครื่องมือ เป็นต้น

การปฏิวัติเขียวส่วนหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับการทำนาในประเทศไทยนั้น เริ่มต้นจากการก่อตั้งสถาบันวิจัยข้าวนานาชาติ (IRRI) ขึ้นที่ประเทศฟิลิปปินส์ในปี 2503 จากนั้นได้ค้นคว้าผสมพันธุ์ข้าว จนกระทั่งสามารถผลิตพันธุ์ข้าว ไอ.อาร์. 8 ออกเผยแพร่ในปี 2509

ประเทศไทยก็ได้รับเอาข้าวพันธุ์นี้มาปลูก หลังจากนั้นสถาบันวิจัยข้าวต่างๆ ก็ได้นำพันธุ์ ไอ.อาร์. 8 มาผสมพันธุ์กับข้าวพันธุ์พื้นบ้านคัดเลือกได้ข้าวพันธุ์ใหม่ๆ อีกหลายชนิด ซึ่งส่วนใหญ่ก็คือข้าวพันธุ์ ก.ข. หมายเลขต่างๆ นั่นเอง นับเป็นการเริ่มต้นการปรับปรุงพันธุ์ข้าวในประเทศไทยนับแต่นั้นเป็นต้นมา”

ต่อมาข้าวพันธุ์ใหม่ๆ ดังกล่าวได้ถูกแจกจ่ายให้ชาวนาไทยไปเพาะปลูกอย่างกว้างขวางภายใต้โครงการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของกรมส่งเสริมการเกษตรเมื่อปี 2524/2525 ด้วยวัตถุประสงค์เพื่อเพิ่มผลผลิตต่อไร่ และปรับปรุงคุณภาพของเมล็ดข้าวให้เหมาะสมแก่การส่งออก ข้าวพื้นเมืองถูกทดแทนด้วยข้าวสายพันธุ์ที่ให้ผลผลิตต่อไร่สูง ตอบสนองต่อปุ๋ยเคมี จนถึงปัจจุบันนี้พื้นที่ปลูกข้าวครึ่งหนึ่งของประเทศเราจึงมีข้าวปลูกอยู่เพียง 5 พันธุ์ ขณะเดียวกันข้าวพันธุ์พื้นเมืองต่างๆ ก็เคลื่อนย้ายจากไร่นาไปสู่ธนาคารพันธุ์กรรม สถาบันวิจัยข้าวทั้งในและนอกประเทศ

อย่างไรก็ตามการปรับปรุงพันธุ์ข้าวส่วนใหญ่มักเป็นชาวนา ขณะที่ข้าวไร่ได้รับความสนใจจากนักปรับปรุงพันธุ์ข้าวค่อนข้างน้อยเนื่องด้วยเหตุผลที่ว่าข้าวไร่มีฐานะด้อยทางเศรษฐกิจ อีกทั้งพื้นที่การปลูกข้าวไร่มีจำนวนน้อยและกระจุกกระจาย เป็นต้น

2) การปรับปรุงพันธุ์ข้าวไร่ของคนกะเหรี่ยง

เรื่องราวความเป็นมาเกี่ยวกับการปลูกข้าวไร่ของคนกะเหรี่ยงมักแฝงมากับเรื่องเล่าขานสืบทอดกันมาแต่ปู่ย่าตายายในรูปนิทาน หรือเพลงที่ใช้ร้องระหว่างประกอบกิจกรรมทางการผลิต เช่น เพลงตีข้าว อันถือ

เป็นหลักฐานสำคัญชิ้นหนึ่งที่ยืนยันว่าคนกะเหรี่ยงปลูกข้าวกันมานาน ชณะเดียวกันเมล็ดข้าวสายพันธุ์ที่ได้ถูกคัดเลือกสำหรับเก็บไว้เป็นเชื้อพันธุ์ พันธุ์ไหนเป็นพันธุ์ดีก็จะได้รับความนิยมนำไปปลูกกันมาก พันธุ์ที่ไม่ดีก็ทิ้งไป ผู้เฒ่าผู้แก่เล่าว่าเมื่อสมัยหนุ่มสาวข้าวที่ปลูกกันมีจำนวนไม่มากเท่าปัจจุบันนี้ แสดงว่าในช่วงเวลาเท่าที่สืบได้คือราวชั่วอายุคนพันธุ์ข้าวของคนกะเหรี่ยงมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น แต่หากจะย้อนกลับไบนานกว่านั้นก็อาจกล่าวได้ว่าคนกะเหรี่ยงเป็นผู้พัฒนาพันธุ์ข้าวไร่ชนิดใหม่ๆ ขึ้นมา ดังปรากฏเป็นหลักฐานว่าข้าวบางพันธุ์ได้นำชื่อของคนที่พักข้าวพันธุ์นั้นมาตั้งเป็นชื่อข้าว ซึ่งบางชื่อก็พอสืบได้ว่าอยู่บ้านใด แต่บางพันธุ์ก็รู้เพียงว่าเป็นชื่อของคนเท่านั้น

เมื่อคนกะเหรี่ยงอพยพจากฝั่งพม่ามาตั้งชุมชนในเขตป่าทุ่งใหญ่นเรศวรซึ่งในขณะนั้นยังไม่ได้ประกาศเป็นเขตรักษาพันธุ์ พันธุ์ข้าวและพืชเกษตรกรรมอื่นๆ ได้ถูกนำมาด้วย

การคัดเลือกพันธุ์ข้าวนอกจากเพื่อเก็บเป็นเชื้อข้าวสำหรับปลูกในปีถัดไปแล้ว ข้าวพันธุ์ใหม่ที่เกิดขึ้นในไร่ข้าวจะได้รับการคัดเลือกและนำไปทดลองปลูกเพื่อคัดเลือกลักษณะที่ดีหากมีคุณสมบัติตรงตามความต้องการของเจ้าของไร่พันธุ์ข้าวนั้นก็จะถูกเก็บไว้พร้อมกับกระจายพันธุ์ไปยังชุมชนอื่นๆ

ซึ่งในที่นี้จะขอวิเคราะห์เปรียบเทียบลักษณะข้าวพันธุ์ดีระหว่างทัศนะของนักปรับปรุงพันธุ์และคนกะเหรี่ยงเพื่อชี้ลงไปให้เห็นว่าการพัฒนาพันธุ์ข้าวของคนกะเหรี่ยงนั้นมีความสอดคล้องและตอบสนองความต้องการของชุมชนได้อย่างไร ลักษณะที่หลากหลายของพันธุ์ข้าวและพืชเกษตรกรรมของคนกะเหรี่ยงที่มีอยู่ในขณะนี้ เทคโนโลยีการปรับปรุงพันธุ์อาจไม่จำเป็น สำหรับคนกะเหรี่ยงในป่าทุ่งใหญ่นเรศวร

ตารางเปรียบเทียบลักษณะข้าวพันธุ์ดีระหว่างนักปรับปรุงพันธุ์และคนกะเหรี่ยง

นักปรับปรุงพันธุ์	คนกะเหรี่ยง
เป็นพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง	ให้ข้าวมาก รวงใหญ่
มีความต้านทานโรคแมลงดี	ไม่เป็นโรค
มีอายุพอเหมาะ	ข้าวในแปลงแต่ละพันธุ์ต้องมีอายุเก็บเกี่ยวไม่เท่ากันเพื่อให้สามารถเกี่ยวได้ทัน
สามารถปรับตัวเองเข้ากับสภาพท้องที่ที่ปลูกได้ดี	ข้าวจะดีมีได้ขึ้นกับพันธุ์ข้าวอย่างเดียว หากหัวหน้าข้าวมีดวงไม่ถูกกับข้าวก็จะปลูกข้าวได้ไม่ดี
มีเมล็ดได้มาตรฐาน	-
ตอบสนองต่อปุ๋ยดี	พื้นที่ที่จะปลูกข้าวให้ได้ข้าวดีขึ้นกับการเลือกพื้นที่(อาทิ อายุของไร่ ชาก ชนิดของป่า) และวิธีการถางไร่
คุณภาพสูงดี	ขึ้นกับความชื่นชอบของคนในครอบครัว โดยหัวหน้าข้าวเป็นผู้ตัดสินใจ

3) ข้าวสายพันธุ์ใหม่

ข้าวพันธุ์ใหม่ที่เกิดขึ้น คนกะเหรี่ยงมักตั้งชื่อตามชื่อคนที่พบข้าวพันธุ์นั้น เช่น ไอยตโยเถ เป็นชื่อพ่อของนางมะเย่งบ้านจะแก บือลาฉ่องเป็นชื่อของคนที่บ้านทิลป่า บือไป่ฉ่องเป็นชื่อของคนที่บ้านม่องก่อะ บือเถิงก็เป็นชื่อคนแต่ไม่รู้ว่าเป็นไหน เป็นต้น หรือบางพันธุ์ก็รู้แต่เพียงว่าเป็นพันธุ์ใหม่เพราะสมัยก่อนไม่เคยเห็นมีใครปลูก เช่น ไอยโพลั่วล่า หรือรู้ว่าบือบองไล่ลาเกิดจากบือบองยุแย แต่เกิดที่ไหนไม่รู้ใครเป็นคนพบ เหตุเพราะว่าข้าวพันธุ์ต่างๆ โดยเฉพาะเมื่อมีพันธุ์ใหม่เกิดขึ้นและให้ข้าวดี รัชชาติถูกปากก็จะได้รับความนิยมกระจายออกไปตามหมู่บ้านต่างๆ บางทีก็ขอพันธุ์ต่อๆ กันไป เมื่อนานเข้าก็ยิ่งยากที่จะสืบที่มาของข้าวพันธุ์นั้นๆ ได้ พันธุ์ข้าวเหล่านี้จึงเป็นเพียงคำบอกเล่าของคนรุ่นหลัง อย่างไรก็ตามข้าวพันธุ์ใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้นในปีหรือไม่นานเกินกว่าชั่วอายุคนก็พอจะสืบได้ว่ามันเกิดขึ้นได้อย่างไร ดังตัวอย่างพันธุ์ข้าวที่เกิดขึ้นใหม่ที่บ้านเกโนอะ และบ้านเกริงบอ

บืออองเจ้ นางนองว้ยแห่งบ้านเกโนอะเป็นผู้พบข้าวพันธุ์นี้เมื่อ 30 กว่าปีก่อน ในปีที่พบข้าวนี้ นางนองว้ยปลูกข้าวเจ้า 2 พันธุ์ คือ บือบองทุพละ และบือบองยุแย สังเกตเห็นว่ารวงข้าวจำนวน 2 - 3 รวงในกอข้าวบือบองทุพละมีลักษณะแปลกออกไปจากข้าว 2 พันธุ์ดังกล่าว คือ สุกก่อน เมล็ดข้าวมีสีเหลืองชัดเจนที่บือบองทุพละและบือบองยุแยเมล็ดมีสีแดงและสีเหลือง รวงมีขนาดใหญ่ และมีขนที่เมล็ดมาก ขณะที่ลักษณะต้น ใบ ยังคงเหมือนกับบือบองทุพละ จึงเก็บรวงข้าวนี้ไว้และได้นำไปปลูกในปีต่อไปเมื่อลองนำไปหุงกินก็มีรสชาติดี นางนองว้ยได้ตั้งชื่อให้กับข้าวที่พบนี้ว่า **“บืออองเจ้”** ซึ่งแปลเป็นภาษาไทยว่า **“เก็บเอามาไว้”** หลังจากนั้นเป็นต้นมาบืออองเจ้ก็ได้รับความนิยมกระจายไปยังหมู่บ้านอื่นๆ เฉพาะที่บ้านจะแก และเกโนอะจะนิยมปลูกกันมาก

บือตะหมุย เมื่อฤดูกาลผลิตที่ผ่านมา (ปี 2538) ครอบครัวของลุงเนี้ยเตอะนักปราชญ์กะเหรี่ยงแห่งบ้านเกริงบอ ปลูกข้าวเจ้า 3 พันธุ์ คือ บืออว่าหู้ บือเถิง และบือบองอว่า ข้าวเหนียวปลูกไอยตโยเถ เมื่อข้าวสุกนางมาญินียคู่ทุกข์คู่ยากของลุงเนี้ยเตอะสังเกตเห็นว่ารวงข้าวในแปลงที่ปลูกบือบองอว่าและไอยตโยเถ มีลักษณะต่างออกไป คือ ความยาวของคอรวงจะสั้นกว่า และลักษณะลำต้นก็จะสูงกว่าพันธุ์เดิม แกได้เก็บรวงไว้เพื่อทดลองปลูกต่อในปีหน้า และเรียกพันธุ์ข้าวที่พบใหม่นี้ว่า **“บือตะหมุย”** หรือแปลเป็นภาษาไทยว่าข้าวแขกมาเยี่ยม นอกจากนี้ลุงเนี้ยเตอะยังเล่าว่าเคยพบข้าวที่มีลักษณะแตกต่างไปจากพันธุ์ที่ปลูกเมื่อหลายปีก่อนแต่เนื่องจากนำมาทดลองปลูกแล้วลำต้นสูงมากทำให้ล้มง่ายจึงทิ้งพันธุ์ไป พันธุ์ข้าวที่ดีเท่านี้จึงจะถูกเก็บไว้

3. ปัจจัยที่มีผลต่อการอนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์กรรมข้าวไร่กะเหรี่ยง

การปลูกข้าวในแต่ละหมู่บ้านโดยเฉพาะข้าวไร่นั้นจะปลูกข้าวโดยเฉลี่ยต่อครอบครัว 3-4 ชนิด ครอบครัวหนึ่งจะปลูกทั้งข้าวเหนียวและข้าวเจ้า ซึ่งอาจจะปลูกข้าวเจ้า 2 พันธุ์ ข้าวเหนียว 2 พันธุ์ หรือข้าวเจ้า 3 พันธุ์ ข้าวเหนียว 1 พันธุ์ เป็นต้น ข้าวเหนียวจะปลูกไว้สำหรับการทำขนมเพื่อทำบุญในวันสำคัญทางศาสนาและเทศกาลต่างๆ ส่วนข้าวเจ้าเป็นข้าวบริโภคหลัก การตัดสินใจว่าจะปลูกข้าวพันธุ์ใดบ้างนั้นเป็นเรื่องละเอียดอ่อน ที่สำคัญจะสัมพันธ์เชื่อมโยงกับวัฒนธรรมความเชื่อของคนกะเหรี่ยง ซึ่งยากที่จะอธิบายให้เข้าใจได้ด้วยภาษาทางวิชาการเกษตรกรรมเพียงอย่างเดียว การที่คนกะเหรี่ยงในป่าทุ่งใหญ่นเรศวรได้สืบทอดพันธุ์ข้าวดั้งเดิมของบรรพบุรุษ ตลอดจนการปรับปรุงพัฒนาข้าวสายพันธุ์ต่างๆ มาเป็นเวลาหลายร้อยปีนั้นก็ด้วยปัจจัยต่างๆ อันเป็นปัจจัยสำคัญหลักที่มีบทบาทต่อการอนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์กรรมข้าวไร่ของชาวกะเหรี่ยง ดังนี้คือ

ประการแรก ความรู้ทางนิเวศวิทยาอันเกี่ยวข้องกับระบบการทำไร่หมุนเวียน เช่น การเลือกพื้นที่หากพื้นที่ทำไร่เป็นป่าที่มีไม้ใหญ่บนอยู่มากรสชาติของข้าวจะอร่อยสู้พื้นที่ที่เป็นป่าไผ่ล้วนๆ ไม่ได้ หรือถ้าเผาไร่ไม่ดีข้าวก็จะไม่งาม เป็นต้น

ประการที่สอง ความเชื่อในเรื่องเทพผู้คุ้มครองธรรมชาติอัน ได้แก่ ซังธะวี เจ้าธรณีผู้คุ้มครองดิน โพโตกุ ผู้คุ้มครองแม่น้ำ และ พิบุญ แม่โพสพผู้คุ้มครองดูแลข้าว การปฏิบัติต่อเทพเหล่านี้ด้วยความเคารพตามคำสั่งสอนของบรรพบุรุษหรืออีกนัยหนึ่งก็คือการเคารพในธรรมชาตินั่นเอง

ประการที่สาม ความเชื่อในความสัมพันธ์ระหว่างจิตวิญญาณของคนกับข้าว คนกะเหรี่ยงจะถือว่าข้าวเจ้าเป็นข้าวหลัก แต่ละครบครัวผู้ที่เป็นหัวหน้าทำไร่ หรือเกบ็อ ซึ่งมีหน้าที่ทำ “บือฉิเบาะะ” เกบ็อ จะเลือกพันธุ์ข้าวที่ชอบ ขึ้นได้ดี ให้เมล็ดดี ลำต้นแข็งแรงไม่ล้มเมื่อถึงเวลาเก็บเกี่ยวเป็นข้าวหลัก หมายความว่า จะใช้ข้าวชนิดนั้นทำ “บือฉิเบาะะ” หรือ ข้าว 9 กอ อันถือว่าเป็นแม่ข้าว ข้าว 9 กอนี้เป็นพิธีกรรมก่อนการหยอดข้าว “บือฉิเบาะะ” ถือเป็นสัญลักษณ์เพื่อขอให้ “พิบุญ” หรือ แม่โพสพ ซึ่งสถิตย์อยู่ในสรวงสวรรค์ ลงมาทำหน้าที่คุ้มครองปกป้องรักษาต้นข้าวในไร่ เมล็ดข้าวที่จะนำมาทำบือฉิเบาะะจะต้องคัดเลือกจากรวงที่สมบูรณ์คือขนาดรวงใหญ่ เมล็ดไม่ลีบ ไม่เป็นโรค

สำหรับผู้ที่จะเป็น เกบ็อ นั้นมิใช่ใครจะเป็นก็ได้ แต่ดวงของคนนั้นจะต้องถูกกับข้าวหมายความว่า เป็นคนที่ทำได้ข้าวมากเมล็ดใหญ่ โดยคนเฒ่าคนแก่จะใช้วิธีการดูดวงตามตำราโหราศาสตร์ของคนกะเหรี่ยง เช่น ดูวันเดือนปีเกิด เดือนที่จะปลูกข้าว 9 กอ เป็นต้น แต่ในบางครั้งก็ต้องลองปลูกดูก่อนถ้าข้าวขึ้นไม่ดีเป็นโรคหรือเมล็ดลีบแสดงว่าดวงของ เกบ็อ ไม่ถูกกับข้าวพันธุ์นั้นต้องเลือกพันธุ์อื่นมาปลูกเป็นแม่ข้าวแทน ชาวบ้านได้ยกตัวอย่างสนับสนุนความเชื่อนี้ให้ฟังว่า บางทีข้าวพันธุ์เดียวกันปลูกในไร่ติดกัน

คนที่ดวงถูกกับข้าวปลูกได้ข้าวงาม ขณะที่อีกคนกลับปลูกข้าวได้ไม่ดีแสดงว่าดวงของคนหลังไม่ถูกกับข้าวพันธุ์นั้น

ในทางกลับกันหากมองในแง่มุมมองทางมนุษยวิทยาที่สะท้อนผ่านทัศนคติและความเชื่อในความสัมพันธ์ทางจิตวิญญาณระหว่างคนกับข้าวของคนกะเหรี่ยงอันนี้หมายรวมถึงว่าข้าวนั้นเลือกคนด้วยไม่ใช่คนเลือกข้าวแต่เพียงฝ่ายเดียวหมายความว่าข้าวเองก็มีจิตวิญญาณและฐานะเช่นเดียวกับมนุษย์ด้วยเช่นกัน แต่ถ้ามองในแง่มุมมองทางเกษตรกรรมตีความได้ว่าข้าวพันธุ์นั้นๆ อาจไม่เหมาะกับสภาพพื้นที่ อย่างเช่นข้าวพันธุ์อีไว้งชอบที่ขึ้นๆ เมื่อปลูกในที่ดินที่มีความชื้นไม่พอก็อาจทำให้ผลผลิตต่ำ

ด้วยเหตุดังนี้ในหมู่บ้านหนึ่งจึงมีพันธุ์ข้าวที่หลากหลายมาก เพราะความเชื่อในเรื่องจิตวิญญาณที่สัมพันธ์กับระหว่างคนกับข้าวนั่นเอง

ประการที่สี่ ความชอบในเรื่องรสชาติที่แตกต่างกันระหว่างคนในครอบครัว นอกจากข้าวที่ปลูกเป็นพันธุ์หลักหรือเป็นแม่ข้าวแล้ว แต่ละครอบครัวก็จะเลือกปลูกข้าวเจ้าอีก 1 - 2 พันธุ์ และปลูกข้าวเหนียวอีก 1 - 2 พันธุ์ สำหรับข้าวเจ้าที่ไม่ได้ปลูกเป็นพันธุ์หลักอาจจะเปลี่ยนได้ เช่นปีนี้ปลูกพันธุ์ป้อลาช่องปีหน้าอาจปลูกป้อบองยูแย ข้าวเหนียวก็เช่นกัน ทั้งนี้ขึ้นกับความชื่นชอบในรสชาติของคนในครอบครัวโดยเฉพาะคนเฒ่าคนแก่มักจะชอบข้าวที่หุงแล้วอ่อนนุ่ม มียางเหนียว พันธุ์ข้าวที่ไม่ได้ปลูกเป็นพันธุ์หลักอาจปลูกในจำนวนน้อยกว่าหรือเท่ากับพันธุ์หลักก็ได้ และเหตุนี้ก็เป็นเหตุผลหนึ่งในการเลือกว่าจะปลูกพันธุ์ใดเพิ่มเติมจากพันธุ์หลัก ดังนั้นครอบครัวหนึ่งๆ จึงปลูกข้าวเจ้ากันมากกว่า 1 สายพันธุ์

ประการที่ห้า ความเคารพและเชื่อฟังในคำสั่งสอนของปู่ย่าตายาย ปู่ย่าตายายหรือคนเฒ่าคนแก่ถือเป็นบุคคลที่คนในครอบครัวให้ความเคารพนับถือ และเชื่อฟังมักจะสั่งสอนไม่ให้ลูกหลานทิ้งพันธุ์ข้าวดั้งเดิม หากต้องการปลูกพันธุ์ใหม่ซึ่งอาจเกิดขึ้นในไร่ตนเองหรือขอพันธุ์จากหมู่บ้านอื่น ก็ไม่ควรปลูกมากคือใช้เชื้อข้าวไม่เกิน 1 ปี๊บเพราะถ้าหากทิ้งข้าวพันธุ์เดิมไปแล้วรับแต่พันธุ์ใหม่ๆ เข้ามา หากวันหนึ่งทำแล้วไม่ได้ผลจะย้อนไปปลูกพันธุ์ดั้งเดิมก็จะหาเชื้อไม่ได้ อย่างไรก็ตามมิใช่ว่าพันธุ์ดั้งเดิมจะทิ้งไม่ได้ ถ้าข้าวพันธุ์นั้นปรากฏคุณสมบัติที่ไม่ดี เช่น หุงสุกยาก ไม่อร่อย เป็นโรคง่าย ก็จะไม่มีการปลูกต่อไป

4. การละเมิดสิทธิชุมชน กับปัญหาความมั่นคงด้านข้าวและอาหาร

ความหลากหลายพันธุ์กรรมข้าวของชาวกะเหรี่ยง เป็นผลผลิตของวิถีชีวิต วัฒนธรรม คนกะเหรี่ยงทุ่งใหญ่ที่มีความผูกพันกับข้าวอย่างลึกซึ้ง เชื่อมโยงทั้งมิติวัฒนธรรม สังคม เศรษฐกิจ กับธรรมชาติ แต่ฐานทางนิเวศและวัฒนธรรม กำลังตกอยู่ในสภาวะเปราะบางยิ่ง ภายใต้ทิศทางนโยบายการจัดการทรัพยากรแบบรวมศูนย์อำนาจของรัฐ โดยใช้อำนาจความรู้วิทยาศาสตร์กระแสหลักที่ถูกควบคุมและผลักดันโดยขุนนาง

นักวิชาการป่าไม้ เพื่อการควบคุมอำนาจเหนือพื้นที่ทุ่งใหญ่ พร้อมกับเปียดขับภูมิปัญญา และวัฒนธรรมของชุมชนกะเหรี่ยงให้ออกไปจากพื้นที่

แม้หลักฐานประวัติศาสตร์จำนวนมากจะกล่าวไว้ว่า “ทุ่งใหญ่” พื้นที่ดังกล่าวเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงอยู่อาศัยมายาวตั้งแต่สมัยปลายอยุธยา แต่เดิมเป็นพื้นที่อำนาจรัฐยังเข้าไปควบคุมไม่ถึง รัฐเพียงแต่สนับสนุนให้กลุ่มท้องถิ่นเข้าไปใช้ทรัพยากร เช่น สัมปทานไม้-เหมืองแร่ ต่อมารัฐมีวิสัยทัศน์เรื่องการหวงกันพื้นที่ป่าเพื่อการอนุรักษ์ กรมป่าไม้จึงได้ประกาศพื้นที่ดังกล่าวให้เป็นเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าทุ่งใหญ่นเรศวร ในปี 2517

ในช่วงที่สังคมตื่นตัวกับกระแสสิ่งแวดล้อม และรัฐได้รับแนวคิดการจัดการป่าอนุรักษ์จากตะวันตก มาใช้อย่างเข้มงวดยิ่งขึ้น ในปี 2534 พื้นที่ทุ่งใหญ่ฯ ได้รับการประกาศเป็นมรดกโลกจาก UNESCO ซึ่งจะมีการสนับสนุนงบประมาณ วิชาการจัดการป่าจากต่างประเทศ อันทำให้กรมป่าไม้ และนักวิชาการด้านวนศาสตร์ เริ่มมองว่ากะเหรี่ยงและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในทุ่งใหญ่ฯ เป็นปัญหาต่อการจัดการป่าของรัฐ เพราะรัฐมองว่า ระบบการผลิตอย่างไร้มนุษยธรรมเป็นการทำลายป่า หรือการสมทานแนวคิดเรื่องการเพิ่มประชากรกับสิ่งแวดล้อม การบริโภคนิยม ที่จะทำให้ชาวกะเหรี่ยงทำลายป่าในที่สุด ข้อเสนอเรื่องการอพยพกลุ่มชาติพันธุ์ทั้งหมดในเขตทุ่งใหญ่ฯ จึงเกิดขึ้น เริ่มจากกลุ่มม้งที่ดำเนินการเสร็จสิ้นแล้ว ในช่วงปี 2531-34 และต่อมากำลังดำเนินการกับชุมชนกะเหรี่ยง

การควบคุมการทำไร่ชาของเจ้าหน้าที่ป่าไม้ ตั้งแต่ปี 2539 เป็นต้นมา ทำให้ชาวบ้านร้อยละ 10 ต้องหันมาทำไร่ชาอ่อนที่มายุต่ำกว่า 5 ปี เมื่อเจ้าหน้าที่ป่าไม้เข้มงวดมากขึ้นในปี 2540 ปรากฏว่า ชาวบ้านร้อยละ 50 ต้องปรับตัวมาไร่ชาอ่อนด้วย จนมาถึงในปี 2543 รวมแล้วมีชาวจะแกที่ต้องทำไร่ชาอ่อนถึงร้อยละ 76.7 ไม่เพียงแต่ชาวบ้านส่วนใหญ่จำต้องหันมาทำไร่ชาอ่อนเท่านั้น ปรากฏว่า ในบางช่วง ชาวบ้านไม่ต่ำกว่า ร้อยละ 61.7 จำต้องทำไร่ชาที่เดิม โดยทางเจ้าหน้าที่ป่าไม้เป็นคนกำหนดพื้นที่ให้

ผลจากที่ต้องทำไร่ชาอ่อน หรือทำไร่ชาที่เดิม ทำให้ผลผลิตตกต่ำกว่าครึ่ง จนไม่เพียงพอต่อการบริโภค อย่างกรณีแม่ดวงตา ไทรสังขมด เล่าให้ฟังว่า แต่เดิมทำไร่ชาแก่ตามประเพณี (7-10 ปี) เคยได้ข้าว 400 กว่าปี๊บ (1ปี๊บ = 3 กก.) หรือ 1,200 กก. ได้พริก 20 ปี๊บ พักประมาณ 50 ผล ผลผลิตเหล่านี้อยู่ในระดับพอเพียง ที่ครอบครัวที่มีผู้ใหญ่ถึง 10 คน และเด็ก 5 คน จะใช้บริโภคตลอดปี นอกจากนี้ยังเผื่อสำหรับการทำบุญ และการแบ่งปันให้กับครอบครัวอื่นที่อาจมีปัญหาข้าวไม่พอกิน ส่วนพืชผลอื่น ๆ เช่น พริก มะเขือ ถั่ว แตง พัก ผัก ก็เก็บเอาไว้กิน และยังขายได้รายได้ แม่ดวงตา บอกว่า พริกปกติได้ 20 ปี๊บ เก็บไว้กินเอง 14 ปี๊บ ที่เหลือ 6 ปี๊บขายแก่พ่อค้าข้างนอก กก.ละ 50 บาท ได้ 900 บาท เก็บเอาไว้ซื้อเครื่องปรุงอาหาร และของใช้ในครอบครัว

แต่เมื่อแม่ดวงตา ต้องหันมาทำไร่ชาอ่อนในปี 2542 ข้าวที่เคยพอเพียงสำหรับครอบครัวและเพื่อนบ้าน ก็ลดเหลือครึ่งหนึ่ง แค่ 200 กว่าปี๊บ พริก ซึ่งเป็นแหล่งรายได้สำคัญ ลดจาก 20 ปี๊บ เหลือแค่ 2 ปี๊บ ไม่พอขาย ต้องเก็บไว้กินเอง ส่วนพืชผักอื่น ๆ เช่น พัก ที่เคยได้ 50 ลูก กลับไม่ได้เลย เมื่อข้าวและพืชผลไม่พอ

กินเช่นนี้ แม่ดวงตาก็ต้องดิ้นรนไปทำนา ทั้ง ๆ ที่ไม่มีที่นาของตัวเอง โดยไปขอทำนาร่วมกับหลาน เอาควาย เอาแรงงานไปช่วย แล้วขอแบ่งปันข้าว

จากการสำรวจข้อมูลพบว่า โดยเฉลี่ยปริมาณข้าวที่พอเพียงสำหรับครอบครัว จะอยู่ราว ๆ 2,486 กก. ในพื้นที่ไร่ชาวกะ แก่ ชาวบ้านร้อยละ 40 สามารถผลิตข้าวได้ถึง 3,000 กก. ผลผลิตที่เหลือบริโภคคือหลัก ประกันความเสี่ยงของครอบครัวยามเมื่อประสบปัญหาจากฝนฟ้า ไม่ตกตามฤดูกาล หรือบางช่วงอาจมีหนู หมูป่า มากินข้าว อีกทั้งยังเผื่อไว้สำหรับการทำบุญ แต่เมื่อชาวบ้านต้องหันมาทำไร่ชาวก่อน ชาวบ้านจะแก่ ที่ผลิตข้าวอยู่ในระดับพอกิน มีเพียง 3 ราย นอกนั้นผลิตข้าวได้เฉลี่ยต่ำกว่าครึ่ง ชาวบ้านร้อยละ 19 ได้ข้าว เพียง 1,500 กก. นอกจากนั้นได้ข้าวน้อยลง สำหรับพริก และยาสูบ แดง พัก ถั่ว ผัก มะเขือ มันก็เช่นเดียวกัน ชาวบ้านร้อยละ 30 ได้พริกจากไร่ชาวกะแก่เฉลี่ย 200 กก. แต่เมื่อต้องทำไร่ชาวก่อน ร้อยละ 27 ได้พริก เพียง 20 กก.

ผลจากการที่ข้าวและพืชผลอื่น ๆ ตกต่ำกว่าครึ่ง ทำให้ชาวบ้านร้อยละ 68 มีข้าวไม่พอกิน ต้องปรับตัวหลายด้าน ร้อยละ 28 ต้องไปยืมข้าวจากเพื่อนบ้าน อีกร้อยละ 18 ต้องไปหามัน กลอย ผัก มาผสมกิน กับข้าว ประมาณร้อยละ 8 ต้องหาซื้อข้าวจากภายนอก และขอให้หน่วยงานราชการเข้ามาช่วยเหลือ ชาว บ้านร้อยละ 56 ที่มีที่นาของตน ก็ต้องหันไปพึ่งที่นามากขึ้นโดยร่วมกับเครือญาติและเพื่อนบ้านช่วยกัน ทำนา ส่วนชาวบ้านร้อยละ 43 ที่ไม่มีที่นา บางส่วนก็ต้องทำอย่างแม่ดวงตา โดยการไปช่วยเอาแรงกับเครือ ญาติ เพื่อนบ้านทำนา

สถานการณ์การรุกคืบของรัฐในการควบคุมพื้นที่ทุ่งใหญ่ ในนาม “การอนุรักษ์” ได้ทำลายฐาน ความมั่นคงทางอาหารของชาวบ้านอย่างรุนแรง และกำลังทำลายฐานพันธุ์กรรมพืช ซึ่งเป็นแหล่งอาหาร สมุนไพร ด้วย เห็นได้จาก การทำไร่ชาวก่อน ทำไร่ชาที่เดิม ทำให้ข้าว พริก ถั่ว แดง ผัก และอื่น ๆ อยู่ใน สภาวะเสี่ยงต่อการสูญพันธุ์อย่างยิ่ง พันธุ์ข้าวที่เหมาะสมสำหรับพื้นดินอุดมสมบูรณ์ ไม่สามารถนำมาปลูก ได้ในไร่ชาวก่อน พันธุ์พืชหลายชนิดจะออกงามก็เฉพาะในไร่ชาวกะแก่เท่านั้น

ไม่เพียงแต่ผลผลิตลดลงไม่พอกินเท่านั้น การทำไร่ชาวก่อนยังสร้างปัญหาอื่น ๆ ตามมา เพราะไร่นี้ ไม่สมบูรณ์พอ ผลผลิตจะต่ำ และมีหญ้าขึ้นมาก ชาวบ้านต้องทุ่มเทแรงงานในการถางหญ้า ปรับปรุงดิน ขณะที่แรงงานในระบบการผลิตที่มีอยู่ก็น้อยเต็มที เนื่องจากเด็ก ๆ ที่สามารถทำอะไรได้ต้องเข้าโรงเรียน ไม่มี เวลามาช่วยที่บ้านทำงาน และการถูกเรียกร้องเวลาจากหน่วยงานรัฐให้ไปทำงาน “พัฒนา” ทำให้ชาวบ้าน ร้อยละ 56 มีแรงงานไม่พอกับสถานการณ์ที่ต้องทำไร่ก่อน ท้ายที่สุด แรงงานที่เหลืออยู่ก็ต้องทำงานในไร่ หนักขึ้น แต่ผลผลิตก็ยังลดลง นอกจากปัญหาแรงงานแล้ว การทำไร่ชาวก่อน ทำให้ผืนดินบริเวณดังกล่าว เสื่อมโทรม แห้งแล้ง ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นห่วงว่า หากเป็นเช่นนี้ต่อไป จะทำให้ดินเสีย พื้นตัวลำบาก

ขณะเดียวกัน การที่รัฐจัดระเบียบการทำไร่ให้ชุมชน ยังกระทบต่อประเพณี ความเชื่อ และความรู้ ของชาวบ้านด้วย เพราะตามประเพณีของชาวบ้าน จะมีกฎเกณฑ์ ความเชื่อ ในการเลือกพื้นที่มากมาย เช่น ต้องเลือกพื้นที่ที่เป็นป่าไผ่ เป็นพื้นที่ไร่ชาวกะแก่อายุไม่ต่ำกว่า 10 ปี ไม่ลาดชันเกินไป เลือกขนาดที่เหมาะสม

กับการบริโภคยังชีพในครอบครัว ต้องไม่เลือกพื้นที่ปะปนกับกลุ่มเครือญาติอื่นที่ถือสายผีต่างกัน เมื่อได้พื้นที่เหมาะสมแล้วก็ต้องขอกับ “ช่งระวี” หรือแม่พระธรณี โดยการอธิษฐาน หากกลับมาฝนไม่ดีก็ต้องเปลี่ยนพื้นที่ใหม่ กฎเกณฑ์เหล่านี้ มีความสำคัญต่อระบบการจัดการทรัพยากร และความสัมพันธ์ทางสังคมในชุมชน แต่เมื่อชาวบ้านต้องถูกบังคับให้ทำไร่อ่อน หมดสิทธิในการเลือกพื้นที่ตามประเพณี ชาวบ้านส่วนใหญ่ได้สะท้อนถึงความหวาดวิตกต่อการเสื่อมโทรมทางประเพณี เพราะมันกำลังบอกว่า “การพัฒนา” และ “การอนุรักษ์” กำลังกลืนความเป็นตัวตน หรืออัตลักษณ์ของคนกะเหรี่ยงเข้าแล้ว

ตัวอย่างที่สะท้อนถึงความวิตกกังวลได้ก็คือ การจัดงานประเพณีทำบุญข้าวใหม่³ ที่บ้านจ่งอ้ว เมื่อ 2 - 3 ปีก่อน ซึ่งเป็นหมู่บ้านกะเหรี่ยงแต่อยู่นอกพื้นที่ทุ่งใหญ่นเรศวร ทั้งที่หมู่บ้านจ่งอ้ว ไม่สามารถทำไร่ข้าวได้แล้ว ต้องซื้อข้าวมากิน แต่ทางจังหวัดร่วมกับการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ต้องการจัดประเพณีเพื่อการท่องเที่ยว⁴ ดังนั้นเองชาวบ้านจึงต้องซื้อข้าวเพื่อมาทำบุญ ชาวกะเหรี่ยงที่บ้านจะแก่ ทุ่งใหญ่ฯ ต่างพากันสะท้อนว่า งานบุญข้าวใหม่ดังกล่าว สูญเสียความหมายที่แท้จริงไปแล้ว เพราะไม่ได้ใช้แรงงานของตนเองในการผลิต การสูญเสียประเพณีดั้งเดิม การสูญเสียภูมิปัญญาท้องถิ่น การสูญเสียความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน ก็เปรียบเสมือนการสูญเสียความเป็นกะเหรี่ยงด้วย

4. แนวโน้มของกะเหรี่ยงและพันธุ์ข้าวแห่งทุ่งใหญ่

ภายใต้กระแสอพยพผู้เฒ่าผู้แก่พยายามคิดว่าทำอย่างไรตนจึงจะสามารถอยู่ต่อไปได้ ต้องทำนาหรือทำไร่จึงจะไม่ถูกย้าย นางมะเย่งผู้เฒ่าบ้านจ่งอ้วให้ทัศนะต่อเรื่องนี้ว่า

“การทำไร่เป็นการทำมาหากินของคนกะเหรี่ยง การใช้ข้าวจากนาในการทำบุญจะได้บุญน้อยกว่าข้าวไร่เพราะข้าวนาต้องใช้แรงงานสัตว์ และการทำไร่ข้าวยังใส่พืชได้หลายชนิดกว่า แต่การทำไร่เราทำกับที่ไม่ได้ การทำไร่จึงอาจถูกอพยพมากกว่านา” ทัศนะดังกล่าวพยายามมองผ่านมุมมองที่คิดว่าเป็นของคนข้างนอก แต่จริงๆ แล้วตัวแเองเห็นว่า “แต่ก่อนดั้งเดิมคนกะเหรี่ยงทำไร่มานาน พ่อแม่ก็ทำไร่ข้าว ปากก็ไม่ถูกทำลาย แต่ปัจจุบันคนเปลี่ยนไป มีคนมาจากพม่าเข้ามา คนที่ทำไร่จะทำเหมือนเดิมหรือเปล่า ถ้าไม่ทำเหมือนเดิมปากก็จะเสีย”

³ พิธีทำบุญข้าวใหม่ มักทำขึ้นในวันขึ้น 15 ค่ำเดือนสาม อันเป็นช่วงหลังเสร็จสิ้นฤดูการผลิต จัดขึ้นเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้แก่สรรพสัตว์และพืชที่ได้ตายไปในระหว่างการเผาไร่ และทำไร่ ทั้งยังเป็นพิธีรำลึกถึงพระคุณของพินุโย หรือ แม่โพสพ ในบางหมู่บ้านถือว่าเป็นงานบุญเพื่อถวายข้าวใหม่ให้กับพระพุทธ (ปิ่นแก้ว, 2534, น.80)

⁴ ตัวอย่างการวิเคราะห์ผลกระทบจากการหยิบเอาประเพณี พิธีกรรม ไปทำการท่องเที่ยวจนสูญเสียความหมายดั้งเดิมนั้นดูได้จาก นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2530) “อุตสาหกรรมท่องเที่ยวกับผลกระทบต่อวัฒนธรรม” ใน ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 8 ฉบับที่ 6 เมษายน.30

ดังนั้นถ้าเราต้องการที่จะรักษาแหล่งทรัพยากรเชื้อพันธุ์ข้าวไร่อันหลากหลายนี้ไว้ ประการสำคัญ ประการแรกก็คือ ต้องยุติแนวทางการอพยพคนกะเหรี่ยง อันเป็นแนวทางที่จะนำไปสู่ความล่มสลายของชุมชน ขณะเดียวกันควรสนับสนุนให้คนกะเหรี่ยงเชื่อมั่นในวิถีชีวิต วัฒนธรรมของตนเอง ส่วนการพัฒนาที่จะนำเข้าไปไม่ว่าจะเป็นหน่วยงานของรัฐหรือไม่ว่าก็ตามจะต้องพิจารณาอย่างละเอียดรอบคอบก่อนที่จะไม่ก่อผลกระทบในทางลบอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของคนกะเหรี่ยง ในทางตรงกันข้ามการพัฒนาเหล่านี้ก็ควรตั้งอยู่บนพื้นฐานความเคารพในวิถีชีวิตของคนที่นี่ โดยเฉพาะความคิดเห็นของผู้เฒ่าผู้แก่

เพราะฉะนั้นการดำรงรักษาวิถีชีวิต วัฒนธรรมความเชื่อสืบต่อไปชั่วลูกชั่วหลานอย่างเหนียวแน่น จึงจะเป็นหนทางในการที่จะรักษาความสมบูรณ์ของป่า ความสมดุลของระบบนิเวศ ตลอดจนการคงอยู่ของความหลากหลายทางพันธุกรรมของข้าวไร่เอาไว้ได้

ชุมชนกะเหรี่ยงทุ่งใหญ่นเรศวร ได้เผชิญกับกระบวนการพัฒนา นโยบาย และกลไกของรัฐและทุนที่ทำลายฐานทรัพยากร การทำมาหากิน ระบบวัฒนธรรมความเชื่อ ซึ่งทั้งสองประการนี้คือรากฐานความเป็นตัวตนของคนกะเหรี่ยงที่นี่ กระบวนการต่อสู้เรื่องสิทธิจึงเกิดขึ้น โดยอาศัยฐานทางวัฒนธรรม เพื่อฟื้นสำนึก ศักดิ์ศรี หรืออัตลักษณ์ของคนกะเหรี่ยงให้มีพลังต่อสู้กับนโยบายและกลไกที่มากกระทบ สถานภาพแห่งสิทธิชุมชน จึงวางอยู่บนหลักการสิทธิต่อการทำมาหากิน การจัดการทรัพยากรตามประเพณี สิทธิในถิ่นฐานบรรพชน สิทธิต่อการจัดการทางสังคมตนเอง และสิทธิในด้านวัฒนธรรมประเพณี ความเชื่อ

ความอยู่รอดของชุมชนกะเหรี่ยงทุ่งใหญ่นเรศวร และความอยู่รอดของฐานพันธุกรรมข้าวและพันธุ์พืชต่างๆ ก็ขึ้นอยู่กับความมั่นคงกำลังของชุมชนเอง สร้างเสริม รื้อฟื้นฐานวัฒนธรรม ประเพณี และประสานกับขบวนการภาคประชาชนในทุกระดับ ในการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้าง นโยบาย กฎหมายของรัฐให้เป็นไปตามหลักการแห่งรัฐธรรมนูญ ที่ได้รับรองสิทธิชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม และมุ่งเน้นยุทธศาสตร์เชิงรุกเพื่อสถาปนาสิทธิชุมชนกะเหรี่ยงทุ่งใหญ่นเรศวร ทั้งด้านภูมิรัฐต่อระบบนิเวศ การจัดการทรัพยากร ฐานวัฒนธรรม ประเพณี ให้เป็นสถาบันทางสังคม ที่ล้ำค่าสมกับเป็น “มรดกทางวัฒนธรรม” ที่รังสรรค์ “มรดกฐานพันธุกรรมข้าว” ที่ล้ำค่าของสังคมไทยอย่างแท้จริง.

เอกสารอ้างอิง

- ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี (2534) “องค์ความรู้นิเวศวิทยาของชุมชนเกษตรกรรมในเขตป่า ศึกษากรณีชุมชนกะเหรี่ยงในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าทุ่งใหญ่นเรศวร” วิทยานิพนธ์สาขามานุษยวิทยา คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- กฤษฎา บุญชัย (2544) “นโยบายรัฐการละเมิดสิทธิชุมชน: กรณีศึกษากะเหรี่ยงทุ่งใหญ่นเรศวร” ภายใต้ชุดโครงการวิจัยสิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล, สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ความหลากหลายของพันธุ์กรรมข้าวไร่พื้นบ้านอีสาน ในพื้นที่สูงเทือกเขาเพชรบูรณ์

อารีวรรณ คุสันทียะ¹

บทนำ

ชุมชนภาคอีสานมีประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานที่ควบคู่กับการปลูกข้าวไร่เป็นอาหารมา นานนับศตวรรษ ข้าวไร่เป็นพืชทนแล้ง สามารถเจริญเติบโตได้ดีด้วยการอาศัยน้ำฝน น้ำค้าง และ ความชื้นในดินเท่านั้น ลักษณะของพื้นที่ที่เหมาะสมในการปลูกข้าวไร่ได้แก่ เนินในบริเวณหุบเขา พื้นที่ลาดลอนคลื่น หรือพื้นที่ลาดชันที่มีความเปราะบางต่อการชะล้างพังทลายของหน้าดิน พื้นที่ ปลูกข้าวไร่ในภาคอีสานส่วนใหญ่อยู่บริเวณเขตเทือกเขาเพชรบูรณ์ เทือกเขาภูพาน และเทือกเขาภู ลังกา

สภาพพื้นที่เทือกเขาเพชรบูรณ์

เทือกเขาเพชรบูรณ์เป็นพื้นที่ตั้งซึ่งคาบเกี่ยวเส้นแบ่งเขตระหว่าง ภาคอีสานตอนบน ภาค กลางตอนบน และภาคเหนือตอนล่าง ครอบคลุมจังหวัดขอนแก่น ชัยภูมิ ลพบุรี เพชรบูรณ์ และ เลย จึงทำให้พื้นที่ดังกล่าวเป็นแหล่งรวมของกลุ่มคนที่อพยพมาจากพื้นที่ต่างๆ และภาคต่างๆ ซึ่งมีความหลากหลายทางวัฒนธรรม เชื้อชาติและมาอยู่ร่วมกันเอาไว้ได้อย่างผสมกลมกลืน ลักษณะ ภูมิประเทศประกอบด้วยเทือกเขายาวในแนวเหนือ-ใต้ สลับกับที่ราบลุ่มเชิงเขาขนาดไม่กว้างขวางนัก ความสูงเฉลี่ยจากระดับน้ำทะเลประมาณ 700 เมตร สภาพอากาศทั่วไปค่อนข้างหนาวเย็น โดยเฉพาะฤดูหนาว เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นภูเขาสูงยอดเรียบ ลาดชัน ไม่ราบเรียบสม่ำเสมอ ทรัพยากรป่าไม้ และทรัพยากรธรรมชาติเดิมมีความอุดมสมบูรณ์ไปด้วยพันธุ์ไม้ และพันธุ์สัตว์ป่านานาชนิด ปัจจุบันยังหลงเหลือความอุดมสมบูรณ์อยู่บ้าง แต่เป็นไปในลักษณะของป่าพื้นต่ำ ภายหลังที่ถูกสัมปทานตัดไม้ครั้งใหญ่มาแล้ว

การปลูกข้าวไร่กับระบบการใช้ประโยชน์ที่ดินในพื้นที่สูงอย่างยั่งยืน

เนื่องจากความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ทำให้ชาวบ้านจากหลากหลายพื้นที่ ได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเพื่อพึ่งพาอาหารจากป่า และบุกเบิกพื้นที่ทำกิน ปลูกข้าว ปลูกพืชไร่ เศรษฐกิจ เช่น มันสำปะหลัง ข้าวโพด ฯลฯ รูปแบบของการปลูกข้าวไร่พื้นที่สูง เป็นการปลูกข้าวไร่ ผสมผสานในพื้นที่ป่าโดยไม่ไถพื้นที่ หากเริ่มจากการถากถาง และเผาพื้นที่ จากนั้นจะทำการขุด

¹ ชนมศศิษฐ์เก๋บุญณะชนบทและเพื่อน

เจาะหลุมเพื่อหยอดเมล็ดข้าวและกลบดินทับลงไป บางครั้งอาจจะปลูกข้าวผสมกับพืชชนิดอื่นๆ เช่น พริก ฝ้าย และถั่ว

ระบบการปลูกข้าวไร่ในบางพื้นที่ถือเป็นพืชเบิกนำชนิดหนึ่ง โดยการปลูกข้าวไร่ระหว่าง กล้วย ไม้ผล หรือไม้ป่าในช่วงเวลาประมาณ 2 - 3 ปีแรก เมื่อไม้ผลหรือไม้ป่าโตในขนาดมีร่มเงา ข้าวจะถูกนำไปปลูกในพื้นที่อื่นต่อไป เนื่องจากการปลูกข้าวไร่ในพื้นที่เดิมติดต่อกันหลายปีโดยไม่ หมุนเวียนหรือทำการปรับปรุงดิน จะเกิดปัญหาดินเสื่อม วัชพืชขึ้นหนาแน่น และผลผลิตลดต่ำลง

ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันเกษตรกรและชุมชนพื้นที่สูงในเขตเทือกเขาเพชรบูรณ์ ยังคงเน้น การปลูกข้าวไร่เพื่อการบริโภคในครอบครัวเป็นหลัก เนื่องจากเป็นพืชดั้งเดิมซึ่งมีความเหมาะสม กับสภาพพื้นที่สูงค่อนข้างลาดชัน มีความทนแล้งและไม่ต้องการน้ำมาก สามารถเจริญเติบโตได้ โดยการอาศัยน้ำฝน น้ำค้าง และความชื้นในดินเท่านั้น ที่สำคัญข้าวไร่พันธุ์พื้นบ้านส่วนใหญ่มี ความแข็งแรง ทนทานต่อโรคและแมลง หากมีระบบการจัดการที่ดี สามารถปลูกได้โดยไม่ต้อง อาศัยปุ๋ยเคมี หรือสารกำจัดศัตรูพืชแต่อย่างใด นอกจากนั้นเกษตรกรจะพัฒนาพันธุ์ข้าวเองโดย อาศัยการคัดเลือกพันธุ์จากธรรมชาติ เมล็ดพันธุ์ที่เพาะปลูกในพื้นที่หนึ่งๆ หากมีรสชาติดี รวงใหญ่ เมล็ดงามสมบูรณ์ ทนทานต่อโรคและแมลง จะถูกเก็บเป็นเชื้อพันธุ์ ซึ่งเป็นการคัดเลือกพันธุ์ตาม ความเหมาะสมของสภาพพื้นที่ อากาศ และความต้องการของเกษตรกรและชุมชน ความรู้ในการ คัดเลือกและพัฒนาพันธุ์ข้าวเหล่านี้สั่งสมจากวิธีการเพาะปลูกของเกษตรกรและชุมชนพื้นที่สูงมา ช้านาน

ความหลากหลายของพันธุ์กรรมข้าวไร่พื้นบ้านพื้นที่สูงภาคอีสาน เขตเทือกเขาเพชรบูรณ์

จากการสำรวจพันธุ์ข้าวไร่พื้นบ้าน ในเวทีแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวพื้นบ้านของเกษตรกรเขต เทือกเขาเพชรบูรณ์ จำนวน 3 หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านตาตฟ้า – ดงสระคร่าน ต.วังสวาป อ.ภูผาม่าน จ. ขอนแก่น บ้านเทพนา ต.บ้านไร่ อ.เทพสถิต จ.ชัยภูมิ และบ้านไร่ใต้ อ.น้ำหนาว จ.เพชรบูรณ์ ใน ปี 2543 พบว่ามีพันธุ์ข้าวไร่พื้นบ้านซึ่งเหลืออยู่ในพื้นที่ดังกล่าวประมาณ 19 สายพันธุ์ ดังนี้

1. บ้านตาตฟ้า-ดงสระคร่าน ต.วังสวาป อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น

มีพันธุ์ข้าวไร่พื้นบ้านจำนวน 9 พันธุ์ ได้แก่ ข้าวเหนียวกำป้อม-กำปูน ข้าวเหนียว กำหางยาว ข้าวเหนียวแดง ข้าวเหนียวเล้าแตก ข้าวเหนียวฝ้าง ข้าวเหนียวพั้ว ข้าว เหนียวปลาไหล ข้าวเหนียวพญาลิ้มแกง และข้าวเหนียวอีเต่า

2. บ้านเทพนา ต.บ้านไร่ อ.เทพสถิต จ.ชัยภูมิ

มีพันธุ์ข้าวไร่พื้นบ้านจำนวน 7 พันธุ์ ได้แก่ ข้าวเจ้าเหลือง ข้าวเจ้าขาว ข้าวเจ้า หอมดง ข้าวเจ้าแก้ว ข้าวเหนียวกำ ข้าวเหนียวขาวโค้ง และข้าวเหนียวดำแยบ

3. บ้านไร่ใต้ อ.น้ำหนาว จ.เพชรบูรณ์

มีพันธุ์ข้าวไร่พื้นบ้านจำนวน 4 พันธุ์ ได้แก่ ข้าวเหนียวปลาชิว หรือหางไหล ข้าวเหนียวหนึ่นา ข้าวเหนียวแม่สวรรค์ หรือเล่าแตก และข้าวจำเริญแก้ว

ตารางแสดงความหลากหลายของพันธุ์ และความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตและการใช้ประโยชน์

ชื่อพันธุ์	ลักษณะพันธุ์	ความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตและการใช้ประโยชน์
1. ข้าวเหนียวกำป้อม – กำปูน	มีลำต้นสูงมากประมาณ 150 ซม. แดกกอปานกลาง ใบสีเขียวแก่ ใบธงห้อย มีรวงยาว จับห่อ คอรวงเหนียว เมล็ดข้าวมีลักษณะอ้วนป้อม เปลือกสีลายน้ำตาล-ขาว ไม่มีหาง มีคายนมาก เมล็ดหักง่าย หุงสุกแล้วมีความอ่อนนุ่ม อายุการเก็บเกี่ยว 150 วัน ขึ้นได้ดีทุกสภาพดิน เริ่มปลูกช่วงเดือน 6 หรือเดือนพฤษภาคม	มีความเชื่อว่า เป็นข้าวพ่อ-ข้าวแม่ ปลูกไว้เป็นสิริมงคล เหมาะกับการทำข้าวหลาม ข้าวมัน สาโท
2. ข้าวเหนียวกำหางยาว	มีลำต้นสูงมากประมาณ 150 ซม. แดกกอปานกลาง ใบสีเขียวอ่อน ใบธงห้อย มีรวงยาว จับถี่ คอรวงเปราะ เมล็ดข้าวมีลักษณะป้อม เปลือกสีน้ำตาลเข้ม มีหางยาว มีคายนมาก เมล็ดหักง่าย หุงสุกแล้วมีความอ่อน และหอมเล็กน้อย อายุการเก็บเกี่ยว 150 วัน ขึ้นได้ดีทุกสภาพดิน เริ่มปลูกช่วงเดือน 6 หรือเดือนพฤษภาคม	เหมาะกับการทำข้าวหลาม ข้าวมัน สาโท
3. ข้าวเหนียวแม่แดง	มีลำต้นสูงประมาณ 120 ซม. ลำต้นอ่อนหักง่าย แดกกอดี ใบสีเขียวอ่อน ใบธงห้อย มีรวงยาว จับถี่ คอรวงเหนียวปานกลาง เมล็ดข้าวมีลักษณะผอมยาว เปลือกสีลายแดง มีหางสั้นลาย เมล็ดหักง่าย หุงสุกแล้วมีความนุ่ม อายุการเก็บเกี่ยว 120 วัน ขึ้นได้ดีทุกสภาพดิน เริ่มปลูกช่วงเดือน 6 หรือเดือนพฤษภาคม	
4. ข้าวเหนียวเล่าแตก	มีลำต้นสูงประมาณ 120 ซม. แดกกอปานกลาง ใบสีเขียวแก่ ใบธงนอน มีรวงยาว จับถี่ คอรวงเหนียวมาก เมล็ดข้าวมีลักษณะอ้วนป้อม เปลือกสีเหลืองลายน้ำตาล เมล็ดเหนียว หุงสุกแล้วมีความอ่อน อายุการเก็บเกี่ยว 120 วัน ขึ้นได้ดีทุกสภาพดิน เริ่มปลูกช่วงเดือน 6 หรือเดือนพฤษภาคม	
5. ข้าวเหนียวฝาง	ต้นสูงประมาณ 120 ซม. ลำต้นแข็งแรง แดกกอปานกลาง ใบสีเขียวอ่อน ใบธงห้อย มีรวงสั้น จับห่อ คอรวงเหนียว เมล็ดข้าวมีลักษณะป้อม เปลือกสีลายน้ำตาล เมล็ดเหนียว หุงสุกแล้วมีความอ่อนนุ่ม อายุการเก็บเกี่ยว 120 วัน ขึ้นได้ดีทุกสภาพดิน เริ่มปลูกช่วงเดือน 6 หรือเดือนพฤษภาคม	เชื่อว่าเป็นพันธุ์ข้าวแม่และลูก ปลูกแล้วเป็นสิริมงคลและโชคลาภ เหมาะกับการทำข้าวเฒ่า

ชื่อพันธุ์	ลักษณะพันธุ์	ความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตและการใช้ประโยชน์
6. ข้าวเหนียวพั่ว	ต้นสูงประมาณ 120 ซม. แดกกอดี ใบสีเขียว ใบธงตั้ง รวงสั้น เมล็ดข้าวมีลักษณะป้อม เปลือกสีจุดดำเหลือง เมล็ดเหนียว หุงสุกแล้วมีความนุ่ม อายุการเก็บเกี่ยว 120 วัน ขึ้นได้ดีทุกสภาพดิน เริ่มปลูกช่วงเดือน 6 หรือเดือนพฤษภาคม	เป็นพันธุ์ข้าวเก่าแก่
7. ข้าวเหนียวหางปลาไหล	ต้นสูงประมาณ 150 ซม. ต้นอ่อนล้มง่าย แดกกอดี ใบสีเขียวอ่อน ใบธงห้อย มีรวงยาว จับห่าง คอรวงเหนียวปานกลาง เมล็ดข้าวมีลักษณะป้อม เปลือกเกลี้ยงสีเหลืองอ่อน เปลือกบาง มีหางยาว เมล็ดหักง่าย หุงสุกแล้วมีความนุ่ม อายุการเก็บเกี่ยว 120 วัน ขึ้นได้ดีทุกสภาพดิน เริ่มปลูกช่วงเดือน 6 หรือเดือนพฤษภาคม	
8. ข้าวเหนียวพญาลิมแกง	ต้นสูงประมาณ 150 ซม. ต้นอ่อนล้มง่าย แดกกอห้อย ใบสีเขียวแก่ ใบธงห้อย มีรวงยาว จับถี่ คอรวงเหนียวปานกลาง เมล็ดข้าวมีลักษณะแบน เปลือกเกลี้ยงสีเหลืองอ่อน มีหางยาว เมล็ดหักง่าย หุงสุกแล้วมีความนุ่มหอมมาก อายุการเก็บเกี่ยว 120 วัน ขึ้นได้ดีทุกสภาพดิน เริ่มปลูกช่วงเดือน 6 หรือเดือนพฤษภาคม	คนนิยมบริโภคมาก เพราะมีความอ่อนนุ่มและมีกลิ่นหอม
9. ข้าวเหนียวอีเต่า	มีลำต้นสูงประมาณ 150 ซม. แดกกอปานกลาง ใบสีเขียวอ่อน ใบธงห้อย มีรวงสั้น จับถี่ คอรวงเหนียวปานกลาง เมล็ดข้าวมีลักษณะป้อม เปลือกสีเหลืองอ่อน มีหางยาว เมล็ดหักง่าย เมล็ดร่วงหลุดจากรวงง่าย หุงสุกแล้วมีความนุ่ม อายุการเก็บเกี่ยว 120 วัน ขึ้นได้ดีทุกสภาพดิน เริ่มปลูกช่วงเดือน 6 หรือเดือนพฤษภาคม	เหมาะกับการทำขนมจีน
10. ข้าวเจ้าเหลืองทอง	มีลำต้นสูงประมาณ 80-100 ซม. แดกกอปานกลาง ใบสีเขียวอ่อน ใบธงตั้ง มีรวงยาวปานกลาง จับถี่ คอรวงเหนียว เมล็ดข้าวมีลักษณะผอมยาว เปลือกสีเหลืองทอง มีหางยาว เมล็ดเหนียว หุงสุกแล้วมีความนุ่มปานกลาง หุงขึ้นหม้อ อายุการเก็บเกี่ยว 120 วัน ขึ้นได้ดีทุกสภาพดิน เริ่มปลูกช่วงเดือน 6 หรือเดือนพฤษภาคม	เหมาะกับการทำขนมจีน และลอดช่อง
11. ข้าวเจ้าขาว	มีลำต้นสูงประมาณ 80-100 ซม. แดกกอดี ใบสีเขียวอ่อน ใบธงตั้ง มีรวงยาวปานกลาง จับห่าง คอรวงหักง่าย เมล็ดข้าวมีลักษณะอ้วนใหญ่ เปลือกสีเหลืองนวล มีหางสั้น เมล็ดหักง่าย มักจะเป็นท้องไข หุงสุกแล้วมีความนุ่มหอม อายุการเก็บเกี่ยว 120 วัน ขึ้นได้ดีทุกสภาพดิน เริ่มปลูกช่วงเดือน 6 หรือเดือนพฤษภาคม	ตลาดต้องการ

ชื่อพันธุ์	ลักษณะพันธุ์	ความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตและการใช้ประโยชน์
12. ข้าวเหนียวกำ	มีลำต้นสูงประมาณ 120-150 ซม. แดกกอดี ใบสีเขียวอ่อน ใบธงนอน มีรวงยาว จับห่าง คอรวงเหนียว เมล็ดข้าวมีลักษณะอ้วนใหญ่ เปลือกสีน้ำตาลเข้ม มีหางสั้น เมล็ดเหนียว หุงสุกแล้วมีความอ่อนนุ่มหอม อายุการเก็บเกี่ยว150 วัน ขึ้นได้ดีทุกสภาพดิน เริ่มปลูกช่วงเดือน 6 หรือเดือนพฤษภาคม	เหมาะกับการทำขนม ข้าวหลาม สาโท ไวน์
13. ข้าวเหนียวขาวไค้ง	มีลำต้นสูงประมาณ 150-160 ซม. แดกกอดี ใบสีเขียวอ่อน ใบธงตั้ง มีรวงยาว จับถี่ คอรวงเหนียว เมล็ดข้าวมีลักษณะอ้วนใหญ่ เปลือกเกลี้ยงสีเหลือง มีหางสั้น เมล็ดหักง่าย หุงสุกแล้วมีความนุ่มปานกลาง อายุการเก็บเกี่ยว150 วัน ขึ้นได้ดีทุกสภาพดิน เริ่มปลูกช่วงเดือน 6 หรือเดือนพฤษภาคม	เป็นพันธุ์เก่าแก่ เหมาะกับการทำข้าวเม่า และข้าวหลาม
14. ข้าวเจ้าหอมดง	มีลำต้นสูงประมาณ 70 ซม. แดกกอดี ใบสีเขียว ใบธงนอน มีรวงสั้น จับห่าง คอรวงเหนียว เมล็ดข้าวมีลักษณะอ้วน เปลือกสีเหลืองนวล มีหางสั้น เมล็ดเหนียว หุงสุกแล้วมีความกลั่นหอมมาก อายุการเก็บเกี่ยว150 วัน ขึ้นได้ดีทุกสภาพดิน เริ่มปลูกช่วงเดือน 6 หรือเดือนพฤษภาคม	เป็นพันธุ์เก่าแก่ของชาวนบ คนนิยมบริโภคเพราะอ่อนนุ่มและมีกลิ่นหอมมาก
15. ข้าวเหนียวดำแย	มีลำต้นสูงประมาณ 70 ซม. แดกกอปานกลาง ใบสีเขียว ใบธงตั้ง มีรวงยาว จับถี่ คอรวงหักง่าย เมล็ดข้าวมีลักษณะอ้วนป้อมใหญ่ เปลือกสีเหลืองคล้ำ มีหางสั้น เมล็ดเหนียว หุงสุกแล้วมีความนุ่มหอม อายุการเก็บเกี่ยว90 วัน ขึ้นได้ดีทุกสภาพดิน เริ่มปลูกช่วงเดือน 6 หรือเดือนพฤษภาคม	เป็นพันธุ์เก่าแก่ของชาวนบ คนนิยมบริโภคเพราะอ่อนนุ่มและมีกลิ่นหอมมาก
16. ข้าวเหนียวปลาชีวหาไหล	มีลำต้นสูงประมาณ 120-150 ซม. แดกกอปานกลาง ใบสีเขียวอ่อน ใบธงตั้ง มีรวงยาว จับถี่ คอรวงเหนียว เมล็ดข้าวมีลักษณะผอม เปลือกสีขาวเหลือง มีหางยาว เมล็ดเหนียว น้ำหนักดี หุงสุกแล้วมีความนุ่มหวาน อายุการเก็บเกี่ยว115-120 วัน ปลูกได้ดีในดินร่วนปนทราย เริ่มปลูกช่วงเดือน 8 หรือเดือนกรกฎาคม	เหมาะกับการทำข้าวหลาม
17. ข้าวเหนียวหนึ่นา	มีลำต้นสูงประมาณ 120-150 ซม. แดกกอดี ใบสีเขียวเข้ม ใบธงตั้ง มีรวงยาวปานกลาง จับถี่ คอรวงเหนียว เมล็ดข้าวมีลักษณะอ้วนสั้น เปลือกสีขาววิ้งลายเล็ก มีหางสั้น เมล็ดเหนียว หุงสุกแล้วมีความนุ่มหอมมาก อายุการเก็บเกี่ยว135 วัน ขึ้นได้ดีทุกสภาพดิน เริ่มปลูกช่วงเดือน 8 หรือเดือนกรกฎาคม	ได้พันธุ์มาจากประเทศลาว เหมาะกับการทำข้าวหลาม

ชื่อพันธุ์	ลักษณะพันธุ์	ความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตและการใช้ประโยชน์
18. ข้าวเหนียวแผ่สวรรค์(เจ้าแตก)	มีลำต้นสูงประมาณ 115-120 ซม. แตกกอปานกลาง ใบสีเขียวอ่อน ใบธงตั้ง มีรวงยาว จับถี่ คอรวงหักง่าย เมล็ดข้าวมีลักษณะอ้วนสั้น เปลือกสีคล้ำลาย มีหางสั้น เมล็ดเหนียว น้ำหนักดี หุงสุกแล้วมีความนุ่มหอม อายุการเก็บเกี่ยว120 วัน ปลูกได้ดีในดินร่วนปนทราย เริ่มปลูกช่วงเดือน 8 หรือเดือนกรกฎาคม	
19. ข้าวเจ้าแม่	มีลำต้นสูงประมาณ 120 ซม. แตกกอดี ใบสีเขียว ใบธงนอน มีรวงยาว จับถี่ คอรวงเหนียว เมล็ดข้าวมีลักษณะยาว เมล็ดเหนียว น้ำหนักดี หุงสุกแล้วมีความนุ่มหอม อายุการเก็บเกี่ยว120 วัน ขึ้นได้ดีทุกสภาพดิน เริ่มปลูกช่วงเดือน 8 หรือเดือนกรกฎาคม	

อนาคตความหลากหลายของพันธุ์ข้าวไร่พื้นบ้านอีสาน

เมื่อนโยบายส่งเสริมการปลูกพืชไร่เศรษฐกิจรุกคืบเข้ามา รูปแบบการปลูกข้าวไร่เพื่อการพึ่งตนเองทางอาหารของชุมชนพื้นที่สูงเขตเทือกเขาเพชรบูรณ์ รวมทั้งพื้นที่สูงอื่นๆ ในภาคอีสานก็ได้ถูกปรับเปลี่ยนไป จากที่เคยปลูกข้าว ปลูกพริก ผักเพื่อบริโภค เป็นการปลูกพืชไร่เศรษฐกิจ เริ่มต้นจากเดือย ไปสู่มันสำปะหลัง ปอ อ้อย ข้าวโพด และชิง ขายเป็นตลาด แล้วนำเงินมาซื้อข้าว ซื้ออาหารชนิดอื่นทดแทน จากการเก็บข้อมูลของชุมชนเขตเทือกเขาเพชรบูรณ์หลายชุมชนพบว่าเกษตรกรส่วนใหญ่ผลิตข้าวไม่เพียงพอในการบริโภคตลอดปี เนื่องจากพื้นที่การผลิส่วนใหญ่ของชุมชนเปลี่ยนเป็นพื้นที่ปลูกพืชไร่เศรษฐกิจมากกว่าพื้นที่ปลูกข้าว นอกจากนี้วิถีการผลิตแบบเดิมก็ปรับเปลี่ยนไป จากเดิมที่ใช้แรงงานคนขุดหยอดเปลี่ยนเป็นรถไถขนาดใหญ่ พร้อมกับการนำปุ๋ยเคมี สารเคมีเข้ามาช่วยเร่งผลผลิต และผลิตเพื่อขายเพิ่มขึ้น ซึ่งรูปแบบการผลิตดังกล่าวได้ส่งผลกระทบต่อสภาพพื้นที่สูง ซึ่งมีความเปราะบางต่อการชะล้างพังทลายของหน้าดินมากกว่าพื้นที่ราบทั่วไป ปัญหาสภาพแวดล้อมเสื่อมโทรม การพังทลายของหน้าดินจึงเป็นแนวโน้มปัญหาที่รุนแรงหนักเพิ่มขึ้น

นอกจากนี้ผลกระทบสำคัญที่ส่งผลอย่างยิ่งต่อการสูญหายไปของพันธุ์กรรมข้าวพื้นบ้านของชุมชนพื้นที่สูงในเขตป่าภาคอีสานในพื้นที่นี้ คือ การที่ชาวบ้านถูกอพยพจากพื้นที่ทำกินเดิม โดยโครงการจัดสรรที่ดินทำกินให้แก่ราษฎรผู้ยากไร้ในเขตป่าสงวนเสื่อมโทรม (คจก.) เมื่อปี 2534 ชุมชนไม่ได้ทำกินติดต่อกันถึง 3 ปี (2534 -2536) พันธุ์ข้าวไร่พื้นบ้านที่มีอยู่ในมือต้องสูญหายไปเป็นจำนวนมาก

อย่างไรก็ตามปัจจุบันเกษตรกรที่ถูกอพยพดังกล่าว ไม่ยอมละทิ้งวิถีการปลูกข้าวไร่เพื่อบริโภค และตอบสนองความต้องการด้านต่างๆ รวมทั้งระบบวัฒนธรรมความเชื่อในการอนุรักษ์

พันธุ์ข้าวดั้งเดิม เช่น ความเชื่อเรื่องข้าวพ่อข้าวแม่ที่ปลูกไว้แล้วจะเป็นสิริมงคลกับครอบครัว ดังนั้นเมื่อกลับคืนถิ่นของตนเองอีกครั้ง จึงได้พยายามเสาะหาพันธุ์ข้าวไร่ที่เคยปลูกจากบริเวณพื้นที่ใกล้เคียง กลับมาปลูกอีกครั้งหนึ่ง

ข้อเสนอในการพัฒนาความหลากหลายของพันธุ์กรรมข้าวไร่พื้นบ้านอีสาน

ระดับพื้นที่

1. ปลูกข้าวไร่ในระบบการผลิตที่ไม่ทำลายระบบนิเวศและลดการชะล้างพังทลายของหน้าดิน รวมทั้งมีความหลากหลายของพันธุ์ข้าวไร่ บนพื้นฐานความต้องการในการบริโภค การใช้ประโยชน์ และการพึ่งพาตนเองของเกษตรกรและชุมชน
2. ปรับเปลี่ยนปลูกพืชไร่เศรษฐกิจเพื่อขายเป็นหลักมาเป็นการปลูกข้าวไร่ที่มีความสำคัญกับการสร้างความมั่นคงทางอาหารและเพิ่มความหลากหลายของพันธุ์กรรมข้าวไร่พื้นบ้านให้มากขึ้น โดยใช้รูปแบบการเกษตรที่เหมาะสม เช่น ระบบการปลูกพืชผสมผสานระหว่างพืชไร่เศรษฐกิจ ข้าวไร่ ถั่วคลุมดิน ไม้ผล และไม้ป่าในแปลงเกษตร เป็นต้น
3. สร้างระบบการแลกเปลี่ยนแบ่งปัน ความรู้ประสบการณ์ และเมล็ดพันธุ์ข้าวไร่พื้นบ้าน และพันธุ์พืชพื้นบ้านในระดับชุมชน เครือข่าย และระดับอื่นๆ เพื่อให้เกิดความหลากหลายของพันธุ์กรรมพื้นบ้านเพิ่มมากขึ้น

ระดับนโยบาย

1. ให้รัฐสนับสนุนการอนุรักษ์ และพัฒนาความหลากหลายของพันธุ์กรรมข้าวไร่พื้นบ้าน โดยกระบวนการมีส่วนร่วมของเกษตรกรและชุมชน อย่างสอดคล้องกับระบบนิเวศและการใช้ประโยชน์ที่ดินบนพื้นที่สูงอย่างยั่งยืน
2. รับรองสิทธิที่ดินทำกินของชุมชนที่อยู่อาศัยในพื้นที่ป่าอย่างมั่นคง ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งที่จะส่งผลต่อความเชื่อมั่นในการใช้ประโยชน์ที่ดินอย่างต่อเนื่อง และเป็นฐานในการอนุรักษ์และพัฒนาความหลากหลายของพันธุ์กรรมข้าวไร่พื้นบ้านในระดับไร่นาของเกษตรกร
3. ให้รัฐชดเชยความเสียหายอันเนื่องมาจากการดำเนินโครงการของรัฐที่ส่งผลกระทบต่อเกษตรกรและชุมชน โดยเฉพาะการสูญหายไปของทรัพยากรพันธุ์กรรมข้าวไร่พื้นบ้าน
4. ให้เกษตรกรและชุมชนมีส่วนร่วมตัดสินใจในโครงการของรัฐและเอกชนที่จะดำเนินการในพื้นที่

ความหลากหลายของพันธุ์กรรมข้าวพื้นบ้าน บริเวณนาพื้นราบภาคอีสาน

บัณฑิต ปิยะศิลป์¹

อารีวรรณ คุณันทียะ²

ลักษณะทั่วไปของพื้นที่นาราบภาคอีสาน

ภาคอีสานมีพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 18-19 ล้านไร่ เป็นพื้นที่นาประมาณ 14 - 16 ล้านไร่ หรือประมาณ 80 % ของพื้นที่ทั้งภาค ส่วนใหญ่เป็นการทำนาพื้นราบหรือนาที่มีน้ำขังระดับน้ำลึกไม่เกิน 1 เมตร สภาพพื้นที่นาส่วนใหญ่มีลักษณะไม่สม่ำเสมอ เนื่องจากภูมิประเทศทั่วไปของภาคอีสานเป็นแบบแอ่งแผ่นดินตื้น (shallow basin) หรือมีรูปร่างคล้ายจานรองถ้วยที่มีความลาดเอียงเล็กน้อย ดินมีความอุดมสมบูรณ์ค่อนข้างต่ำ เป็นลักษณะดินร่วนปนทราย ดินทราย และดินกรวด บางแห่งมีปัญหาดินเค็ม สภาพแวดล้อมและสภาพอากาศทั่วไปค่อนข้างแห้งแล้ง การทำนาส่วนใหญ่ต้องอาศัยน้ำฝนเกือบทั้งหมด

วัฒนธรรมอีสาน

"ข้าว" มีความเกี่ยวข้องในวิถีการดำเนินชีวิต อยู่ในระบบความเชื่อและวัฒนธรรมของคนอีสาน ตั้งแต่เกิดจนตายเลยก็ว่าได้ ดังที่สุเมธชา เหล่าชัย เกษตรกรอ.เสลภูมิ จ.ร้อยเอ็ด กล่าวว่า "เมื่อสมัยเด็กจำได้ว่าแม่จะดุว่าและตี ถ้ากินข้าวเหลือ หรือกินทิ้งกินขว้าง เพราะแม่บอกว่าข้าวเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และมีบุญคุณต่อคนเป็นอยู่มาก" มีวัฒนธรรมที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับข้าวมากมาย เช่น ก่อนลงมือปักดำและทำนา จะมีพิธีเอาฝุ่นใส่บาตร พิธีไหว้แม่โพสพและผีตาแฮก พิธีกรรมแยกไถนา พิธีแยกดำนา ก่อนตีข้าว จะมีพิธีปลงข้าว เพื่อเคารพแม่โพสพและแม่ธรณี ก่อนจะเก็บข้าวขึ้นยุ้งฉาง ก็จะมีพิธีกรรมเรียกขวัญข้าวด้วย

นอกจากพิธีกรรมที่เกี่ยวกับวิถีการผลิต การทำนาปลูกข้าวแล้ว ข้าวยังเกี่ยวข้องกับ "ผี" ที่คนอีสานนับถือเป็นอย่างมาก เช่น บุญคูณลาน เดือน 12 บุญข้าวฉี่ เดือน 3 ขึ้น 15 ค่ำ และการเสี่ยงทายเสี่ยงผีปอบในเดือน 6 เรียกว่า "กบปรมิดาก นาคนบมีอุชี่" การเสี่ยงทายเสี่ยงผีปอบจะดูที่น้ำต้มไก่ ถ้าปีใดน้ำท่วมหม้อแสดงว่าน้ำจะมาก หรือประเพณีบุญบั้งไฟ และแห่นางแมวเพื่อขอฝน พอฝนตกก็จะทำพิธีแยกนา เพื่อเป็นการให้กำลังใจตนเองว่ากำลังถึงฤดูในการปักดำทำนาแล้ว ถึงเดือน 10 ก็จะทำบุญข้าวสากมีการห่อข้าวไปทำบุญที่วัด แล้วนำกลับไปทำนาเพื่อให้เป็นสิริมงคล

¹ เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสาน

² ชมรมศิษย์เก่าบูรณะชนบทและเพื่อน

บุญออกพรรษามีการจุดประทีปเอาข้าวที่กำลังท้องเป็นตัวแทน บุญพระพุทธรเจ้า พอเก็บเกี่ยวเสร็จ ก็จะมีการทำบุญโสมข้าว เป็นต้น ทั้งหมดนี้คือ วัฒนธรรมและประเพณีเกี่ยวกับข้าวของคนอีสาน ที่เรียกว่า ฮีต 12 คลอง 14 เป็นเรื่องของอุดมคติชาวนาที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับข้าว

นอกจากนี้ยังมีตำนานเกี่ยวกับข้าวของคนอีสานที่เล่าสืบต่อกันมามากมายหลายตำนาน ทั้งพงศาวดารล้านช้าง พญาแถน หมาเก้าหาง ฯลฯ โดยแต่ละตำนานอาจมีรายละเอียดแตกต่างกันออกไปตามความเชื่อ และวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชนนั้น ไม่เพียงเท่านั้นในชนบประเพณี และระบบความสัมพันธ์อันเป็นเอกลักษณ์เด่นชัดของสังคมคนอีสาน คือ เป็นสังคมที่โอบอ้อมอารี เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เป็นมิตรกับคนทั่วไป ที่ส่งผลให้ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวคงอยู่และไม่มีการสูญหายไป ได้แก่ หากปีใดพันธุ์ข้าวในพื้นที่น้ำลุ่มน้ำท่วมข้าวตาย หรือพื้นที่นาดอนแล้งมากไม่ได้ผลผลิต ชาวนาก็จะมาขอแบ่งปัน หยิบยืม หรือแลกเปลี่ยนพันธุ์ในหมู่เครือญาติ เพื่อนบ้าน ภายในชุมชนเดียวกันเอง หรือระหว่างชุมชนอื่นๆทั้งใกล้และไกล

จะเห็นได้ว่าประเพณี พิธีกรรม ตำนาน ความเชื่อ และระบบความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกับข้าว เหล่านี้ เป็นการอธิบายวิถีชีวิตของคนและชุมชนท้องถิ่น ที่แสดงออกในความเอื้ออาทรซึ่งกันและกันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ มนุษย์กับมนุษย์ ซึ่งมีผลอย่างยิ่งต่อการอนุรักษ์ รักษา และจัดการความหลากหลายทางพันธุกรรมข้าวพื้นบ้าน

ความหลากหลายของพันธุ์ข้าว

ศรี ศรี เมื่อนี้แม่นมือดี วันเศรษฐีมุดตโตชค สิทธิโยคพร้อมลักษณา
สัสสาฝุงข้าวกล่ำดำ เหล่านั้นแม่นข้าววังน สวงขันน้นแน้นข้าวหมากกกอก
ดำขอกน้นแน้นข้าวหมากเขือ เม็ดเจียนน้นแน้นข้าวป้องแอ้ว
สวงแผวนั้นแน้นข้าวแขวงเม็ด เกล็ดปุนั้นแน้นข้าวปลาหลด
เม็ดอาจน้นแน้นข้าวหมากโพธิ์ เม็ดปอนั้นแน้นข้าวชี้ข้างข้าวช่วง แลข้าวกาแสน
เม็ดแงนนั้นแน้นข้าวเจ้า แก่ฟ้านั้นแน้นข้าวหอมดอ สุกพอนั้นแน้นข้าวแม่ฮ้าง
หอมอ้อยหอมน้นแน้นข้าวจอมนาง แลข้าวนางนวล
ดำกลางน้นแน้นข้าวกล่ำ เม็ดอ่ำท่าแม่นข้าวอีกา
พอนายังจ่งทำนาปลูก แผ่พ้อมน้นแน้นข้าวลิ้มแกง
ฝนตกฮิมยังป้งแกกแผ่ พ้อมน้นแน้นข้าวขาวหลวง
เป็นสวงน้นแน้นข้าวพั้ว ลำคั่ว้นแน้นข้าวกาเขิญ
ให้เดินกันหาเหม็ดลู่งบ่งกล้า ให้เดินหน้ากันมา ให้เมล็ดให้เหม็ดให้กัน ๕

บอกเล่าโดย... นายทองสุข หาปัญะ

จากบทสัมภาษณ์ข้าวของชาวนาอีสาน จะเห็นได้ว่าในชุมชนหนึ่งๆจะรู้จักพันธุ์ข้าวเป็นจำนวน มาก ชาวนาอีสานจึงผูกพันกับข้าว จากคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่ในชุมชนอีสาน พบว่าสมัยก่อน แต่ละครอบครัวจะปลูกข้าวพื้นบ้านอย่างน้อยครอบครัวละ 3 - 5 สายพันธุ์ เนื่องจากการปลูกข้าว แต่ละพันธุ์จะขึ้นอยู่กับวัฒนธรรม ความเชื่อ ความเหมาะสมของสภาพพื้นที่ และปัจจัยอื่นๆ

แม้ว่าพันธุ์ข้าวได้สูญหายไปจากผืนนาอีสานในช่วง 30 ปีที่ผ่านมาเป็นจำนวนมาก แต่จากการ ศึกษารวบรวมพันธุ์ข้าวพื้นบ้านของเกษตรกรในเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสานในเขต พื้นที่นาราชบึงจังหวัดสุรินทร์ ร้อยเอ็ด ยโสธร กาฬสินธุ์ มหาสารคาม ขอนแก่น ระหว่างปี 2543- 2544 พบว่าชาวนายังจดจำพันธุ์ข้าวพื้นบ้านมากกว่า 100 สายพันธุ์ และปัจจุบันยังมีพันธุ์ข้าว นาพื้นบ้านปลูกอยู่มากกว่า 50 สายพันธุ์

ความหลากหลายของพันธุ์กรรมข้าวพื้นบ้านอีสาน

ชื่อพันธุ์	ลักษณะพันธุ์	ความสัมพันธ์กับวิถีชีวิต และการใช้ประโยชน์
1. ข้าวเหนียวปลาชิว	ต้นสูงประมาณ 120 ซม. แตกกอน้อย เมล็ดเล็กเรียวยาว เมล็ดจับ ถี ข้าวกลี้ยงสีแดงอ่อน มีกลิ่นหอม เหมาะกับนาดอนและดินทราย เก็บเกี่ยวปลายเดือน พ.ย. (ข้าวกลาง)	
2. ข้าวเหนียวอีตมใหญ่	ต้นสูงประมาณ 120 ซม. แตกกอดี ผลผลิตดีมากใบสีเขียว ปล้องสีเขียวอมม่วงอ่อนแตรโรคหนอนกอ คอรวงหักง่าย เมล็ดอ้วน เปลือกบางสีน้ำตาลปนเหลือง เหมาะกับดินตม มีน้ำขัง เก็บเกี่ยวต้นเดือนธ.ค. (ข้าวหนัก)	นิยมใช้ทำข้าวเม่า และเหล้าสาโทให้รสชาติดีมาก
3. ข้าวเหนียวกำ	ต้นสูงประมาณ 130 ซม. เมล็ดป้อม จับห่าง เปลือกสีเหลืองคล้ำ ข้าวกลี้ยงสีม่วงคล้ำ มีกลิ่นหอม ใบสีเขียวอมม่วง ปล้องสีเขียวเข้ม เหมาะกับนาหลุม เก็บเกี่ยวกลางเดือน พ.ย. (ข้าวกลาง)	นิยมใช้ทำขนมในเทศกาลงานบุญ งานประเพณีต่างๆ ขายได้ราคาดี เชื่อว่าเป็นข้าวต้องห้ามของแม่ลูกอ่อน กินแล้วจะแสดง
4. ข้าวเหนียวกำกาบใบดำ	ต้นสูงประมาณ 130 ซม. แตกกอน้อย รวงเล็ก ความสูงรวงมักจะไม่เท่ากันทำให้เกี่ยวยาก เมล็ดป้อม จับถี่ เปลือกสีม่วง ข้าวกลี้ยงสีม่วง ปล้องและใบเป็นสีม่วงคล้ำ เหมาะกับนาหลุม ขึ้นได้ดีกับดินทุกชนิด เก็บเกี่ยวกลางเดือน พ.ย. (ข้าวกลาง)	นิยมใช้ทำขนม และเหล้าสาโท ในเทศกาลงานบุญงานประเพณีต่างๆ ขายได้ราคาดี เป็นที่นิยมของท้องตลาด เชื่อว่าเป็นข้าวต้องห้ามของแม่ลูกอ่อน กินแล้วจะแสดง
5. ข้าวเหนียวดอกขาว	ต้นสูงประมาณ 120-130 ซม. แตกกอดี รากแผ่ราบ ถอนกล้าง่าย เมล็ดป้อม มีความแกร่งมาก จับถี่ เปลือกบาง น้ำหนักดี ปล้อง กาบใบสีม่วง ใบสีม่วงอมเขียว เหมาะกับนาดอน ดินร่วนปนทราย ทนแล้งได้ดี เก็บเกี่ยวต้นเดือน พ.ย. (ข้าวเบา)	เหมาะกับการทำข้าวโป่ง

ชื่อพันธุ์	ลักษณะพันธุ์	ความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตและการใช้ประโยชน์
6. ข้าวเหนียวกอเดียว	ต้นสูงประมาณ 120 ซม. ยึดขึ้นตามระดับน้ำได้ ต้นอ่อน รวงใหญ่ เปลือกหนาสีเหลืองนวล เมล็ดใหญ่อ้วน มีกลิ่นหอมเล็กน้อย เหมาะกับนาลุ่ม และน้ำท่วมถึง เก็บเกี่ยวกลางเดือนพ.ย. (ข้าวกกลาง)	
7. ข้าวเหนียวอีน้อย	ต้นสูงประมาณ 120 ซม. เมล็ดใหญ่ เปลือกบางสีเหลืองอมแดง ข้าวกล้องสีน้ำตาลอ่อน มีกลิ่นหอมเล็กน้อย เหมาะกับนาเชิงเขาหรือนาโคก เก็บเกี่ยวกลางเดือนพ.ย. (ข้าวกกลาง)	ชาวภูไทเขตจังหวัดกาฬสินธุ์นิยมรับประทาน
8. ข้าวเจ้าหอมมะลิแดง	ต้นสูงประมาณ 150 ซม. แดกกอดี รากแผ่ราบ เปลือกสีเหลืองอมแดง ข้าวกล้องสีน้ำตาล เหมาะกับนาลุ่ม เก็บเกี่ยวกลางเดือนพ.ย. (ข้าวกกลาง)	นิยมปลูกมากในแถบจังหวัดสุรินทร์
9. ข้าวเหนียวนางนวล	ต้นสูงประมาณ 130 ซม. แดกกอดี ใบสีเขียว ปล้องสีม่วง ต้นไม่ค่อยแข็งแรง รากแผ่ตื้นล่าง่าย ผลผลิตดี เป็นข้าวที่มีกลิ่นหอมมาก เมล็ดเรียวยาว เปลือกสีเหลืองคล้ำ เหมาะกับนาลุ่ม ดินเหนียวปนทราย เก็บเกี่ยวกลางเดือนพ.ย. (ข้าวกกลาง)	
10. ข้าวเจ้านางมน	ต้นสูงประมาณ 120 ซม. ยึดขึ้นตามระดับน้ำได้ เมล็ดเล็กเรียวยาว เมล็ดจับดี เปลือกสีเหลืองหม่น ใบสีเขียว ปล้องสีเหลือง มีกลิ่นหอมเล็กน้อย เหมาะกับนาลุ่ม เก็บเกี่ยวต้นเดือน ธ.ค. (ข้าวหนัก)	นิยมปลูกและรับประทานในเขตอีสานใต้ และนิยมหุงผสมกับข้าวเจ้านางเมา มีความเชื่อว่าเป็นข้าวที่กินแล้วมีกำลังวังชาแข็งแรง อยู่ท้องนาน และรักษาโรคกระตุกได้
11. ข้าวเจ้านางเมา	ต้นสูงประมาณ 120 ซม. ยึดขึ้นตามระดับน้ำได้ เมล็ดเล็กเรียวยาว เปลือกสีเหลืองออกน้ำตาล ข้าวกล้องสีแดง ใบสีเขียวเข้ม ปล้องสีเหลืองอมเขียว มีกลิ่นหอมเล็กน้อย เหมาะกับนาลุ่ม เก็บเกี่ยวต้นเดือน ธ.ค. (ข้าวหนัก)	นิยมปลูกและรับประทานในเขตอีสานใต้ เหมาะกับการทำขนมจีน และนิยมหุงผสมกับข้าวเจ้านางมน มีความเชื่อว่าเป็นข้าวที่กินแล้วมีกำลังวังชาแข็งแรง อยู่ท้องนาน และรักษาโรคกระตุกได้
12. ข้าวเหนียวสันป่าตอง	ต้นสูงประมาณ 120 ซม. เมล็ดเรียวยาว เมล็ดจับห่าง เปลือกสีเหลืองอมแดง มีลาย กันเมล็ดสีดำ มีหางยาว ใบสีเขียว ปล้องสีขาวทอง รสชาติอ่อนนุ่ม เหมาะกับนาลุ่ม และดินทราย ทนแล้งได้ดี เก็บเกี่ยวปลายเดือนพ.ย. (ข้าวกกลาง)	

ชื่อพันธุ์	ลักษณะพันธุ์	ความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตและการใช้ประโยชน์
13. ข้าวเหนียวเหลืองบุญมา	ต้นสูงประมาณ 125 ซม. แตกกอช้อย เมล็ดใหญ่ เปลือกมีสีเหลืองนวล มีลาย เปลือกหนา เหมาะกับนาดอน เก็บเกี่ยวกลางเดือนต.ค. (ข้าวเบา)	
14. ข้าวเหนียวแม่ฮ้าง	ต้นสูงประมาณ 120 ซม. แตกกอดี ต้นหักล้มง่าย เมล็ดจับถี่ เมล็ดใหญ่ยาว เปลือกสีขาวเหลืองนวล ใบใหญ่สีเขียวริมม่วง ปล้องสีเหลือง มีคาย มีกลิ่นหอม เหมาะกับนาดอน เก็บเกี่ยวกลางเดือนพ.ย. (ข้าวกลาง)	
15. ข้าวเจ้าลอย	ต้นสูงประมาณ 180 ซม. ยึดสูงตามระดับน้ำได้ ต้นเหนียวเกี่ยวยาก ปล้องสีเหลืองนวลปนน้ำตาล ใบสีเขียวจาง ใบหยาบ เมล็ดใหญ่ รวงเหนียวร่วงยาก เหมาะกับนาหลุ่ม น้ำลึกหรือน้ำท่วมถึง เก็บเกี่ยวต้นเดือนธ.ค. (ข้าวหนัก)	
16. ข้าวเจ้าบองกษัตริย์	ต้นสูงประมาณ 110 ซม. แตกกอดี ต้นอ่อนล้มง่าย ใบสีเขียวเส้นม่วง ปล้องสีเหลืองเข้ม โคนต้นสีม่วงเข้ม เมล็ดเล็กป้อม เมล็ดจับถี่ ผลผลิตดี เปลือกสีน้ำตาล ข้าวกล้องสีน้ำตาลเข้มรสชาติอ่อนนุ่มหอม เหมาะกับนาหลุ่ม เก็บเกี่ยวกลางเดือนธ.ค. (ข้าวหนัก)	เหมาะสำหรับทำขนมจีน นิยมบริโภคในแถบอีสานใต้ มีความเชื่อว่ากินแล้วทำให้ร่างกายแข็งแรง ต้านทานโรคได้ดี และช่วยให้กระดูกแข็งแรง
17. ข้าวเจ้าแดง	ต้นสูงประมาณ 110-120 ซม. ใบสีเขียว กาบใบสีเขียวจาง ลำต้นแข็งแรง ถอนกล้าง่าย เมล็ดจับถี่ เมล็ดเล็กเรียวยาว เปลือกสีแดงอมน้ำตาล โคนเมล็ดสีขาว ข้าวกล้องสีแดง มีกลิ่นหอม เหมาะกับนาหลุ่มมีน้ำขัง ดินร่วนปนทราย เก็บเกี่ยวกลางเดือนพ.ย. (ข้าวกลาง)	เหมาะสำหรับทำขนมจีน เส้นสวย เหนียวนุ่ม ขนมปาด ชาวภูไทนิยมนำไปทำขนม
18. ข้าวเหนียวหวิดหนี	ต้นสูงประมาณ 130-140 ซม. แตกกอดี เมล็ดจับถี่ เมล็ดเรียวยาว น้ำหนักดี เปลือกลายสีเหลืองคล้ำ มีกลิ่นหอม เหมาะกับนาดอน ดินทราย ทนแล้ง เก็บเกี่ยวกลางเดือนต.ค. (ข้าวเบา)	
19. ข้าวเหนียวมะเขือ	ต้นสูงประมาณ 120 ซม. แตกกอดี เมล็ดใหญ่ เปลือกสีเหลืองคล้ำ มีลาย มีกลิ่นหอม เหมาะกับนาหลุ่ม เก็บเกี่ยวต้นเดือน พ.ย. (ข้าวกลาง)	
20. ข้าวเจ้าเหลืองอ่อน	เมล็ดยาว รวงใหญ่ ใบกว้างยาวสีเขียว กาบใบสีเหลือง ปล้องสีเหลืองอ่อน ผลผลิตดี คอรวงเล็ก หักง่าย เหมาะกับดินเหนียวปนทราย นาหลุ่ม	เหมาะกับการทำขนมจีน และขนมชนิดต่างๆ
21. ข้าวเจ้านางร้อยใหญ่	เมล็ดยาว คอรวงยาว ปล้องสีเขียวปนเหลือง ต้นไม่ค่อยแข็งแรง ยึดสูงตามน้ำ ทนโรคแมลง หุงขึ้นหม้อ	เหมาะกับการทำขนมจีน

ชื่อพันธุ์	ลักษณะพันธุ์	ความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตและการใช้ประโยชน์
22. ข้าวเหนียวพม่าใหญ่	ต้นสูง แดกกอดี เปลือกสีเหลืองเข้ม ใบและลำต้นสีเขียวแดง หุงแล้วมีกลิ่นหอม เหมาะกับนาลุ่ม ขึ้นได้ดีกับดินทุกชนิด	
23. ข้าวเจ้าดอกมะลิ	แดกกอดี เปลือกสีนวลแดง เมล็ดเรียวยาว ใบสีเขียวแดง ต้นสีเขียว นวล รสชาติอ่อนนุ่มและมีกลิ่นหอม	
24. ข้าวเหนียวเจ้าแตก	ลำต้นแข็งแรง แดกกอดี ผลผลิตดี รวงใหญ่ เมล็ดต่อรวง 350-380 เมล็ดจับถี่ คอรวงหักง่าย รากยาวลึกถอนยาก ทนทานต่อโรคและแมลง เหมาะกับนาลุ่ม ดินเหนียวปนทราย	
25. ข้าวเหนียวดอป้องแอ้ว	ต้นสูง ใบสีเหลืองปนเขียวเข้ม ปล้องสีเหลืองเข้ม รวงขนาดปานกลาง เมล็ดเรียวยาว เปลือกสีขาวอมแดง มีกลิ่นหอม ชอบนาลุ่ม ขึ้นได้ดีกับดินทุกชนิด	

ปัจจัยต่างๆ ที่มีผลให้ชาวนาอีสานยังคงรักษาพันธุ์ข้าวพื้นบ้านดังกล่าวเอาไว้ เนื่องด้วยเหตุผลต่างๆ หลายประการ ดังนี้

1. ความเหมาะสมกับระบบนิเวศที่แตกต่างกัน เหตุผลนี้มีส่วนสำคัญที่ทำให้ชาวนาต้องเลือกพันธุ์ข้าวที่มีลักษณะพันธุ์ที่เหมาะสมกับพื้นที่ปลูกในแต่ละพื้นที่ โดยสามารถแบ่งออกเป็น 5 สภาพพื้นที่ ดังนี้

- **พื้นที่น้ำท่วมถึงหรือนาน้ำลึก** พันธุ์ข้าวที่ปลูกจะมีลักษณะพิเศษ คือ สามารถยืดขึ้นตามระดับน้ำได้ พันธุ์ที่เหมาะสมส่วนใหญ่เป็นพันธุ์ข้าวหนักเก็บเกี่ยวตั้งแต่เดือนธันวาคม เช่น ข้าวเจ้าลอย ข้าวเจ้านางเฒ่า ข้าวเจ้านางมน ฯลฯ และพันธุ์ข้าวกลางเก็บเกี่ยวเดือนพฤศจิกายน เช่น ข้าวเหนียวกอเดียว ฯลฯ
- **พื้นที่ลุ่ม** พันธุ์ข้าวที่เหมาะสมส่วนใหญ่เป็นพันธุ์ข้าวกลางเก็บเกี่ยวเดือนพฤศจิกายน เช่น ข้าวเหนียวกำ ข้าวเหนียวกำกาบใบดำ ข้าวเจ้าหอมมะลิแดง ข้าวเหนียวนางนวล ข้าวเหนียวสันป่าตอง ข้าวเจ้าบองกษัตริย์ ข้าวเจ้าแดง ข้าวเหนียวมะเขือ ฯลฯ
- **พื้นที่ดินตม** พันธุ์ข้าวที่เหมาะสมส่วนใหญ่เป็นพันธุ์ข้าวหนักเก็บเกี่ยวตั้งแต่เดือนธันวาคม เช่น ข้าวเหนียวอิตมขาว ข้าวเหนียวขี้ตมใหญ่ ฯลฯ
- **พื้นที่ดอน** พันธุ์ข้าวที่เหมาะสมส่วนใหญ่เป็นพันธุ์ข้าวเบาเก็บเกี่ยวเดือนตุลาคม เช่น ข้าวเหนียวดอขาว ข้าวเหนียวดอเมืองลาว ข้าวเหนียวเหลืองบุญมา ข้าวเหนียวหวิดหนี่ ฯลฯ และพันธุ์ข้าวกลางเก็บเกี่ยวเดือนพฤศจิกายน เช่น ข้าวเหนียวปลาชิว และข้าวเหนียวแม่ฮ้าง ฯลฯ

- พื้นที่โคกและเชิงเขา พันธุ์ข้าวที่เหมาะสมเป็นพันธุ์ข้าวกลางเก็บเกี่ยวเดือนพฤศจิกายน เช่น ข้าวเหนียวอิน้อย ฯลฯ

2. วัฒนธรรมการบริโภคข้าวที่แตกต่างกันของคนอีสาน เป็นที่ทราบกันดีว่าคนอีสานส่วนใหญ่นิยมบริโภคข้าวเหนียวเป็นหลัก คนอีสานตอนกลางและตอนบน เช่น ขอนแก่น มหาสารคาม ร้อยเอ็ด ยโสธร ส่วนใหญ่นิยมบริโภคข้าวเหนียว เมล็ดเรียวยาว นุ่มหอม เช่น ข้าวเหนียวเหลือง บุญมา ข้าวเหนียวนางนวล ฯลฯ นอกจากนี้หากมองลงไปให้ลึกๆ คนอีสานในแต่ละพื้นที่จะมีวัฒนธรรมการกินที่แตกต่างกันออกไปตามสภาพถิ่น เช่น คนอีสานใต้ แถบจังหวัดสุรินทร์ บุรีรัมย์ ศรีสะเกษ จะนิยมบริโภคข้าวเจ้าเม็ดเล็ก หุงขึ้นหม้อ เช่น ข้าวเจ้าของกษัตริย์ ข้าวเจ้านางมน ข้าวเจ้านางเมา ฯลฯ ชาวภูไทเขตจังหวัดกาฬสินธุ์ จะนิยมบริโภคข้าวเหนียวเมล็ดใหญ่ เช่น ข้าวเหนียวแม่ฮ้าง ข้าวเหนียวอิน้อย และข้าวเหนียวกอเดียว

3. ความเชื่อว่าเป็นยารักษาโรค กินแล้วจะส่งผลดีต่อสุขภาพ เช่น ข้าวเหนียวของกษัตริย์ ข้าวเจ้าบางเมา และข้าวเจ้านางมน คนในแถบจังหวัดสุรินทร์ และเขตอีสานใต้ จะมีความเชื่อว่าการกินข้าวเหล่านี้ไปแล้วสามารถเพิ่มกำลังวังชาให้ร่างกายสามารถทำงานได้นาน และรักษาโรคกระดูกได้ ในขณะที่เดียวกันก็มีความเชื่อว่าข้าวก.ข.ที่มีความอ่อนนุ่ม ไม่เหมาะกับคนเป็นโรคเบาหวาน หรือทานมากๆ แล้วอาจเป็นโรคเบาหวานได้

4. มีลักษณะพิเศษเหมาะสมในการแปรรูปเป็นขนมและอาหารชนิดต่างๆ เช่น ในงานเทศกาล งานบุญประเพณีของคนอีสาน ก็จะต้องช่วงของการเก็บเกี่ยวผลผลิตข้าวชนิดนั้นๆ เช่น ข้าวเหนียวก้า ข้าวเหนียวก้ากบใบดำ ข้าวเหนียวอ้อมขาว สำหรับทำข้าวเมา ขนมห่อ ทำขนมหวาน ทำเหล้าสาโท ข้าวเจ้าแดง ข้าวเจ้าของกษัตริย์ สำหรับทำขนมจีน เป็นต้น

5. เป็นหลักประกันในการมีข้าวพอกกินตลอดปี และสะดวกต่อการจัดสรรแรงงานในครอบครัว เกษตรกรหลายครอบครัวมีการปลูกข้าวหลากหลายพันธุ์ ที่มีอายุการเก็บเกี่ยวแตกต่างกันไป ทั้งพันธุ์ข้าวหนัก ข้าวกลาง และข้าวเบา ด้วยเหตุผลของการตอบสนองการมีข้าวพอกกินตลอดปี ในช่วงรอยต่อของการรอผลผลิตข้าวฤดูใหม่ แต่ข้าวในยุ้งฉางใกล้หมด จึงต้องปลูกข้าวพันธุ์เบาที่เก็บเกี่ยวได้เร็ว เพื่อเอามาบริโภคทดแทนการขาดแคลนข้าว นอกจากนี้ยังเป็นการแก้ไขปัญหาเรื่องแรงงานอย่างชาญฉลาด เพราะพันธุ์ข้าวหนักข้าวเบาจะมีช่วงเวลาเพาะปลูกและเก็บเกี่ยวไม่ทับซ้อนกัน จึงนับเป็นความชาญฉลาดอย่างลุ่มลึกของเกษตรกรในการช่วยแก้ไขปัญหาการขาดแคลนแรงงานของครอบครัวได้อีกด้วย

6. พันธุ์ข้าวพื้นบ้านบางพันธุ์มีราคาดี เป็นที่ต้องการของตลาด จึงมีแรงจูงใจด้านเศรษฐกิจที่ทำให้เกษตรกรปลูกข้าวชนิดพันธุ์นั้นๆ มาอย่างต่อเนื่อง จากการเก็บข้อมูลในพื้นที่เขตทุ่งกุลาร้องไห้ จังหวัดสุรินทร์ ยโสธร ร้อยเอ็ด พบว่ามีการเพาะปลูกข้าวเจ้าหอมมะลิ ข้าวเจ้า

เหลืองอ่อน ฯลฯ มีความสัมพันธ์กับราคาข้าวที่เพิ่มสูงขึ้นไปด้วย แต่ในขณะเดียวกันก็ทำให้สัดส่วนการปลูกข้าวพันธุ์อื่นๆ เพื่อบริโภคของเกษตรกรและชุมชนแปรผันตามไปด้วยเช่นกัน ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ปัจจัยด้านราคาเป็นสิ่งที่สำคัญต่อการกำหนดชนิดพันธุ์ข้าวที่เกษตรกรเลือกปลูกเป็นอย่างมาก ปีใดที่ราคาข้าวหอมมะลิมีราคาดี ชาวนาก็จะเปลี่ยนไปปลูกข้าวหอมมะลิตั้งแต่พื้นที่ปลูกข้าวพันธุ์อื่นๆ ก็จะน้อยลงตามไปด้วย

7. การช่วยลดต้นทุนการผลิต และง่ายต่อการดูแลรักษา พันธุ์ข้าวพื้นบ้านส่วนใหญ่มีความแข็งแรง ต้านทานต่อโรคและแมลง จึงไม่จำเป็นต้องฉีดพ่นสารกำจัดศัตรูพืช และให้ผลผลิตดีโดยไม่ต้องใส่ปุ๋ยเคมี นอกจากนี้ยังสามารถปรับตัวให้เข้ากับสภาพดิน ฟ้า อากาศได้ดี ทำให้ช่วยลดค่าใช้จ่ายและง่ายต่อการบำรุงรักษาได้มาก

8. จิตสำนึกการอนุรักษ์ของเกษตรกร เหตุผลที่ชาวนาบางคนรักษาพันธุ์ข้าวพื้นบ้านเอาไว้ก็เพื่อต้องการอนุรักษ์รักษาพันธุ์ข้าวที่พ่อแม่ปู่ย่าตายายเคยปลูกและมอบให้เอาไว้คู่บ้านคู่เรือน และตกทอดสู่ลูกหลาน ไม่อยากให้สูญหายไปจากไร่นาของตนเอง

ผลกระทบที่มีต่อความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอีสาน

ปัจจุบันเราจะพบว่าความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านเริ่มจะลดลงเป็นนัยเป็นนวล ชุมชนอีสานจากที่เคยพบว่าในแต่ละครอบครัวจะปลูกพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอย่างน้อยครอบครัวละ 3-5 สายพันธุ์ เริ่มปรับเปลี่ยนไปใช้พันธุ์ปรับปรุงโดยการส่งเสริมจากรัฐมากขึ้น เช่น กข.6, กข 8 , กข15 และข้าวดอกมะลิ105 เป็นต้น ปัจจัยสำคัญที่ส่งผลกระทบทำให้ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านภาคอีสาน ที่เคยมีอยู่หลากหลายต้องลดลงอย่างรวดเร็ว โดยสรุปแล้วเกิดจากสาเหตุหลักสำคัญ 2 ประการ คือ

1. นโยบายส่งเสริมการปลูกพันธุ์ข้าวที่ตอบสนองต่อตลาดเพื่อการค้าขายและส่งออก

ข้อมูลการสำรวจพันธุ์ข้าวพื้นบ้านในแถบพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ จังหวัดสุรินทร์ ร้อยเอ็ด ยโสธร พบว่าในอดีตพันธุ์ข้าวพื้นบ้านพื้นที่ดังกล่าวมีมากกว่า 100 สายพันธุ์ แต่ปัจจุบันพบว่าเกษตรกรส่วนใหญ่ในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ในแต่ละชุมชนจะปลูกพันธุ์ข้าวหอมมะลิเพียงสายพันธุ์เดียวเพื่อประโยชน์ในการขายเป็นสำคัญ

หน่วยงานของรัฐโดยเฉพาะอย่างยิ่งกรมส่งเสริมการเกษตร มีแผนการส่งเสริมพันธุ์ข้าวในประเทศไทยเพียง 12 สายพันธุ์เท่านั้น โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้ได้ข้าวคุณภาพดีเป็นที่ต้องการของตลาด เช่น

- ข้าวเหนียว 3 สายพันธุ์ คือ กข 6 , กข 8 , กข 10

- ข้าวเจ้า 7 สายพันธุ์ คือ ส่วนใหญ่เป็นข้าวหอมมะลิลูกผสม คือ กข 7 , กข 13 , กข 23, กข 25 , สุพรรณบุรี 60 , และสุพรรณบุรี 90

ข้าวพื้นบ้าน 2 สายพันธุ์ คือ ข้าวเหนียวสันป่าตอง และข้าวหอมดอกมะลิ 105

พันธุ์ข้าวพื้นบ้านถูกมองว่าเป็นพันธุ์ข้าวที่ไม่มีคุณภาพ เนื่องจากถูกกำหนดโดยกฎเกณฑ์และมาตรฐานจากภายนอก ข้าวพันธุ์พื้นบ้านซึ่งมีลักษณะความหลากหลายของเมล็ดพันธุ์ มีทั้งใหญ่ อ้วน ป้อม สั้น ยาว เป็นอุปสรรคต่อโรงสีข้าว เพราะโรงสีข้าวส่วนใหญ่ถูกปรับเครื่องจักรให้เหมาะกับการสีพันธุ์ข้าวที่มีเมล็ดเรียวยาวตามความต้องการของตลาดเพียงอย่างเดียว เป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้เกษตรกรจำนวนมากต้องยกเลิกการปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านดังกล่าวไปในที่สุด

2. แนวทางการวิจัยและพัฒนาพันธุ์ข้าวของรัฐ

การละเลยพันธุ์ข้าวพื้นบ้านเกิดขึ้นจากทิศทางการวิจัยและปรับปรุงพันธุ์ข้าวของรัฐที่ละเลยความสำคัญของข้าวพื้นบ้าน เนื่องจากกระบวนการวิจัยและพัฒนาข้าวสายพันธุ์ใหม่ของรัฐ มีแนวทางการพัฒนาพันธุ์พืชที่ให้ความสำคัญกับการเพื่อตอบสนองต่อระบบเกษตรกรรมสมัยใหม่ที่เน้นการใช้ปุ๋ย สารเคมี ปรมาณศัตรูพืช และเพื่อตอบสนองต่อความต้องการของตลาดมากกว่าความสำคัญในมิติอื่นๆอย่างรอบด้าน พันธุ์ข้าวพื้นบ้านซึ่งส่วนใหญ่ถูกคัดเลือกเพื่อให้เหมาะสมกับลักษณะของพื้นที่และความต้องการเฉพาะของชุมชนจึงถูกลืมเลือน

การอนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์กรรมข้าวพื้นบ้าน

ในช่วงกว่าหนึ่งทศวรรษที่ผ่านมาที่เกษตรกรในภาคอีสานได้รวมตัวกันเป็นเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสานเพื่อแสวงหาทางเลือกในการเกษตรและพัฒนาคุณภาพชีวิตของตนให้ดีขึ้น จากการวิเคราะห์ร่วมกันทำให้พบว่าเกษตรกรที่เน้นการส่งออกและเน้นการพึ่งพาปัจจัยจากภายนอกนั้นเองที่เป็นเหตุผลสำคัญของปัญหาความยากจน หนี้สิน และปัญหาอื่นๆนานัปการที่พวกเขาต้องเผชิญ

สมาชิกของเครือข่ายได้ร่วมกันพัฒนารูปแบบการเกษตรทางเลือกขึ้นหลากหลายรูปแบบ เช่น การเกษตรผสมผสาน วนเกษตร เกษตรอินทรีย์ และเกษตรธรรมชาติ รวมทั้งได้เริ่มต้นให้ความสำคัญเกี่ยวกับการพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่นต่างๆ เช่น ยาสมุนไพร การแปรรูปอาหารจากท้องถิ่น เป็นต้น เกษตรกรในเครือข่ายจึงเริ่มเห็นความสำคัญและความจำเป็นในการรื้อฟื้นและพัฒนาพันธุ์ข้าวพื้นเมืองมากขึ้นๆเป็นลำดับ

เมื่อปี 2540 เป็นต้นมา เกษตรกรที่เป็นสมาชิกเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสานจึงได้รวมตัวกันเป็น "เครือข่ายปรับปรุงอนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์พืชพื้นบ้าน" ขึ้น โดยครอบคลุม

สมาชิกจากจังหวัดสุรินทร์ ยโสธร ขอนแก่น มหาสารคาม กาฬสินธุ์ เพื่ออนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์ข้าว ที่ตอบสนองต่อความต้องการของชุมชนขึ้นอย่างแท้จริง ภายใต้การสนับสนุนจากองค์กรพัฒนาเอกชนต่างๆหลายองค์กร

จากการวิเคราะห์และพบปะร่วมกันหลายครั้งทำให้ทราบศักยภาพว่า ปัจจุบันยังมีชาวนาอีสานเป็นจำนวนมากที่มีได้ปลูกข้าวพันธุ์ใดพันธุ์หนึ่งเป็นหลัก ยังคงปลูกข้าวชนิดอื่น เพื่อตอบสนองการกินและการใช้ประโยชน์ของครอบครัวและชุมชน แต่ท่ามกลางสภาวะสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป จึงจำเป็นต้องมีการปรับแนวทางการอนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์ข้าวให้สอดคล้องเหมาะสมกับยุคสังคมที่เปลี่ยนไป โดยไม่ลืมพื้นฐานความรู้เดิมที่เกษตรกรมีอยู่

ขณะนี้ เกษตรกรในเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสาน กำลังเริ่มต้นสำรวจ พันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่เคยมีอยู่ในพื้นที่ เพื่อนำมาคัดเลือก ปลูกทดลองดูความเหมาะสมกับพื้นที่ รวมทั้งกำลังเริ่มต้นโครงการผสมปรับปรุงพันธุ์ให้ตอบสนองต่อชุมชนได้มากขึ้น โดยเริ่มต้นจากฐานประสบการณ์และความรู้เดิมของเกษตรกร ร่วมกับการนำความรู้ใหม่จากภายนอกเข้ามาผสมผสานและสนับสนุนซึ่งกันและกัน

การปรับปรุงและพัฒนาพันธุ์ข้าวโดยการมีส่วนร่วมของเกษตรกร ด้วยการผสมผสานความรู้เดิมและความรู้ใหม่ เป็นการปรับตัวเพื่อให้สามารถแก้ไขปัญหาเรื่องข้อด้อยต่างๆ ของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่มีอยู่ และตอบสนองตามความต้องการด้านต่างๆ ของเกษตรกรได้ นอกจากนี้ยังเป็นทางเลือกหนึ่งที่จะทำให้ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านซึ่งเป็นฐานของความมั่นคงทางอาหาร และคุณภาพชีวิตของเกษตรกรและคนในสังคมสามารถดำรงอยู่ได้ภายใต้เงื่อนไขสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป

เกษตรกรในเครือข่ายได้เสนอแนะแนวทางในการอนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน ดังนี้

ข้อเสนอในการอนุรักษ์และพัฒนาความหลากหลายของพันธุ์กรรมข้าวพื้นบ้านในระดับพื้นที่และระดับไร่นา

1. มีการแลกเปลี่ยน และกระจายเมล็ดพันธุ์ข้าวพื้นบ้านในระดับชุมชน ระดับเครือข่าย เพื่อให้ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอยู่ในมือของเกษตรกรเพิ่มมากขึ้น
2. มีรูปธรรมการอนุรักษ์และพัฒนาความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านเกิดขึ้นจริงในระดับแปลงเกษตรกร เพื่อเป็นตัวอย่างให้เกิดการขยายผลสู่เกษตรกรรายอื่นๆ
3. ประกาศความเป็นเจ้าของพันธุ์กรรมข้าวพื้นบ้านและพันธุ์พืชพื้นบ้านของเกษตรกร ด้วยการสร้างจิตสำนึกการอนุรักษ์ การเห็นความสำคัญ และการลงมือปฏิบัติจริงในแปลงของตนเอง

4. จัดทำทะเบียนและข้อมูลทรัพยากรพันธุ์กรรมข้าวพื้นบ้านและพันธุ์กรรมพืชพื้นบ้านของเกษตรกร เพื่อใช้ประโยชน์ในการอนุรักษ์และพัฒนาอย่างต่อเนื่อง
5. สร้างกิจกรรมพบปะ แลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวและพันธุ์พืชพื้นบ้านของเกษตรกร ให้เป็นประเพณีที่ปฏิบัติต่อเนื่องทุกปี และควรมีการพัฒนารูปแบบกิจกรรมให้เกิดความหลากหลายและกว้างขวางมากขึ้นในระยะยาว ทั้งในระดับพื้นที่ ระดับภาค ระดับประเทศ และระดับโลก
6. สร้างเครือข่ายชาวบ้านในการอนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์กรรมข้าวพื้นบ้านและขยายผลสู่พันธุ์กรรมพืชพื้นบ้านอื่นๆ
7. พัฒนาวัฒนธรรมประเพณีดั้งเดิมของอีสานที่เกี่ยวข้องและส่งผลให้เกิดการอนุรักษ์และพัฒนาความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านและพันธุ์พืชพื้นบ้าน
8. รวมกลุ่มชาวบ้านคัดค้านการครอบงำพันธุ์กรรมข้าวและพันธุ์กรรมพืชของบริษัทข้ามชาติ และพืชจีเอ็มโอ รวมทั้งนโยบายอื่นๆ ที่จะเมิดสิทธิชุมชนในการอนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์กรรมพื้นบ้าน

ข้อเสนอในการอนุรักษ์และพัฒนาความหลากหลายของพันธุ์กรรมข้าวพื้นบ้านในระดับนโยบาย

1. สนับสนุนการอนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์ข้าวพื้นบ้านในระดับไร่นาเกษตรกร มากกว่าการดำเนินการโดยอาศัยผู้เชี่ยวชาญของหน่วยงานรัฐเท่านั้น และที่สำคัญการอนุรักษ์และพัฒนาต้องอยู่บนฐาน การมีส่วนร่วมของเกษตรกร เห็นความสำคัญในวัฒนธรรม ความเชื่อ ความรู้ ภูมิปัญญาเดิมของเกษตรกร รวมทั้งความสอดคล้องของสภาพพื้นที่ และระบบนิเวศนั้นๆ
2. นโยบายที่เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรพันธุ์กรรมข้าวและพันธุ์กรรมพืชของรัฐ ต้องยืนอยู่บนหลักการที่ตระหนักในสิทธิเกษตรกร และสิทธิชุมชน และไม่นำไปสู่การครอบงำผูกขาดพันธุ์กรรมข้าวและพันธุ์กรรมพืช หรือการทำลายสิทธิเกษตรกรและสิทธิชุมชน

พันธุ์ข้าวพื้นบ้านในข้าวนาทาม

กรณีศึกษาพื้นที่นาทามตอนกลางลุ่มแม่น้ำมูล อ. ราชสีห์ จ. ศรีสะเกษ

อารีวรรณ คุ้มสันเทียะ¹

ระบบนิเวศของทาม

ฤดูฝนในช่วงที่เกิดน้ำหลากไหลล้นท่วมฝั่งแม่น้ำประมาณ 2-3 เดือน (ก.ย.- พ.ย.) ในทุกๆ ปี น้ำจะไหลบ่าท่วมพื้นที่ลุ่มริมฝั่งน้ำสายต่างๆ ในภาคอีสาน แผลออกเป็นบริเวณกว้าง พื้นที่ราบน้ำท่วมถึงริมฝั่งแม่น้ำนี้ เรียกว่า "ทาม" ภายในพื้นที่ทามไม่ได้ราบเรียบเสมอกัน บางพื้นที่มีลักษณะเป็นที่ลุ่มและมีน้ำแช่ขังตลอดปี เป็นบึง หนอง บวก กุด และร่องน้ำ พื้นที่ส่วนที่ลุ่มต่ำต่อเนื่องกับแอ่ง ลักษณะเช่นนี้เรียกว่า บึง ในบางพื้นที่เป็นเนินดิน คุย หรือดอนดินทามที่มีลักษณะสูงกว่าพื้นที่ทามทั่วไป ลักษณะต่างๆ ของพื้นที่ดังกล่าวเกิดขึ้นจากอิทธิพลของกระแสน้ำและการตกตะกอนของโคลนตม อินทรีย์วัตถุที่ไหลมาทับถมทำให้เกิดภูมิประเทศที่หลากหลาย

ดินในพื้นที่ทาม เป็นดินดี มีความอุดมสมบูรณ์สูง ลักษณะดินเป็นดินเหนียวปนดินร่วน และดินทราย ชาวบ้านบอกว่าความอุดมสมบูรณ์เหล่านี้เกิดขึ้นจากการที่พื้นที่ทามมีน้ำท่วมทุกปี แม่น้ำจะนำตะกอนดิน ซึ่งมีอินทรีย์วัตถุมาสะสมไว้มากมาย

ความอุดมสมบูรณ์ของดิน และแหล่งน้ำ ก่อให้เกิดความหลากหลายทางชีวภาพในระดับสูงแห่งหนึ่ง ในพื้นที่ทามจึงพบทั้งพืชยืนต้นขนาดใหญ่ ไม้ชั้นรอง ไม้พื้นล่าง ไม้เถาและไม้ล้มลุก ซึ่งมีลักษณะเด่นที่ทนต่อภาวะน้ำแช่ขัง ด้านทานกระแสน้ำไหล และมีลักษณะเฉพาะแตกต่างจากพื้นที่อื่นทั่วไป นอกเหนือจากนั้นยังเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ทั้งสัตว์บกและสัตว์น้ำ สัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำและนกนานาชนิด ทามจึงถือว่าเป็นระบบนิเวศที่ให้นกและแหล่งทรัพยากรทางชีวภาพที่สำคัญต่อการพึ่งพาอาศัยในการดำรงชีวิตของชุมชนชาวอีสานรอบริมฝั่งแม่น้ำมาเนิ่นนาน

การใช้ประโยชน์ที่ดินและความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน

ชุมชนรอบป่าทามได้ใช้ประโยชน์จากพื้นที่ทามมาอย่างต่อเนื่องยาวนานนับ 100 - 200 ปี ในอดีตสภาพทุ่งทามยังหนาแน่นและมีความอุดมสมบูรณ์ ชาวบ้านอาศัยประโยชน์ด้านอาหารธรรมชาติในการจับสัตว์น้ำ เก็บผัก ไม้พื้น และแหล่งเลี้ยงสัตว์เป็นหลัก แต่ต่อมาเมื่อเกิดภัยแล้งอย่างรุนแรงชาวบ้านทำการเพาะปลูกในพื้นที่นาทุ่งไม่ได้ (บางพื้นที่ยืนยันว่า การทำนาทามเกิดขึ้นก่อนมีการบุกเบิกพื้นที่ป่าทำนาทุ่งทั่ว

¹ ชมรมศิษย์เก่าบูรณะชนบทและเพื่อน

ไป ก่อนที่คนจะรู้จักใช้ควายไถนาเสียอีก เพราะการทำนาทามไม่ต้องไถพรวน) จึงเป็นสาเหตุให้มีการบุกเบิกจับจองพื้นที่ทาม บริเวณหนอง กุด เพื่อทำการปลูกข้าว การเข้าไปจับจองครอบครองที่ดินในทาม ไม่มีการรับรองสิทธิตามกฎหมาย เพียงจับจองเป็นเจ้าของและยอมรับกันในกลุ่มชน ชาวบ้านจะบุกเบิกพื้นที่โดยเลือกบริเวณที่ลุ่ม หรือหนอง โดยการถางซุดหัวไม้ออก เฉพาะที่จำเป็นต่อการเพาะปลูก หากไม่จำเป็นชาวบ้านไม่ได้ตัดถางพื้นที่ หรือปรับเปลี่ยนพื้นที่มากนัก พื้นที่นาทามแต่ละพื้นที่จะมีขนาดเล็ก – ใหญ่ไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับสภาพธรรมชาติของพื้นที่นั้น ซึ่งมีขนาดตั้งแต่น้อยกว่า 1 งาน จนถึงขนาด 2-3 งาน

จากการศึกษาชุมชน 126 ชุมชน รอบป่าทามราชสีไศล ของ ร.ศ.ประสิทธิ์ คุณรัตน์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น พบว่า ครัวเรือนร้อยละ 88.6 มีนาในป่าทาม เฉลี่ยครัวเรือนละ 11 ไร่ ผลผลิตข้าวสูงสุด 684.6 กก.ต่อไร่ ซึ่งสูงกว่าค่าเฉลี่ยผลผลิตข้าวภาคอีสานเกือบเท่าตัว (ผลผลิตข้าวเฉลี่ยของภาคอีสานคือ 350-400 กก.ต่อไร่) เนื่องจากดินมีความอุดมสมบูรณ์กว่าพื้นที่อื่นๆ

ชาวบ้านจะเรียกการทำนาในพื้นที่ทามทั้งหมดว่า “นาทาม” แต่ในนาทามนั้นจะมีระบบย่อยที่เกิดจากลักษณะของพื้นที่ปลูกข้าวซึ่งมีความแตกต่าง 3 ลักษณะ ดังนี้

1. การปลูกข้าวไร่ในทาม เป็นการปลูกข้าวไร่ในพื้นที่ดอนของทาม ซึ่งต้องใช้พันธุ์ข้าวไร่หรือข้าวหยอด จะเริ่มทำในช่วงฤดูแล้ง โดยการตัดถาง เผา และเตรียมพื้นที่ในเดือนกุมภาพันธ์ - มีนาคม แล้วเผาในเดือนมีนาคม เริ่มต้นหยอดข้าวในเดือนเมษายน การดูแลรักษาง่าย ไม่ต้องใส่ปุ๋ย เพียงแต่คอยดายหญ้าเท่านั้น ข้าวจะเก็บเกี่ยวได้ประมาณเดือนกรกฎาคมและสิงหาคม โดยบางครั้งชาวบ้านจะปลูกข้าวไร่ไปพร้อมกับปลูกพืชชนิดอื่นลงด้วยกัน เช่น ปอ ข้าวโพด พริก แตงโม แตงกวา และถั่วลิสง โดยหมุนเวียนเปลี่ยนแปลงไปเรื่อยๆในแต่ละปี พันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับนาข้าวไร่ทาม ต้องเป็นพันธุ์ข้าวไร่น้ำแล้งได้ดี ไม่ต้องการน้ำมาก ได้แก่ ข้าวเหนียวอีโป๊ะ ข้าวเหนียวดอกตูม ข้าวเหนียวอีแดง ข้าวเหนียวลายบวบ ข้าวเจ้าอีก่อ ฯลฯ

2. นาหนองหรือนาปี เป็นการทำน่าน้ำใหม่ ปลูกในบริเวณหนองที่มีน้ำแช่ขังหลังจากฝนตกช่วงแรก จะเตรียมดิน ตกกกล้าในพื้นที่น้ำขังหรือทางกุดเดือนเมษายน แล้วย้ายไปปักดำในหนองประมาณเดือนมิถุนายน ฝนมาแล้วให้ปักดำทันที เก็บเกี่ยวเดือนต้นเดือนกันยายน หรือหลังจากดำข้าวนาทุ่งเสร็จก็เกี่ยวข้าวนาปีต่อ พันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับนาหนองได้แก่ ข้าวเหนียวดอกขาว ข้าวเจ้าดอกไม้ ข้าวเหนียวดอกลาว ข้าวเหนียวน้ำผึ้ง ข้าวเหนียวผัวเมีย ข้าวเหนียวหวิดหนี ฯลฯ

3. นาแซง เป็นการทำนาในบริเวณหนอง บึง บวก กุด ร่องน้ำ หรือบริเวณน้ำขังที่มีน้ำแช่ขังอยู่ตลอดทั้งปี แต่น้ำไม่ลึกนัก ลักษณะพื้นที่ดังกล่าวมักจะมีขนาดเล็ก การเตรียมพื้นที่ปลูกไม่ยุ่งยาก เพราะไม่ต้องไถ ตกกกล้าประมาณเดือนมกราคม ปักดำเดือนกุมภาพันธ์ เก็บเกี่ยวประมาณเดือนเมษายน พันธุ์ข้าวที่นิยมปลูกได้แก่ ข้าวเจ้าหวิดหนี ข้าวเจ้าสะวง ข้าวเหนียวอีเตี้ย และข้าวเจ้าอีเตี้ย ฯลฯ

พันธุ์ข้าวที่ปลูกในพื้นที่นาทาม จะต้องมีลักษณะพิเศษตามสภาพพื้นที่ เพราะพื้นที่ทามเป็นพื้นที่น้ำท่วม พันธุ์ข้าวที่ปลูกจะต้องให้ผลผลิตหรือเก็บเกี่ยวก่อนน้ำท่วมมาในราวเดือนกันยายน - พฤศจิกายน ดังนั้นข้าวนาทามจึงเป็นข้าวอายุสั้นราว 3 เดือน หรือ 90 วัน พันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกส่วนใหญ่เป็นพันธุ์ข้าวเหนียว มีพันธุ์ข้าวเจ้าเล็กน้อย ซึ่งพันธุ์ข้าวในนาทามจะมีชนิดพันธุ์ที่แตกต่างกันตามสภาพพื้นที่ปลูก ดังนี้

ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวที่ปลูกในนาทาม

สภาพพื้นที่	ชนิดพันธุ์	ลักษณะพันธุ์	การใช้ประโยชน์
ข้าวไร่ทาม	1. ข้าวอีโป๊ะ(น)	ปลูกโดยใช้วิธีขุดหยอด สูงประมาณ 150 ซม. เมล็ดสั้นใหญ่ เปลือกเมล็ดสีขาวอมแดง ใบสีเขียวเข้ม ใบใหญ่ รวงยาว นึ่งสุกแล้วมีกลิ่นหอม ไม่ทนต่อแมลงแดงและตักแตน (เชื่อว่ายังหลงเหลือพันธุ์อยู่ที่อ.ขุนันธ์ อ.ละเวียง อ.ท่าตูม อ.สะตึก และบ้านฝือ อ.รัตนบุรี)	ข้าวเม่า สาโท เนื่องจากช่วงเวลาเก็บเกี่ยวจะตรงกับช่วงงานบุญข้าวสารท ชาวบ้านจึงนิยมนำมาทำขนมกระยาสารทเพื่อไปทำบุญที่วัด
	2. ข้าวดอกตูว(น)	เปลือกเมล็ดสีแดงอมขาว เม็ดสั้น ต้นสูง 150 ซม. ใบสีเขียวเข้ม ใบใหญ่ รวงยาว ให้ผลผลิตดี (ยังมีพันธุ์อยู่ที่บ้านเพี้ยมาต และบ้านเหล่าโค่น)	ข้าวเม่า สาโท ข้าวต้มห่อ และขนมชนิดต่างๆ
	3. อีแดง(น)	ลักษณะอย่างอื่นคล้ายกับข้าวดอกตูวต่างกันเพียง เปลือกเมล็ดที่เป็นสีแดงล้วน	ข้าวเม่า สาโท ข้าวต้มห่อ และขนมชนิดต่างๆ
	4. ข้าวลายบวบ (น)	ลักษณะอย่างอื่นคล้ายกับข้าวดอกตูวต่างกันเพียง เปลือกเมล็ดสีขาวมีเส้นผ่ากลางสีดำ	ข้าวเม่า สาโท ข้าวต้มห่อ และขนมชนิดต่างๆ
	5. ข้าวอีก่อ(จ)	ลักษณะอย่างอื่นคล้ายกับข้าวดอกตูวต่างกันเพียง เปลือกสีขาว เมล็ดข้าวสารสีแดง หุงสุกแล้วค่อนข้างแข็ง แต่ขึ้นหม้อและกินอร่อย	
นาหนองหรือนาปี	6. ข้าวดอกขาว(น)	เมล็ดยาวใหญ่ เปลือกสีขาว รวงใหญ่ น้ำหนักดี ต้นสูงประมาณ 120 เมตร	ข้าวเม่า สาโท ข้าวต้มห่อ และขนมชนิดต่างๆ
	7. ข้าวดอลาว(น)	ข้าวชนิดนี้มีสายพันธุ์มาจากประเทศลาว ลักษณะพันธุ์คล้ายกับข้าวดอกขาว ต่างกันที่ดอลาวจะมีเมล็ดใหญ่ยาวกว่า และความสูง 150 ซม.	ข้าวเม่า สาโท ข้าวต้มห่อ และขนมชนิดต่างๆ

สภาพพื้นที่	ชนิดพันธุ์	ลักษณะพันธุ์	การใช้ประโยชน์
นาหนองหรือนาปี	8. ข้าวน้ำผึ้ง(น)	เปลือกสีชมพูแก่ เมล็ดสีขาวใหญ่ยาว สูง 150 ซม. เมล็ดป้อม ผลผลิตดี	ข้าวเม่า สาโท ข้าวต้มห่อ และขนมชนิดต่างๆ
	9. ข้าวผิวเมียบ(น)	มีเมล็ดยาวอ้วนสีเหลืองอ่อนปนชมพูแก่ ลักษณะทั่วไปคล้ายข้าวพันธุ์น้ำผึ้ง สูง 150 ซม.	ข้าวเม่า สาโท ข้าวต้มห่อ และขนมชนิดต่างๆ
	10. ข้าวดอกไม้ (จ)	รวงโต เมล็ดสีขาว สูง 150 ซม. เมล็ดผอม เรียว มีความเหนียว กันเมล็ดแหลม และมีหางทำให้นวดยาก หุงแล้วมีกลิ่นหอม ผลผลิตดี	
	11. ข้าวหิวดิน (น)	เมล็ดเล็กสั้นป้อม เปลือกสีขาว บางใสจนมองเห็นเมล็ดข้าวสารสีแดงข้างใน ต้นสูง ประมาณ 80-100 ซม. กอใหญ่ แตกกอดี รวงเล็ก อายุสั้น 2 เดือนครึ่ง หรือ 75 วัน	ข้าวเม่า สาโท ข้าวต้มห่อ และขนมชนิดต่างๆ
นาแซง	12. ข้าวหิวดิน (จ)	ลักษณะทุกอย่างคล้ายกับข้าวเหนียวหิวดิน แต่หุงค่อนข้างแข็งและขึ้นหม้อ	
	13. ข้าวสะวง(จ)	อายุ 90-100 วัน ต้นสูงมากประมาณ 180 ซม. เปลือกสีขาว เม็ดใหญ่ยาว รวงใหญ่ แตกกอดี รสชาตินิ่มหอม หุงขึ้นหม้อ	
	14. ข้าวอีเตี้ย(น)	ลำต้นสูงเพียง 70 ซม. ใบหนา กอใหญ่ รวงใหญ่ เปลือกสีเหลืองอ่อน เม็ดเล็กเรียวยาวสีขาว กันแหลม มีกลิ่นหอมเล็กน้อย ผลผลิตดี	สาโท ข้าวเม่า ข้าวต้มห่อ และขนมชนิดต่างๆ
	15. ข้าวอีเตี้ย(จ)	ลักษณะเหมือนพันธุ์ข้าวเหนียวอีเตี้ย หุงขึ้นหม้อ และแข็ง ราคาถูก	เหมาะกับการทำขนมจีน เพราะเส้นจะเหนียวร่อน

หมายเหตุ (น) หมายถึง ข้าวเหนียว

(จ) หมายถึงข้าวเจ้า

ด้วยสภาพดินที่อุดมสมบูรณ์ “ข้าวนาทาม” จึงเป็นนาที่ “ทำน้อยได้มาก” จะให้ผลผลิตสูงสุด 40 - 50 ถังต่อไร่ ดีกว่านาทุ่งซึ่งให้ผลผลิตเพียง 25 ถังต่อไร่ โดยเฉพาะการดูแลรักษาที่ง่ายมาก ไม่ต้องใช้ปุ๋ยหรือยาฆ่าแมลง เพราะนาทามอยู่ในระบบนิเวศที่มีความหลากหลายของพันธุ์พืชพันธุ์สัตว์สูง จึงไม่มีโรคและแมลงระบาด อย่างไรก็ตามนาทามค่อนข้างมีความเสี่ยงต่อการถูกน้ำท่วม ถ้าท่วมก็จะเสียหายไปจนหมด บางครั้งต้องเกี่ยวข้าวหนีน้ำ บางปีต้องนั่งเรือเกี่ยวข้าว ข้าวจะเปียกฝน หลังเก็บเกี่ยวแล้วต้องนำมาตากแดดให้แห้ง แต่มีเหตุจูงใจที่ดีของการปลูกข้าวนาทาม คือ ข้าวนาทามเป็นข้าวที่ปลูกเพื่อใช้บริโภค ภาย

หลังที่ข้าวนาทุ่งหมดยุ้งฉางไปแล้ว ก็มีข้าวนาทามบริโภคต่ออย่างพอเพียงตลอดปี นอกจากนี้ยังใช้ทำนุญ ข้าวใหม่ในช่วงเทศกาลออกพรรษาด้วย

ในอดีตชาวบ้านหลายครอบครัวพึ่งพิงข้าวนาทามเป็นหลัก โดยไม่ปลูกข้าวนาทุ่ง หรือนาปีเลย แม้ ว่าจะปัจจุบันจะมีความต้องการรายได้มากขึ้น มีการบุกเบิกพื้นที่ทุ่งทำการผลิตเพื่อขาย แต่นาทามก็ยังคงอยู่ และเป็นนาที่ปลูกข้าวเพื่อการบริโภคเช่นเดิม จากการเก็บข้อมูลชาวบ้านริมแม่น้ำมูลพบว่า ชาวบ้านแต่ละ ครอบครัวจะมีผลผลิตข้าวนาทามราว 30% และนาทุ่ง 70% และข้าวนาทามจะเป็นข้าวที่ชาวบ้านใช้ บริโภคถึง 70% ของข้าวที่ปลูกได้ทั้งหมด

แนวโน้มและผลกระทบ

จากอดีตถึงปัจจุบันชุมชนได้ใช้ประโยชน์จากพื้นที่ทาม ในการปลูกข้าวเพื่อกินมาโดยตลอด ภาย หลังรัฐมีนโยบายพัฒนาแหล่งน้ำในภูมิภาคด้วยการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่เพื่อกักเก็บน้ำบริเวณต้นน้ำ ตั้งแต่ ปี 2527 ปริมาณน้ำและระดับน้ำเปลี่ยนไป จากที่เคยท่วมไม่ท่วม จากที่ไม่ท่วมกลับท่วมหนักและยาวนาน ทำให้พื้นที่ทามซึ่งเป็นแหล่งสำคัญในการทำนาปลูกข้าวลักษณะต่างๆ เช่น นาข้าวไร่ทาม นาหนอง และนา แฉง ลดลงและสูญหายไป แต่ในทางกลับกันการบุกเบิกขยายพื้นที่ โดยใช้รถไถ ยกคูคันนา ปรับพื้นที่ให้ราบ เรียบไม่ให้เกิดดินดอนของทามขึ้นได้อีกต่อไป เพื่อการทำนาทำไร่ เพาะปลูกแบบถาวร และเป็นที่อยู่อาศัย ประกอบกิจกรรมอื่นได้เพิ่มสูงขึ้น ซึ่งภาวะการณดังกล่าวได้ส่งผลให้พื้นที่ป่าทามเสื่อมสภาพเร็วยิ่งขึ้น

นอกจากนี้ การสร้างเขื่อนบริเวณต้นน้ำได้ทำให้แม่น้ำมูลตอนกลาง มีระดับน้ำไหลผ่านลดลง แม่น้ำ หลายตอนมีสันทรายชายหาดยื่นติดกัน จนสามารถเดินข้ามได้ และนำไปสู่ปัญหาการขาดแคลนน้ำ จนเกิด โครงการพัฒนาแหล่งน้ำภายใต้โครงการโขง ชี มูล แม่น้ำมูลเป็นแม่น้ำสายหนึ่งที่ถูกกำหนดให้สร้างฝายกัก เก็บน้ำเป็นช่วงๆ เช่น ฝายชุมพวง ฝายในเขตอ.สตึก และอ.ชุมพลบุรี ฝายราษีไศล และฝายหัวนา แต่เมื่อมี ฝายกักเก็บน้ำทำการกักเก็บน้ำในระดับที่กำหนดไว้ กลับส่งผลให้น้ำบางส่วนไหลทะลักเข้าท่วมพื้นที่ทามทั้ง หมด ซึ่งส่งผลกระทบโดยตรงต่อแหล่งดำรงชีพสำคัญที่ชุมชนได้พึ่งพาอาศัยมาโดยตลอด เมื่อนาทามถูกน้ำท่วม ทั้หมด ไม่ได้เพียงหมายถึงการสูญเสียพื้นที่ทำกินทำกินและแหล่งการใช้ประโยชน์ที่สำคัญของชุมชนริมน้ำ เท่านั้น ยังได้ส่งผลต่อการสูญเสียความหลากหลายชีวภาพทั้งพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ ที่มีคุณค่ามหาศาล โดยเฉพาะความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านซึ่งมีความเหมาะสมกับลักษณะเฉพาะของระบบนิเวศทาม ซึ่ง มีความสลับซับซ้อนและมีลักษณะเฉพาะของตนเอง

จะเห็นได้ว่าแนวทางการพัฒนาของรัฐที่ผ่านมา การใช้พื้นที่ทำเกษตรในทามแบบถาวร ใช้รถไถ ปรับพื้นที่ราบ เพื่อปลูกพืชเชิงเศรษฐกิจขนาดใหญ่ การสร้างฝายหรือเขื่อนกั้นน้ำขนาดใหญ่ทำให้ระดับน้ำ ขึ้นสูงจนท่วมพื้นที่ทาม ระดับน้ำท้ายฝายลดน้อยลง สร้างผลกระทบให้เกิดขึ้นต่อระบบนิเวศเกษตร ความ หลากหลายทางชีวภาพ และผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวนาอีสานอย่างกว้างขวาง

ข้อเสนอในการพัฒนาความหลากหลายของทรัพยากรพันธุ์กรรมข้าว

ระดับพื้นที่

ผลจากการสร้างฝายหรือเขื่อนกั้นน้ำขนาดใหญ่ ได้ส่งผลกระทบต่อเปลี่ยนแปลงกระแสการไหลเวียนของน้ำ ทำให้เกิดปัญหาน้ำท่วมในหน้าฝน และน้ำแห้งขอดในหน้าแล้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งพันธุ์ข้าวที่เคยปลูกในพื้นที่นาตามต้องสูญหายไปด้วย แนวทางการฟื้นฟูระดับเกษตรกรและชุมชนสามารถทำได้โดย

1. การแสวงหาพันธุ์ข้าวจากพี่น้อง เพื่อนบ้านพื้นที่ใกล้เคียงกัน เพื่อให้ได้พันธุ์เดิม หรือการแลกเปลี่ยนผลผลิต เมล็ดพันธุ์กับเครือข่ายอื่นๆ เพื่อนำพันธุ์ข้าวที่มีลักษณะใกล้เคียงกัน มาทดลองปลูกในพื้นที่นาตาม

2. สร้างให้เกิดเครือข่ายชาวบ้านนาตามที่มีความเข้าใจและเห็นถึงความสำคัญในการอนุรักษ์รักษาระบบนิเวศนาตามไว้อย่างสอดคล้องสัมพันธ์กับการอนุรักษ์และพัฒนาความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านนาตาม

ระดับนโยบาย

1. ควรมีนโยบายในการให้ความสำคัญคุ้มครองพื้นที่นาตาม และเห็นความสำคัญว่านาตามเป็นระบบนิเวศที่มีคุณค่าในการรักษาความหลากหลายทางชีวภาพทั้งพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ และพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน รวมทั้งมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของชุมชน

2. ควรยุติโครงการพัฒนาต่างๆของรัฐที่จะส่งผลกระทบต่อนาตาม ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวในนาตาม และระบบนิเวศนาตาม

3. ให้รัฐจ่ายค่าชดเชยความเสียหายอันเนื่องมาจากโครงการพัฒนาต่างๆของรัฐที่ได้ส่งผลกระทบต่อคนและชุมชนในท้องถิ่นอย่างเป็นธรรม

4. ให้รัฐสนับสนุนการอนุรักษ์และฟื้นฟูพื้นที่นาตามโดยมีพื้นฐานการมีส่วนร่วมของคนและชุมชนท้องถิ่น

5. ให้รัฐเปิดประตูระบายน้ำในเขื่อนกั้นน้ำที่สร้างเสร็จแล้ว และมีการศึกษาความเหมาะสมของระดับน้ำในเขื่อนที่จะสร้างผลกระทบกับพื้นที่นาตามน้อยที่สุด

ปฏิทินระดับน้ำ ปริมาณน้ำฝนบริเวณนาทาม และกิจกรรมการผลิตในรอบปี

เดือน	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ษ.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.
ระดับน้ำ	1	1	1	1	1	2	2	3	5	5	3	2
ปริมาณน้ำฝน	ฟ้าโปร่ง	ฟ้าโปร่ง	ฟ้าโปร่ง	1	2	2	3	5	5	5	2	ฟ้าโปร่ง
ข้าวไร่ ข้าวสปีปะ, ข้าวดอก ด้ว, ข้าวอีโก้ ข้าวลายบวบ		ถางดิน		เผา			ตั้งท้อง ออกรวง	เก็บเกี่ยว		น้ำท่วม		
				หยุด หลุม								
ข้าวนาหนอง ข้าวดอกขาว, ข้าว ดอกไม้, ข้าวดอกลา, ข้าวน้ำผึ้ง, ข้าวผัว เมีย, ข้าวเหนียวหวิด หนึ่				ตกกล้า ในพื้นที่นา ขั้นหรือ หางกุด		ปักดำ ในหนอง	ตั้งท้อง ออกรวง	เก็บเกี่ยว				
ข้าวนาแซง ข้าวเจ้าหวิดหนึ่, ข้าว สะวง, ข้าวเหนียวอี เตย, ข้าวเจ้าอีเตย	ตกกล้า	ปักดำ	ตั้งท้อง ออกรวง	เก็บเกี่ยว								

ความหลากหลายทางพันธุกรรมของข้าวขึ้นน้ำภาคกลาง กรณีศึกษา ต.บ้านขล้อ อ.บางปะหัน จ.พระนครศรีอยุธยา

สุขสรรค์ กันตริ¹

บทนำ

ข้าวเป็นพืชที่มีความผูกพันกับสังคมไทย วัฒนธรรมการดำรงชีพของคนไทยมาช้านาน หลายชั่วอายุคน มีการค้นพบความสัมพันธ์ของข้าวกับคนไทยว่ามียาวนานไม่น้อยกว่า 5,000 ปี ดังที่ปรากฏหลักฐานในการขุดพบเปลือกข้าวในเศษเครื่องปั้นดินเผาในหลุมฝังศพที่บ้านโนนนกทา อำเภอภูเวียง จังหวัดขอนแก่น ประเทศไทยจึงถือได้ว่าเป็นแหล่งรวมของพันธุกรรมข้าวที่เก่าแก่ และหลากหลายแห่งหนึ่งในโลก

ชาวนาไทยมีภูมิปัญญาในการคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่และความต้องการของตนเองมาช้านาน มีวิวัฒนาการปรับตัวให้เหมาะสมกับลักษณะภูมิอากาศ และสามารถปลูกได้ในทุกสภาพพื้นที่ของประเทศ ดังเช่น ที่ภูเขา ที่ดอน จะมีพันธุ์ข้าวไร่ ที่ราบปลูก พันธุ์ข้าวนาสวน และข้าวขึ้นน้ำ ถือเป็นการอนุรักษ์อย่างหนึ่งของการปรับตัวของพันธุ์ข้าวเนื่องจากสามารถยืดปล้องหนีน้ำท่วมขัง เหมาะกับการปลูกในบริเวณที่ราบลุ่มต่ำที่มีน้ำท่วมสูงอย่างภาคกลาง

จังหวัดพระนครศรีอยุธยาตั้งอยู่ในที่ราบลุ่มภาคกลาง ซึ่งเป็นแหล่งผลิตข้าวสำคัญ ผลผลิตข้าวมากกว่าครึ่งหนึ่งของประเทศมาจากที่ราบแห่งนี้ ลักษณะของพื้นที่มีลักษณะเป็นที่ราบลุ่ม มีแม่น้ำป่าสัก แม่น้ำลพบุรี และแม่น้ำเจ้าพระยา ไหลมาบรรจบรวมกัน ในช่วงฤดูฝนน้ำเหนือไหลบ่า น้ำหลากล้นตลิ่งท่วมทุ่งเป็นบริเวณกว้าง สายน้ำได้พัดพานำตะกอนปุ๋ยธรรมชาติมาตกในทุ่งนา ทำให้ดินมีความอุดมสมบูรณ์และยังเป็นแหล่งเพาะขยายสัตว์น้ำจืดนานาชนิด

อำเภอที่ปลูกข้าวขึ้นน้ำมีหลายอำเภอ ได้แก่ อ.มหาราช อ.ผักไห่ อ.เสนา อ.บางบาล อ.วังน้อย อ.บางปะอิน และ อ.บางปะหัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่อำเภอบางปะหัน มีการปลูกข้าวขึ้นน้ำถึง 5 ตำบล ตำบลบ้านขล้อ เป็นตำบลที่มีการปลูกมากที่สุด ด้วยความเหมาะสมของสภาพพื้นที่ที่ปลูกได้เฉพาะพันธุ์ข้าวขึ้นน้ำ แม้ว่าพื้นที่ดังกล่าวจะได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของภาครัฐ และชาวนาจะมีแนวโน้มปลูกข้าวขึ้นน้ำลดลงก็ตาม

¹ มุลนิธิข้าวขวัญ

ที่ตั้งและลักษณะภูมิประเทศ

บ้านขล้อย² ตั้งอยู่ที่ หมู่ที่ 2 ต.บ้านขล้อย อ.บางปะหัน จ.พระนครศรีอยุธยา ห่างจากที่ว่าการอำเภอบางปะหันไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ 10 กิโลเมตร การคมนาคมมีถนนสายหลักผ่าน 2 สาย คือ สายบ้านขล้อย – ตาลเอน และสายกระทุ่ม – บางพระครู อีกทั้งสามารถสัญจรทางเรือโดยคลองบางพระครู

ลักษณะภูมิประเทศ เป็นพื้นที่ราบลุ่มต่ำ มีแหล่งน้ำธรรมชาติคือ คลองกุ่ม คลองบางพระครู และแม่น้ำป่าสัก นอกจากนี้มีคลองชลประทานโครงการเริงราง เลียบขนานกับถนนสายหลักของตำบล

ลักษณะดิน เป็นดินเหนียว หรือร่วนปนเหนียว การระบายน้ำไม่ดี ทำให้มีน้ำท่วมขังในฤดูฝน มีความเหมาะสมกับการปลูกข้าวขึ้นน้ำ สภาพพื้นที่ไม่เหมาะสมกับการปลูกไม้ผลหรือการปลูกพืชไร่

อาชีพ อาชีพหลักทำนา ประมง รับจ้างทั่วไปตามโรงงานอุตสาหกรรมในเขตอำเภอบางปะหัน และรับราชการ

ความหลากหลายของสายพันธุ์ข้าวขึ้นน้ำ

การทำนา ก่อนปี พ.ศ. 2516 ชาวนามีการวางแผนการผลิต ตั้งแต่การเลือกเมล็ดพันธุ์ข้าวให้สัมพันธ์กับสภาพพื้นที่ และแรงงานในครอบครัว เช่น สภาพที่นาค่อนข้างดอน เลือกใช้พันธุ์ข้าวเบา นาหลุ่มใช้พันธุ์ข้าวหนัก หากแรงงานในครอบครัวมีน้อย จะปลูกข้าวที่มีอายุเก็บเกี่ยวที่ต่างกัน เพื่อให้สัมพันธ์กับแรงงานที่มีในครอบครัว พันธุ์ข้าวที่ปลูกในหมู่บ้านก่อนมีประตุน้ำ ปี พ.ศ. 2516 มี 18 สายพันธุ์ ดังตาราง

ตารางแสดงประเภทของพันธุ์ข้าวขึ้นน้ำ ที่บ้านขล้อย อ.บางปะหัน
ในช่วงก่อนมีประตุน้ำ (พ.ศ. 2516)

ประเภท	จำนวน (พันธุ์)	ช่วงเก็บเกี่ยว	พันธุ์ข้าว
ข้าวเบา	10	ปลายพฤศจิกายน ถึง ต้นธันวาคม	หางนกยูง, สายบัว, เล็บมือนาง, จำปาจีน, เจ็ดรวง, ปิ่นแก้ว เดิม, รวงเดียว, แจกทอดพ้อม, พวงเบา, สามรวง
ข้าวกลาง	6	กลางธันวาคมถึง ปลายธันวาคม	นางงาม, ขาวตาแพ, มะลิทอง, ขาวตาไธ้, พวงทอง, พวง กลาง
ข้าวหนัก	2	ต้นมกราคม	พวงหนัก, มะลิเลื้อย

² ขล้อย เป็นชื่อเครื่องมือจับปลาชนิดหนึ่ง

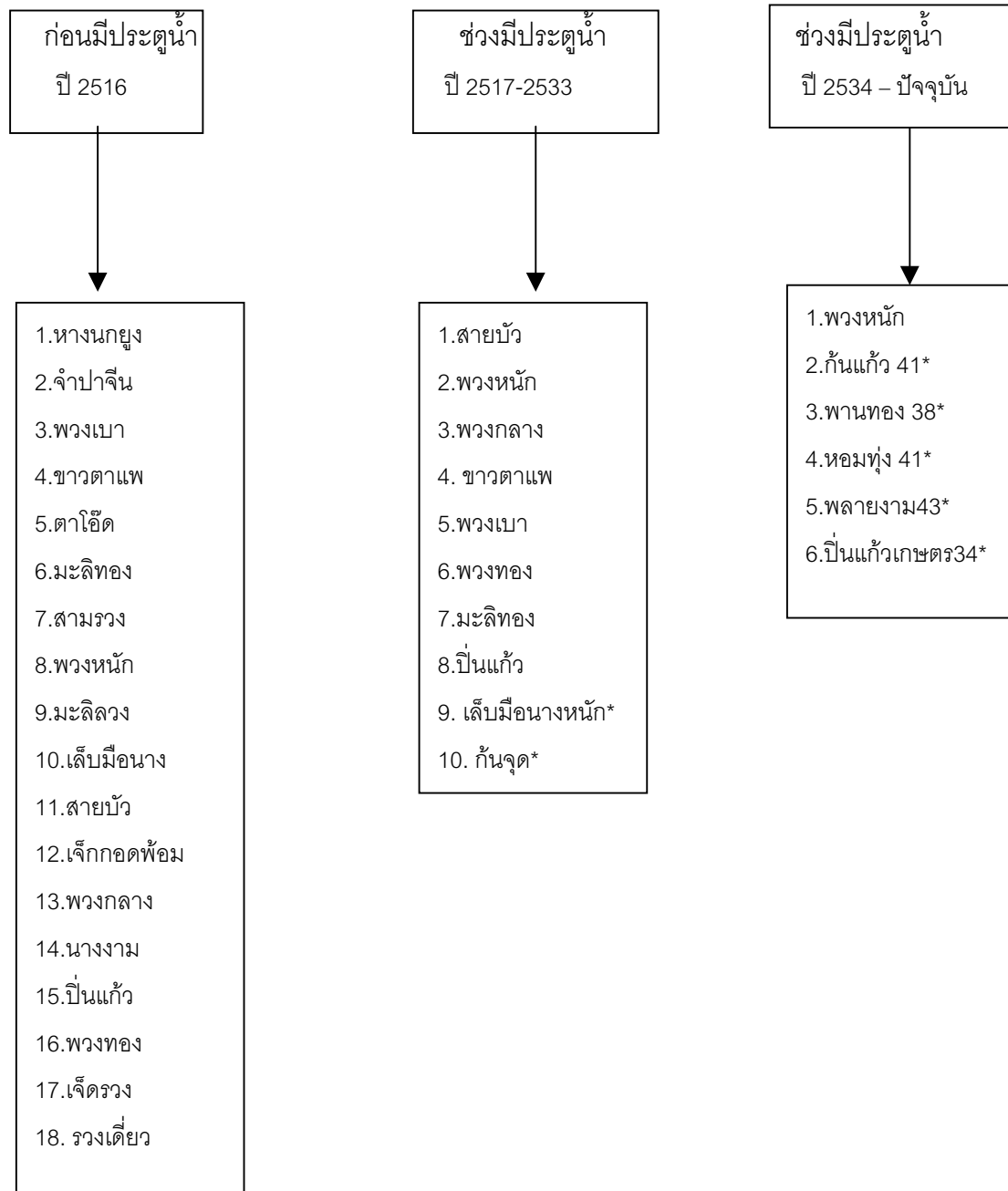
รูปแบบการผลิต เป็นการผลิตเพื่อพึ่งตนเอง เก็บข้าวไว้บริโภคในครอบครัว ไม่เน้นการผลิตเพื่อการค้า ชาวบ้านมีที่ดินเป็นของตนเอง การทำนาเริ่ม ไถตะ ครั้งแรกประมาณเดือนเมษายน เพื่อตากดินกำจัดวัชพืช โดยใช้แรงงานสัตว์ ไถครั้งที่ 2 เดือนพฤษภาคม โดยหว่านเมล็ดข้าวแห้งเสร็จแล้วไถกลบ³ อัตราเมล็ดที่ใช้หว่านประมาณ 2 – 3 ถัง/ไร่ อาศัยแรงงานในครอบครัวและเพื่อนบ้านช่วยหว่าน เมล็ดข้าวได้รับความชุ่มชื้นจากนาข้าวจะออกภายใน 1 – 2 สัปดาห์ หากฝนไม่ตกตามฤดูกาลจะต้องมีการหว่านซ่อม หลังจากนั้นไม่มีขั้นตอนการดูแลรักษาใดๆ ปล่องให้ต้นข้าวเจริญเติบโตตามธรรมชาติ ประมาณเดือนตุลาคมน้ำเหนือไหลบ่าท่วมทุ่งนาตะกอนปุ๋ยธรรมชาติมาตกในท้องนา ทำให้ดินนาอุดมสมบูรณ์ จากคำบอกเล่าของนายสายันท์ โพธิ์แย้ม บ้านโคกกระบังเล่าว่า “ช่วงนี้ต้นข้าวจะยืดปล้องหนีตามระดับน้ำ ในขณะที่เดียวกันก็เป็นโอกาสการขยายพันธุ์สัตว์น้ำจืด ทำให้มีพันธุ์ปลาที่ชุกชุมมาก ขนาดจับปลาด้วยมือเปล่าได้”

ประมาณเดือนพฤศจิกายน น้ำเริ่มลดโลระดับลงสู่แม่น้ำลำคลอง ข้าวเบาจะเก็บเกี่ยวตั้งแต่ปลายเดือนพฤศจิกายนเป็นต้นไป การเก็บเกี่ยวอาศัยแรงงานคนเกี่ยวหรืออาจมีประเพณีลงแขกเกี่ยวข้าว หอบข้าวงาม การนวดข้าวใช้เครื่องนวดข้าวขนาดเล็กสกายแล็บ หลังจากการเก็บเกี่ยวชาวบ้านบางคนรู้จักการหว่านพืชตระกูลถั่วเพื่อบำรุงดิน

ปัจจุบัน มีการไถใช้รถแทรกเตอร์ ไม่มีการบำรุงดินหลังเก็บเกี่ยวดังแต่ก่อน ตั้งแต่ปลายเดือนมกราคมถึงเดือนเมษายน ทุ่งนาผืนใหญ่ถูกปล่อยทิ้งให้ว่างเปล่าไม่มีกิจกรรมใดๆ ในแปลงนา ถึงแม้จะมีคลองหรือแม่น้ำไหลผ่าน แต่ไม่สามารถใช้ประโยชน์จากน้ำได้คุ้มค่า เนื่องจากไม่มีคลองซอยส่งน้ำเข้าไปในพื้นที่ ทำให้ไม่มีน้ำเพียงพอสำหรับการเพาะปลูกในช่วงฤดูแล้ง ทุ่งนาจึงกลายเป็นทุ่งกว้างสำหรับเลี้ยงสัตว์ไปโดยปริยาย

³ สภาพการไถให้แห้ง หว่านเมล็ดข้าวแล้วไถกลบ เรียกว่า “หว่านแบบสำรวย”

ผังแสดงการเปลี่ยนแปลงสายพันธุ์ข้าวเปรียบเทียบจากอดีต - ปัจจุบัน

หมายเหตุ

* หมายถึง พันธุ์ข้าวที่ได้จากอำเภอข้างเคียง

ตารางแสดงพันธุ์ข้าวขึ้นน้ำที่บ้านขล้อย ตั้งแต่อดีต – ปัจจุบัน

ที่	ชื่อพันธุ์	ลักษณะพันธุ์
1	ปิ่นแก้วเกษตร	เมล็ดงาม ราคาดี ทนโรค ไม่ทนแล้ง รวงห่่ง่าย ขึ้นน้ำถึง 5 เมตร ปีบง เกียว 4 ม.ค.
2	หอมทุ่ง	เมล็ดยาว ทนแล้ง ระแงะห่าง เก็บเกี่ยวหลังพันธุ์อื่นๆ ทนโรค เกียว 5 ม.ค.
3	ก้นแก้ว	เมล็ดยาว ใหญ่ กรอบไว ปีบง คล้ายพานทอง ไม่ขึ้นน้ำ เกียว 5 ม.ค.
4	หางนกยูง	เมล็ดสวย ระแงะปานกลาง เมล็ดยาวกว่าสายบัว ขึ้นน้ำ 5-6 เมตร หุงขึ้นหม้อ เกียว 25 พ.ค.
5	เล็บมือนาง	เมล็ดยาว ระแงะห่าง ขึ้นน้ำถึง 3 เมตร เก็บเกี่ยวหลังหางนกยูง 1 อาทิตย์ ทนต่อการบด ไม่แตกห่่ง่าย เกียว 28 ธ.ค.
6	จำปาจีน	ข้าวเบามากเกินไป น้ำท่วม ขึ้นไม่ทันน้ำ เกียว 16 ธ.ค.
7	สายบัว	เมล็ดปานกลาง ไม่ยาว ไม่สั้น น้ำหนักดี ระแงะถี่ ผลผลิตได้มาก หุงแล้วหอมหวาน เกียว 26 ธ.ค.
8	แจ๊กกอดพ้อม	ข้าวเบา เมล็ดใหญ่ ระแงะถี่ เกียว 15 ธ.ค.
9	ขาวตาแพ	เมล็ดยาว สวย เกียว 25 ธ.ค.
10	ขาวตาไธ่	ข้าวกลาง เมล็ดยาว สวย คล้ายขาวตาแพ เกียว 25 ธ.ค.
11	นางงาม	เกียว 31 ธ.ค.
12	มะลิทอง	เมล็ดยาวป้อม ค่อนข้างแข็ง หุงไม่หอม เกียว 29 ธ.ค.
13	ปิ่นแก้ว	เมล็ดยาวกลม สวย ระแงะห่าง น้ำหนักดี นิยม (นิยมกิน) ราคาดี เกียว 28 ธ.ค.
14	สามรวง	เมล็ดดงอื่นๆ บิดๆ เกียว 30 พ.ย.
15	เจ็ดรวง	เกียว 30 พ.ย.
16	พวงเบา	ระแงะห่างกว่าพวงกลาง เกียว 30 พ.ย.
17	พวงกลาง	เปลือกบาง ทนโรค ทนแล้ง เมล็ดสั้น ระแงะถี่ ผลผลิตดี ราคาถูก เกียว 5 ม.ค.
18	พวงหนัก	ระแงะห่างกว่าพวงกลาง น้ำหนักดี ทนแล้ง ทนโรค ใช้เป็นอาหารไก่-นก อายุเก็บเกี่ยว กำลังดี เกียว 2 ม.ค.
19	รวงเดี่ยว	คล้ายปิ่นแก้ว เกียว 28 มิ.ย.
20	มะลิเลื่อย	น้ำหนักดี มีรวงใบเล็ก คล้ายพานทอง ขึ้นไม่ทันน้ำ เกียว 12 ม.ค.
21	พวงทอง	เมล็ดเล็ก เปลือกสีทอง ระแงะถี่ เกียว 17 ธ.ค.
22	ก้นจูด	ก้นเมล็ดเป็นจุดดำ เมล็ดสั้น ระแงะถี่ รวงสั้นแน่น เกียว 31 ธ.ค.
23	เล็บมือนางหนัก	เมล็ดยาว ขึ้นน้ำได้น้อยกว่าปิ่นแก้ว เมล็ดใหญ่กว่าปิ่นแก้ว เกียว 2 ม.ค.
24	พรายงาม	ระแงะห่าง รวงยาว เกียว 25 ธ.ค.
25	พานทอง	น้ำหนักดี ไม่ขึ้นน้ำ น้ำน้อยจะได้ผลดี ใบโผล่เหนือน้ำ 20 เซนติเมตร (เสี่ยงต่อน้ำท่วม) ข้าวเมล็ดใหญ่ เกียว 2 ม.ค.

ตารางเปรียบเทียบการทำนาในอดีต/ปัจจุบัน ของบ้านขล้อย อ.บางปะหัน จ.พระนครศรีอยุธยา

อดีต	ปัจจุบัน
1. พันธุ์ข้าวมีความหลากหลาย เลือกได้	1. พันธุ์ข้าวเหลือน้อย
2. ต้นทุนการผลิตต่ำ	2. ซื้อพันธุ์ข้าวผู้อื่น
3. ผลผลิตดี เพียงพอต่อความต้องการ	3. ใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตร ต้นทุนการผลิตสูง
4. ไม่ใช้สารเคมี	4. มีสารเคมีเข้ามาเกี่ยวข้อง
5. ปลอดภัย	5. มีหนี้สินจากการกู้เงินมาลงทุน
6. มีวัฒนธรรม ประเพณีการลงแขก ทำขวัญข้าว ร่วมกัน	6. วัฒนธรรม ประเพณีเก่าแก่เริ่มสูญหาย มีหลงเหลือ บ้าง แต่ต่างคนต่างทำ
7. เกษตรกรสุขภาพดี	7. มีปัญหาเรื่องสุขภาพ
8. อาหารการกินอุดมสมบูรณ์ มีอาหารตามธรรมชาติ	8. อาหารตามธรรมชาติลดลง
9. มีความสัมพันธ์อันดีกับเพื่อนบ้าน	9. ความสัมพันธ์กับเพื่อนบ้านลดลง ต่างคนต่างอยู่ มากขึ้น ไม่มีการรวมกลุ่มเกษตรกร
10. ครอบครัวอบอุ่น	10. มีการรับจ้างทำงานต่างถิ่น
	11. นิยมการว่าจ้างแรงงาน

ปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อความหลากหลายของพันธุกรรมข้าวขึ้นน้ำ

การเปลี่ยนแปลงที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศของตำบลบ้านขล้อยเริ่มต้นเมื่อปี พ.ศ. 2514 เมื่อการก่อสร้างประตูระบายน้ำและคันกันน้ำ โครงการคลองบางกุ่ม เกิดขึ้น เมื่อโครงการดังกล่าวสร้างเสร็จปี พ.ศ. 2516 ผลที่เกิดขึ้นที่เห็นได้ชัดเจนในพื้นที่ตำบลบ้านขล้อยคือเกิดสภาวะน้ำท่วมซึ่งทำให้เกิดจากวัฏจักรตามฤดูกาลที่มีน้ำล้นตลิ่งของแม่น้ำตั้งแต่ก่อนไม่ แต่เกิดขึ้นจากการที่พื้นที่นี้ต้องรับน้ำจากพื้นที่อำเภอข้างเคียงด้วย⁴ และไม่สามารถระบายน้ำออกจากพื้นที่ได้เพราะติดคันกันน้ำโครงการคลองบางกุ่ม พื้นที่นาบ้านขล้อยจึงกลายเป็นพื้นที่รองรับน้ำท่วม (Buffer areas) เก็บกักน้ำที่มีปริมาณมากในฤดูน้ำฝน น้ำจะท่วมขังเร็วกว่าเดิม ระดับน้ำท่วมสูงและระยะเวลาท่วมขังนานกว่าสภาพที่เคยเป็นในอดีต ส่งผลกระทบโดยตรงต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านและชุมชน

⁴ หากเปรียบเทียบกับคนละฝั่งของคันกันน้ำ ที่มีนิคมอุตสาหกรรมตั้งอยู่ จะไม่มีปัญหาเรื่องน้ำท่วม หรือปัญหาน้อย

ผลกระทบจากการสร้างคูกันน้ำและประตูระบายน้ำที่มีต่อความหลากหลายของพันธุ์ข้าว

1. การจัดการระบบระบายน้ำยังไม่เหมาะสม การสร้างคันกันน้ำทำให้วัฏจักรของสภาพน้ำเอ่อล้นตลิ่งเข้ามาในทุ่งนาเปลี่ยนแปลงไปจากที่เคยเป็นในธรรมชาติ แต่กลับขึ้นต่อการจัดการระบบระบายน้ำ ได้แก่ การเก็บกักน้ำไว้ในคูระบายน้ำในระยะเพาะปลูก การรักษาระดับน้ำระหว่างที่ข้าวเจริญเติบโต และการระบายน้ำออกในช่วงเก็บเกี่ยว ซึ่งมักเป็นไปตามที่ควรจะเป็นส่งผลให้เกิดผลกระทบกับการเจริญเติบโตของข้าวขึ้นน้ำ

2. การวางแผนการผลิตข้าวเปลี่ยนไป การผลิตข้าวเร่งรีบขึ้นเพื่อให้ทันกับสภาพน้ำที่ท่วมขัง รูปแบบการผลิตจะใช้เครื่องจักร แทรกเตอร์ ช่วยในการเตรียมดิน จ้างแรงงานในการหว่านข้าว การใช้สารเคมีในการกำจัดวัชพืช การใช้ปุ๋ยเคมีเพื่อเร่งการเจริญเติบโตของต้นข้าว ปัญหาในการผลิตอาจเกิดได้ถ้าฝนไม่ตกตามฤดูกาล เพราะต้นกล้าจะตายระหว่างรอฝน เนื่องจากไม่มีระบบคลองชลประทาน หรือหากฝนตกหนักก่อนกำหนด ข้าวกล้าขึ้นไม่ทันน้ำ ทำให้ต้นข้าวกล้าตายได้ นอกเหนือจากนี้การเกี่ยวข้าวด้วยแทรกเตอร์ยังทำให้เกิดพันธุ์ข้าวปนกันได้ง่าย เพราะเกิดข้าวเรือเป็นจำนวนมาก จากเมล็ดข้าวที่ร่วงหล่นระหว่างการเก็บเกี่ยว

3. ปัญหาการเก็บเกี่ยว พันธุ์ข้าวเบาที่มีอายุการเก็บเกี่ยวสั้น แต่ระดับน้ำท่วมขังยังไม่ลด ทำให้พันธุ์ข้าวที่มีอายุไม่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่อีกต่อไป ทั้งที่ชาวบ้านนิยมชมชอบในคุณภาพข้าวพันธุ์นั้นๆ เช่น ข้าวพันธุ์ปิ่นแก้วเดิม จำปาจีน แจกกอดพ้อม รวงเดียว เจ็ดรวง มะลิเลื้อย สามรวง เล็บมือนาง และหางนกยูง เป็นต้น

4. พันธุ์ข้าวสูญหายจากน้ำท่วมครั้งใหญ่ น้ำท่วมใหญ่เมื่อปี พ.ศ. 2538 – 2539 ทำให้พันธุ์ข้าวเบา ข้าวกลางสูญหายไปจากพื้นที่ ในปัจจุบันคงเหลือพันธุ์ข้าวปลูก 6 สายพันธุ์ บางพันธุ์ได้มาจาก อ.มหาราช อ.นครหลวง เช่น พันธุ์ปิ่นแก้วเกษตร หอมทุ่ง พรายงาม พานทอง กันแก้ว และพวงหนัก ทั้ง 6 สายพันธุ์ จัดเป็นข้าวกลางและข้าวหนัก ช่วงเก็บเกี่ยวตั้งแต่ ปลายธันวาคม – ต้นมกราคม

5. เงื่อนไขการตลาดและความนิยมของผู้บริโภค ผู้บริโภคไม่ค่อยนิยมข้าวขึ้นน้ำ ประกอบกับคุณภาพข้าวขึ้นน้ำยังมีคุณภาพต่ำ เช่น มีเปอร์เซ็นต์ข้าวปนมาก ความบริสุทธิ์ของสายพันธุ์ต่ำ เกษตรกรไม่คัดพันธุ์ มีการปะปนพันธุ์สูงมาก ซึ่งสังเกตได้จาก ขนาดเมล็ดที่แตกต่าง สีข้าวกล้องมีตั้งแต่สีแดง แดงเข้ม ขาว นอกจากนั้นยังพบว่าข้าวขึ้นน้ำส่วนใหญ่มีเปอร์เซ็นต์การเป็นท้องไข่มาก หากนำไปสีจะได้ข้าวด้อยคุณภาพ เป็นเหตุให้พ่อค้าตั้งราคาต่ำ ประมาณ 3,800 – 4,500 บาทต่อตันข้าวเปลือก

จากเงื่อนไขปัญหาการผลิต และผลตอบแทนที่ต่ำ ทำให้ชาวนาหลายคนเปลี่ยนอาชีพไปเป็นลูกจ้างโรงงานอุตสาหกรรม เยาวชนส่วนใหญ่ในหมู่บ้านไม่สนใจที่จะสืบทอดอาชีพทำนาต่อจากพ่อแม่ หรือไม่ก็ว่าจ้างให้คนอื่นทำแทนในทุกขั้นตอนการผลิตแทน

ตารางสรุปแสดงสภาพปัญหาที่มีผลกระทบต่อพันธุ์ข้าวขึ้นน้ำ
ในพื้นที่ บ้านขล้อย อ.บางปะหัน จ.พระนครศรีอยุธยา

ปัญหา	สาเหตุ	ผลกระทบ
1.พันธุ์ข้าวขึ้นน้ำสูญเสียพันธุ์	- ข้าวมีอายุสั้นปรับตัวไม่ทันกับระดับน้ำ - น้ำท่วมเร็ว ระยะเวลา และระดับลึกกว่าเดิม - เกษตรกรไม่คัด / เก็บพันธุ์ไว้ใช้เอง	- เปลี่ยนสายพันธุ์ทั้งที่ชอบ - ข้าวตายเร็ว - ข้าวปนจนกลายเป็นพันธุ์ ไม่มีคุณภาพ
2.ข้าวกลายพันธุ์ไม่มีคุณภาพ	- ใช้เครื่องจักรกลในการเก็บเกี่ยว - ข้าวเรือในนาขึ้นปน - เกษตรกรไม่คัดเลือกพันธุ์ที่ปนออก - คุณภาพแบ่งไม่ดี ส่วนใหญ่เป็นท้องไข	- ถูกกดราคาจากพ่อค้าคนกลาง - ซื้อเมล็ดพันธุ์ทุกครั้งที่ปลูก - ไม่เป็นที่ยอมรับของผู้บริโภค
3.น้ำท่วมขังพื้นที่การเกษตร	- ไม่มีคลองซอยระบายน้ำเข้า-ออก ในแปลงนา - การจัดระบบเปิด-ปิดประตูน้ำไม่เหมาะสม - สภาพพื้นที่นาเป็นที่ลุ่ม รับน้ำทิ้งจากพื้นที่ 5 อำเภอ 3 จังหวัด 4.มีโครงการกั้นน้ำ 5.ฝนฟ้าตามธรรมชาติ	- ข้าวขึ้นไม่ทันน้ำ - ผลผลิตตกต่ำ - ข้าวไม่มีคุณภาพ ราคาไม่ดี - เกษตรกรต้องเปลี่ยนสายพันธุ์ข้าว - เกษตรกรใช้พันธุ์ข้าวต่างกัน
4.การจัดสรรระบบน้ำในช่วงการผลิตข้าวไม่เหมาะสม	- เกษตรกรใช้พันธุ์ข้าวแตกต่างกัน - สภาพพื้นที่นาของเกษตรกรแตกต่างกัน - มีเกษตรกรใช้น้ำร่วมกันหลายพื้นที่	เกษตรกรที่ใช้น้ำทางการเกษตรมีความขัดแย้งกัน

แนวโน้มการดำรงอยู่ของพันธุ์ข้าวขึ้นน้ำ

1. พันธุ์ข้าวขึ้นน้ำจะยังคงได้รับการรักษาเอาไว้ต่อไปถ้าพื้นที่นั้นเป็นพื้นที่มีน้ำท่วมขัง เพราะเป็นพันธุ์ข้าวที่มีคุณสมบัติพิเศษในการยืดปล้องตามระดับน้ำ
2. ในพื้นที่ยังมีชาวนาที่อาศัยภูมิปัญญาดั้งเดิมในการคัดเลือกพันธุ์ข้าวขึ้นน้ำอยู่ เช่น กรณีป่าทุเรียน ธาราภูมิ คัดเลือกพันธุ์ที่ดีเก็บไว้ทำพันธุ์เอง และขายเมล็ดพันธุ์ให้แก่เพื่อนบ้านที่สนใจ โดยขายพันธุ์ข้าวกิโลกกรัมละ 5 บาท ขณะที่ข้าวไม่ได้คัดพันธุ์มีราคาเพียงกิโลกกรัมละ 4 บาทเท่านั้น
3. พันธุ์ข้าวส่วนใหญ่มีความแข็งแรง ด้านทานโรคและแมลงได้ดี และยังสามารถปรับตัวให้เหมาะสมกับสภาพดิน ฟ้า อากาศ ทำให้ง่ายต่อการดูแลรักษา

ทางออกในการแก้ปัญหา

1. ควรมีการจัดระบบชลประทานใหม่ ที่สอดคล้องกับวิถีการผลิตของชุมชน และมีการควบคุมดูแลระบบระบายน้ำให้มีประสิทธิภาพ เพื่อมิให้น้ำท่วมนานเกินไป
2. จัดตั้งกลุ่มเกษตรกร เพื่อให้เกิดเวทีในการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ความรู้ และหาแนวทางแก้ไขปัญหาร่วมกัน
3. จัดระบบการผลิตใหม่ ให้ใช้พันธุ์ข้าวที่เหมาะสมและหลากหลาย
4. ปรับปรุง พัฒนาพันธุ์ข้าวดั้งเดิมให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น

รายชื่อผู้ให้ข้อมูล จาก ต.บ้านขล้อย อ.บางปะหัน จ.พระนครศรีอยุธยา

ที่	ชื่อ - สกุล	เลขที่ - หมู่บ้าน
1	นายไพศาล ฝุ่นลาวงค์	46 / 2 ม. 4 บ้านโคกกระบัง
2	นางแป้งนวล ม่วงศรี	4 ม. 4 บ้านโคกกระบัง
3	นายประจวบ ศรีศิลป์	50 / 1 ม. 4 บ้านโคกกระบัง
4	นายนิรันดร์ นบนอบ	5 / 2 ม. 4 บ้านโคกกระบัง
5	นางเรไร ผดุงพันธ์	59 ม. 4 บ้านโคกกระบัง
6	นางทุเรียน ธาราภูมิ	6 ม. 4 บ้านโคกกระบัง
7	นายสายัณห์ โพธิ์แย้ม	46 / 1 ม. 4 บ้านโคกกระบัง
8	นายสนอง ศรีทรงเมือง	39 ม. 4 บ้านโคกกระบัง
9	นายพยุ่ง สุคนธ์	52 ม. 4 บ้านโคกกระบัง
10	นาไธรส จันทร์สว่าง	12 ม. 4 บ้านโคกกระบัง
11	นางยม โลหะทัศน์	66 ม. 4 บ้านโคกกระบัง
12	นางเครือศรี โพธิ์แย้ม	46/1 ม. 4 บ้านโคกกระบัง
13	นางสำเนียง โพธิ์แย้ม	37 ม. 4 บ้านโคกกระบัง
14	นายหวน สุมโน	47 ม. 4 บ้านโคกกระบัง
15	นางเนียน กอบจินดา	44 ม. 4 บ้านโคกกระบัง
16	นายจำลอง พัฒนะ	22 ม. 2 บ้านโคกกระบัง

ข้าวคือชีวิต
กรณีศึกษา ข้าวพื้นบ้านพัทลุง
ของนายขจร บุญเรืองขาว อ.ควนขนุน จ.พัทลุง

สันติ สังข์ผุด¹

สภาพทั่วไป

พื้นที่เกษตรกรรมรอบทะเลสาบสงขลาตอนบนส่วนใหญ่เป็นพรุ แหล่งปลูกข้าวน้ำลึก ชาวบ้านภาคใต้เรียกพื้นที่บริเวณนี้ว่า “โนโพร” (โนพรุ) หรือเรียกอีกอย่างว่า “นาลึก” ตำบลบันต อำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง เป็นที่ราบลุ่มอยู่กึ่งกลางระหว่างทะเลน้อยกับที่ราบเชิงเขา เพื่อกเขาบรรทัด ขนาดพื้นที่ตำบลประมาณ 5,000 ไร่ เป็นที่ทำนา 4,000 ไร่ ส่วนอีก 1,000 ไร่ เป็นที่อยู่อาศัยและที่สูงทำสวน

นายขจร บุญเรืองขาว เป็นกำนันตำบลบันต อยู่บ้านเลขที่ 42 ม.9 บ้านสุนทรา ต.บันต อ.ควนขนุน จ.พัทลุง ครอบครัวสืบทอดการทำนาแต่บรรพบุรุษ เป็นครอบครัวที่เพิงเล็กไถนาด้วยวัวควั หลังสุดของชุมชนชาวนาแถบนี้เมื่อ 3 ปีที่ผ่านมาเมื่อ (2541) แต่ยังคงยึดมั่นในบุญคุณของพระแม่โพสพ ด้วยการเห็นคุณค่าว่าท่านเป็นผู้ชุบเลี้ยงชีวิตของมนุษย์และสัตว์โลกอีกน้อยใหญ่ทุกฤดูกาลการทำนา ครอบครัวของกำนันจะประกอบพิธีกรรมและระลึกถึงพระแม่โพสพตลอด ตั้งแต่ไถ หว่าน และเก็บเกี่ยว ข้าวขึ้นย้งฉางเรือนข้าว ในขณะที่ชาวนารายอื่นโดยมากมักจะละเลยไม่ให้ความสำคัญ มองข้าวแต่ไม่เห็นแม่โพสพ เก็บเกี่ยวเสร็จก็ขายข้าวเปลือกเป็นเงินทันที ไม่ได้ทำขวัญข้าวเหมือนอย่างที่บ้านของกำนัน

ที่นา 50 ไร่ เดิมเมื่อครั้งใช้แรงงาน สมาชิกในครอบครัวกับเพื่อนบ้าน ออกปาก ลงแขกช่วยกัน สามารถทำได้ทั้งหมดในรอบปี ปัจจุบันแรงงานมีราคา ทำนาต้องใช้เครื่องจักร ต้นทุนสูง จึงลดการทำนาลงเหลือ 30 ไร่ต่อปี ส่วนอีก 20 ไร่ ซึ่งอยู่ห่างจากบ้านออกไปปล่อยเป็นทุ่งนาร้าง 3 ปีมาแล้ว

รูปแบบการผลิต

การทำนาแต่เดิมของชาวบ้านในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา รวมทั้งชาวบ้านสุนทรา หมู่ 8 และ 9 นั้น นอกเหนือจากการใช้ประโยชน์เพื่อปลูกข้าวเป็นแล้ว ฝืนนายังเป็นแหล่งอาหารและแหล่งผลิตของ กุ้ง หอย ปู ปลา วัว ควาย หมู เป็ด ไก่ ผักพื้นบ้าน ไม้ใช้สอย และหยูกยาสมุนไพร ที่หมูนเวียนให้ได้กินได้ใช้อย่างสมบูรณ์เพียงพอ หรือเหลือกินเหลือใช้เสียด้วยซ้ำ

¹ ผู้ประสานงานโครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อย
ภูมินิเวศน์ภาคใต้ตอนล่าง

เมื่อประมาณ 15-20 ปี ที่ผ่านมา วิถีชีวิตและแบบแผนการผลิตของครอบครัวกำนันขจรและชาวบ้านสุนทราโดยรวมนั้น สามารถแบ่งออกได้เป็น “หน้า” หรือฤดูการผลิต ดังนี้

หน้าข้าว – หน้าปลา

เป็นฤดูการเก็บเกี่ยวข้าวโดยใช้ “มีดเกะ” เก็บข้าวเป็นรวง ๆ มามัดกำเป็นเลียง ช่วงนี้อยู่ในเดือนมกราคมถึงเดือนมีนาคม หรือที่เรียกเดือนยี่ถึงเดือนสี่ มีกึ่งให้ยกยอทำเคย (กะปิ) น้ำแห้งมีปลาให้จับเลือกเอาแต่ตัวที่โตๆ ทั้งในนา และคูคลอง มีการทำข้าวเม่ากินกันในคืนจันทร์เต็มดวงและทำวุ้นให้เด็กๆ ได้เล่นสนุกกัน

หน้าว่าง (สงกรานต์)

ในเดือนเมษายน หรือเดือนห้า เป็นช่วงการพักผ่อนประจำปี ใช้เวลาในการเยี่ยมเยียนญาติมิตรทั้งในและต่างชุมชนใกล้เคียง จัดหาของฝาก โดยเฉพาะข้าวหลามและข้าวสารใหม่ที่มีรสชาติและคุณค่าดี มอบให้แก่กัน ทั้งได้ไถ่ถามสารทุกข์ สุกดิบ ในด้านชีวิตความเป็นอยู่รวมถึงสถานการณ์การทำนาในปีที่ผ่านมา ทำให้ได้ทราบถึงแหล่งปลูกข้าวพันธุ์ต่างๆ เป็นที่มาของการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวกันมากที่สุด จึงทำให้ข้าวมีความหลากหลายของชนิดพันธุ์ขึ้น

หน้าว่างช่วง

อยู่ในช่วงฝนแรก เดือนหกถึงต้นเดือนแปดเข้าพรรษา ชาวบ้านเรียก “ฝนท่าตก” หมายถึงฝนที่มาจากลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ คือระหว่างเดือนพฤษภาคมถึงเดือนกรกฎาคม ช่วงนี้หลังจากขนข้าวขึ้นลอมไว้ในเรือนข้าวเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ชาวบ้านจะประกอบพิธีกรรม ทำขวัญข้าวบูชาคุณของแม่โพสพ ส่วนในนาก็ปล่อย “วัวฝูง” จากทุกคอกให้เข้าฝูงรวมกันลงกินขี้ข้าวหรือฟางและหญ้าในทุ่งนา เป็นการจัดการควบคุมเศษวัชพืชให้เปลี่ยนเป็นปุ๋ยจากการที่วัวถ่ายกลับลงไปนาอีก วัวโตขึ้นด้วยมีอาหารกินสมบูรณ์ มีสุขภาพดีและได้ผสมพันธุ์ข้ามสายเลือดกัน ทำให้ได้ลูกวัวพันธุ์รุ่นใหม่ที่แข็งแรงในทุกๆ ปี

ในระหว่างนี้พอจะมีฝนอยู่บ้าง ทำให้มีแหล่งน้ำขัง ฟางข้าว และมูลวัวย่อยสลายเป็นอาหารให้สัตว์น้ำ พืช และแมลง ชาวบ้านจึงได้มี กบ หอย ปู ปลา และผักพื้นบ้าน เอามากิน ช่วงนี้เป็น “ฝนท่าตก” ชาวบ้านสุนทรา ซึ่งเป็นชาวนาฝั่งตะวันออก นอกจากออกไปทุ่งนาเพื่อดูแลฝูงวัวและหาอาหารแล้ว ภาระกิจหลักที่เน้นหนักไปกว่านี้คือการซ่อมแซมคันนาให้มั่นคงและตกแต่งคันนาให้เรียบเสมอกัน เพราะช่วงนี้ฝนตกใหม่ๆ ดินนุ่ม ทำงาน ไม่แข็งและไม่เลอะจนเกินไป ในกรณีนาลึก มีน้ำก่อนที่อื่น เข้าไปน้ำก็จะมากขึ้น จึงต้อง ไถ หว่าน และตกกล้าเลย เรียก “ตกกล้านาลึก”

หน้าไถ – หว่าน

ปลายเดือนแปดหรือปลายเดือนกรกฎาคมถึงสิงหาคม อยู่ระหว่างการเปลี่ยนทิศทางลมจากฝนท่าตกเป็น “ฝนท่าออก” ซึ่งหมายถึงฝนที่มากพร้อมกับลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ ช่วงนี้ฝนหยุดตกระยะหนึ่ง ดินแห้งแต่ยังนุ่ม ชาวบ้านสุนทราจะเตรียมวัวไถคู่เก่าและสอนวัวไถนาคู่ใหม่ เมื่อชำนาญแล้วก็ไถ

ถ้านารมมากก็ไถะ ไถแปร และไถกลบหลังหว่านข้าวลงไปแล้ว ปลายเดือนสิงหาคม “ฝนท่าออก” ตกมากขึ้นเริ่มมีน้ำขังในนาข้าว จึงได้เวลา “ตกกล้านาดำ” และ “ตกกล้านาดอน” ก่อนฝนตกทำใหญ่ในเดือนสิบถึงเดือนสิบสอง ช่วงปลายเดือนเก่าก็เข้าป่าหา “ใบชิง” กันฝน

หน้าฝนเดือนสิบ

อยู่ในช่วงเดือนกันยายน ชาวบ้านจะซ่อมข้าวในบางที่ของนาที่ข้าวขาด ไม้งอก หรือถูกปูและหนูกัดทำลาย เสร็จแล้วจึงร่วมทำบุญ วันสารท เดือนสิบ เพื่ออุทิศส่วนบุญส่วนกุศลให้แก่บรรพบุรุษผู้ล่วงลับ ถือเป็นวันรวมญาติอีกครั้งในรอบหกเดือนและยังเป็นการแบ่งปันกล้าข้าวเพื่อนำไปซ่อมข้าวให้แก่กันด้วยในหน้าฝนนี้

หน้าน้ำนอง

หรือหน้าทอดกฐิน อยู่ในระหว่างเดือนตุลาคม – พฤศจิกายน หรือเดือนสิบเอ็ดออกพรรษาถึงเดือนสิบสองลอยกระทง ช่วงนี้ปล่อยให้ข้าวเริ่มน้ำเจริญงอกงามอย่างเต็มที่ ส่วนชาวบ้านก็สนุกอยู่กับงานทำบุญลากพระ(ชักพระ) แข่งโพน (ตีกลอง “เรือพระ” แข่งกันว่าของวัดไหนดังน่าฟังกว่า) และงานบุญทอดกฐิน ทะนุบำรุงพระศาสนา อาหารการกินในช่วงนี้จะมากไปด้วยปลาที่ขึ้นมาจากทะเลสาบ ซึ่งจะจับกันด้วยวิธีตกหรือทงเบ็ด วางอวน และดักไซ โดยเฉพาะเด็กๆ ได้เรียนรู้ เล่นน้ำและหาปลากันเป็นที่สนุกสนาน

หน้าข้าวทอง

ช่วงนี้ท้องนาจะหอมเย็นอบอวนไปด้วยกลิ่นต้นข้าวที่ตั้งหน้ากันตั้งท้อง เป็นผลให้ช่วงนี้ได้เนื้อปลาที่จับจากนาข้าวมีรสชาติดี หวานมัน น่ากินมาก หลังจากข้าวออกรวงพ้นระยะการเป็นน้ำนมข้าวแล้ว เมล็ดข้าวเริ่มแข็ง เปลือกข้าวเปลี่ยนจากสีเขียวกลายเป็นสีข้าวเปลือก น้ำก็เริ่มแห้งพอดี หรือถ้ายังไม่แห้งมีน้ำขัง ชาวบ้านก็จะเปิดน้ำระบายออกจากนาลงคูคลอง เพื่อช่วยให้เมล็ดข้าวสุกตามเวลา และทำให้ดินแห้ง สะดวกสำหรับการเก็บเกี่ยวในฤดูกาลต้นปีใหม่ที่จะถึงมาอีกรอบ หน้าข้าวทองนี้อยู่ในเดือนอ้ายหรือเดือนธันวาคมที่เรียกกันปัจจุบัน

เห็นได้ว่า การทำนาและการหากินของชาวบ้านเมื่อก่อนนั้นเน้นการพึ่งพิงตนเองและอาศัยธรรมชาติเพื่อการกินใช้ที่สำคัญ บนพื้นฐานของสังคมที่เอื้ออารีต่อกันในทุกกระบวนการผลิต ตั้งแต่การปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ และการเก็บหาจากแหล่งธรรมชาติ ทั้งใช้บริโภคโดยตรงและที่ต้องผ่านขั้นตอนการแปรรูปเก็บไว้ใช้เมื่อคราวจำเป็น

ยุคสมัยการเปลี่ยนแปลง

ด้วยค่านิยมสังคมที่แปรเปลี่ยน แรงงานคนหนุ่มสาวไม่ได้เรียนรู้ การอยู่อาศัยในชุมชนเกษตรกรรม พวกกันหลังไหลออกจากชุมชนสู่การเป็นแรงงานภาคเมืองต่างถิ่น ทั้งชาวบ้านก็รับเอาวิธีการทำนาแบบใหม่ที่เน้นการลงทุน ใช้ข้าวและพืชสัตว์พันธุ์ใหม่ เครื่องจักร สารเคมี และการว่าจ้างแรงงาน ปัจจุบันชาวบ้านสุนทราได้เปลี่ยนรูปแบบการผลิตแยกออกเป็นสวนๆ ไม่ได้เป็นกระบวนแบบที่เคยเป็นดังแต่เก่าก่อน จึงต้องซื้อหาปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช อาหารสัตว์ ตลอดจนอาหารสำหรับบริโภคในครอบครัวจากภายนอก ไม่ว่าจะ เป็น เนื้อสัตว์ พืช ผัก และแม้กระทั่งข้าวสารบางครั้งยังต้องซื้อจากภาคอื่นมากิน ด้วยบางครอบครัวขายหักต้นทุนไปหมดจึงไม่เหลือไว้กินใช้เอง การทำนาของชาวบ้านสุนทราจึงมีน้อยลง บ้างก็ปล่อยทิ้งให้รกร้าง และขายที่ดินที่นาไปเพื่อใช้หนี้สินที่เกิดขึ้นอันเป็นผลมาจากภาวะขาดทุนจากเกษตรกรรมสมัยใหม่ รวมทั้งค่าใช้จ่ายที่พุ่งเพื่อยตามค่านิยมที่เปลี่ยนแปลงไป

ปัจจุบัน ครอบครัวของกำนันขจร บุญเรืองขาว ยังคงยึดมั่นในอาชีพการทำนา โดยปรับให้เข้าสู่สมัยด้วยการลดจำนวนไร่ลง เพราะชุมชนขาดแคลนแรงงาน ที่ค่าแรงงานสูงมากจนไม่คุ้มทุนกับการทำนา ในเนื้อที่หลายๆ อย่างในอดีต เดิมนี่ฤดูกาลแปรปรวน ผลผลิตข้าวนาปีอาจไม่ดีนัก กำนันขจรจึงทำนาปรังด้วยเพื่อเป็นการประกันให้ได้มีข้าวพอกินพอขายในแต่ละปี กำนันเล่าว่า 10 ปีมานี้ฤดูกาลของภาคใต้ผันแปรไม่แน่นอน การทำนาเลยไม่ค่อยได้ผล ที่นาเลยรกร้าง รกไปด้วยวัชพืชที่สัตว์ไม่กิน วัชที่เคยมีกันมากๆ ไม่มีหญ้าและฟางข้าวให้กินก็ลดจำนวนลง เปิด ไก่ ไม่มีรำและปลายข้าวจากครกตำและครกสีข้าวแบบพื้นบ้านให้ได้จิกกินก็ค่อยๆ หมดไป เหลืออยู่ไม่กี่ครอบครัวที่ยังมีเลี้ยงกันอยู่ ซึ่งน้อยมากไม่พอสำหรับการบริโภคภายในชุมชน

ปีที่ผ่านมา ข้าวนาปีของกำนันปลูกพันธุ์ข้าวเล็บนกกับพันธุ์ช่อเบา เป็นข้าวพันธุ์พื้นบ้านของพัทลุงมาแต่ดั้งเดิม ปีก่อนหน้านั้นปลูกพันธุ์เขมทอง ปีต่อไปอาจต้องใช้พันธุ์พื้นบ้านชนิดอื่น แล้วจึงค่อยกลับมาเวียนใช้พันธุ์ที่เคยปลูกไปแล้วอีก หมุนเวียนอย่างนี้ไปเรื่อย กำนันว่า หากปลูกพันธุ์เดียวซ้ำที่เดิมดินจะเสื่อม ข้าวก็จะอ่อนแอ การได้หมุนเวียนข้าวพันธุ์ต่างชนิดทำให้ดินไม่เสื่อมง่าย ต้นข้าวก็แข็งแรง ไม่ต้องดูแลมากก็ยังได้

เสร็จจากเกี่ยวข้าวนาปีแล้ว ครอบครัวกำนันทำข้าวนาปรังต่อเลย โดยสูบน้ำจากบ่อบาดาลขึ้นมาเลี้ยงต้นข้าวในช่วงเดือนเมษายนถึงพฤษภาคม ส่วนใหญ่จะใช้ข้าวไม่ไวแสง คือมีอายุการเก็บเกี่ยวไม่เกิน 3 ถึง 4 เดือน แต่บางครอบครัวเอาข้าวนาปีที่ราคาแพงอย่างข้าวเหนียวดามาปลูกในนาปรัง แม้จะได้ผลผลิตน้อยแต่ก็สู้ได้เพราะขายส่งออกไปมาเลเซียได้ถึงเกวียนละ 20,000 บาท ส่วนของกำนันใช้พันธุ์ส่งเสริมคือพันธุ์ชัยนาท 1 รสชาติไม่ถูกปากคนไต้หวันเพราะไม่หอมและเมล็ดแข็งเกินไป แค่ว่าทนกินได้แต่เป็นที่ต้องการของโรงงานแป้งขนมจีน

ส่วนหัวของครอบครัวที่เลี้ยงไว้เมื่อในหน้าแล้ง ทุ่งนากลายเป็นที่รกร้าง วัชพืชพวก กก ปรี๊ด ขึ้น และบางส่วนเป็นนาปรัง จึงปล่อยวัวฝูงอย่างแต่ก่อนไม่ได้ จำต้องให้แพะเล็มหญ้าอยู่ในบริเวณนาปี บริเวณใกล้บ้าน หากไม่พอกินก็ต้องตัดหามาให้ เป็นภาระแก่เจ้าของมากขึ้นที่ไม่ได้อาศัยปัจจัยทางธรรมชาติมาช่วยในการเลี้ยงวัว และตอนนี้ปลาก็ให้หาได้น้อยลง ด้วยวงจรอาหารจากนาข้าวขาดตอนและมีสารพิษปนเปื้อนมากขึ้น

ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านพัทลุง

ชาวบ้านสุนทรากล่าวว่า ในอดีตข้าวของจังหวัดพัทลุง มีชื่อพันธุ์มากกว่าพันธุ์ชื่อ (กำลังทำการสำรวจ) เพราะด้วยมีการปลูกที่มากชนิดพันธุ์ ชุมชนหนึ่งปลูกไม่ต่ำกว่าร้อยชนิด จึงทำให้เกิดการผสมข้าม กลายเป็นข้าวพันธุ์ใหม่ขึ้นมา ที่มีลักษณะเด่นต่างๆ กันออกไปอยู่ตลอดในทุกปีการผลิต ข้าวพันธุ์พื้นบ้าน พันธุ์ใหม่ที่เกิดขึ้นมาส่วนใหญ่จะเรียกชื่อตามชื่อของเจ้าของที่นานั้น เป็นการถ่ายทอดความรู้ที่มาก เช่น ข้าวสาวเล็ก ข้าวพูนเกิด เป็นต้น หรืออาจเรียกตามลักษณะของเมล็ดหรือรสชาติเมื่อหุงสุกแล้วก็มีมาก

การปลูกข้าวหลากหลายชนิดในแต่ละปีทำนาของชุมชน นอกจากเพื่อคุณภาพสำหรับการบริโภคแล้ว ยังเป็นการจัดสรรให้เหมาะสมกับเวลา สถานการณ์ และดินฟ้าอากาศเป็นประการสำคัญด้วย เพื่อเป็นหลักประกันความเสียหายที่จะเกิดขึ้นจากความแปรปรวนของดินฟ้าอากาศ ด้วยข้าวแต่ละชนิดอายุไม่เท่ากัน ชอบหรือไม่ชอบสภาพต่างๆ แตกต่างกัน ดังนั้นจึงสร้างเป็นความมั่นคงทางด้านอาหารให้แก่ชุมชน ไม่ว่าสภาพภูมิอากาศจะแปรปรวนไปเช่นไร

ตอนนี้การใช้พันธุ์ข้าวของชาวบ้านสุนทราที่เป็นข้าวพันธุ์พื้นบ้านอาจจะเหลืออยู่ไม่ถึง 20 ชนิด (กำลังทำการสำรวจ) เช่น พันธุ์ช่อเบา เล็บนก เข้มทอง อุเด็น สังข์หยด ไช่เม็ดรีน ดอกพรวัว จำปา เหลือง หอมจันทร์ เป็นต้น ซึ่งถือว่าน้อยมากเมื่อเทียบกับชนิดของพันธุ์ข้าวในอดีต ด้วยเป็นผลจากการรับเอาพันธุ์ใหม่จากนอกพื้นที่และพันธุ์ที่ตอบสนองต่อเคมีภัณฑ์เข้ามาแทน พันธุ์พื้นบ้านจึงค่อยๆ หายไป

ในสมัยที่ยังปลูกอยู่เป็นร้อยชนิดในแต่ละชุมชน ชาวบ้านพัทลุงได้มีการเรียนรู้ชนิดพันธุ์ข้าวโดยเฉพาะในหน้าเก็บข้าว (หน้าเกี่ยวข้าว) ทุ่งนาจะละลานตระการตาไปด้วยสีสรรของพันธุ์ข้าวหลากหลายชนิด ได้ชี้ชวนกันจำแนกแจกแจงคุณลักษณะต่อเนื่องกันไปตลอดฤดูกาลก็ยังคงคุยกันในเรื่องนี้ไม่รู้จักจบสิ้น เป็นบรรยากาศการถ่ายทอด แลกเปลี่ยน เรียนรู้ถึงการทำนาตามชนิดของพันธุ์ข้าว ชาวบ้านเรียกช่วงเวลาของการพูดคุยอันแสนสนุกสนานนี้ว่า “การชมข้าว”

พันธุ์ข้าวพื้นบ้านพัทลุง และลักษณะประจำพันธุ์

ข้าวช่อเบา	เมล็ดสั้น ท้องป่อง เปลือกขาว ปลูก 6 เดือน ต้นแข็งแรง สูงไม่ต่ำกว่า 1 เมตรครึ่ง ไม่ค่อยล้มเอง
ข้าวช่อนาง	เมล็ดยาว ท้ายดำ ข้าวสารขาว กาบใบบาง ล้มง่าย สะดวกเวลาเก็บ
ข้าวช่อจังหวัด	เปลือกข้าวแดง ท้ายดำ ข้าวสารขาวขึ้น น้ำหนักดี ต้นสูงเกิน 1 เมตรครึ่ง กลิ่นหอม กินอิ่มท้อง
ข้าวช่อพรวัว	เปลือกข้าวขาว ท้ายเมล็ดดำ ลักษณะอื่นๆ เหมือนข้าวช่อเบาทุกอย่าง
ข้าวหอมจันทร์	เปลือกข้าวสีดำ เมล็ดยาว อายุ 4 เดือน ต้นข้างบางล้มง่าย สูงไม่เกินเมตรครึ่ง ข้าวสารขาว
ข้าวไข่มดรีน	เปลือกข้าวแดง ท้ายงอน (งอ) อายุ 5 เดือน สูงไม่ต่ำกว่า 1.25 เมตร ข้าวสารขาวใส รสชาติหอม นุ่ม
ข้าวแดง	เหมือนข้าวไข่มดรีน แต่ท้ายไม่งอน คือเมล็ดตรง
ข้าวดอกพะยอม	เมล็ดเล็ก ท้ายงอน ช้างบาง อายุ 4 เดือน ข้าวสารขาว หุ่นนุ่ม หอมνάกิน ถูกปากกว่าหอมมะลิ
ข้าวเล็บนก	เปลือกสีข้าว ท้ายดำ เมล็ดเล็ก ข้าวสารขาว
ข้าวดอกพรวัว	เปลือกข้าวขาว เมล็ดยาว ท้ายดำ ข้าวสารแข็งกว่าเล็บนก
ข้าวสังหยด	เปลือกข้าวขาว เมล็ดตรง อายุ 7 เดือน ชอบดินเหนียว ต้นสูงเมตรครึ่ง ข้าวสารแดงเข้ม หุ่นนุ่มน่ากิน
ข้าวหัวนา	ข้าวเปลือกขาว เมล็ดสั้น แต่อ้วน รวงสั้น ต้นสูงเทียมอก อายุ 7 เดือน ข้าวสารขาว เมล็ดแข็ง ต้นแข็งแรง
ข้าวรังนก	ข้าวเปลือกดำ เมล็ดตรง ข้าวสารขาว
ฯลฯ	

นอกจากนี้ ชื่อพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอื่นที่เป็นที่รู้จักอีกมากของชาวพัทลุง เช่น ข้าวสีดอนเหลืองรวงยาว ข้าวแปแหนดรวงใหญ่ ข้าวไร่ดอกมุด ข้าวเหนียวดำหนูมี (ดาจนติดมี) ข้าวช่อนางคลี ข้าวดอกดาวเรือง ข้าวสีดอกไม้ ข้าวช่อไม้ไผ่ ข้าวนัง ข้าวช่อดอกอ้อ ข้าวหลันตัน ข้าวดอกเหมร ข้าวเหมรดำ ข้าวนางฝ้าย ข้าวพวมพรวัว ข้าวไทรรำ (ไทรระย้า) ข้าวช่อเพา (ใบห่อรวงเก็บยาก แต่ข้าวสารเมล็ดสีเเขียวสวยไม่เหมือนใคร) ข้าวนางดำ ข้าวยี่ด้ารวงสั้นเมล็ดเล็ก และยังมีชนิดพันธุ์อีกมาก ส่วนมากจะสืบหาไม่ค่อยเจอแล้ว มีน้อยที่ปลูกกันอยู่

กำนันขจรทำนามาทุกปีไม่เคยเว้น โดยใช้พันธุ์พื้นบ้านปลูกในนาปีมาตลอด ทำให้มีข้าวกินไม่ขาด อีกทั้งการทำนามาก็มีปัญหาเรื่องโรค แมลง ภัยธรรมชาติ น้ำท่วม ฝนแล้ง ข้าวพันธุ์ที่ปลูกเสียหายก็สามารถหาพันธุ์อื่นที่สอดคล้องกับสภาวะต่างๆ ที่เกิดขึ้นได้นำมาปลูกแก้ไขปัญหาดังกล่าวได้ทันเวลาที่ ต่างจาก

ชาวบ้านบางรายที่ไม่ได้เตรียมพันธุ์ข้าวเป็นของตนเอง ทำให้เมื่อถึงฤดูการไถหว่านจะไม่ค่อยได้ปลูกข้าว พันธุ์ที่เหมาะสมกับสถานการณ์ที่แปรเปลี่ยนไป ทำให้มีความเสี่ยงมากที่จะไม่มีข้าวกิน ผิดจากโบราณที่จัดการวางแผนได้ลงตัวมากกว่า

ข้าวพันธุ์ต่างถิ่น หรือพันธุ์ส่งเสริมที่ชาวบ้านสุนทราได้ปลูกขายกันอยู่ ได้แก่ กข.13 กข.33 เล็บนก 3 เดือน ข้าวชัยนาท ข้าวหอมคลองหลวง ข้าวมาเล มาเลลาย และหอมมะลิ

การอนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน

การทำแปลงนา เป็นความตั้งใจของบรรพบุรุษที่ทำเป็นแปลงขนาดเล็ก ตั้งแต่ 1 งาน จนถึงขนาดนับสิบไร่ เล็กใหญ่ลดหลั่นกันไป เพื่อประโยชน์ในการปรับปรุงพันธุ์ข้าวให้พันธุ์ใหม่มีความหลากหลายยิ่งขึ้นสำหรับขยายพันธุ์ให้กว้างขวาง ดังกล่าวแล้ว การพัฒนาพันธุ์ข้าวเป็นวิถีการปฏิบัติที่สืบทอดวิธีการกันมา เริ่มต้นด้วยการแบ่งกันปลูกข้าวหลายชนิดพันธุ์ ในอาณาบริเวณใกล้เคียงกัน เรียกว่า การปลูกข้าว “หลายตา” ทำให้ได้ข้าวตาใหม่เพิ่มขึ้นในปีต่อๆ ไป

เมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยวทำพิธีเอาฤกษ์แรกเก็บเสร็จแล้ว ชาวบ้านก็จะเดินสำรวจดูว่าในนาข้าวพันธุ์ปรกติมีที่ใด ตรงไหน ในแปลงเดียวกันหรือต่างแปลง ได้เมล็ดข้าวสมบูรณ์ ดอก รวงใหญ่ หรือในกรณีที่เกิดเป็นข้าวพันธุ์แปลกใหม่ขึ้นมา ชาวบ้านก็จะกันไว้รอให้สุกงอมหรือรวงแห้งก่อน จากนั้นจึงค่อยเก็บ เพราะเวลาปลูกจะได้งอกดี

เมื่อเก็บข้าวบริเวณอื่นขึ้นเรือนข้าวและได้พันธุ์จากที่เก็บมาเป็นเลียง (เก็บเฉพาะส่วนที่เป็นรวงข้าวแล้วมัดเป็นกำ) เรียบร้อยแล้ว ข้าวที่ไว้กินหรือเก็บไว้ขายจะจัดเรียงเป็นลอม (กอง) ส่วนที่เก็บทำพันธุ์แยกออกมาต่างหาก ไม่ต้องจัดเรียงขึ้นเป็นลอม เพราะจะทำให้เกิดความร้อน จมูกข้าวผ่อและตายได้ ชาวบ้านจะเก็บไว้ด้วยการแขวนตากลมไว้ใต้หลังคาบนเรือนข้าวเก็บได้ประมาณ 2 ปี ถ้าไม่ได้ปลูกก็จะผ่อ งอกไม่ได้

ดังนั้น การอนุรักษ์พันธุ์ข้าวเป็นการดีที่สุดคือการนำมาปลูกในทุกๆ ฤดูการทำนา หมุนเวียนแปลงไปเรื่อยๆ ในรอบ 3 – 5 ปี ดีกว่าการเก็บเป็นเมล็ดพันธุ์เอาไว้หลายปี เพื่อให้ข้าวปรับตัวสร้างความแข็งแรงของสายพันธุ์ขึ้นตลอดเวลา ส่วนการปรับปรุงพัฒนาพันธุ์ข้าวใหม่ เมื่อถึงปีรุ่งขึ้นก็จะนำมาเพาะขยายพันธุ์ในที่นาแปลงเล็กก่อน เพื่อคัดเลือกให้ได้พันธุ์แท้ ในปีต่อมาก็จะเอามาปลูกในแปลงใหญ่ขึ้น และแจกจ่ายให้ญาติมิตรช่วยกันแพร่ขยายพันธุ์ให้มากยิ่งขึ้นต่อไป

การทำนาของครอบครัวกำนันขจร ยังคงทำการคัดเลือกพันธุ์ข้าวพื้นบ้านเอาไว้ทุกปีไม่ได้ขาด เตรียมไว้ล่วงหน้าก่อนถึงฤดูกาลทำนารอบใหม่ ต่างจากชาวบ้านอื่นปัจจุบันที่ปลูกข้าวโดยใช้พันธุ์ตามๆ กัน เมื่อเก็บเกี่ยวมาก็จะไม่ได้แยกเก็บพันธุ์ดีเอาไว้ โดยมากเก็บรวมในคราวเดียว เพราะส่วนใหญ่จะเป็นพันธุ์ส่งเสริมของทางการ ปลูกซ้ำหลายครั้ง พันธุ์ก็ไม่บริสุทธิ์ ขายไปแล้วก็หมด พอถึงฤดูทำนารอบใหม่ก็ต้องวนเวียนวิ่งหาเมล็ดพันธุ์จากรายอื่น หรือไม่ก็เอาพันธุ์ที่ไม่บริสุทธิ์นั้นมาปลูกซ้ำอีก ผลผลิตจึงขาดคุณ

ภาพลงเรื่อยๆ เพราะทำนาเพื่อเงินอย่างเดียว จึงขาดความรอบคอบ เหมือนคำที่กำนันขจรพูดว่า “คนไม่เจตนาข้าว เรื่องอื่นก็ไม่เจตนา” การคัดเลือกพันธุ์ข้าวในทัศนะของกำนันนั้นมีความสำคัญ “เท่ากับรับลูกสะใภ้เข้าบ้าน” จะต้องรู้จักเมล็ดพันธุ์ข้าว รู้จักลักษณะต่างๆ เหมือนกับที่ต้องรู้นิสัยใจคอสมาชิกคนใหม่ของครอบครัว

บริบททางเศรษฐกิจและสังคม

ชุมชนบ้านสุนทราและตำบลบันเตโดยรวม เป็นชุมชนดั้งเดิมที่มีเอกลักษณ์ทางด้านวัฒนธรรมเป็นของตนเอง ด้วยมีวัดสุนทราวาสเป็นศูนย์รวมการพัฒนาจิตวิญญาณของชุมชนมาแต่โบราณ มีความเจริญทางการศึกษาทั้งทางโลกและทางธรรมมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา มีวรรณกรรมเพื่อการจรรโลงจิตใจผู้คนในชุมชนให้อยู่ในหลักธรรมาธรรม ที่เขียนขึ้นโดย ท่านเจ้าคุณพระอุดมปิฎก เปรียญธรรม 9 ประโยค เจ้าอาวาสวัดหงส์รัตนาราม กทม. สมัยรัชกาลที่ 3 และเป็นเจ้าอาวาสวัดสุนทราวาสในสมัยรัชกาลที่ 4 คือวรรณกรรมเรื่อง “สุทธภิรมชาติก” และตำราการศึกษาของหัวเมืองปักษ์ใต้ในสมัยนั้นอีกหลายฉบับ เป็นมรดกธรรมที่ตกทอดอยู่ในสำนึกของชุมชนแถบนี้เสมอมา

ครอบครัวกำนันขจร บุญเรืองขาว ตั้งมั่นอยู่ในหลักธรรมาธรรม ขยันหมั่นเพียร ไม่มีอบายมุข ยึดถือในความรู้จักบุญคุณ ความเสียสละให้แก่สังคม และคนผู้ด้อยโอกาส ครอบครัวของกำนันจึงเป็นที่นับถือของชุมชนทั้งใกล้ไกล เต็มเปี่ยมด้วยองค์ความรู้ ภูมิปัญญา พึ่งพาตนเองได้ พัฒนาเศรษฐกิจของครอบครัวได้เป็นแบบอย่างที่ดี มีสัมมาชีพ เป็นที่พึ่งแก่ญาติมิตร และสังคมได้อย่างเต็มความสามารถ

คุณตาผอม ช่วยอินทร์ ผู้เป็นพ่อตา สมาชิกในครอบครัวของกำนัน เป็นผู้มีจิตใจเอื้ออารีแก่สังคมอย่างมาก ท่านมีความสามารถทางการรักษาโรคภัยไข้เจ็บของผู้คนในชุมชนด้วยหูกยาสมุนไพร ที่อาสามารถรักษาให้โดยเต็มใจ ไม่คิดค่าตอบแทน อีกทั้งท่านยังเป็นผู้ที่มีความรอบรู้ในด้านการประกอบอาชีพการทำนาที่ผลิตปัจจัยความจำเป็นได้อย่างครบวงจรตามแบบแผนโบราณอย่างสมบูรณ์ ครอบครัวท่านจึงมีพื้นฐานทางเศรษฐกิจและสังคมที่เพียงพอและพอดี เป็นความผาสุกของครอบครัวทั้งมีอย่างเหลือเฟือเพื่อเจือจานให้แก่ผู้คนรอบข้างได้อย่างเสมอเหมือนทั่วหน้ากัน อย่างไม่มีเลือกที่รักมักที่ชัง เป็นที่ประจักษ์ของชุมชนโดยทั่วถึงกัน คุณตาพูดว่า “เดิน ขอให้เดินให้มาก ๆ จะได้รอบรู้เรื่องทุกอย่างและได้รู้ข้าวคราว ทุกข์ สุข ของเพื่อนพี่น้อง จะได้หาทางช่วยเหลือกัน”

ศักยภาพและเงื่อนไขการปรับตัว

หากได้อาศัยสายสัมพันธ์ความเชื่อมโยงที่เหนียวแน่นของ วัด สถาบันการศึกษา ผู้นำ แกนนำ และสมาชิกของชุมชน โดยมีจุดศูนย์รวมกลางหรือเป้าหมายสูงสุดอยู่ที่ “ข้าวคือชีวิต” มีความหวังได้ว่า ชุมชนชาวบ้านสุนทราและตำบลบันเตจะกลับมีวิถีชีวิตอยู่เย็นเป็นสุขอีกครั้ง จากการได้ฟื้นฟูและพัฒนา

คุณภาพสังคม เศรษฐกิจ บนพื้นฐานการรับประโยชน์จากความหลากหลายของพระแม่โพสพที่จะได้
บันดล ข้าว ปลา หนูกยา อาหารมาให้สร้างเป็นความมั่นคงแก่ชีวิตและชุมชนต่อไป

วัดสุนทรवास เป็นสถาบันที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของชุมชน ชีวิตชาวสุนทรวาสสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับวัด
ตลอด ตั้งแต่เด็กจนถึงผู้ใหญ่ คณะสงฆ์ของวัดเป็นที่เคารพศรัทธาและเชื่อฟัง สามารถชี้แนะให้ชุมชนเข้าสู่
หนทางแห่งสัมมาชีพที่บริสุทธิ์อย่างแท้จริง สอดคล้องตามวิถีแห่งการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ สร้างสรรค์สังคม
อุดมธรรม ก่อให้เกิดสุข สงบ ร่มเย็น สืบทอดเจตนาบรรพชนและพัฒนาต่อยอดให้ชุมชนยั่งยืนต่อไปได้
การทำกิจกรรมสำคัญทางศาสนา ธรรมเนียมประเพณี กิจกรรมประจำวัน ตลอดจนถึงการจัดสัปดาห์
“รำลึกคุณพระอุดมปฏิภาณ” คือโอกาส การปรับตัวของชุมชน สู้ชีวิตชาวนาที่น่าพึงปรารถนา อิสระ และเป็น
ไท

โรงเรียนวัดสุนทรवास คณะครู อาจารย์ และนักเรียน คือลูกหลานชาวสุนทรวาส “ชุมชนมีความ
เป็นมา ภูมิปัญญาควรค่าการสืบต่อ” ใช้หลักสูตรสำนึกรักบ้านเกิด ให้ชนรุ่นใหม่ ภาคภูมิใจในความเป็น
ชาวนาผู้สร้างคุณค่าให้แผ่นดิน ครูอาจารย์มีความรู้กว้างขวางในช่องทางการเฝ้าทักษะ วิทยาการนำ
สมัยที่เหมาะสม ทั้งในด้านการอาชีพและการจัดการบริหารองค์กรชุมชน ตามทิศทางการพัฒนาที่ยั่งยืน
ดังเช่นการชักชวนกันทำกลุ่มออมทรัพย์ หรืออย่างการรณรงค์ทำเกษตรกรรมใช้น้ำหมักจุลินทรีย์ชีวภาพ
ลด เลิก สารพิษ สารเคมี ซึ่งได้ร่วมกับชุมชนเริ่มดำเนินการกันอยู่บ้างแล้วในปัจจุบัน

โรงเรียนอุดมวิทยายาน เป็นโรงเรียนรัฐบาลประจำตำบลที่มีการสอนถึงระดับมัธยมปลายและ
ประกาศนียบัตรวิชาชีพพาณิชยกรรม ซึ่งตั้งอยู่ในเขตวัดสุนทรวาสด้วยเช่นกัน จึงเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน
ที่มีบทบาทในการพัฒนาไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าเช่นกัน หลักสูตรวิชาการงาน เกษตรกรรม อุตสาหกรรม และ
ธุรกิจ หากได้ปรับให้สอดคล้องกับยุคสมัยและวิถีเดิมที่ถูกต้องของชุมชน ตามแนวทางของ พ.ร.บ.การศึกษา
ฉบับใหม่ เพื่อสนองตอบต่อแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติและรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540 ที่ประกาศ
ใช้อยู่ในปัจจุบัน เชื่อได้ว่า อนาคตของชุมชนจะต้องสดใสอยู่ในเศรษฐกิจ สังคม ทรัพยากร และสิ่งแวดล้อม
ล้อมที่อุดมสมบูรณ์ได้อย่างแน่นอน

แกนนำและผู้นำ ทั้งโดยทางการและโดยการนำทางธรรมชาติ ส่วนหนึ่งเป็นคณะบุคคลที่มีภูมิรู้
ภูมิธรรมควบคู่กัน ชุมชนให้ความเชื่อถือ มีความพร้อมสำหรับการเป็นแบบอย่างในการสืบทอดวิถีดั้งเดิมที่
ดีงามของบรรพชน ประสานกับการปรับตัวพัฒนาต่อยอดรับสิ่งหรือกระบวนการใหม่ที่สมดุลลงตัวกับการ
เป็นตัวเองของชุมชน

สมาชิกชุมชน เกือบทั้งหมดได้รับผลกระทบเป็นวิกฤติการณ์ทั้งในด้านเศรษฐกิจและสังคม อัน
เนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตจากความเรียบง่าย มีอยู่มีกินอย่างเพียงพอจากการผลิตทำนาเพื่อการ
ยังชีพ พึ่งตนเองอย่างเต็มที่ มาสู่การมีชีวิตที่ร่อนรน บริโภคนิยม กินอยู่เกินพอดี ทำการเกษตรเชิงเดี่ยว
แบบแยกส่วน ต้นทุนสูงเน้นสบายแต่ประสบการขาดทุนต่อเนื่อง หนี้สินจึงพอกพูน ที่ดินทุ่งนาร้างสุด
สาวยตา

ชาวบ้านหลายรายตระหนัก พวกกันหวนกลับมาสู่รากฐานเดิมของตนเอง ด้วยการหันมาเห็นคุณค่า และแสวงหาซึ่งพันธุ์ข้าว พืชสัตว์พื้นเมือง พันธุ์ดั้งเดิมแต่เก่าก่อนขอชุมชน เอามาปลูกและเพาะเลี้ยงกัน อีกครั้ง ทั้งยังได้รวมกลุ่มกันทำกิจกรรมการแปรรูปข้าวสารซ้อมมือแบบพื้นบ้าน อีกทั้งยังตื่นตัวรับความรู้ ใหม่ อย่างเช่น การให้ความสนใจในการทดลองทำเกษตรกรรมธรรมชาติ ใช้ปุ๋ยน้ำหมักจุลินทรีย์ชีวภาพ อย่างได้ผล ทำให้มีความเชื่อมั่นกันว่า ได้ค้นพบหนทางสู่ความอิสระและเป็นไทยอย่างเต็มตัวแล้ว แม้จะ ยังเป็นแค่ความเชื่อในความสำเร็จเบื้องต้นของผู้คนกลุ่มเล็กๆ แต่กลับยิ่งใหญ่ไปด้วยพลังแห่งความมุ่งมั่นที่ จะพลิกฟื้น พัฒนาให้อาชีพ การทำนา สามารถสร้างความสมบูรณ์พูนสุข ทั้งให้แก่ครอบครัวตนเองและ ขยายผลแห่งความดีนี้สู่สังคมเกษตรผู้ที่ยังทุกชีวิต ให้ได้พบกับความสุข สงบ ร่มเย็นกันไป จากการ ที่ได้คอยเฝ้าดูแลเอาใจใส่เป็นอย่างดี ด้วยสำนึกในพระคุณอันใหญ่หลวงของพระแม่โพสพ แม่พระคงคา และอีกทั้งบุญคุณของพระแม่ธรณีที่มีให้มากจนเหลือจะคณานับ

ทรัพยากรชีวภาพ ปัจจุบันสถานการณ์การทำนอยังอยู่ในภาวะวิกฤติ โดยภาพรวมเป็นการถด ถอยลงทุกขณะ สายพันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่เด่นๆ และแข็งแรงได้หายไปมาก ถึงขนาดขาดแคลน ส่งผลให้ ระบบนิเวศเกษตรอีกทั้งนิเวศธรรมชาติ ถิ่นที่อยู่และเป็นแหล่งที่มาของอาหารการกินและสิ่งจำเป็นอื่นๆ ใน พื้นที่นาได้ถูกทำให้ขาดสมดุล ความสามารถในการผลิตของระบบจึงลดลงตามไปด้วย การทำนาที่ไม่ให้ ความสำคัญในการดำรงอยู่อย่างมั่นคงของทรัพยากรทางชีวภาพที่หลากหลาย จากประสบการณ์ตรงของ ชาวนาที่ประจักษ์ชัดกันอยู่ จึงสรุปได้ว่าเป็นการทำนาที่ขาดประสิทธิภาพและล้มเหลวโดยสิ้นเชิง หากได้ จัดให้ความหลากหลายทางชีวภาพ ตั้งแต่ระดับจุลินทรีย์ ชีวิตขนาดเล็ก และพืชสัตว์น้อยใหญ่ เข้ามา มีบทบาทในหน้าที่ตามชนิด ช่วงเวลา และสัดส่วนจำนวนที่เหมาะสมแล้ว แน่ใจว่าอาชีพการทำนาจะ เป็นวิถีชีวิตที่น่าพึงปรารถนาขึ้นมาได้อย่างแท้จริง

แนวทางการฟื้นฟูและพัฒนา

ชาวสุนทรามีแนวคิดว่าจะต้องให้องค์ประกอบของสังคมชุมชนหลายฝ่ายได้เข้ามาจัดการวางแผนด้วยกัน เพื่อกำหนดจังหวะก้าวระยะยาว ส่วนในการพัฒนาเพาะหน้า กำนันขจรมีความคิดว่าควรที่ บางครอบครัวซึ่งมีความพร้อมทางกระบวนการคิดแล้วจะได้เป็นแบบอย่างนำทางไปก่อน หากชุมชนโดยรวม ยังไม่สามารถมีแผนการจัดการนิเวศการผลิตให้อยู่ในกระบวนการเดียวกันได้ของช่วงเวลาที่เริ่มต้นนี้ ก็ เป็นการสมควรที่รายครอบครัวนำทาง จะต้องย่อส่วนนิเวศใหญ่ของชุมชนที่เคยสร้างความสมบูรณ์ของ บัณฑิตให้ มาเป็นระบบนิเวศที่ครบวงจรอยู่ในพื้นที่นาที่ทำกินของตนเองเป็นลำดับแรกก่อน เมื่อส่วนใหญ่ได้ เห็นผล ความตระหนักก็จะเกิดขึ้นได้เอง จากนั้นจึงจะมาร่วมกันสรรค์สร้างระบบนิเวศของชุมชนให้เกิด ความอุดมสมบูรณ์อย่างกว้างขวางกันอีกครั้ง หลังจากที่เรียกหากันมานาน

กำนันขจรว่า ตอนนี้นั้นกำลังคิดสร้างระบบการผลิตที่ครบวงจรของครอบครัวอยู่ ให้มีพร้อมทั้งนา ข้าว แปลงหญ้า ปู ปลา พืชผัก และสมุนไพร อยู่ในที่นาแปลงเดียวกัน หรือใกล้กัน เพียงทำการหมุน

เรียนใช้ประโยชน์ให้เกิดระบบที่ดีเหมาะสมตามจังหวะเวลา ฤดูกาลให้ผลผลิตของ ปศุสัตว์ พืชพรรณ
ธัญญาหาร ที่จะมีให้กินใช้อยู่ในครอบครัวอย่างเพียงพอ และอีกไม่นานชุมชนก็จะได้เห็นงามเอาตามด้วย

สวนเมี่ยงผสมผสาน รูปแบบสวนผสมผสานบนที่สูง
กรณีศึกษา นายสัมฤทธิ์ - นางศรีนวล ยอดสร้อย
บ้านผาแดง อ.แม่แตง จ.เชียงใหม่

สมศักดิ์ ดวงแก้วเรือน และชมชวน บุญระหงษ์¹

1. สภาพพื้นที่และความเป็นมา

ในตอนเริ่มแรกนั้นคุณสัมฤทธิ์มีรายได้หลักจากการเก็บใบเมี่ยงขาย แต่เห็นว่าอนาคตจะมีคนกินเมี่ยงน้อยลงจึงเริ่มสนใจที่จะหาไม้ผลต่างๆมาปลูก จึงกู้เงินจากสหกรณ์การเกษตรป่าเป้าจำนวน 30,000 บาทเพื่อซื้อที่ดินผืนหนึ่งจำนวน 40 ไร่ ซึ่งเป็นแปลงเมี่ยงเก่า โดยตั้งใจจะทำเป็นสวนผสมผสานปลูกไม้ผลหลากหลายชนิดลงไป สวนผสมผสานแห่งนี้ตั้งอยู่บนถนนสายแม่มาลัย อ.แม่แตง-อ.ป่าเย็บ บริเวณบ้านผาแดง ต.ป่าเป้า อ.แม่แตง จ.เชียงใหม่ ลักษณะพื้นที่เป็นที่ราบระหว่างภูเขาสูง พื้นที่มีความสูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 990 เมตร

นอกเหนือจากมีสวนผสมผสานแปลงนี้แล้ว คุณสัมฤทธิ์ยังมีสวนเมี่ยงอีก 2 แปลง และนาที่อ.ป่าเย็บ จ.แม่ฮ่องสอน อีกหนึ่งแห่งด้วย

2. ความหลากหลายทางชีวภาพในสวนผสมผสานบนที่สูง

สภาพเดิมของพื้นที่นี้คือสภาพไร่เมี่ยงเก่า มีต้นเมี่ยงปลูกกระจัดกระจายอยู่ระหว่างไม้ป่า แต่เนื่องจากเมี่ยงเป็นเมี่ยงที่ปลูกมานานแล้วและไม่มีการตัดแต่งที่ดีทำให้ได้ผลผลิตน้อย จึงเริ่มต้นปรับปรุงสวนผสมผสานเสียใหม่ เมื่อปี 2517 โดยการตัดต้นเมี่ยงเก่าทิ้ง เหลือไม้ป่าบางส่วนเอาไว้ แล้วค่อยๆทยอยปลูกเมี่ยง มะแขว่น และมะม่วงลงไป

คุณสัมฤทธิ์พบว่าในสวนเมี่ยงนั้น สามารถปลูกมะแขว่น ซึ่งเป็นพืชพื้นบ้านและชอบขึ้นตามสวนเมี่ยงอยู่แล้ว และประกอบกับมะแขว่น เป็นพืชที่กำลังอยู่ในความต้องการของตลาด ด้วยเหตุนี้คุณสัมฤทธิ์จึงมีแนวความคิดจะขยายพันธุ์มะแขว่นให้มีจำนวนเพิ่มมากขึ้นโดยการปลูกควบคู่ไปกับเมี่ยงเป็นพืชหลัก

นอกจากการปลูกมะแขว่นจะเป็นพืชเศรษฐกิจที่เพิ่มรายได้ขึ้นนอกจากเมี่ยงแล้ว พืชทั้งสองชนิดยังพึ่งพาอาศัยกัน ดังเช่น เมี่ยงเป็นพืชที่ไม่ชอบความร้อนและแสงแดดจัด เมี่ยงจึงได้อาศัยร่มเงาของต้นมะแขว่น เพราะเป็นไม้ผลที่มีลำต้นสูง มีกิ่งและใบมาก มะแขว่นจึงเปรียบเสมือนหลังคาบ้านของเมี่ยง

¹ โครงการพัฒนาเครือข่ายผู้ผลิต – ผู้บริโภค เกษตรกรรมทางเลือกภาคเหนือตอนบน

ในขณะเดียวกันมะเขว่นชอบขึ้นอยู่ตามสวนเมืองเพื่ออาศัยธาตุอาหารบางอย่างที่ได้จากเมือง เมืองจึงเปรียบเสมือนแม่ครัวที่คอยประกอบอาหารให้กับมะเขว่นเช่นกัน

พันธุ์พืชพื้นบ้านภายในสวนเมืองผสมผสาน

เมือง

- *ความเป็นมา* แต่ก่อนเมืองจะปลูกกันมากในที่สูง บริเวณหมู่บ้านของชาวไทยใหญ่ ต่อมาได้แพร่พันธุ์เข้ามา โดยชาวบ้านบ้านห้วยทรายนำพันธุ์มาปลูกขยายพันธุ์และปลูกกันแพร่หลายมากขึ้นจนเข้ามาถึงหมู่บ้านป่าแป๋ และบ้านผาแดง ชาวบ้านแถบนี้จึงยึดอาชีพทำสวนเมืองเป็นส่วนใหญ่
- *ระบบการผลิต* วิธีการเพาะปลูกเมืองจะมีด้วยกัน 2 วิธีด้วยกัน คือ การเพาะกล้า วิธีการปลูกต้นเมืองภายในสวนของคุณสัมฤทธิ์ จะปลูกปลูกต้นเมืองเป็นแถวรอบแนวสวน โดยการปรับพื้นที่การเพาะปลูกให้เป็นแบบขั้นบันได เพื่อเพิ่มเนื้อที่สำหรับเพาะปลูก และยังช่วยป้องกันการพังทลายของหน้าดินได้อีกด้วย
- *การเก็บเกี่ยวผลผลิต* สามารถเก็บเกี่ยวได้ในช่วงเดือนเมษายน – มิถุนายน เรียกเมืองที่เก็บในช่วงนี้ว่า “เมืองหัวปี” ผลผลิตที่ได้จะนำไปขายแถบอำเภอแม่สอดและอำเภอเถิน ซึ่งจะนำเมืองไปแปรรูปเป็น “ไส้เมืองสำเร็จรูป” ซึ่งเป็นที่นิยมบริโภคแถบภาคกลาง นอกจากนั้นในช่วงเดือนมกราคม – กุมภาพันธ์ จะเก็บเมืองที่เก็บไม่ทันในช่วงเดือนเมษายน – มิถุนายน ซึ่งเรียกเมืองช่วงนี้ว่า “เมืองแก่” ไม่มีคนนิยมนำไปรับประทาน เพราะรสชาติไม่ดีเหมือนเมืองหัวปี แต่สามารถนำไปแปรรูปเป็นชา โดยนำไปไปคั่ว

มะเขว่น

- *ความเป็นมา* เป็นไม้ป่า เรียกได้ว่าถ้ามีป่าป่าเมืองจะต้องมีมะเขว่น คุณสัมฤทธิ์มีแนวความคิดที่จะขยายปริมาณของต้นมะเขว่นในสวนเมืองให้มากขึ้นเพื่อให้กลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่ช่วยสร้างรายได้อีกทางหนึ่ง
- *ระบบการผลิต* การเพาะปลูกมะเขว่นสามารถทำได้โดยการเพาะเมล็ด ซึ่งการคัดเลือกเมล็ดด้วยการสังเกตดูว่าได้ต้นมะเขว่นต้นใดมีต้นกล้าอ่อนของมะเขว่นอยู่ จึงนำเมล็ดของต้นนั้นไปเพาะ เทคนิคอีกประการที่ใช้คือการเปลี่ยนยอดโคนนำยอดตัวเมียมาเสียบกับกับต้นมะเขว่นตัวผู้ ซึ่งเป็นต้นที่ไม่สามารถออ

ผลได้ วิธีการเสียบยอดนี้จะทำให้ได้ผลผลิตภายในเวลา 2 ปี แต่ถ้าต้นใดใช้วิธีการเพาะเมล็ดแล้วจะให้ผลได้เมื่อมะแขว่นอายุ 5 ปี

- การใช้ประโยชน์ ผลผลิตของมะแขว่นสามารถนำไปรับประทาน ทั้งรูปแบบสดและนำไปอบแห้ง ซึ่งสวนของคุณสัมฤทธิ์จะสร้างโรงอบมะแขว่นในสวนของตนและรับอบให้เพื่อนบ้านด้วย นอกจากนั้นมะแขว่นที่แก่จัดจะมีผู้รับซื้อเปลือกไปทำเครื่องเทศ รายได้จากการขายมะแขว่นเฉลี่ยปีละประมาณ 120,000 บาท และมีแนวโน้มเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะช่วง 3 ปีที่ผ่านมา (ปี พ.ศ. 2540 – 43)

แต่เนื่องจากวงจรการผลิตเมี่ยงและมะแขว่นมีอายุประมาณ 4 – 5 เดือน ทำให้มีช่วงเวลาว่างจากการทำสวนเมี่ยงหมดไปพร้อมกับรายได้ ด้วยเหตุนี้คุณสัมฤทธิ์จึงได้ปรึกษาคณะศรียล ภรรยา เพื่อคิดหาทางสร้างรายได้ให้หมุนเวียนและมีความยั่งยืน จึงคิดร่วมกันปลูกพืชที่มีความหลากหลายชนิด เพื่อให้สามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ตลอดปี พันธุ์พืชที่จะนำมาปลูกเน้นเป็นไม้ผลทั้งหมด อาทิเช่น ลิ้นจี่ ท้อ กล้วย และบัว รวมทั้ง มะม่วงแก้ว และส้มโอซึ่งเป็นพันธุ์พื้นบ้าน

พืชซึ่งปลูกอยู่ในสวนผสมผสานขณะนี้จึงมีอยู่อย่างหลากหลาย โดยสามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ระดับ ดังนี้²

ประเภทของพืช	ชนิดพันธุ์
ไม้ป่าเดิม ส่วนใหญ่เป็นไม้ที่มีลำต้นสูงใหญ่ เป็นไม้ชั้นบนสุด ทำหน้าที่ให้ร่มเงาแก่เมี่ยง และช่วยรักษาความชุ่มชื้นยึดโครงสร้างดินเอาไว้	ไม้ยาง ไม้ก่อ ต้นจำปี ต้นทะเลไล่ ต้นรัก
ไม้ผลเรือนยอดสูง 5-8 เมตร เป็นไม้ป่าที่นำมาปลูกเพื่อให้ผลผลิตเพิ่มขึ้นจากไม้ผลทั่วไป	มะแขว่น 300 ต้น
ไม้ผลซึ่งมีเรือนยอดระดับปานกลาง ส่วนใหญ่เป็นไม้ผลที่เป็นที่นิยมทั่วไปในตลาด	มะม่วง 4 สายพันธุ์ คือมะม่วงแก้ว ไซคอนันต์ พิมเสน และน้ำดอกไม้ม รวม 600 ต้น ท้อ 150 ต้น บัว 50 ต้น ลิ้นจี่ 40 ต้น ขนุน 30 ต้น กะทอน 5 ต้น
ไม้ชั้นล่าง	เมี่ยง 25,000 ต้น

² ข้อมูลจาก มนตรี จันทวงศ์ จากหนังสือ วนเกษตรเพื่อคนและสิ่งแวดล้อม, 2535

สวนผสมผสานของคุณสำฤทธิ์ซึ่งมีพืชหลากหลายระดับหลากหลายชนิดจึงเป็นระบบการเกษตรที่เหมาะสมกับพื้นที่สูงและลาดชัน เพราะมีรากของไม้ยืนต้นที่ช่วยยึดโครงสร้างของดินเอาไว้ไม่ให้พังทะลายลงมาในหน้าฝน ในขณะที่พืชชั้นล่างจะช่วยยึดผิวหน้าดินไม่ให้ถูกชะล้าง เกิดความชุ่มชื้นซึ่งเกื้อกูลให้พืชอื่นๆ

ตารางแสดงรายได้จากผลผลิตในแต่ละเดือน จากสวนของสมฤทธิ์ – ศรีนวล ยอดส้อย

เดือน	รายได้จากผลผลิต
มกราคม – กุมภาพันธ์	เผือก
มีนาคม	บัว
เมษายน	ทุเรียน
พฤษภาคม	ลิ้นจี่
มิถุนายน – กรกฎาคม	มะม่วง
สิงหาคม – กันยายน	ส้มโอ

3. ความสัมพันธ์ระหว่างสวนผสมผสานกับเศรษฐกิจสังคมของชุมชน

รูปแบบเกษตรผสมผสานของสวนนอกจากทำให้เกิดความหลากหลายและก่อผลต่อสิ่งแวดล้อมแล้ว ยังทำให้เกิดผลดีต่อเศรษฐกิจสังคมในชุมชนในด้านต่างๆ ได้แก่

ด้านเศรษฐกิจ

มีเกษตรกรแถบบ้านผาแดงกว่า 30 ครอบครัว เริ่มหันมาทำการเกษตรแบบเดียวกับคุณสมฤทธิ์ ทำให้เริ่มมีการแลกเปลี่ยนและถ่ายทอดเทคนิคด้านการผลิต โดยเฉพาะการปลูกมะแขว่น พืชพื้นบ้านซึ่งเป็นกลายเป็นพืชเศรษฐกิจชนิดใหม่ที่สร้างรายได้ให้กับเกษตรกร พร้อมกับการปลูกไม้ผลที่เน้นความหลากหลายของชนิด ช่วยให้มียาได้หมุนเวียนตลอดปี นอกจากนั้น รูปแบบของสวนเมืองผสมผสานทำให้เกิดการบริหารเวลาและการวางแผนการผลิตที่เหมาะสมกับสวนของตนเอง ทำให้เกษตรกรเริ่มมียาได้ที่แน่นอนและพออยู่พอใช้ในครอบครัว

การทำสวนเมืองผสมผสานยังช่วยลดต้นทุนการใช้เทคโนโลยีทางการเกษตร ทั้งยาฆ่าแมลง ปุ๋ยเคมี ซึ่งสิ่งเหล่านี้ไม่มีความจำเป็นเลยในสวนเมืองผสมผสาน เพราะกระบวนการทางธรรมชาติจะเป็นผู้ดำเนินการภายใต้ระบบโดยตัวเอง เมื่อต้นทุนที่เป็นสัดส่วนของรายจ่ายลดลง ก็จะทำให้มียาได้เพิ่มมากขึ้นดังตัวอย่างของคุณสมฤทธิ์

ด้านสังคม

จากจุดเริ่มต้นการแลกเปลี่ยนความรู้ในกระบวนการผลิตของการทำสวนเมืองผสมผสาน ซึ่งนอกจากจะเป็นการช่วยพัฒนาด้านการเกษตรแล้ว การพบปะแลกเปลี่ยนแนวคิดของชาวบ้านในชุมชนอย่าง

สม่ำเสมอ เป็นเครื่องกระตุ้นให้คุณสมบัติและชาวบ้านผาแดงเกิดความคิดที่จะพัฒนาชุมชนของตน ตั้งกลุ่มอาชีพต่างๆ ที่หลากหลายในชุมชน อาทิเช่น กลุ่มทำไม้กวาด ซึ่งคุณศรีนวล ยอดสร้อย เป็นประธานกลุ่ม โดยมีแนวคิดการจัดตั้งกลุ่มเพื่อต้องการใช้เวลาว่างจากการทำสวนให้เกิดเป็นรายได้เสริมจนเจ็ครอบครัว การจัดตั้งศูนย์เทคโนโลยีด้านการเกษตรของหมู่บ้าน เพื่อเป็นสถานที่พบปะแลกเปลี่ยนความรู้รูปแบบของกระบวนการผลิต รวมทั้งพันธุ์พืช การช่วยเหลือเกื้อกูลของสมาชิกในชุมชน ทำให้ชุมชนเกิดความเข้มแข็งและลดการพึ่งพิงปัจจัยภายนอก

4. แนวโน้มระบบเกษตรกรรมผสมผสานบ้านผาแดง

อย่างไรก็ตาม ยังมีเงื่อนไขบางอย่างที่เป็นข้อจำกัดที่ทำให้เกษตรกรในชุมชนยังไม่แน่ใจในการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการทำเกษตร โดยเฉพาะเงื่อนไขของรายได้ที่เกษตรกรยังไม่แน่ใจว่าเมื่อหันมาทำการเกษตรแบบผสมผสานจะช่วยสร้างรายได้ที่หมุนเวียนแบบสวนของคุณสมบัติได้รับ เกษตรกรในชุมชนส่วนใหญ่จึงอยู่ในช่วงของการสังเกตและทดลองทำ

ฉะนั้น แนวโน้มการทำเกษตรแบบผสมผสานในชุมชนบ้านผาแดงและป่าแป๋มีทิศทางที่จะเพิ่มขึ้นในอนาคตด้วยปัจจัยสำคัญคือ การได้เห็นตัวอย่างจากสวนเมี่ยงผสมผสานที่ประสบความสำเร็จของครอบครัวยอดสร้อย และกระบวนการถ่ายทอดเรียนรู้เทคนิคในกระบวนการผลิต ซึ่งมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งที่ช่วยสร้างความมั่นใจให้กับเกษตรกร

ความหลากหลายในสวนผสมผสานคลองกระเจง

อ.สวรรคโลก จ.สุโขทัย

บุญแรม ไม้เมือง¹

1. ความเป็นมาของคลองกระเจง

ตำบลคลองกระเจงเป็นตำบลเก่าแก่ของจังหวัดสุโขทัย ตั้งมาตั้งแต่สมัยที่สวรรคโลกมีฐานะเป็นจังหวัด โดยคาดว่าชุมชนแห่งนี้มีอายุไม่น้อยกว่าหนึ่งร้อยปี ตำบลคลองกระเจงตั้งอยู่สองฝั่งแม่น้ำยมสายเก่าซึ่งมีความยาวประมาณ 97 กิโลเมตร เริ่มมาตั้งแต่คลองพระบาท ตำบลปากุมเกาะ อำเภอสวรรคโลก จนถึงอำเภอกงไกรลาศ ส่วนของแม่น้ำยมสายเก่าซึ่งไหลผ่าน ต.คลองกระเจง มีความยาวประมาณ 6,000 ม. ผ่านหมู่ที่ 9, 7, 3, 8, 1

อย่างไรก็ตามแผ่นดินบริเวณนี้เป็นที่ตั้งของชุมชนและอารยธรรมเก่าแก่มานานหลายร้อยปี นับเนื่องไปจนถึงสมัยสุโขทัย เนื่องจากพบโบราณสถานอยู่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำยมสายเก่า สถานที่ที่เป็นหลักฐานในทางโบราณคดีคือ วัดสวนชิง ซึ่งตั้งอยู่ที่บริเวณหมู่ที่ 7 ต.คลองกระเจง มีเนื้อที่ 14 ไร่ สันนิษฐานว่าเป็นวัดสมัยสุโขทัยเป็นราชธานี เพราะพบพระพุทธรูปปางมารวิชัยซึ่งเป็นศิลปะสมัยสุโขทัยชื่อ "หลวงพ่อสัมฤทธิ์" ในบริเวณดังกล่าว ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ที่วัดคลองกระเจง เป็นพระคู่บ้านคู่เมืองของชาวต.บางกระเจงมาช้านาน

ก่อนหน้าจะมีการก่อตั้งเป็นชุมชน บริเวณที่ตั้งของตำบลปกคลุมด้วยป่าที่บริเวณสองฝั่งแม่น้ำยมเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรทางธรรมชาตินานาชนิด เป็นพื้นที่ชาวบ้านในท้องถิ่นเรียกกันว่า "พื้นที่น้ำไหลทรายมูล" เพราะในฤดูน้ำหลากน้ำเหนือจะเอ่อล้นฝั่งท่วมพื้นที่นี้แทบทุกปี นำอินทรีย์วัตถุและความอุดมสมบูรณ์เข้ามาทับถมจนทำให้พื้นที่นี้อุดมสมบูรณ์ไปด้วยพืชสัตว์ นานาพรรณ

เมื่อประมาณร้อยปีที่แล้วเริ่มมีชาวบ้านเข้าไปบุกเบิก ถากถางจับจองพื้นที่ดังกล่าว ปลูกกล้วย ไม้ผล จนเกิดเป็นชุมชนขึ้นอีกครั้งหนึ่ง มีการนำผักผลไม้จากคลองกระเจงไปทางเรือบ้าง ขึ้นเกวียนบ้างไปค้าขายแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่นๆ แล้วนำพันธุ์ไม้ผล เช่น มะไฟ มะม่วง มะปราง จากที่ต่างมาปลูกเพิ่มเติมในคลองกระเจง

ปัจจุบันตำบลคลองกระเจงมีพื้นที่ทั้งสิ้น 14,887.75 ไร่ เป็นพื้นที่การเกษตร 88.4 % โดยมีพื้นที่สวนเกือบ 10,000 ไร่

¹ มูลนิธิข้าวขวัญ

การเปลี่ยนแปลงของเกษตรกรรมบ้านคลองกระเจง

ปี พ.ศ.	ปรากฏการณ์
2450	ก่อตั้งตำบลคลองกระเจง ชาวบ้านทำการเกษตรแบบดั้งเดิม ไม้ผลที่ปลูกได้แก่ ละมุด กัลล้วย อ้อย ส้ม
2463	ทำการค้าจากไปตองตานี ส่งขายพระนคร และ จ.ลำพูน ทำกล้วยตาก โดยการค้าขายใช้เกวียน และทางเดินเลาะลำแม่น้ำยม , มีการนำพันธุ์ไม้จากการค้าขาย ขึ้นลงแม่น้ำมาปลูก ได้แก่ มะปราง ขนุน ส้มโอ มะม่วง
2483	ตัดไม้มาทำถนนเพื่อทำเป็นทางลำเลียงยุทธโปกรณ์ สมัยสงครามญี่ปุ่น ชาวบ้านยังทำเกษตรแบบดั้งเดิม มีการทำไร่บ้างเล็กน้อย การค้าเริ่มมีบทบาทขึ้น
2510	มีการถางป่าจับจองที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ถั่วลิสง ถั่วเหลือง งา อ้อย ข้าวโพด และเมื่อขาดทุนก็เลิกทำไร่ มาปลูกสวนกล้วย และไม้ผลอื่น ๆ
2530	หน่วยงานรัฐเริ่มเข้ามาส่งเสริมการใช้สารเคมี ตัวแทนบริษัทขายสารเคมีเริ่มเข้ามา
2537	ชาวบ้านบางส่วนเลิกใช้สารเคมีทางการเกษตร เริ่มเห็นปัญหาของสารเคมีทางการเกษตร

2. บทเรียนจากระบบเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์

เกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ได้เข้ามามีบทบาทในคลองกระเจงในช่วง 30 ปีที่ผ่านมา มีการถากถางป่าเพื่อทำเกษตรเชิงเดี่ยว โดยมีการปลูกพืชชนิดเดียวในพื้นที่กว้าง เช่น ไร่อ้อย ไร่ข้าวโพด ไร่ถั่วเหลือง และงา พร้อมกับเริ่มเปลี่ยนแปลงการทำสวนผสมผสานมาเป็นสวนที่ปลูกไม้ผลอย่างเดียว เช่น มะม่วง มะปราง และกล้วย เป็นต้น

การทำเกษตรเชิงพาณิชย์ ทำให้เกษตรกรที่เปลี่ยนมาเป็นสวนแบบใหม่ต้องใช้เทคโนโลยีและปัจจัยการผลิตเพิ่มมากขึ้น ได้แก่ การใช้รถไถขนาดใหญ่ การใช้พันธุ์พืชจากบริษัท ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง ยาฆ่าหญ้า ชาวบ้านเล่าว่าช่วงนั้นการเงินสะพัดในหมู่บ้าน แต่ไม่นานนักผลกระทบของเกษตรดังกล่าวก็เห็นผล ชาวบ้านที่ทำไร่ถั่วเหลือง ไร่ฝ้าย ไร่ข้าวโพด ทำได้เพียง 3 ปีก็ต้องเลิก เนื่องจากต้นทุนสูงแต่ราคาผลผลิตกลับไม่แน่นอน ถูกเอาเปรียบจากโรงงาน ต้องกู้เงินทั้งในระบบและนอกระบบ และเมื่อหันมาทำสวนไม้ผลเชิงเดี่ยวก็เกิดปัญหาเช่นเดียวกันคือ ราคาของมะม่วงตกต่ำ ไม้คุ้มกับการลงทุน จึงเป็นผลให้เกษตรกรต้องเลิกการทำไร่เป็นส่วนใหญ่ หันมาปลูกกล้วย ตานี กล้วยน้ำว้าซึ่งเป็นพืชดั้งเดิมแทน ส่วนผู้ที่ทำสวนมะม่วงก็ลดความเสี่ยงโดยการปลูกพืชชนิดอื่นแซมไปในสวน ชาวบ้านคลองกระเจงได้สรุปปัญหาจากเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ ไว้ดังนี้

1. ด้านผลผลิตพบว่า ปริมาณของผลผลิตให้ผลดีในช่วงแรก และให้ผลน้อยลงในปีที่สอง เป็นต้นมาส่วนคุณภาพด้านรสชาติจัดชิดลง และขนาดก็เล็กลงด้วย ทำให้ผลผลิตที่ขายได้มีราคาลดลง ส่วนไร่ถั่ว ไร่งา ขาดทุน เพราะต้นทุนสูง และภัยธรรมชาติ

2. ทางกายภาพ ได้แก่ ดิน ซึ่งแต่เดิมเป็นดินร่วนปนทราย และมีแร่ธาตุอันเกิดจากแม่น้ำ ยมท่วม และนำเอาธาตุอาหารต่าง ๆ มาแต่ในระยะเวลาหลังพบว่า ดินจะแน่น และแข็ง เป็นดานไม่ร่วนซุยเหมือนแต่ก่อน
3. การลงทุน ชาวบ้านต้องใช้ปุ๋ยเคมีเพิ่มขึ้นทุก ๆ ปี ในพื้นที่เดียวกันและเกิดการระบาดของแมลงมากขึ้นเนื่องจากดื้อยา ทำให้ชาวบ้านต้องลงทุนมากขึ้น ซึ่งไม่คุ้มกับรายได้ที่ได้รับ
4. ด้านสุขภาพ ชาวบ้านในหมู่ 6,7 มีปัญหาด้านสุขภาพอย่างมากมีจำนวนนับ 10 ราย ที่เสียชีวิตจากการได้รับสารเคมีโดยตรงหรือชาวบ้านเรียกว่า "น็อกยา" และส่วนใหญ่ ต้องเข้ารับการรักษาทันทีที่อนามัย และโรงพยาบาลบ่อยมากขึ้น
5. ป่าไม้ถูกทำลาย จากการถางป่ามาทำไร่อ้อย ไร่ถั่วเหลือง ไร่เงาะ อาหารตามธรรมชาติ หายไปและเกิดภัยธรรมชาติได้แก่ น้ำท่วมรุนแรง เกิดความเสียหายทั้งชีวิตและทรัพย์สิน

ปัญหาดังกล่าวข้างต้นทำให้ชาวบ้านคลองกระเจิงยังคงรักษาและพัฒนาการปลูกไม้ผล ผสมผสานตามแบบพื้นบ้านเอาไว้

3. ความหลากหลายของสวนผสมผสานคลองกระเจิง

จนถึงขณะนี้ระบบสวนของชาวบ้านคลองกระเจิงยังคงเป็นสวนผสมผสานดั้งเดิมเหมือนที่เคยเป็นมาเมื่อ 100 ปีที่แล้ว เนื่องจากมีพื้นที่ปลูกสวนลักษณะนี้กว่า 8,000 ไร่ จากพื้นที่สวนคลองกระเจิงทั้งหมดประมาณ 10,000 ไร่

ชาวสวนในตำบลคลองกระเจิงได้ให้ความหมายของระบบสวนที่ตำบลคลองกระเจิงนี้ว่าเป็นระบบสวนแบบผสมผสาน มีไม้ผลที่มีลำต้น ความสูง และทรงพุ่มต่างขนาดต่างระดับกันอย่างหลากหลาย โดยเกษตรกรภายในชุมชนได้พยายามรักษาสมดุลของระบบสวนแบบดั้งเดิมกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ เช่น ความต้องการของตลาดไม้ผล เป็นต้น ดังคำให้สัมภาษณ์ของบุญชอบ อิมเฒ่า ที่ว่า “ไม้ผลจำพวกขนุน มะม่วง มะปราง ส้มโอ เป็นไม้ยืนต้นที่มีอยู่แต่ดั้งเดิม พอส้มโอดิบทาบาทลง มะกอกหวานจึงเข้ามาแทนที่ ปัจจุบันนิยมปลูกมะกอกพันธุ์เทศ ซึ่งเป็นไม้ผลยืนต้นพื้นบ้านของจังหวัดน่าน รสอมเปรี้ยวหวาน ปลูกกันทั่วครัวเรือน เพราะให้ผลเร็วภายใน 3 ปี ส่งไปขายที่ตลาดสี่มุมเมือง และตลาดมหาราค เพราะเป็นที่ต้องการของโรงงานอัดกระป๋องเพื่อส่งออกไปที่สิงคโปร์ ญี่ปุ่น และฮ่องกง”

มะปราง ก็เป็นไม้ผลรุ่นแรกๆของที่นี่ ปัจจุบันขยายปลูกกันมากที่คลองกระเจิงมีมะปรางมากกว่าพื้นที่อื่น ๆ บางต้นที่มีอยู่ในสวนอายุเป็นร้อยปี มะปรางพื้นบ้านของคลองกระเจิงยังถูกคัดเลือกพันธุ์ต่างๆ ร่วมกับพันธุ์ไม้ผลอื่นๆ นี้

ตารางแสดงชนิดและสายพันธุ์ไม้ผลในสวนคลองกระเจง

ชนิดพืช	ลักษณะ	ช่วงเวลาเก็บเกี่ยว
1.มะปราง		
1) มะปรางหวานพันธุ์พื้นบ้าน - พันธุ์สีจำปา - เหลืองอ่อน - เจ้าเมล็ดลีบ - น้ำหยด - น้ำน้อย	มะปรางหวานพื้นบ้าน แบ่งได้ออกเป็นสองชนิดคือ -มะปรางหวานที่ทานแล้วคันคอ จะมีลักษณะใบค่อนข้างยาว เรียว มักเก็บผลผลิตในช่วงที่แก่จัดเพื่อให้ยางของผลหมดจากลูก ให้ผลผลิตในปีที่มีอุณหภูมิต่ำ เก็บผลผลิตได้ 90 – 100 วัน - มะปรางหวานที่ทานแล้วไม่คันคอ ผลจะใหญ่กว่าคอ เมื่อรับประทานผลดิบจะมัน หวาน แม้อุณหภูมิไม่ต่ำมากก็สามารถออกลูกได้ ออกผลผลิตพร้อมมะปรางประเภทอื่นๆ แต่จะสุกก่อนประมาณ 15 วัน ทำให้ราคาขายได้ราคาสูงกว่า	มีนาคม - พฤษภาคม
2) มะปรางหวานพันธุ์พื้นบ้านปรับปรุง - พันธุ์ทองเอมอิม	คัดจากพันธุ์พื้นบ้านประเภทไม่คันคอโดยการเพาะเมล็ด หรือ ต่อยอด ลักษณะผลยาวใหญ่ ค่อนข้างเหลืองเข้ม เมล็ดในลีบ ติดผล 3 – 4 ลูกต่อช่อ (พะวง) ให้ผลปีละ 3 – 4 ชูต เก็บผลผลิตได้เร็วสาพันธุ์ทั่วไป (ได้จากพันธุ์พื้นบ้านคลองกระเจงกับพันธุ์พื้นบ้านอำเภอเมืองสุโขทัย)	กลางกุมภาพันธ์ – พฤษภาคม
- พันธุ์เจ้าเนื้อทอง	ผลใหญ่ไม่ยาว ชีวนมีหัวจุก เมล็ดในลีบ ผลขนาดใหญ่โตถึงไขเปิด เป็นพันธุ์ที่คัดกลายมาจากมะยงชิดพื้นบ้าน	ปลายกุมภาพันธ์ – พฤษภาคม
- พันธุ์ทองสุโขทัย	ขนาดผลใหญ่ (9 – 10 ผล/กก.) มีสีเหลืองลายเขียวผสม เมล็ดลีบ มีผิวหนาและแข็งกว่าพันธุ์อื่นๆ ทำให้เนื้อในกรอบ เมื่อสุกแล้วอยู่บนต้นได้นานกว่าพันธุ์อื่นๆ ยืดอายุการเก็บผลผลิตประมาณ 90 – 15 วัน ข้ออ่อนคือผลไม่ดก ใบอ่อนแตกสั้นและช้า	ปลายกุมภาพันธ์ – พฤษภาคม
- พันธุ์พวงทอง	ติดผลดก ออกเป็นพวงแน่นทั้งต้น มีผลผลิตรวมต่อต้นสูง แต่ขนาดของลูกไม่ใหญ่เท่าพันธุ์ทองสุโขทัย	มีนาคม - พฤษภาคม
3) มะปรางเปรี้ยว - พันธุ์กาขวาง	เป็นพันธุ์พื้นบ้าน ได้จากการเพาะเมล็ด มีความเปรี้ยวมาก แม้สุกแกก็ยังมีรสเปรี้ยว มักนำผลดิบมาดอง หรือแช่อิ่ม ทำซอสผลไม้และปั่นน้ำผลไม้ มะปรางเปรี้ยวเมื่อสุกแล้วสามารถอยู่บนต้นได้นานที่สุด คือประมาณ 90 – 120 วัน และให้ผลผลิตก่อนทางภาคเหนือ ซึ่งชาวสวนนิยมปลูกปะปนอยู่ในสวน	มีนาคม - มิถุนายน

ชนิดพืช	ลักษณะ	ช่วงเวลาเก็บเกี่ยว
2. มะยง		
- มะยงห่าง	รสชาติเปรี้ยวมาก แต่เมื่อผลแก่สุกจะมีความหวานปนบ้าง ออกรสอมเปรี้ยวอมหวาน เก็บปลูกสุกไว้บนต้นได้นานกว่า มะยงชนิด 1 เดือน เก็บผลผลิตได้ประมาณ 115 วัน	มีนาคม – กลาง พฤษภาคม
- มะยงชิด	เมื่อสุกจะมีรสหวาน สีเหลือง สุกอมจะมีรสชาติใกล้เคียงกับ มะปรางหวาน เก็บผลผลิตได้ประมาณ 100 วัน	มีนาคม – พฤษภาคม
3. ส้มโอ		
1) พันธุ์พื้นบ้าน	ปลูกประจำถิ่นมานาน ให้ผลดี มีพันธุ์พื้นบ้านปลูกอยู่ในสวนทั่วไปของพื้นที่คลองกระเจง	สิงหาคม - กันยายน
- พันธุ์ขาววิลาส	เติบโตดี มีความทนทานต่อโรคแมลง รสชาติเปรี้ยว ติดผลดก ผลค่อนข้างใหญ่ (ขนาดผล 1.5 – 2 กก.) ปลูก 4 – 5 ปี ก็เริ่มให้ผลผลิต ติดดอกช่วงเดือนเมษายน สามารถปลูกร่วมกับไม้ผลชนิดอื่นๆ ได้ดี	สิงหาคม – กันยายน
- พันธุ์ขาวพวง	มีเปลือกหนา รสชาติอมเปรี้ยว เติบโตดี มีผลเป็นพวง สามารถปลูกร่วมกับพืชอื่นได้ดี ปลูก 4 – 5 ปีก็ให้ผลผลิต	สิงหาคม – กันยายน
- พันธุ์ขาวใหญ่	ผิวเปลือกนอกจะมีความหอม ตกมัน รสชาติหวานกว่าพันธุ์พื้นบ้านอื่นๆ น้ำหนักผลประมาณ 2 – 3 กก. ปลูก 4 – 5 ปี เริ่มให้ผลผลิต	กรกฎาคม - สิงหาคม
- พันธุ์ขาวแป้น	เป็นพันธุ์พื้นบ้านที่ออกและสุกเร็วกว่าพันธุ์อื่นๆ เก็บผลเร็วกว่าประมาณ 1 เดือน	กรกฎาคม - สิงหาคม
2) พันธุ์จากถิ่นอื่น		
- พันธุ์ขาวทองดี	ออกลูกและเก็บผลเร็วกว่าพันธุ์พื้นบ้านทั่วไป แต่ดูแลรักษา ยากกว่า ปัจจุบันเริ่มมีการปลูกน้อยลงเพราะปลูกร่วมกับไม้ผลอื่นๆ ไม่ดี ลักษณะทรงพุ่มแบนราบเพราะปลูกจากกิ่งตอน ต้องการแสงมาก	กรกฎาคม – สิงหาคม
- พันธุ์ขาวน้ำผึ้ง	เนื้อในอ่อนนุ่ม สีเหลืองอ่อน คล้ายสีน้ำผึ้ง รสชาติหวานอมเปรี้ยว มีขนาดผล 1.5 – 3 กก./ผล ปลูก 4 – 5 ปี ก็ให้ผลผลิต	กรกฎาคม – สิงหาคม
- พันธุ์ขาวแตงกวา	เนื้อในใหญ่ ปอกเปลือกง่ายทั้งชั้นในและนอก เหมาะกับการแกะเนื้อบรรจุกล่องขาย เพราะสีชมพูสวย อายุ 4 – 5 ปีให้ผลผลิต	กรกฎาคม – สิงหาคม

ชนิดพืช	ลักษณะ	ช่วงเวลาเก็บเกี่ยว
- พันธุ์ท่าซ้อย	ทรงพุ่มสูง ติดผลผลิตดีตลอดปี ไม่มีเมล็ด ปลุกโดยใช้กิ่งตอน ผลมีขนาด 2 – 3 กก. ปลุก 4 ปีเริ่มให้ผลผลิต การเก็บผลผลิตต้องให้แก่เต็มที่ คือประมาณ 7 เดือนหลังออกดอก เมื่อเก็บต้องพักไว้ 1 สัปดาห์จึงจะได้รสชาติดี	ตลอดปี
4. ส้มเกลี้ยง	ปลุกในท้องถิ่นนี้มาแต่เดิม ลักษณะผิวนอกเกลี้ยง ผลสีเหลืองระเรื่อ ปลุกปนในสวนรวมกับพืชชนิดอื่นได้ แต่ต้องการแสงมาก ให้ผลผลิตก่อนส้มโอประมาณ 1 – 2 เดือน ผลบนอยู่บนต้นประมาณ 4 – 5 เดือน เก็บผลได้ประมาณ 150 วัน	มิถุนายน - กันยายน
5. ส้มจุก	เป็นส้มดั้งเดิมเหมือนส้มเกลี้ยง ลักษณะคล้ายส้มเขียวหวาน ติดผลดก ที่ขั้วมีลักษณะเป็นจุกยื่นออกมา เมื่อยังไม่สุกจะมีรสเปรี้ยว แก่แล้วมีรสหวานอมเปรี้ยว มักปลุกในสวนผสมผสาน เก็บได้เร็วกว่าส้มเกลี้ยงและส้มโอเล็กน้อย	มิถุนายน
6. ส้มซ่า	ลำต้นสูงโปร่ง สามารถปลุกร่วมกับพืชชนิดอื่นๆ ได้ดี ผลมีผิวนอกขรุขระคล้ายมะกรูด เปลือกชั้นนอกใช้ทำยาแผนโบราณ แก้ท้องอืดเพื่อ ยากันยุง เนื้อในกษัยยา และยาลม	มิถุนายน
7. ส้มแซ่	เป็นส้มที่มีการนำกิ่งจากต่างถิ่นมาปลุกเพียงเพื่อรับประทาน ภายในครอบครัว อายุการเก็บผลผลิตคล้ายส้มเกลี้ยง	มิถุนายน - กันยายน
8.กระท้อน		
- พันธุ์พื้นบ้าน	เนื้อในไม่นุ่ม ลูกเล็ก ส่วนมากมีรสเปรี้ยว บางต้นที่รสหวานก็ไม่นิยมปลูกขยายเนื่องจากตลาดไม่ต้องการ แต่มีปะปนในสวนกล้วยและขึ้นเองตามธรรมชาติ เริ่มให้ผลผลิตในปีที่ 5	พฤษภาคม
- พันธุ์ปุยฝ้าย	เนื้อในหนา นุ่ม ผลใหญ่ ติดผลดก มีรสชาติหวานอมเปรี้ยว (ขนาดประมาณ 3 ผล/กก.) ปลุกด้วยกิ่ง 3 ปีจึงให้ผล ถ้าห่อผลจะทำให้ยืดอายุการเก็บและผลผลิตสวย	ปลายพฤษภาคม – มิถุนายน
- พันธุ์น้มนวล	ขนาดผลใหญ่ เนื้อดี ให้ผลผลิตก่อนพันธุ์อื่นประมาณ 15 วัน หากปลุกด้วยการทาบกิ่ง 3 ปี จะให้ผล	กลางพฤษภาคม - มิถุนายน
- พันธุ์ทองคำมะหยี่	มีผลขนาดใหญ่ ใบและลูกมีขน ด้านทานแมลงวันทองได้โดยไม่ต้องห่อผล ให้ผลผลิตเร็วเหมือนพันธุ์น้มนวล ปลุก 3 ปีให้ผลผลิต	กลางพฤษภาคม - มิถุนายน
- พันธุ์อีล่า	ผิวของผลค่อนข้างแข็ง สามารถยืดอายุลูกสุกให้อยู่บนต้นได้นานกว่าพันธุ์อื่นๆ เมื่อไว้บนต้นจะมีรสชาติหวาน	มิถุนายน – กรกฎาคม

ชนิดพืช	ลักษณะ	ช่วงเวลาเก็บเกี่ยว
9. มะไฟ	ให้ผลผลิตได้เร็วกว่ามะปราง และสามารถปลูกร่วมกับไม้ผลขนาดใหญ่ได้เพราะไม่ต้องการแสงมาก	
- พันธุ์พื้นเมือง	ผลขนาดเล็ก รสชาติอมเปรี้ยว นิยมปลูกในสวนร่วมกับพืชอื่นในสวน บางครั้งขึ้นเองตามธรรมชาติ เก็บผลได้ประมาณ 15 – 20 วัน	มีนาคม
- พันธุ์เหียงทอง	ผลขนาดใหญ่ สีเหลืองเข้ม รสชาติหวานอมเปรี้ยว เมล็ดเล็ก เนื้อในเหลือง ปลูก 2 ปี ให้ผลผลิตได้	มีนาคม
- พันธุ์เหียงบาท	ผิวเปลือกนอกสีขาว รสชาติออกเปรี้ยว 2 ปี เริ่มให้ผลผลิต	มีนาคม
9. สันจี	ไม่นิยมนำไปปลูกร่วมกับพืชชนิดอื่น เพราะไม่เป็นที่นิยมมากนัก แต่ให้ผลดกดีแม้อากาศไม่เย็นเท่าภาคเหนือตอนบน	มีนาคม - เมษายน
- พันธุ์ค่อม		
10. ลำไย	เคยมีการนำมาปลูกในอดีต แต่เนื่องจากการดูแลรักษายุ่งยาก เพราะค้างคาารบกรวนมากและผลผลิตสู่ภาคเหนือตอนบนไม่ได้ และราคาตกต่ำ จึงไม่นิยมปลูกในปัจจุบัน	
11. ละมุด	เป็นไม้ผลที่อยู่คู่กับชุมชนมานาน มีพันธุ์พื้นบ้านมากกว่าพันธุ์จากต่างถิ่น มีทั้งการปลูกแบบชนิดเดียวและปลูกรวมแบบผสมผสาน แต่ปัจจุบันนิยมปลูกร่วมกับพืชชนิดอื่น	
- พันธุ์มะกอก	ผลยาว เนื้อในสีเหลืองออกน้ำตาล ติดผลดก เนื้อในสีแดง ปลูกแพร่หลายทั่วไปในคลองกระเจง นิยมนำมาทำไวน์พื้นบ้านเพราะมีรสชาติดีและตลาดต้องการ ปลูก 5 ปี เริ่มให้ผลผลิต	ธันวาคม – เมษายน
- พันธุ์หัวจับ	มีขนาดผลใหญ่กว่าพันธุ์มะกอก บนหัวผลจะมี 5 กลีบ 5 กลีบ มีรสชาติฝาด ปัจจุบันไม่นิยมปลูก	ธันวาคม – เมษายน
- พันธุ์ไข่ห่าน	ผลขนาดใหญ่ เนื้อในสีขาว ตลาดไม่ต้องการมากนักจึงไม่นิยมปลูกปริมาณมาก แต่จะปลูกปนไว้ในสวนเพียงเล็กน้อย	ธันวาคม – เมษายน
12. มะละกอ		
- พันธุ์บ้าน	ทนทานต่อโรคแมลง ปลูกง่าย กระจายตามสวนและบริเวณบ้าน สามารถรับประทานได้ทั้งผลดิบและสุก	ตลอดปีแต่จะหยุดให้ผลช่วงเมษายน - พฤษภาคม
- พันธุ์แขกดำ	ปลูกปนทั่วไปในสวนไม่มากนักเพื่อรับประทานผลสุก	
13. มะนาว		
- พันธุ์ตาฮิติ	ขนาดผลใหญ่ ไม่มีเมล็ด ติดลูกน้อย ปลูก 3 ปีก็ให้ผลผลิต การปลูกจะปลูกคละกับพืชสวน	มิถุนายน – กรกฎาคม
- พันธุ์แม่ไก่ไขดก	ปลูกง่าย ทนทานต่อโรคและติดผลตลอดปี ให้ผลดก	ตลอดปี

ชนิดพืช	ลักษณะ	ช่วงเวลาเก็บเกี่ยว
14. มะพร้าว		
- มะพร้าวแกง	ปลูกปนทั่วไปตามสวนเพื่อใช้แกงกะทิและทำขนม	ตลอดปี
- มะพร้าวน้ำหอม	ปลูกไว้รับประทานในครอบครัวไม่มากนัก	ตลอดปี
15. เพกา	เป็นพืชที่ขึ้นทั่วไปในพื้นที่ ปัจจุบันเริ่มปลูกและปล่อยให้ขึ้นในสวนเพราะปลูกง่าย ทรงพุ่มแคบสูงไม่เปลืองเนื้อที่สวน เป็นที่ต้องการของตลาดภาคอีสาน	สิงหาคม – กันยายน
16. หมาก	ปลูกแซมไว้ในสวน แต่ไม่มากนัก ปลูกไว้รับประทานเองและประกอบพิธีกรรมสวน	
17. กลั้ว		
- กลั้วตานีหิน	ใบเล็กและแคบ ใบหนามาก ทำให้ไม่นิยมมากปลูก ปัจจุบันเลิกปลูกเพราะตลาดไม่ต้องการ	
- กลั้วตานีหม้อ	ใบมีความอ่อนตัวและกว้าง ระบบรากลึกและแผ่กว้าง เหมาะสำหรับเป็นพืชที่เลี้ยงไม้ยืนต้น และห่อขนมได้ (ใบแห้งคาต้น) ทำอาหารได้ทั้งลูก ลำต้น ปลีกกลั้ว และตลาดมีความต้องการจึงทำให้มีการปลูกอย่างแพร่หลาย	ตลอดปี
- กลั้วหอมทอง	ปลูกแซมในสวนไม่ผล ได้ผลดีเพราะสามารถกำจัดออกง่าย หากไม่ผลโตแล้ว ผลรสชาติดี เป็นที่ต้องการของตลาด	พฤศจิกายน – มีนาคม
- กลั้วไข่	กำจัดออกง่ายและนิยมปลูกเป็นพืชที่เลี้ยงในสวน รับประทานและขายผลได้	พฤศจิกายน – มีนาคม
- กลั้วน้ำว่า	อดีตเป็นพืชที่สร้างชื่อเสียงให้คลองกระเจง มีการปลูกและขายส่งผลสุกและแปรรูปขายเป็นจำนวนมาก ต่อมาความนิยมลดลง และมีการสร้างถนนปิดกั้นทางน้ำ น้ำไม่สามารถไหลผ่านได้จึงตายเป็นจำนวนมาก ทำให้พื้นที่ปลูกลดจำนวนลง ปัจจุบันปลูกในครัวเรือนและสวนเพียงเล็กน้อยเพื่อบริโภค	
18. ขนุนพื้นบ้าน		
- ขนุนฝ้าย	เป็นกลุ่มไม้ยืนต้นที่ปลูกมาแต่ดั้งเดิม ไม่ค่อยนิยมพัฒนาสายพันธุ์เพราะนิยมขายเป็นขนุนดิบเพื่อประกอบอาหารและแปรรูป มีอยู่หลายสายพันธุ์	
- ยวงขาว		
- ละมุด		
- จำปาตะ		
19. พันธุ์ไม้ผลอื่นๆ	นิยมนำไม้ผลชนิดต่างๆ จากพื้นที่อื่นมาทดลองปลูก เช่น ทุเรียน ลองกอง ลางสาด น้อยหน่า มะม่วง ชมพู่มะฆาย พุทรา เป็นต้น โดยนำมาปลูกแทรกในสวนผสมผสาน	

นอกเหนือจากไม้ผลแล้ว ในพื้นที่สวนไม้ผลผสมผสานยังมีพืชผักและพืชสมุนไพรหลายปลูกผสมผสานอยู่ด้านล่างสวน เพื่อปกคลุมดินและใช้ประโยชน์ในพื้นที่สวนได้อย่างเต็มที่ ส่วนใหญ่นำมาประกอบอาหาร และขายเป็นรายได้เสริม พืชที่ปลูกได้แก่ ข้าว ตะไคร้ พริก ฟักทะลายโจร ขมิ้น ไพร เป็นต้น และมีพืชบางชนิดที่ขึ้นเองและถูกปล่อยให้โตในสวนเพื่อนำมาใช้เป็นสมุนไพรและอาหาร เช่น อุดรพิษ เป็นต้น

4. การจัดการความหลากหลายของสวนไม้ผลผสมผสาน

1) การบำรุงดินและควบคุมศัตรูพืชโดยไม่ใช้สารเคมี

ความล้มเหลวจากการทำเกษตรแผนใหม่ ทำให้ชาวสวนหันมาใช้วิถีแบบธรรมชาติมากขึ้น หันมาใช้ปุ๋ยคอก และปุ๋ยหมักจากพื้นที่ของตนเอง ชาวบ้านจะไม่นิยมเผาเศษวัสดุ ได้แก่ ใบไม้ ใบตอง หญ้า แต่จะนำเศษวัสดุดังกล่าวไปคลุมที่โคนไม้ผล พร้อมทั้งใส่ปุ๋ยคอกปุ๋ยหมักปีละ 2 ครั้ง ชาวบ้านเป็นจำนวนมากได้ไม่ได้ใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืชแต่จะใช้สมุนไพร เช่น สะเดามาควบคุมแมลงแทน ผลจากการกลับมาสู่ระบบเกษตรที่ไม่ใช้สารเคมี หรือเกษตรยั่งยืนได้พบว่า ดินกลับมา มีความอุดมสมบูรณ์ ผลผลิตมาก รสชาติและขนาดดี การระบาดของโรคและแมลงน้อยลง

2) การเพิ่มพันธุ์ไม้ผลในสวนผสมผสาน

แต่เดิมการปลูกพืชจะมีเพียงไม่กี่ชนิดซึ่งส่วนใหญ่เป็นพันธุ์พื้นบ้านเช่น ละมุด มะไฟ กล้วย ขนุน น้อยหน่า เพกา ซึ่งในปัจจุบันชาวบ้านจะปลูกไม้ผลมากชนิดขึ้น เช่น มะปราง กระท้อน ส้ม ซึ่งนอกจากจำนวนชนิดแล้วยังมีความหลากหลายของสายพันธุ์พืชอีกด้วย ส่วนวิธีการปลูกยังคงเน้นในลักษณะการปลูกแบบดั้งเดิม คือเมื่อที่ตรงใดว่าง เพราะไม้ผลเดิมล้มลงจากภัยธรรมชาติหรือเป็นโรคตาย ก็จะเอาไม้ผลที่ต้องการปลูกลงไปตามที่ว่างนั้นโดยไม่มีการจัดเป็นแถวหรือแนว ความหลากหลายของไม้ผลในสวนทำให้ได้ประโยชน์ในหลายแง่ เช่น ทำให้โรคแมลงไม่รบกวนสามารถปลูกไม้ผลได้หลายชนิด และได้เก็บเกี่ยวผลผลิตมาก ใช้ประโยชน์จากพื้นที่อย่างเต็มที่ สามารถกระจายแรงงานในการดูแลสวน และเก็บเกี่ยวผลผลิตกระจายไปตามช่วงเวลาต่างๆ เป็นต้น

แผนภาพแสดงการกระจายช่วงเวลาในการดูแลสวน การเก็บเกี่ยวผลผลิตของไม้ผลพันธุ์ต่างๆแสดงให้เห็นดังในตาราง

ตารางแสดงช่วงเวลาในการจัดการกิจกรรมต่างๆ ในสวนผสมผสานคลองกระเจง

กิจกรรม	มค.	กพ.	มีค.	เมย	พค.	มิย.	กค.	สค.	กย.	ตค.	พย.	ธค.
1.กำจัดวัชพืช	→				↔	→						
2.การตัดแต่งกิ่ง					↔	→						
3.ใส่ปุ๋ยคอก				↔	→							
4.ทำปุ๋ยหมัก						↔	→					
5.เก็บผลผลิต												
- มะปราง		↔	→									
- ส้มโอ							↔	→				
- ส้มเกลี้ยง						↔	→					
- ส้มซ่า						↔	→					
- ส้มเซ้ง						↔	→					
- กระท้อน					↔	→						
- ลิ้นจี่				↔	→							
- ลองกอง												
- มะไฟ		↔	→									
- ละมุด	→											←
- มะละกอ	↔	→										
- มะนาว	←											→
- มะพร้าว	←											→
- เพกา								↔	→			
- กล้วยตานี	←											→
- กล้วยหอมทอง	→										←	
- กล้วยไข่	→										←	

แหล่งที่มา: นายบุญชอบ – นางเรณู เอ็มอิม 147 ม. 5 ต. คลองกระเจง อ.สุวรรณโลก จ.สุโขทัย

3) การคัดเลือกสายพันธุ์และการขยายพันธุ์ไม้ผล

นายบุญชอบ เอ็มอิม และนายประเสริฐ เป็นตัวอย่างเกษตรกรชาวคลองกระเจงที่มุ่งมั่นในการคัดเลือก ปรับปรุง และขยายพันธุ์ไม้ผลด้วยตัวเอง โดยนายบุญชอบ ใช้เวลาศึกษาการทำมะปรางหวานถึง 20 ปี โดยอาศัยการสังเกต ทดลอง และขยายพันธุ์มะปรางหวานจนเป็นผลสำเร็จ ส่วนลุงประเสริฐ เป็นข้าราชการเกษียณที่สนใจการทำเกษตรโดยได้รวบรวมพันธุ์พืช และค้นหาไม้ผลพันธุ์ดีมาปลูกมีการจัดการรูปแบบการทำการแปลงแบบผสมผสาน โดยได้ถ่ายทอดความรู้ให้แก่ญาติพี่น้อง และเพื่อนบ้านในชุมชนโดยไม่ได้ปิดบัง

4) การแปรรูปและตลาด

ผลผลิตที่ได้จากในชุมชนส่วนหนึ่งจะขายให้กับแม่ค้าที่เข้ามารับซื้อ อีกส่วนหนึ่งก็จะรวมตัวกันขายโดยใช้รถบรรทุกหกล้อในหมู่บ้านไปส่งตามตลาดต่างๆ ซึ่งแต่เดิมผลผลิตมักจะขายเพียงในตัวอำเภอ และแม่ค้ามารับซื้อมักจะถูกกดราคา และเสียเวลามาก ดังนั้นเกษตรกรจึงรวมตัวและจัดส่งผลผลิตไปยังตลาดกลางซึ่งสะดวก และได้ราคาค่อนข้างดี นอกจากนี้ยังเป็นการเพิ่มงานให้กับคนในหมู่บ้านเช่น รับจ้างเก็บใบตอง ผลไม้ และขึ้นผลไม้ใส่รถ ขายได้และรายจ่ายค่าแรงจึงวนเวียนอยู่แต่ในหมู่บ้าน ผลผลิตจากสวนที่ขายได้เป็นรายวันได้แก่ ใบตองกล้วยตานี ซึ่งส่งที่ตลาดไท ตลาดสี่มุมเมือง ปากคลองตลาด ตลาดโบ๊เบ๊ และที่ขอนแก่น ส่วนรายได้ที่เป็นฤดูกาลก็ได้แก่ ไม้ผล ต่างๆ และผักเพกา เป็นต้น

เนื่องจากที่บ้านคลองกระเจงมีผลผลิตทางการเกษตรเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งผลไม้ต่างๆ กลุ่มแม่บ้านจึงได้รวมตัวกันเพื่อทำการแปรรูปผลไม้เหล่านั้น แกนนำคนสำคัญได้แก่ แม่ชยาย ไถ่แก้ว ซึ่งเป็นภรรยาของกำนันตำบลบ้านคลองกระเจงคนปัจจุบัน แม่ชยายเป็นคนขยันและชอบทดลอง โดยใช้ความรู้เดิมที่มีอยู่กับความรูที่ได้จากแหล่งต่างๆ มาทำการทดลองแปรรูปอาหารจากผลไม้ที่ได้จากสวน ผลิตภัณฑ์จากการแปรรูปของกลุ่มได้แก่ กล้วยฉาบ ชังขนุน-เนื้อขนุนฉาบ น้ำผลไม้ น้ำสมุนไพร ไวน์ผลไม้ จากเพกา กระเจียบ ละมุด กระท้อน สับปะรด เป็นต้น

6. ปัญหาและอนาคตของคลองกระเจง

ปัญหาสำคัญที่ชาวบ้านคลองกระเจงริมฝั่งแม่น้ำยมจะต้องเผชิญที่สำคัญที่สุดคือปัญหาเรื่องน้ำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีการสร้างเขื่อนกันแม่น้ำยมตอนบน น้ำซึ่งเคยไหลเอ่อน้ำเอาความอุดมสมบูรณ์เข้ามาในบริเวณริมฝั่งก็ไม่มี แต่อาศัยน้ำจากการสูบน้ำจากแม่น้ำยมขึ้นมา โดยการรวมตัวกันเป็นกลุ่มผู้ใช้น้ำ ใช้เครื่องสูบน้ำขนาดใหญ่สูบน้ำให้ไหลเข้าลำรางส่งน้ำของสวนต่างๆ โดยสมาชิกต้องจ่ายค่าบำรุงและค่าน้ำมันตามกฎเกณฑ์ที่ตั้งไว้ แต่เนื่องจากปริมาณน้ำในแม่น้ำยมลดลง จึงต้องมีการรวมตัวกันไปร้องเรียนยังเจ้าหน้าที่ที่ดูแลเขื่อนสิริกิติ์ให้ปล่อยน้ำให้เป็นประจำ ชาวบ้านส่วนหนึ่งใช้น้ำจากน้ำบาดาลที่ทางราชการขุดเจาะให้ โดยจะต้องเสียค่าใช้จ่ายสูบน้ำชั่วโมงละ 50 บาท อย่างไรก็ตามชาวบ้านคาดว่าในอนาคตคงจะเกิดวิกฤตการแย่งชิงน้ำหากการปล่อยน้ำของเขื่อนน้อย

ส่วนชาวบ้านจะรักษาระบบสวนไม้ผลผสมผสานไว้ได้ต่อไปหรือไม่นั้น ต้องขึ้นอยู่กับความร่วมมือกันสำนึกร่วมกันของชุมชน ที่สามารถถ่ายทอดประสบการณ์ไปสู่คนรุ่นใหม่ พร้อมกับต้องร่วมกันพัฒนาพันธุ์พืชท้องถิ่นให้มีความหลากหลาย และเกื้อกูลต่อการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนให้มากยิ่งขึ้น

สืบสายพันธุ์ทุเรียนพื้นบ้านไทย

ชาตรี ไสวรรณตระกูล กับ สวนรวบรวมพันธุ์ทุเรียนพื้นบ้าน¹

วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ²

บทนำ

ในขณะที่สวนทุเรียนสมัยใหม่ปลูกเพียงทุเรียนเพียงไม่กี่สายพันธุ์ และผู้บริโภคส่วนใหญ่รู้จักพันธุ์ทุเรียนแค่สามสายพันธุ์ คือ หมอนทอง ชะนี และก้านยาว แต่สวนละอองฟ้าที่ชาตรี ไสวรรณตระกูลได้ดูแลสืบทอดมาจากคุณพ่อชม ไสวรรณตระกูลนั้นกลับรักษาสายพันธุ์ทุเรียนพื้นบ้านอันมีค่าเอาไว้ได้มากกว่า 50 สายพันธุ์ ในยุคสมัยที่กระแสเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ครอบงำสังคมไทยนั้น ประสบการณ์ของคุณพ่อชม และบุตรชายคนเล็กของท่าน ควรได้รับการบันทึกและนำมาศึกษาเป็นอย่างยิ่ง เพราะเหตุผลที่อยู่เบื้องหลังความพยายามข้างต้นนั้น อาจเป็นเงื่อนไขสำคัญของการรักษาสวนทรัพยากรชีวภาพของสังคมไทยเอาไว้

ในอดีต ความหลากหลายทางชีวภาพที่เป็นฐานรากให้กับระบบเกษตรกรรมนั้นถูกรักษาและสืบทอดมาโดยต่อเนื่อง จากเกษตรกรรุ่นหนึ่งไปสู่เกษตรกรอีกรุ่นหนึ่ง และจากชุมชนเกษตรกรรมแห่งหนึ่งไปสู่อีกชุมชนเกษตรกรรมอีกแห่ง เนื่องจากสิ่งนี้เป็นวิถีการดำเนินชีวิตที่มุ่งไปเพื่อรักษาความอยู่รอดและความมั่นคงทางอาหาร อย่างไรก็ตามภายใต้กระแสครอบงำของระบบพาณิชย์นิยมซึ่งสายพันธุ์พืชและสัตว์ถูกให้คุณค่าตามค่านิยมของ "ตลาด" นั้น พันธุ์พืชพันธุ์สัตว์เก่าแก่ที่ได้ถูกสืบทอดและพัฒนามาโดยชุมชนเกษตรกรรมรุ่นแล้วรุ่นเล่ากลับถูกละเลยและทำให้สิ้นคุณค่าไปเป็นลำดับ ทั้งๆที่ความหลากหลายของสายพันธุ์พื้นบ้านคือรากฐานสำคัญของความอยู่รอดและอนาคตของระบบเกษตรกรรมของเรา

น่าเสียดายที่ภายใต้ยุคการปฏิวัติเขียว ประสบการณ์และความสำคัญของเกษตรกรและชุมชนเกษตรกรรมในฐานะผู้อนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์กรรมได้ถูกละเลยและไม่ให้ความสำคัญ การ

¹ ข้อเขียนนี้เขียนขึ้นจากคำบอกเล่าและคำให้สัมภาษณ์ของคุณชาตรี ไสวรรณตระกูล ที่มีต่อคณะผู้สนใจเรื่องนี้ ซึ่งประกอบไปด้วยคุณเดชา ศิริภัทท์ ผู้อำนวยการมูลนิธิชีววิถี คุณนิรมล ยวนบุญญ์ และผู้เขียน จากเครือข่ายสิทธิภูมิปัญญาไทย (BIOTHA) จากการไปเยี่ยมชมสวนละอองฟ้าสองครั้งในเดือนกรกฎาคม 2542 ซึ่งเป็นหน้าเก็บเกี่ยวทุเรียนของนครนายกพอดี ผู้เขียนเป็นผู้สัมภาษณ์คุณชาตรีเป็นหลัก คุณเดชา ศิริภัทท์ คอยสนทนาและแลกเปลี่ยนประเด็นต่างๆ เพื่อทำความเข้าใจเรื่องราวของสวนละอองฟ้าให้กระจ่างชัดยิ่งขึ้น ส่วนคุณนิรมล ยวนบุญญ์เป็นกำลังสำคัญในการประสานงาน ถอดเทป รวมทั้งถ่ายภาพของสวนและลักษณะพันธุ์ทุเรียนต่างๆ

² ผู้ประสานงานเครือข่ายสิทธิภูมิปัญญาไทย

พัฒนาพันธุ์พืชพันธุ์สัตว์แบบใหม่ได้ตัดขาดความสัมพันธ์ของเกษตรกรและชุมชนออกจากการอนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์กรรม การพัฒนาพันธุ์พืชและสัตว์ และแม้แต่การอนุรักษ์พันธุ์กรรมพื้นบ้านก็ถูกดึงเข้าไปอยู่ในศูนย์และสถาบันวิจัยการเกษตรทั้งระดับประเทศและระดับระหว่างประเทศ

ประวัติศาสตร์การพัฒนาเกษตรกรรมของเราจึงมิได้บันทึก และไม่ให้ความสำคัญเพียงพอต่อคุณูปการของเกษตรกรและชุมชนท้องถิ่นต่างๆ แต่เนื่องจากไม่สายเกินไปนักเนื่องจากยังคงหลงเหลือเกษตรกรและชุมชนเกษตรกรรมบางส่วนที่ยังคงสืบทอดรักษามรดกพันธุ์กรรมของบรรพบุรุษเอาไว้ ด้วยเหตุผลและความเชื่อต่างๆ

คุณค่าของเกษตรกรและชุมชนเหล่านั้นหาได้อยู่ที่ตัวทรัพยากรพันธุ์กรรมที่เราอาจจับต้องได้เท่านั้น หากแต่ยังอยู่ที่การที่ผู้ที่เกี่ยวข้องกับภาคเกษตรกรรมได้ศึกษาและทำความเข้าใจกับความเชื่อ วิถีคิด ซึ่งเป็นความหมายของการศึกษาภูมิปัญญาอย่างเป็นองค์รวมด้วย ทั้งนี้เนื่องจากเราไม่อาจปฏิรูปหรือเปลี่ยนแปลงภาคเกษตรกรรมที่กำลังเป็นปัญหานี้อยู่ได้โดยปราศจากการเปลี่ยนแปลงความเชื่อและวิถีคิดทั้งหลายซึ่งอยู่เบื้องหลังของระบบเกษตรกรรมดังกล่าว

1. คุณพ่อชม ไสววรรณตระกูล กับการฟื้นฟูสายพันธุ์ทุเรียนไทยหลังน้ำท่วมใหญ่กรุงเทพ

คุณพ่อชม ไสววรรณตระกูล บิดาของชาติรี ไสววรรณตระกูล ซึ่งเป็นผู้บุกเบิกสวนละอองฟ้า นั้น เคยรับราชการเป็นเจ้าหน้าที่ป่าไม้ที่ จ.อุตรดิตถ์ ท่านเกิดในตระกูลช่างเขียนภาพในวิหารวัดสุทัศน์ ชาติรีเล่าให้ฟังว่าปู่ของเขาแต่งงานกับย่าซึ่งมีพื้นเพเป็นชาวสวนอยู่ที่ ต.สี่พระยา ธนบุรี แต่พ่อชมก็หาได้เรียนรู้เรื่องเขียนรูปจากปู่ไม่เพราะปู่เสียชีวิตเมื่อพ่อชมอายุได้เพียง 11 ปี

หลังจากย่าเสีย พ่อชมได้ลาออกจากการเป็นเจ้าหน้าที่ป่าไม้ หันมาทำสวนทุเรียนที่ฝั่งธนบุรีพร้อมกับทำงานเป็นทหารช่างโรงกลึงกองบิน ของทหารอากาศ ก่อนที่จะแต่งงานสร้างครอบครัวกับคุณแม่หุ่น ศรีสว่าง (ปัจจุบันอายุ 78 ปี) มีลูกชายและลูกสาวรวมทั้งหมด 5 คน ลูกสาวคนโตชื่อทองแสง (ปี 2485) คนที่สองชื่อ วชิระ (ปี 2489) คนที่สามชื่อชลอศักดิ์ (2491) คนที่สี่ชื่อชวลิต (2498) ส่วนชาติรี เป็นลูกชายคนสุดท้อง(ปี 2505)

เมื่ออายุประมาณ 40 ปี คุณพ่อชมเริ่มเป็นโรคกระเพาะ จึงหันมาทำสวนอย่างจริงจังเพียงอย่างเดียว โดยความสนใจในเรื่องทุเรียนเกิดขึ้นเนื่องจากได้พื้นเพเดิมของย่า และประกอบกับได้มีโอกาสได้เรียนรู้เกี่ยวกับพรรณไม้ต่าง และได้เห็นได้เรียนรู้เรื่องทุเรียนพื้นเมืองของอุตรดิตถ์ระหว่างทำงานเป็นเจ้าหน้าที่ป่าไม้ พ่อชมเล่าให้ลูกๆ ฟังว่าทุเรียนที่อุตรดิตถ์ เป็นทุเรียนพื้นเมืองมีลักษณะแข็งแรงทนทาน ชาวสวนปลูกทุเรียนได้โดยใช้หนุ่ยงเมล็ดทุเรียนเข้าไปในบริเวณสวนหรือป่า ทุเรียนก็จะงอกขึ้นได้เอง ในสมัยนั้นทุเรียนเป็นของหายาก ผลผลิตค่อนข้างน้อย และมีราคาแพง ผู้ซื้อต้องมาหาซื้อเองจากสวน ทุเรียนจากปราจีน หรือระยองยังไม่เป็นที่รู้จัก

ในปี พ.ศ. 2485 เกิดน้ำท่วมใหญ่กรุงเทพและธนบุรี น้ำท่วมขังนานเป็นเดือน ทูเรียนที่ปลูกเมล็ดและมีอายุมากตายเกือบหมด ชาวสวนต้องต่อสู้เพื่อแก้ไขวิกฤติการณ์ที่เกิดขึ้น คุณพ่อชมอาศัยรับซื้อไม้ทุเรียนที่ยืนต้นตายเพราะน้ำท่วมเอาไปขาย เก็บเงินที่ได้มาซื้อข้าวปลากิน ส่วนหนึ่งนำไปตระเวนหาซื้อพันธุ์ทุเรียนทางแถบจังหวัดนนทบุรี ซึ่งกิ่งพันธุ์ราคาค่อนข้างแพงและหายาก และตระเวนออกไปเก็บเมล็ดพันธุ์ทุเรียนที่เหลือจากการบริโภคแล้วจากย่านคนรวยบริเวณลำเพ็ญ เยาวราช บางลำพู

เมล็ดที่ได้นำไปปลูกที่สวนฝั่งธนซึ่งมีพื้นที่ประมาณ 2 ไร่ พื้นที่ตรงนั้นเป็นพื้นที่ที่ดีที่สุด เพราะอยู่ชายแม่น้ำ ดินเป็นดินเลน ไม่มีการใช้ปุ๋ยเคมีและยังไม่รู้จักสารเคมีกำจัดศัตรูพืช ชาวสวนจะลอกดินตะกอนจากท้องร่องขึ้นคลุมร่องสวนเพื่อดูแลให้ดินสวนอุดมสมบูรณ์ ท่านได้ใช้ช่วงเวลาดังกล่าวศึกษาและสังเกตลักษณะของทุเรียนพันธุ์ต่างๆ ตลอดระยะเวลานับตั้งแต่เริ่มปลูกจนทุเรียนให้ผล ท่านสามารถดูลักษณะใบแล้วบอกได้ว่าทุเรียนต้นใดมีสกุลหรือไม่ ทุเรียนสวนใหญ่ที่ปลูกด้วยเมล็ดยังคงลักษณะของพันธุ์ดั้งเดิมเอาไว้ได้ ท่านก็จะยังคงใช้ชื่อเก่า ส่วนบางต้นซึ่งเกิดจากการผสมข้ามเป็นพันธุ์ใหม่ก็จะตั้งชื่อให้ใหม่ เช่น พันธุ์ละอองฟ้า เป็นต้น รวมแล้วมีทุเรียนที่ได้จากการปลูกเมล็ดประมาณ 200 ต้น

ปี 2507 ทางราชการได้ตัดถนนจรัลสนิทวงศ์ขึ้น ถนนตัดผ่านกลางสวนพอดี ทำให้สวนฝั่งธนเริ่มไม่เหมาะสมที่จะปลูกทุเรียน ประกอบกับทุเรียนบางต้นเริ่มล้มตายลงเพราะน้ำเค็มขึ้นถึง คุณพ่อชมจึงตัดสินใจแสวงหาทำเลใหม่เพื่อย้ายพันธุ์ทุเรียนทั้งหมดไปปลูก และสร้างสวนขึ้นมาใหม่อีกครั้งหนึ่ง ให้ลูกๆ ช่วยกันตอนกิ่งพันธุ์นำมาปักชำในหม้อ เพื่อเตรียมย้ายเอาไปปลูก

2. สวนละอองฟ้า

สวนละอองฟ้า ซึ่งเป็นที่ตั้งของสวนรวบรวมพันธุ์ทุเรียนปัจจุบันนั้น พ่อชมซื้อต่อมาจากลุงจุมเจ้าของเดิม เมื่อปี 2508 โดยซื้อมา 30 ไร่ก่อน พื้นที่เดิมเคยเป็นพื้นที่ทำนามาก่อน เป็นนาดำได้ไปจนถึงตีนเขาไผ่ก้อย น้ำตก พื้นที่บางส่วนเป็นป่าหญ้าคา สลับกับป่าโปร่ง มีไม้ใหญ่ขึ้นอยู่บ้างแต่ไม่มากนัก

พ่อชมรู้จักที่นี่ได้เพราะเพื่อนที่ชื่อลุงเล็กซึ่งเป็นชาวนครนายกเป็นผู้แนะนำให้ ก่อนตัดสินใจมาซื้อท่านได้ออกตระเวนสำรวจพื้นที่แถวนี้หลายครั้ง เห็นชื่อวัดเขาทุเรียนที่อยู่ใกล้ๆ ก็รู้ได้ว่าเคยมีการปลูกทุเรียนมาก่อน จากการสอบถามชาวบ้านที่อยู่มาก่อนทำให้ทราบว่าบริเวณนี้ไม่มีภัยธรรมชาติ อย่างมากก็มีแค่ลมหัวฝน ลมสงกรานต์ เนื่องจากบริเวณสวนนี้เป็นหุบเขา ดังชื่อเรียกหมู่บ้านนี้ว่า “บ้านหุบลึก” ในช่วงหน้าฝนและอากาศชื้นจะเห็นละอองน้ำกระจายตกลงมาเป็นฝอยๆ อันเป็นที่มาของชื่อสวน “สวนละอองฟ้า” ที่ท่านตั้งขึ้น

ที่ตั้งของสวนนี้เคยเป็นที่พักของฐานทัพญี่ปุ่นมาก่อน มีบ่อน้ำดื่มกระจายอยู่เต็มสวน ด้านหลังของสวนยังคงมีถนนที่ทหารญี่ปุ่นสร้างเอาไว้ พ่อชมใช้เส้นทางนี้ในช่วงแรกที่เข้ามาบุกเบิกพัฒนาสวนแต่ต้องใช้รถจี๊ปจึงจะเข้ามาได้ ในระหว่างนั้นจะพบลูกกระเบิด และดาบญี่ปุ่น ปรากฏเป็นหลักฐานให้เห็นอยู่เนืองๆ เมื่อเข้ามาอยู่ในสวนแล้วก็จะออกไปล่าปาก ออกไปจ่ายตลาดแค่เดือนละหน เพื่อซื้อน้ำมันและสิ่งของจำเป็นต่างๆ ไม่มีไฟฟ้าใช้ และรับรู้เรื่องราวจากโลกภายนอกผ่านวิทยุเครื่องเล็กๆ เครื่องเดียว

3. ปลุกโดยวิถีธรรมชาติ

การปลูกทุเรียนในนครนายกต้องใช้ระบบการปลูกที่แตกต่างไปจากระบบสวนยกทรงในบริเวณที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงแบบชาวสวนฝั่งธนและนนทบุรี เพราะถึงแม้การปลูกทุเรียนนั้นจะต้องใช้น้ำเป็นหลัก แต่ต้องมีการระบายน้ำที่ดี สามารถควบคุมน้ำไม่ให้มากหรือน้อยเกินไปด้วย

ในช่วงเวลาใกล้ๆ กันนั้นเริ่มมีข้าราชการ และคนจากกรุงเทพฯ เข้ามาจับจองที่ดินในบริเวณจังหวัดนครนายกบ้างแล้ว เริ่มมีการเอาทุเรียนเข้ามาปลูก บางสวนปลูกทุเรียนโดยทำให้เป็นหลุมเพื่อพยายามขังน้ำเอาไว้ใช้ในหน้าแล้ง เจ้าของสวนที่ทันสมัยบางสวนนำปุ๋ยเคมีเข้ามาใช้ด้วย แต่กลับมีปัญหาหน้าดินแข็ง เวลาให้น้ำ น้ำจะไหลผ่านผิวหน้าดิน ดินจะไม่ซึมซาบน้ำ เพียงไม่กี่ปีทุเรียนบางส่วนเริ่มตาย นักวิชาการบอกว่าเกิดจากเชื้อรา แต่ท่านวิเคราะห์ว่าโรคดังกล่าวเกิดขึ้นเพราะการใช้ปุ๋ยเคมีเป็นต้นเหตุ โรคนี้มันมาพร้อมกับปุ๋ยเคมี เพราะแต่ก่อนไม่มีการใช้ก็ไม่มีโรคแพร่ระบาดรุนแรงอะไร พอใช้ปุ๋ยเคมีแล้วทุเรียนจะอวบฉ่ำน้ำ ใบงาม ให้ผลดก ตัดแต่งกิ่งตรงไหนก็จะให้ผลออกตรงนั้น แต่ภายใน 3 ปี หน้าดินก็จะเริ่มแข็ง ดินเริ่มโทรม พอมีลมโยก รากก็จะขาด มีเชื้อราเข้าแทรก มีแมลงด้วงตัวเล็กมากินเปลือก ยากก็มีราคาแพงมาก ใช้อย่างไรก็ไม่หาย ตอนนั้นก็มีข่าวว่าลูกชายหลวงอิง³ ใช้ปุ๋ยเคมีมาใช้ทำสวน ทุเรียนก็ตายหมดเหมือนกัน แต่เรื่องนี้เป็นเรื่องปิดที่ไม่ค่อยมีใครรู้

พ่อชมไม่ได้ใช้วิธีการเดียวกันนั้น ท่านใช้วิธีไพนดินเหนือโคนทุเรียน สมัยแรกใช้ฟางคลุมทั้งสวนเลยเพราะมีนาอยู่ใกล้ๆ หลังจากนั้นก็ใช้ปุ๋ยคอกปุ๋ยหมักจากธรรมชาติคลุมโคนเอาไว้ โดยวิธีนี้ดินก็จะอุดมสมบูรณ์และระบายน้ำได้ดี ท่านใช้ปุ๋ยเคมีบ้างเหมือนกันในตอนแรกแต่เมื่อเห็นผลเสียก็เลิกการใช้ไปเสีย แม้มีนักวิชาการรุ่นลูกเข้ามาแนะนำให้ใช้สารเคมีในการดูแลสวนท่านก็เพียงแต่รับฟัง ท่านเชื่อว่าการใช้ปุ๋ยเคมีนั้นเป็นการบังคับทุเรียนให้เจริญเติบโตอย่างผิดธรรมชาติ ต้องใช้ปุ๋ยไปเรื่อยๆ เพิ่มขึ้น เหมือนกับติดยาเสพติด เมื่อดินมีปัญหาพวกนักวิชาการก็เอาดินไป

³ หลวงอิงศศรีสิการ อดีตอธิการบดีมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ในอดีต

ตรวจแล้วบอกว่าดินมีปัญหาเพราะขาดธาตุไนโตรเจนนี้ ต้องใส่ปุ๋ยเพิ่มขึ้นไปอีก ทั้งๆที่ที่แล้วมาก็ใส่ลงไปมากพอแล้ว ในที่สุดท่านก็เลิกใช้ปุ๋ยเคมีไปเลย ชาตรีเล่าให้ฟังว่า

"ตอนที่พ่อเลิกใช้สารเคมี ภาพพจน์ของพ่อจะตกลงไปนิดหน่อย เพราะเกษตรกร หรือคนซื้อเขาจะถามเกี่ยวกับสารเคมี ถ้าใครใช้สารเคมีจะถือว่าเป็นคนเก่ง มีความรู้ พูดภาษาไทยปนภาษาอังกฤษ นักวิชาการรุ่นลูกก็มาแนะนำว่าถ้าไม่ใช้สารเคมีรักษาจะตายหมดทั้งสวน เขาก็ไม่ผิดเพราะเห็นประสบการณ์จากที่ระยอง ที่จันทบุรี แต่สวนเหล่านั้นเขาใช้ปุ๋ยเคมี พ่อบอกของพ่อไม่เป็นหรอก เป็นก็รักษาหายได้ ท่านก็ชุดออกแล้วเอาปูนแดงทา แล้วท่านก็พาผมไปชี้ให้ดู บอกว่านี่มันมีเนื้อใหม่ หายแล้วนะ เรามาถูกทางแล้ว"

ท่านสนใจและศึกษาลักษณะของใบ ลักษณะของข้าว และการเรียงหนาม ทรวดทรงของลำต้นและกิ่งก้าน ท่านบอกกับลูกๆ ว่า ทุเรียนในสวนของท่านนั้นสวยงามกว่าที่อื่นทรวดทรงไม่เหอะเหะ หนามไม่เป่ง ไม่แตก ทั้งนี้เป็นเพราะที่สวนไม่ได้ใช้สารเคมีในสวน ท่านเชื่อในเรื่องของธรรมชาติ

เรื่องการตัดแต่งกิ่งก็เช่นเดียวกัน ท่านไม่ตัดกิ่งน้ำค้าง (กิ่งขนาดเล็กซึ่งมักจะไม่ได้ติดดอกติดผล) ออก ท่านเชื่อว่าทุเรียนจะสะสมอาหารเอาไว้ที่กิ่งน้ำค้าง เมื่อถึงหน้าแล้งทุเรียนจะได้อาหารและน้ำเลี้ยงจากใบและกิ่งน้ำค้างเหล่านี้ แล้วทิ้งใบไปเจริญทางยอด ใบที่อยู่ในที่ร่มจะค่อยๆ ร่วงลงก่อน แต่ใบที่อยู่ทางด้านยอดจะเหลือรอดและเติบโตจนผ่านหน้าแล้งไปได้ ท่านเคยเปรียบเทียบโดยการทำตามคู่มือการปลูกทุเรียนแนะนำแต่พบว่าทำตามแบบธรรมชาติดีกว่า ช่วงที่ทุเรียนติดผลใบไม่ร่วงหล่นมากเหมือนกับสวนที่ตัดแต่งกิ่งน้ำค้างออก

ในช่วงหน้าฝนก็ได้อาศัยน้ำฝนจากธรรมชาติ ส่วนหน้าแล้งในตอนแรกจะใช้วิธีจ้างคนหาน้ำมารดเพราะค่าจ้างหาน้ำไม่แพงมากเพียงวันละ 8 บาท ส่วนภายหลังใช้วิธีสูบน้ำจากบ่อญี่ปุ่นแล้วลากสายไปรดเอา

เริ่มเอากิ่งตอนทุเรียนที่คัดจากสวนฝั่งธนมาปลูกตั้งแต่ปี 2508 ประมาณ 30 - 40 สายพันธุ์ก่อน แล้วค่อยๆ เอาพันธุ์ทุเรียนอื่นๆ เช่น หมอนทอง และชะนี เข้ามาลงในภายหลัง จนปัจจุบันมีสายพันธุ์ทุเรียนทั้งสิ้น 53 สายพันธุ์ ทุเรียนที่ปลูกโดยกิ่งตอนจะให้ผลภายใน 3-5 ปี ส่วนที่ปลูกโดยใช้เมล็ดก็จะใช้เวลาประมาณ 5-10 แล้วแต่การดูแล ประมาณปี 2516 สวนละอองฟ้าก็เริ่มให้ผลผลิต

นอกเหนือจากที่สวนละอองฟ้าแล้วคุณพ่อชมยังได้ไปซื้อที่อีก 12 ไร่ที่สาริกา เอาสายพันธุ์ทุเรียนบางส่วนซึ่งชำสายพันธุ์กับที่ละอองฟ้าไปปลูกแต่เจอปัญหาภัยแล้ง และไม่ได้ดูแลรักษาดีพอ พันธุ์ทุเรียนส่วนใหญ่จึงยังคงเหลืออยู่ที่นั่นเพียงแห่งเดียว สวนสวนที่สาริกาก็กลายเป็นสวนมะพร้าวไป มีคุณวชิระ พี่ชายคนโตเป็นผู้ดูแล

4. หลากหลายสายพันธุ์ทุเรียนไทย

ปัจจุบันสวนละอองฟ้ามีสายพันธุ์ทุเรียนอยู่ทั้งสิ้น 53 สายพันธุ์ แต่ละพันธุ์ล้วนมีคุณสมบัติและลักษณะแตกต่างกันออกไป

ทุเรียนบางต้นที่ตอนแรกปลูกคิดว่าเป็นหมอนทองแต่พอปลูกแล้วกลายเป็นพันธุ์นมสด ซึ่งเป็นลักษณะด้อยของหมอนทอง คือเนื้อขาว เมล็ดโต คุณพ่อก็ไม่เคี้ยว ท่านไม่ได้ยึดติดกับหมอนทอง เพราะทุเรียนแต่ละสายพันธุ์จะมีข้อดีของมันเอง เช่นพันธุ์นมสดลักษณะต้นจะแข็งแรง

ส่วนหมอนทองนั้นถือได้เลยว่าเป็นพันธุ์ทุเรียนที่เหมาะสมกับสวนแบบอุตสาหกรรมโดยแท้ เนื่องจากทรงพุ่มสวยงาม เนื้อหนา สีสวย เมล็ดเล็ก และตอบสนองต่อการใส่ปุ๋ย การตัดแต่งกิ่งอย่างมาก ในขณะที่พันธุ์ก้านยาวไม่ตอบสนองต่อปุ๋ยเคมี ถ้าเจอสารเคมีจะอ่อนแอ

แต่ในความเห็นของชาตริ้นทุเรียนเหล่านี้

"ไม่ได้หมายความว่าพันธุ์เหล่านี้ไม่ดี แต่เป็นเพราะเราดูแลไม่ถูกต้อง"เองต่างหาก พันธุ์ก้านยาวนั้นที่จริงคนนิยมมากและรู้จักกันมาก่อนหมอนทองเสียอีก คุณพ่อบอกว่าท่านเพิ่งรู้จักพันธุ์หมอนทองจากหลวงอิงศรศิริการเมื่อประมาณ 50 ปีที่ผ่านมาเอง⁴

พันธุ์ทุเรียนแต่ละพันธุ์จะมีลักษณะที่ดีของมันเอง เช่น พันธุ์เทวราชซึ่งปลูกที่จังหวัดบุรีรัมย์ พันธุ์มาจากพันธุ์ก้านยาว มีผลโตมาก หนาม ทรวดทรงสวยงาม แต่เนื้อไม่ดีเท่าพันธุ์อื่น

พันธุ์ช่อนลิ้นในสวนละอองฟ้าก็มีลักษณะที่น่าสนใจคือไม่มีก้าน อาจทำให้คนที่รังเกียจทุเรียนหันมาทานทุเรียนก็ได้ อีกทั้งเคยทดลองปล่อยให้ยวบต้นไม่ยอมตัดลงมา ก็อยู่ได้นานเป็นเดือน สังเกตว่าลูกเล็กยวบต้นได้ทนกว่าลูก

สายพันธุ์ทุเรียนในสวนละอองฟ้าจากคำอธิบายของชาตริ้น มีชื่อและลักษณะพันธุ์เด่นๆ ดังนี้

1. พันธุ์ละอองฟ้า ทรงต้นใบคล้ายหมอนทอง ใบเล็กกว่าหมอนทองเล็กน้อย เป็นพันธุ์เบา ออกผลก่อน ปลูกและให้ผลเร็วกว่า ลักษณะพิเศษคือผสมข้ามพันธุ์กันเอง ระหว่างหมอนทองกับก้านยาว ลักษณะภายนอก สีหนาม ฐานหนาม ลายและการเรียงหนามเหมือนก้านยาว รูปทรง โครงสร้างเป็นหมอนทอง ลักษณะค่อนข้างดี แต่

⁴ เดชา ศิริภัทรเล่าว่าเมื่อครั้งที่ไปดูงานที่อินโดนีเซียนั้น ได้ขอเข้าไปดูสวนในวังของซูการ์โน อดีตประธานาธิบดีของอินโดนีเซีย พบว่าในสวนปลูกทุเรียนพันธุ์ที่ได้ตอนมาเยือนประเทศไทยเมื่อปี 2500 แต่พันธุ์ทุเรียนที่นายกรัฐมนตรียกให้เป็นพันธุ์ช่อนลิ้น ทำให้เพิ่งเข้าใจว่าเหตุที่ให้พันธุ์ช่อนลิ้นไปในขณะนั้นเป็นเพราะพันธุ์หมอนทองยังไม่มีชื่อเสียงเท่ากับช่อนลิ้น หรือก้านยาว

ก้านผลแหลมเป็นก้านหอยเหมือนหมอนทอง เนื้อเหมือนหมอนทองและก้านยาว (ก้านกึ่งก้น)

2. ก้านยาว ทรงพุ่มไม่ค่อยเป็นระเบียบ สูง กิ่งแขนงยืดออกไปยาว ก้านเลี้ยงลูกค่อนข้างเพียงพอง ก้านจะยาว ทรงผลกลม (ก้านยาววัดสักลูกจะยาว) ที่ส่วนจะมีก้านยาวทรงหวล คือลูกไม่กลม แป้น แต่ก้านจะแหลม ทรงลูกจะยาวคล้ายก้านยาววัดสัก คงจะกลายมา ก้านยาวพันธุ์กลม เมล็ดค่อนข้างใหญ่กว่า ลูกจะค่อนข้างกลม หนามถี่กว่า บางที่ต้นเดียวกันจะแปรปรวนกว่าก้านยาวทรงหวลที่ให้รูปทรงแน่นอนกว่า เนื้อคุณภาพดีกว่าทรงกลม แต่รสชาติใกล้เคียงกัน เนื้อเหลืองเข้ม
3. พันธุ์เม็ดในก้านยาวทรงหวลเกิดจากเพาะเมล็ด อาจเกิดขึ้นมากกว่าประมาณ 100 ปี เพราะมีชื่อเสียงมาก่อนหน้านั้น ลักษณะไม่เหมือนก้านยาวเลย คือมีก้านสั้น แข็ง ทรงผลก้นแหลม การเรียงหนามแตกต่างจากก้านยาวโดยสิ้นเชิง มาอยู่ที่นครนายก จะให้ผลดีปีเว้นปี หรือ 2 ปีดีหนึ่งครั้ง ค่อนข้างอ่อนไหวต่ออากาศ รสชาติดี มีเส้นใยเล็กๆ เนื้อเหลืองลูกจันทร์
4. พันธุ์หมอนทองข้าวตอก เป็นหมอนทองดั้งเดิมที่มาจากจันทบุรี ข้าวตอกจะเห็นได้ชัด ข้าวจะโปนขึ้นมา ลูกบิดไม่ตรง เนื้อในใกล้เคียงหมอนทอง แต่ไส้ใหญ่และเหนียวกว่า ฝ้ายากกว่า
5. พันธุ์หมอนทองข้าวสั้น ข้าวสั้น ผลทรงยาวแหลม พูตรง หัวพูไม่ขึ้นมาก ฝ้าย่าย ไล่เล็ก เนื้อใกล้เคียงหมอนทอง สีเข้ม ได้พันธุ์มาจากจันทบุรี แต่ได้ผลดีที่สุดที่ระยอง
6. พันธุ์หมอนทองเดิม เป็นหมอนทองยุคก่อนปัจจุบันนี้ เคยมีการประกวดในปี 2500 มีลักษณะงอมเร็วกว่าหมอนทองปัจจุบัน รสชาติใกล้เคียงกัน ผนังเนื้อบอบบางกว่า
7. พันธุ์ชะนี พันธุ์เบา ออกลูกหลังกิ่ง กิ่งโค้งงอ และมีลูกเล็กติดอยู่ข้างๆ มองไกลๆ เหมือนชะนีเกาะกิ่งมีลูกติดอยู่ข้างหลัง ข้าวยาว ทรงลูกค่อนข้างกลม (เมล็ดมาก) ถ้าบางลูกที่เมล็ดตายเนื้อจะมาก ปลูกได้ผลในทุกพื้นที่ ดูแลง่าย ไม่ค่อยอ่อนไหวต่อสภาพธรรมชาติ แต่ช่วงแก่ใกล้ตัด 3 วันถ้าอากาศอบอ้าวมีฝน จะดูน้ำไปเก็บที่ผลทำให้เมล็ดในผลออก ขยายไม่ได้ ชะนีต้านทานต่อโรคไฟทอปเธอรา แข็งแรง
8. พันธุ์ชะนีก้านยาว ก้านยาวกว่าชะนีปกติ เนื้อในแตกต่างกับชะนี เนื้อจะมีความมันน้อยกว่า หวานเย็น คนที่ไม่ชอบกลิ่นทุเรียนจะรับประทานดี เพราะกลิ่นไม่ฉุนรุนแรง เมื่อสุกงอมเนื้อจะไม่ขม อีกชื่อเรียกว่าชะนีน้ำตาลทราย
9. พันธุ์ช้างชะนี เป็นทุเรียนพันธุ์ใหม่ ผสมข้ามพันธุ์ระหว่างชะนีกับลวง ลักษณะภายนอก การเรียงหนาม ฐานหนามคล้ายชะนี รูปทรงผลคล้ายลวง ผลใหญ่มาก ก้านออกไปทางชมพูสี มีความสากเป็นสะเก็ดมากคล้ายชมพูสี เนื้อในสีอ่อนมากคล้าย

หมอนทอง (สีเหลืองอ่อน) รสชาติไปทางย่ำแม่หวาดคือมีรสมันมาก แต่ลักษณะที่ว่านี้ยังไม่สรุปเพราะเพิ่งเป็นลูกปีแรก

10. พันธุ์ลวง เป็นพันธุ์ดั้งเดิมเก่าแก่ เป็นพันธุ์เบา เป็นทุเรียนพันธุ์สอนเป็น คือเป็นปีแรกมีผลลวงออกมาให้เห็นชัดเจน ลูกจะดูเหมือนมีเนื้อ มีพูเด่นผิดปกติ ลักษณะหนามจะถี่และสั้นกว่าปกติ พูนั้นถือเป็นพูหลอก แต่ตอนสอนเป็นจะหลอกทั้งลูก เนื้อค่อนข้างมีเส้นใย สีเหลืองเข้ม รสชาติหวานมัน กลิ่นหอมชวนรับประทาน ข้อเสียคือเลยเข้าฤดูฝนได้ช้าเร็วกว่าพันธุ์อื่นๆ อ่อนไหวต่ออากาศกว่าพันธุ์อื่นๆ ชาวสวนที่อยากได้เงินก่อนพันธุ์นี้เป็นพันธุ์ที่น่าสนใจ แต่ต้องตัดดอกที่ออกทีหลังทิ้งไป
11. พันธุ์ลวงทอง เป็นพันธุ์ลวงพันธุ์หนึ่ง แต่ลูกใหญ่กว่า ลักษณะเป็นสีเหลือง คล้ายสีหมอนทอง แต่ลูกใหญ่กว่า ก้านปุม ลูกไม่ตก ออกลูกพร้อมๆ กับชะนี ลักษณะประจำพันธุ์ยังเหมือนพันธุ์ลวง ปีไหนแล้งจริงๆ จะได้กิน
12. พันธุ์เม็ดในลวง เกิดจากเอาเมล็ดพันธุ์ลวงไปปลูก แต่ละต้นไม่เหมือนกับพันธุ์เดิม บางครั้งเด่นทรงผล บางเด่นเนื้อ ลูกเล็กกลมกว่าแต่เนื้อดี บางพันธุ์ผลใหญ่ แต่ยังอ่อนไหวกับสภาพอากาศ
13. พันธุ์ชมพูสี เกิดจากพันธุ์ลวง เป็นพันธุ์โบราณ กลิ่นใกล้เคียงกับลูก ลักษณะผลใกล้เคียงแต่สีเขียวสดกว่า ลักษณะการเรียงหนามใกล้เคียงกันมากกับลวง แต่หัวจะสีคล้ำสีออกน้ำตาลกว่าและมีสะเก็ดมาก แต่หัวของลวงจะเขียวใส เนื้อสีชมพู
14. พันธุ์กระดุม พันธุ์โบราณ พันธุ์เบา มีโอกาสกลายพันธุ์สูง นิยมไปทำทวายเพราะออกก่อนฤดู แต่ผลค่อนข้างเล็ก เมล็ดโต รสชาติดี เส้นใยไม่มาก เนื้อสีเหลืองลูกจันทร์
15. พันธุ์กระดุมทอง เกิดจากเมล็ดของกระดุม ผลใหญ่กว่า ลักษณะผลเมื่อแก่จัดจะเป็นสีเหลือง เนื้อเยื่อจะกว่า สีเข้มกว่า แต่เมื่อฝนตกชุกจะมีอาการแค้น คือเนื้อใกล้ไส้จะแข็ง
16. พันธุ์เม็ดในกระดุม เกิดจากเมล็ดกระดุม แต่ลักษณะกลายพันธุ์ออกไป มีหลายพันธุ์ ทรงผลยาว แต่ลักษณะผลคล้ายกับกระดุมแต่พูยาวกว่า พักช้าวกี่มาจากเมล็ดในกระดุม
17. พันธุ์กระดุมเขียว ผลใหญ่ ใกล้เคียงกับประดุมทอง ออกช้า ล่าในฤดูฝน ทนฝน แต่ไม่ดีทุกปี
18. พันธุ์พักข้าว มาจากกระดุม ลักษณะหัว หนามจะสั้นมาก ฐานหนามกว้าง แต่หนามเล็ก ทำให้ดูห่าง หนามสั้นๆ แตกต่างจากกระดุม ดูเหมือนลูกพักข้าว เด่นคือเนื้อทนต่อดินฟ้าอากาศได้ดี

19. พันธุ์ทองหยิบ แตกกอออกมาจากกระดุม ผลเล็กมาก การขึ้นพุ่มไม่เห็นเด่นชัด กลม น้ำหนักไม่เกิน 1 กิโลกรัมต่อผล ลักษณะที่เด่นชัดคือรสชาติไม่เปลี่ยนสภาพเมื่อโดนฝน
20. พันธุ์ทองหยอด ผสมข้ามพันธุ์ระหว่างกบชายนํ้ากับกระดุม ลักษณะเด่นกบชายนํ้าคือผิวจะเงาเหมือนมีแว็กซ์ขัด ส่วนกระดุมไม่มีลักษณะนั้น ฐานหนามกว้างกว่ากระดุม แรกๆ มองคล้ายกระดุม แต่เมื่อแก่ผ่าออกมาจะมีกลิ่นเหมือนกบชายนํ้า เพิ่งเกิดขึ้นในสวนเรา
21. พันธุ์นกยิบ เป็นพันธุ์ที่แตกตัวจากกระดุม ลูกเล็ก หนามเล็กถี่ ฐานหนามแคบมาก ผลดก ติดลูกง่าย รสชาติดี เนื้อหนาพอสมควร
22. พันธุ์นกหยิบ
23. พันธุ์กบแม่เต่า เป็นทุเรียนเก่าแก่ต้นกำเนิดทุเรียนกบในปัจจุบัน ก้นป้าน บุ่ม ตั้งได้ไม่อ่อนไหวต่อสภาพอากาศ
24. พันธุ์กบเล็บเหยี่ยว หนามยาวกว่า บางพันธุ์หนามสั้นเล็กน้อย ก้นแหลมกว่า เนื้อใกล้เคียงกบแม่เต่า
25. พันธุ์กบชายนํ้า ไม่ทราบว่าเกิดแต่เมื่อไหร่ คงนานเป็นร้อยปี เกิดแถวริมน้ำ อยู่ริมน้ำได้ดี จะมาจากฝั่งบางขุนนนท์ เด่นคือผิวเปลือกหนา ทนฝนได้ดี ไม่อ่อนไหวกับอินฟ้าอากาศ ลักษณะพุ่มประกอบเห็นชัดคือมีเมล็ด 2 เมล็ดประกบกันอยู่ ผิวเงา กลิ่นหอม น่าทาน
26. พันธุ์กบตาข้า กลายพันธุ์มาจากกบแม่เต่า ใช้เมล็ดกบแม่เต่ามาปลูกแล้วกลายพันธุ์ มาจากบางขุนนนท์ เนื้อใกล้เคียงกบแม่เต่า รสชาติหวานลงตัวดีกว่า สีเข้มกว่า แต่เปลือกหนากว่า พุ่มค่อนข้างเห็นชัดกว่า
27. พันธุ์กบเบา เป็นกบที่ออกก่อน ผลใหญ่ เปลือกบาง เนื้อเวลาสุกใกล้เคียงหมอนทอง แตงอมเร็ว เมล็ดเจริญพันธุ์เร็ว ได้ชิมเร็ว ออกผลพร้อมๆ กับรวง แก่เร็วมาก
28. พันธุ์กบสุวรรณ ลักษณะภายนอกจะเห็นหนามยาว สีเขียว คล้ายๆ ก้านยาว แต่ขั้วสั้นกว่า สีเหลืองเข้ม แต่โดนฝนไม่ได้ อ่อนไหวต่อสภาพอากาศ เมล็ดเจริญพันธุ์เร็ว
29. พันธุ์ทองย้อยจักร เป็นพันธุ์โบราณ มาจากพันธุ์พันธุ์ทองย้อยเดิม เป็นพุ่มกลมค่อนข้างเห็นชัด พันธุ์ใหญ่ ต้นใหญ่ ลูกใหญ่ ทรงต้นแข็งแรง การเรียงกิ่งพุ่มเป็นจักร ออกกิ่งตามคบแล้วแยก 4 – 5 ทิศ น้ำหนักเฉลี่ยประมาณ 3 กิโลกรัม แต่ถ้าออกผลเป็นพวงลูกจะเล็กลง เนื้อในมีเนื้อเยื่อเล็กน้อย หวานมันเข้มข้นลงตัว กลิ่นดี สีสวย น่ารับประทาน แต่แปรปรวนต่อดินฟ้าอากาศ จะให้ผลดีปีเว้นปี

30. พันธุ์กะเทยเนื้อเหลือง เมล็ดจะไม่เจริญพันธุ์ คล้ายชะนี การออกลูกเรียงผลคล้ายชะนี ให้ผลใหญ่มาก ดอก แต่เนื้อแตกต่างจากชะนี คืออมเร็ว มีเส้นใยสูง น้ำในเนื้อสูง ดีเป็นบางปี บางปีรสชาติใช้ได้ถ้าแห้งดี ออกไปทางหวานจัด
31. พันธุ์กะเทยเนื้อขาว โดดเด่นเรื่องความหวาน หวานจัด บริโภคได้ตั้งแต่ยังดิบ เนื้อขาวใกล้เคียงกับสีของเปลือกใน การเก็บเกี่ยวยาก ถ้าตัดผิดไป 2 – 3 วัน รสชาติจะไม่หวานเลย (ต้องตัดก่อนหล่น 2 – 3 วัน จึงจะได้รสชาติหวานจัดทานดิบได้ คนโบราณนิยมนานดิบ) กะเทยคือเมล็ดไม่เจริญพันธุ์
32. พันธุ์กะเทยข้าวสั้น พ่อชมภูมิใจว่าได้รางวัลเมื่อปี 2486 ทุเรียนผลไม่ใหญ่นัก ประมาณ 2 กิโลกรัมกว่า ข้าวสั้น เมล็ดในดิบ เนื้อ รสชาติใกล้เคียงกับหมอนทอง ถ้าอมจัดจะหวานมาก คุณสมบัติทนต่อดินฟ้าอากาศค่อนข้างดี ไม่ค่อยพบแค้นหรือตำหนิ ไม่ค่อยพบลักษณะไส้ซึม
33. พันธุ์กะเทยข้าวสั้นหนามยาว ลักษณะด้อยของกะเทยข้าวสั้น ความแปรปรวนสูงกว่า เข้าใจว่ามาจากการตอนจากต้นเดิม แต่ได้ลักษณะเหมือนต้นเดิมเพียงต้นเดียว (มี 3 ต้น) ลักษณะหนามยาวกว่ากะเทยข้าวสั้น เรียกว่า เนื้อในแปรปรวนต่อดินฟ้าอากาศ
34. พันธุ์กำป่นเนื้อเหลือง เป็นต้นตระกูลหมอนทอง ลักษณะภายนอกใกล้เคียงกัน แต่ผลไม่บิด คล้ายหมอนระยอง แต่ทรงผลอวบ เนื้อดี ข้อเสียคือออกในหน้าฝน เมล็ดเจริญเร็ว ผนังเนื้อบาง
35. พันธุ์กำป่นเนื้อขาว เนื้อเยอะมาก ดี สีขาวเป็นครีม แต่ฝ่ายากมาก งามเร็วมาก ต้องผ่าก่อนหอมจึงจะทานทัน
36. พันธุ์กำป่นพวง เป็นกำป่นเนื้อขาวพันธุ์หนึ่ง แต่ออกลูกเป็นพวงข้าวสั้นๆ ติดๆ กัน
37. พันธุ์กำป่นบางสีทอง คล้ายกำป่นเนื้อเหลือง ต่างกันที่ทรงพุ่มทรงใบ ชื่อได้มาจากแหล่งกำเนิดบางสีทอง นนทบุรี แต่อยู่ที่นี้ออกตอนฝนตกไม่เหมือนที่นนทบุรีที่ออกก่อนฝน
38. พันธุ์สาวน้อยเรือนงาม ผลป้อม ฐานหนามใหญ่ จำนวนหนามน้อย พูสั้น มี 5 พู ลักษณะแป้นคล้ายฟักทอง เอาไปปลูกที่จันทบุรีเรียกกก้านสั้น ซึ่งแพร่หลายและปลูกได้ดีที่นั่น เนื้อในมีสีส้ม พันธุ์เบา เนื้อมาก กลิ่นออกรสส้ม
39. พันธุ์แดงสาวน้อย ลักษณะประจำพันธุ์จะมีพูเดียวในหนึ่งลูก ลูกจะตรงและมีพูหลอก เนื้อสีเหลือง จากกิ่งตอนเดียวกันปลูกที่ต่างกันในส่วนเดียวกันสีจะแปรปรวนสูง ไม่คงที่

40. พันธุ์ช่อนกลื่น กลิ่นไม่มีแม้จะสุกจัด รูปทรงคล้ายหมอนทอง แต่หนามเล็ก บริเวณหลังพุ่มจะมีหนามแยกออกจากกันชัดเจน หนามคู่กันแล้วแยกออกไปคนละข้างเห็นชัดเจนเป็นแนว รสชาติดี ไม่ดีทุกปี ขึ้นกับดินฟ้าอากาศ
41. พันธุ์ทองแดง ชื่อเดิมเรียกหมอนเขียว ซึ่งเรียกมาตามลักษณะดอก ส่วนเก็บน้ำตาลของดอก (หม้อ) สีเขียว ทรงพุ่มเหมือนหมอนทอง ลูกกลม 5 พู รี เนื้อในสุกแล้วค่อนข้างแห้ง กลิ่นน้อยแต่เนื้อแห้งกว่า
42. พันธุ์ทองใหม่ เป็นพันธุ์เก่าแก่ที่มีชื่อเสียงที่กรุงเทพฯ ผลยาวรี สีเขียวเป็นส่วนมาก ไม่เป็นที่นิยมเพราะไม่ทนต่อความแปรปรวนดินฟ้าอากาศ เมื่อออกหน้าฝนเนื้อจะแข็ง หรือบางพุ่มเนื้อแข็งเป็นแห่งๆ สุกไม่ทั่วพุ่ม แต่ถ้าปีไหนดี เนื้อดีมาก
43. พันธุ์ปิ่นทอง เป็นพันธุ์โบราณ ชื่อที่มาจากตระกูลปิ่นทองซึ่งเป็นมุสลิม หรือชื่อปิ่นอาจมาจากเกษตรกรผู้ค้าปิ่นคือติดลูกแล้วแต่ยังเล็กอยู่ดูแล้วคล้ายปิ่น แต่มีสีทอง ลักษณะลูกกลมสวยงาม ใกล้เคียงกับช่อนกลื่น แต่เนื้อไม่เหมือนกัน ค่อนข้างอ่อนไหวต่อดินฟ้าอากาศเหมือนกัน ถ้าฝนมาไม่ชุกในช่วงใกล้แก่เนื้อจะดี แต่ถ้าฝนชุกน้ำจะเข้าไปเต็มเปลือก เมล็ดจะเจริญพันธุ์
44. พันธุ์เหมราข พันธุ์ใหญ่ เฉลี่ย 3 – 4 กก. ออกลูกเป็นพวง กลุ่มใหญ่ หนามแหลมยาว ทรงกลม พุดตรง เนื้อสีสวยมากออกสีชมพู เข้ม กลิ่นไม่ฉุนรุนแรง เมื่อฝนตกจะมีเน่าตรงปลายลูกได้ง่าย
45. พันธุ์ทุลฉวย พันธุ์ธรรมดา ได้ชื่อเพราะหน้านั้นเป็นทวาย และไม่เกิดผลทุเรียนทั้งสวน มีเพียงผลเดียวในหน้าที่ไม่มีทุเรียน ช่วงนั้นในหลวงบวชอยู่ คุณแม่ของคุณชาตรีพายเรือข้ามแม่น้ำเอาทุเรียนไปขายจากปากซอยพระครู มีคนขายคนหนึ่งแกขอซื้อลดราคาโดยบอกว่าพุ่มนี้ยายจะเอาไปถวายในหลวงในวันรุ่งขึ้นทางประตูผี บางลำพูน แม่ก็ลดให้ ถัดมาอีกวันก็หนังสือพิมพ์ก็ลงข่าวว่าในหลวงได้ทานทุเรียนที่อร่อยมาก ทั้งที่เป็นพันธุ์ที่ปกติ ออกไปทางกำป็นเนื้อเหลือง ปัจจุบันไม่ทวายแล้ว
- ลักษณะแปรปรวนต่อสภาพดินฟ้าอากาศ
46. พันธุ์นมสด เป็นที่ลือชื่อกว่าพันธุ์อื่นที่พ่อซื้อกิ่งพันธุ์โดยดูจากใบว่าเป็นหมอนทอง แต่เมื่อปลูกไว้เกือบแล้วออกผลไม่ใช่ เป็นลักษณะด้อยของหมอนทอง คือเนื้อขาว เปลือกหนา เนื้อน้อย เวลาสุกรสหวาน เนื้อนิ่มมาก แต่สุกจนอมก็ไม่ขม เนื้อเหลวเป็นน้ำแต่ไม่ขม
47. พันธุ์ชาวมะไฟ เป็นพันธุ์โบราณ ผิวสีแดง เจ้าของดั้งเดิมอยู่ใกล้ต้นมะไฟ เนื้อในเหลืองเข้ม หวานจัด งามเร็ว

48. พันธุ์ชายมังคุด ทนความแปรปรวนต่อดินฟ้าอากาศ มีผลแน่นนอน ตอนนี้ที่สวนยังไม่ให้ผลที่สมบูรณ์เพราะต้นอายุน้อย เส้นใยเนื้อมากพอควร แต่สีน้ำตาล กลิ่นดี โคนฝนไม่ค่อยเป็นไส้ซึม ออกผลก่อน
49. พันธุ์ลำเจียก รูปทรงมีสกุล เนื้อสีลำเจียก สีครีมใบลาน ลูกยาว ทรงผลคล้ายสาวชม
50. ขุนนนท์ เป็นพันธุ์ดั้งเดิม ให้ผลดีเมื่ออยู่กรุงเทพ ผลใหญ่ ต้นใหญ่ รสชาติคล้ายก้านยาว อยู่ที่นี่ผลเล็กลง ต้นเล็ก เนื้อสุกแล้วไม่นิ่ม แข็ง เมล็ดค่อนข้างโต
51. สาวชม บางที่เรียกจำปา ผิวเขียว สุกแล้วก็ยังเขียว เนื้อเยื่ออ่อน กิ่งเปาะ ดูแลรักษายาก รสชาติทานในระยะห่ามจะดี ถ้างอมแล้วจะออกชม
52. พันธุ์ย่ามแม่หวาด ทรงผลคล้ายย่ามคนแก่ พูออกโค้งเหมือนย่าม เนื้อมาก หนา เมล็ดตาย คล้ายหมอนทอง แต่หวานน้อยกว่าหมอนทอง เนื้อเหนียวมัน อยู่ที่นี่ครนากเวลาเก็บเกี่ยวต้องพิถีพิถัน ถ้าตัดช้าจะห่าว คือผลจะดูน้ำเลียงคั้น เนื้อจะแห้ง เมล็ดจะดูน้ำจากเนื้อ
53. อินันท์ เป็นพันธุ์ที่ใหญ่ที่สุด บางลูกใหญ่ถึง 20 กิโลกรัม พันธุ์ดี เปลือกบาง ทรงผลยาว ใหญ่ ขั้วเล็ก หนามไม่ใหญ่มาก การจัดเรียงหนามดี โชว์พูชัด 5 พู ไม่ค่อยเลียงลูกเป็นพวง มีสกุล แต่ออกช้ากว่า แก่ช้าหลังฝนแล้ว ทั้งที่ดอกบานพร้อมกัน ไม่ค่อยอ่อนไหวต่ออากาศ ไล่เหนียว ฝ่ายากมาก

5. ความเชื่อของพ่อชม ไสววรรณตระกูลเกี่ยวกับเรื่อง งาน ความงาม และเงินตรา

จากคำบอกเล่า คุณพ่อชมท่านเริ่มต้นสวนละอองฟ้าด้วยความรัก การเห็นการณ์ไกล โดยหาได้พะวงกับผลที่ได้รับทางเศรษฐกิจไม่ ท่านปลูกทุเรียนด้วยความรักและเห็นถึงความงามตามธรรมชาติของทุเรียนแต่ละสายพันธุ์ แม้พันธุ์เหล่านั้นอาจดูไม่ดีในสายตาของคนอื่นแต่มันมีคุณค่าและความงามในตัวของมันเองเสมอ ชาตรี บอกว่า

"แม้คุณพ่อจะไม่ได้มีประสบการณ์ทำงานศิลปะแบบเดียวกับปู่ แต่การปลูกทุเรียนของท่านเปรียบได้กับการทำงานศิลปะบนแผ่นดิน" อย่างแท้จริง "ท่านเห็นถึงความงามเป็นอันดับแรก อันดับต่อมาคือคุณภาพ ความคงทน ยั่งยืน บางครั้งผลผลิตออกมาท่านไม่ได้กินเพราะนั่งดูความเปลี่ยนแปลงจนงอม ดำ แล้วจึงผ่าให้ลูกได้กิน"

"แต่ก่อนผมก็ไม่เข้าใจ คิดว่าพ่อคลังทุเรียน พันธุ์อะไรท่านก็ว่าดีไปหมด อย่างพันธุ์ดวงนี้เมื่อก่อนก็ไม่เห็นว่าจะดีตรงไหน พ่อบอกว่าถ้ามันออกก่อนๆ จะดี

มาก มีกลิ่น มีอะไรที่หอม ถ้ามันดีจริงๆ หมอนทองก็สู้ไม่ได้ แต่คนอื่นๆ ก็จะบอกว่าพันธุ์ลวงเป็นพันธุ์ที่เร็วที่สุด"

คุณพ่อชมเห็นการณ์ไกลมาก ท่านบอกว่าในที่สุดแล้วผู้คนทั่วไปจะหันมาให้ความสนใจกับพันธุ์ทุเรียนพื้นเมือง ท่านจึงซื้อวีดีโอมาบันทึกลักษณะต่างๆของพันธุ์ทุเรียน เช่นลักษณะของต้น กิ่ง ใบ ต่างๆ เก็บเอาไว้ แต่น่าเสียดายที่ลูกๆ ไม่เข้าใจก็เอาวีดีโอนั้นไปใช้งานอื่นๆ เสีย

ความคิดหลายอย่างของท่านดูเป็นเรื่องเหลือเชื่อสำหรับคนอื่นๆ และแม้กระทั่งลูกๆ เช่นการไม่ใช้ปุ๋ย บางคนก็เห็นเป็นคนแก่ที่เพี้ยนคนหนึ่ง ยังไม่ได้เน้นทำสวนเพื่อเหตุผลทางธุรกิจ ยังไม่มีใครปฏิบัติตามแบบท่าน คนที่มาซื้อทุเรียนแล้วพูดจาแสดงความเห็นหรือกิริยาที่ไม่ถูกต้องท่านก็จะเดินหนีเสียไม่ยอมขายทุเรียนให้ ชาตรีเล่าว่า

"ท่านอยู่กับทุเรียนจนผูกพัน ท่านว่าต้นไม้ที่เราคุยกับเราได้ มีจิตวิญญาณที่สื่อกันได้ว่าเรารักเขาหรือเปล่า เวลาเห็นต้นไม้มีใบอ่อนนี้ใจมันฟู ท่านเองก็หายจากโรคภัยได้ (โรคกระเพาะ) ก็เพราะต้นไม้ "

คุณพ่อชม ไสววรรณตระกูลถึงแก่กรรมตอนอายุได้ 89 ปี ท่านทำงานอยู่ในสวนจบวาระสุดท้ายของชีวิต หลังจากกลับมาเปลี่ยนก๊อกรถนำในสวน

6. ชาตรี ไสววรรณตระกูลกับการสืบทอดความคิดของพ่อ

ปัญหาสำคัญของภาคเกษตรกรรมของเราคือปัญหาที่คนรุ่นใหม่และลูกหลานของเกษตรกรกำลังละทิ้งไถนา พ่อแม่ที่เป็นชาวนาชาวสวนต่างไม่ยอมให้ลูกหลานออกมาประกอบอาชีพเกษตรกรรม เพราะไม่ยอมให้ลูกหลานต้องทุกข์ยากเช่นเดียวกับคนรุ่นของตน การพยายามให้คนรุ่นหลังสืบทอดอาชีพเกษตรกรรมจึงเป็นเรื่องที่เป็นไปได้ยากมากขึ้น

กรณีชาตรี ไสววรรณตระกูลอาจจะยากยิ่งกว่ากรณีเกษตรกรทั่วไปหลายเท่า เพราะการสืบทอดสวนละอองฟ้าจากคุณพ่อชมนั้นหมายถึงการสืบทอดความคิดของพ่อซึ่งมิได้เป็นความคิดตามแบบแผนดังเช่นเกษตรกรทั่วไปอื่นๆ ที่อยู่ภายใต้กระแสของการครอบงำจากระบบตลาดด้วย

บางทีอาจเป็นโชคดีของตระกูลไสววรรณตระกูล ที่คุณพ่อชมเปิดโอกาสให้ลูกชายคนเล็กของท่านได้รับการศึกษาด้านศิลปะแทนที่จะเข้าเรียนในสถาบันการศึกษาด้านเกษตรกรรม เพราะการเรียนในสถาบันศิลปะของชาตรีสอนให้เขามีความคิดเป็นอิสระเมื่อเปรียบเทียบกับการศึกษาด้านเกษตรกรรมซึ่งนับวันยิ่งนำตัวเองเข้าไปอยู่ภายใต้กระแสเกษตรกรรมเพื่อตลาด และเดินตามความคิดเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์แบบตะวันตกมากยิ่งขึ้นทุกทีๆ

ชาตรี เรียนด้านกฎหมายที่มหาวิทยาลัยรามคำแหงก่อน 1 ปี และหลังจากพบว่าสิ่งที่ตนสนใจจริงนั้นคือวิชาด้านศิลปะ จึงหันมาเรียนด้านศิลปะที่วิทยาลัยช่างศิลป์ ได้เป็นลูกศิษย์ของอาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ และอาจารย์สวัสดิ์ ตันติสุข

อาจารย์เพื่อเห็นเขาวาดเส้นแข็งดูไม่เป็นอิสระจึงจับมือแล้วขีดเส้นเป็นรอยๆเส้น ท่านบอกว่าให้เลิกเอามาเส้นหนึ่ง พร้อมบอกว่าให้ไปดูวิธีการวาดจิตรกรรมที่วัดสุทัศน์เพราะที่นั่นเส้นสายเขามีความงาม และเป็นอิสระ โดยหัวหน้าข้างเขียนที่ทำหน้าที่ร่างต้นแบบให้ภาพจิตรกรรมที่วัดสุทัศน์ก็คือปู่ของชาตรีนั่นเอง เมื่อกลับมาถึงบ้านหยิบภาพที่ปู่วาดรูปพระพุทธรูปเจ้าทั้งเอาไว้ขึ้นมาดู จึงได้เห็นความงามแบบที่อาจารย์เพื่อสอน ไม่ได้งามแบบปราชญ์ศิลป์ แต่สะท้อนให้เห็นจิตวิญญาณ เป็นศิลปะบริสุทธิ์ ชาตรีบอกว่าคุณพ่อชมภูมิใจที่เขาตัดสินใจเรียนศิลปะ ท่านบอกว่า "ได้ปู่มาคนหนึ่ง"

หลังจากเรียนจบก็ออกติดตามอาจารย์สวัสดิ์ ตันติสุขไปที่เกาะสีชัง ผูกพันทำงานศิลปะ แต่การทำงานศิลปะบริสุทธิ์อย่างเดียวอาจเอาตัวเองไม่รอด อาจารย์จึงแนะนำให้เปิดร้านขายของชำเล็กๆ ขึ้นที่นั่น ให้ภรรยาเป็นผู้ดูแลเป็นหลัก เช่นเดียวกับศิลปินแบบประเทือง เอมเจริญ และจ่าง แซ่ตั้งเคยทำ

เมื่อคุณพ่อเสียชีวิตเมื่อปี 2535 ชาตรียังคงอยู่ที่เกาะสีชัง งานในสวนละอองฟ้ามีพี่สาวคนโต ซึ่งลาออกจากครูมาเป็นคนดูแล พร้อมทั้งคอยดูแลแม่ไปด้วย แต่ด้วยความที่ขาดความเชี่ยวชาญ ทำให้ไม่มีรายได้เพียงพอ ต้องหาเงิน 30,00 - 40,000 บาทต่อปี มาสนับสนุน ชาตรีจึงตัดสินใจเข้ามาช่วยดูแลสวนเมื่อปี 2538 โดยแบ่งกันรับผิดชอบคนละ 30 ไร่ โดยเขาจะเป็นเจ้าของคอยดูแลสวน 15 ไร่ที่เป็นส่วนของการอนุรักษ์พันธุ์พืชเรียนพื้นบ้านเอาไว้ ส่วนที่เหลือนั้นพี่สาวเป็นผู้รับผิดชอบ ชาตรีคิดว่าความคิดแบบอิสระของเขานั้นเข้ากันได้กับความคิดของพ่อ ความคิดที่ต้องการทำงานเพื่อผลของงานอย่างบริสุทธิ์ของเขาเข้าได้กับงานทำสวนที่ไม่ได้หวังความสำเร็จเชิงพาณิชย์แบบที่พ่อทำ

การได้มาใช้ชีวิตอยู่ในสวนทำให้ได้ซึมซับได้เข้าใจความคิดของพ่อ และภูมิใจกับความคิดของท่าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคำพ่อสอนเกี่ยวกับคุณค่าของการทำงาน สมัยก่อนนั้นเขาไม่เคยเข้าใจคำพูดของพ่อที่บอกว่า "หาเงินมาทำงาน ไม่ใช่ทำงานหาเงิน" เกษตรกรทั่วๆ ไปจำนวนมากก็ไม่อาจเข้าใจความคิดเช่นนั้นได้เพราะเหมือนกับ "คิดกันคนละชั้น"

ชาตรีบอกว่า "เกษตรกรทั่วไปก็จะคิดว่าปลูกอะไรจะได้เงินตอบแทนเป็นสิ่งแรกก่อน ปลูกอะไรต้องได้สตางค์ แต่ถ้าอย่างนี้จะคิดเบ็ดหมดทุกคน ไม่ค่อยรู้ตัวว่าตัวเองถูกหลอก" หลายคนเป็นเหยื่อของพวกค้าขายพันธุ์กล้าไม้ ซื้อมากไม่ได้ผลราคาแพงๆแต่เมื่อติดผลกลับไม่สามารถหาที่ขายได้

ตัวเขาเองยังได้รับการติดต่อจากนักธุรกิจจากภาคใต้ กรุงเทพฯ รวมทั้งนักวิชาการบางคน ให้ทำกิ่งพันธุ์ทุเรียนพื้นบ้านเหล่านี้ออกไปจำหน่าย โดยอาจขายเป็นกิ่งๆ ราคาพันธุ์ละ 200 บาท แต่ก็ปฏิเสธไปเพราะคิดว่าการเอาทุเรียนพันธุ์พื้นบ้านไปขายและส่งเสริมโดยปราศจากความรู้ความเข้าใจลักษณะพันธุ์ให้ผู้บริโภคเข้าใจอาจมีผลเสียมากกว่าข้อดี การโหมโฆษณาเพื่อขายกิ่งพันธุ์เหล่านั้นบางทีอาจเป็นการทำลายอนาคตของสายพันธุ์ทุเรียนพื้นบ้านโดยทางอ้อมในท้ายที่สุดด้วย

ในสายตาของชาตริ้นพันธุ์ทุเรียนทุกต้นมีความสำคัญเสมอเหมือนกัน

"เพราะฉะนั้นคนกินที่มาซื้อเขาจะถามว่าพันธุ์ไหนดีที่สุด ผมก็จะตอบไม่ได้ แต่ถ้าเขามาถามก็จะบอกข้อมูลให้ได้ว่าคนที่ชอบทุเรียน ผมขายปลีกแล้วมีโอกาสที่จะได้รับข้อมูลจากลูกค้าว่าส่วนใหญ่เขาชอบพันธุ์ไหนกันก็จะตอบได้ แต่สำหรับผมนั้นชอบเท่ากันหมด"

7. อนาคตของสวนละอองฟ้า

ชาตริ้นเล่าว่าก่อนที่จะคุณพ่อชมจะเสียชีวิตนั้นท่านกำลังแต่งตัวรอพี่ชาย เตรียมเดินทางไปเกาะสีชังเหมือนกับต้องการฝากฝังให้เขาเป็นผู้สืบทอดดูแลสวน ดังนั้นเป้าหมายของเขาคือ "จะรักษาพันธุ์ดั้งเดิมให้คงอยู่เป็นอันดับแรก" อันเป็นความประสงค์ของพ่อ

อย่างไรก็ตามขณะนี้รายได้จากสวนละอองฟ้ายังไม่เพียงพอที่จะเลี้ยงตัวเอง และเลี้ยงคนงานอีกหนึ่งครอบครัวที่มาอยู่ด้วย นี่เป็นโจทย์ใหญ่ที่ต้องขบคิด "ผมคิดว่าคนที่คิดอย่างผมนั้นมีเยอะ แต่ไม่ได้อยู่ในสิ่งแวดล้อมอย่างผม ของผมนั้นจิตย์บังคับ สภาพปัญหาที่เจอทำให้เรามา นั่งสมาธิเพื่อให้เกิดความรู้ว่าเราอยู่ที่ทิศทางไหน เราจะไปทางไหน" และในที่สุดก็ได้ข้อสรุปว่า

ประการแรก เขาจะพยายามรักษาสายพันธุ์ดั้งเดิมของพ่อเอาไว้ให้ได้ และในอนาคตจะพยายามหาเมล็ดพันธุ์ใหม่ๆ ปลูกเพิ่มขึ้นด้วย โดยอาจจะปลูกระยะชิดเหมือนที่พ่อเคยทำเพราะจะทำให้สามารถปลูกสายพันธุ์เก่าแก่ได้มากขึ้น นอกเหนือจากทุเรียนแล้วอาจรวบรวมสายพันธุ์ขนุนมาปลูกด้วย เพราะขนุนเป็นไม้ดีด้วย ปลูกขนุนเรียงแถวชิดๆ จะได้ต้นขนุนตรงดี เมื่อให้ผลแล้วจะสามารถเลือกพันธุ์ดีๆ เอาไว้ปลูกขยายต่อได้

ประการที่สอง นอกจากจะดำเนินการอนุรักษ์ความหลากหลายของสายพันธุ์ไม้ผลแล้ว เขาจะใช้แบบแผนเกษตรกรรมอินทรีย์เป็นแนวทางการดูแลสวนอนุรักษ์แห่งนี้ด้วย ชาตริ้นบอกว่า

"คนทั่วไปคิดว่าการอนุรักษ์คือการทำให้คงอยู่ แต่ของผมเพิ่มรายละเอียดคือ อนุรักษ์วิธีการทำดั้งเดิมที่เป็นธรรมชาติด้วย พอทำจริงๆ แล้วเริ่มเห็นความสำคัญของธรรมชาติ เริ่มเห็นอย่างที่คุณพ่อเห็นว่าธรรมชาติเป็นครูใหญ่ เราจะใช้อะไรก็

แล้วแต่ให้ดูจากธรรมชาติเป็นหลัก การใช้ปุ๋ยผมก็ใช้ปุ๋ยคอกที่เป็นกองๆ ไว้ในสวน พอทิ้งไว้นานๆ มันก็หายไปเอง"

เกษตรกรรมอินทรีย์ที่จะทำนั้นก็จะเป็เกษตรกรรมอินทรีย์แบบธรรมชาติจริงๆ ที่มิใช่การสร้างภาพเพื่อผลทางธุรกิจ หรือเพื่อหวังผลการเผยแพร่ทางลัทธิความเชื่อ

ประการที่สาม เมื่อได้ผลผลิตแล้วต้องมีวิธีการเอาผลผลิตที่ได้รับไปสู่ผู้บริโภคที่ต้องการซึ่งไม่ใช่เป็นเรื่องง่ายๆ เพราะต้องสร้างความเข้าใจกับผู้บริโภคและหาผลผลิตที่เหมาะสมกับผู้บริโภคบางกลุ่มซึ่งต้องทำไปพร้อมๆ กัน ทูเรียนบางส่วนจะเอาไปขายที่ร้านขายของชำที่ภรรยาดูแลอยู่ แต่จะไม่ตั้งราคาไม่เท่ากับราคาแม่ค้าทั่วไปขาย โดยวิธีนี้ชาตริบอกว่ "ทุเรียนผมก็จะไม่กระทบกับแม่ค้าทั่วไป ถ้าเขาขายราคา 10 บาท เราจะขาย 15 บาท เพราะต้องขายราคาให้สมกับคุณค่า" นอกเหนือจากนั้น "เรารับผิดชอบคุณภาพที่คัดเลือกให้ บางรายซื้อและไม่ชอบก็รับคืนหรือเปลี่ยนได้" เท่าที่ผ่านมามีลูกค้าที่มาจากภาคใต้จะชอบทุเรียนที่นี่เพราะชอบทานทุเรียนสุก ในขณะที่ลูกค้าบางกลุ่มไม่เคยทานทุเรียนหรือไม่ชอบนั้น อาจจะเป็นเพราะเขาไม่เคยได้ชิมทุเรียน บางสายพันธุ์ที่เหมาะสมกับเขาก็เป็นได้ ชาตริบอกว่ "บางคนไม่ชอบทานทุเรียนเลย บางคนเกลียด ผมก็เสนอพันธุ์ทองแดงเพราะมันไม่มีกลิ่นแรง ผมต้องสืบเสาะหาพันธุ์ทุเรียน ลักษณะประจำพันธุ์ ลักษณะเด่นที่แตกต่างจากตลาด ข้อมูลลักษณะเฉพาะให้ได้เสียก่อน" และถ้าหากสามารถให้สวญอนุรักษ์แห่งนี้ดำเนินไปได้ ชาวสวนหรือเกษตรกรที่ดำเนินการเกษตรตามแนวทางนี้ต้องร่วมมือกัน "ผมคิดว่าโปรดแต่ต้องซื้องว่าผลไม้ทุกชนิดในสวนเป็นอินทรีย์ และต้องมีกลุ่มที่จะทำ เป็นเครือข่ายตามจังหวัดต่างๆ เมื่อถึงเวลาที่มีผลผลิตก็โทรหาเพื่อหาที่จำหน่ายรวมกัน"

ความคิดของคุณพ่อชม และแนวทางในอนาคตของสวนละอองฟ้าภายใต้การดูแลของชาตริ ไสววรรณตระกูล นั้นมิได้เป็นทางออกของสวนแห่งนี้เท่านั้นแต่เป็นความคิดและแนวทางสำหรับการแสวงหาทางออกของเกษตรกรและภาคเกษตรกรรมไทยโดยรวมทั้งหมดด้วย บางทีความคิดและทางออกดังกล่าวซ่อนอยู่ในประโยคจากคำพูดของชาตริที่ว่า

"เวลาที่ขึ้นไปบนต้นไม้ในสวนผมเองก็รู้สึกอบอุ่น รู้สึกได้ว่านี่คือฝีมือที่พ่อซึ่งผมผูกพันด้วยได้ทิ้งไว้ ผมจะพยายามแสดงเจตนารมย์ของพ่อออกมาให้เด่นชัดที่สุด เรื่องของความจริงเป็นสากล อย่างพ่อผม กับผมทำไม่คิดตรงได้ ถ้าเราไปศึกษาธรรมชาติและเดินตามแนวทางธรรมชาติเราจะเห็นได้ตรงกัน เห็นความสำคัญอันเดียวกัน ถ้าเราตัดความโลภออกไปจากตัวเองก็จะเห็นความจริงได้ง่าย"

ตะกร้าผลไม้ของแม่กลอง¹

อาภรณ์ จันทร์สมวงศ์²

บทนำ

บทความนี้ พยายามจะชี้ให้เห็นถึงประเด็นเรื่องความหลากหลายทางชีวภาพ³ ในระบบสวนยก่องของจังหวัดสมุทรสงคราม ที่ชี้ให้เห็นถึง บทบาทของชาวสวนในฐานะเป็นผู้จัดการพันธุกรรมพืชสวน ขณะที่ภายใต้บริบทของการพัฒนานั้น วิธีชีวิตชุมชนชาวสวนก็ต้องเผชิญกับพลวัตการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคม ซึ่งย่อมส่งผลกระทบต่อในหลายๆ ด้าน รวมถึงการอนุรักษ์และพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพในระบบสวนด้วย โดยแบ่งเนื้อหาออกเป็น 4 ส่วน คือ ส่วนที่ 1 เป็นการกล่าวถึงลักษณะทั่วไปของระบบสวนยก่องแถบแม่กลอง กับการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพในระบบสวน เพื่อรองรับวิถีชีวิตชุมชนในด้านต่างๆ ส่วนที่ 2 และ 3 เป็นการชี้ให้เห็นถึง พลวัตของวิถีการผลิตและการจัดการทรัพยากรพันธุกรรมพืชสวน ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปตามบริบทการพัฒนา และพยายามวิเคราะห์ให้เห็นเงื่อนไข ปัจจัย ที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตชุมชนชาวสวน และโดยเฉพาะต่อการอนุรักษ์และพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพในระบบสวน และ ส่วน 4 เป็นการพยายามมองไปข้างหน้าว่า จากเงื่อนไข ปัจจัยดังกล่าวที่เป็นอยู่ หากจะมองถึงการอนุรักษ์และพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพในระบบสวน มีข้อเสนอแนะอย่างไร

1. สวนผสมยก่อง : ภูมิปัญญาในการจัดระบบสวนที่แม่กลอง

นับแต่อดีต ชาวสมุทรสงคราม หรือที่คนทั่วไปเรียกขานกันง่ายๆ ว่า “แม่กลอง” นั้น มีวิถีชีวิตที่ค่อนข้างเรียบง่าย เป็นเจ้าของผืนดินอันอุดมที่มีแม่น้ำแม่กลองและลำคลองสาขาใหญ่ย่อยไหลผ่าน ชาวแม่กลองส่วนใหญ่จึงมีวิถีชีวิตและการทำมาหากินอยู่กับฐานของการเกษตรกรรมเป็นหลัก คิดเป็นสัดส่วนถึงประมาณร้อยละ 80 ในปัจจุบัน โดยที่เกษตรกรในจังหวัดสมุทรสงครามเกือบทั้งหมดเป็นเกษตรกรรายย่อย

¹ เรียบเรียงและปรับปรุงบางส่วนจากวิทยานิพนธ์ของผู้เขียน เรื่อง “วิถีชีวิตและสวนไทยในบริบทการพัฒนา : กรณีศึกษาชุมชนชาวสวนในจังหวัดสมุทรสงคราม” มหาวิทยาลัยมหิดล 2541 โดยส่วนหนึ่งของกรณีศึกษา คือ สวนผสมยก่องที่บางสะแก อ.บางคนที จ.สมุทรสงคราม แต่กระนั้นก็ต้องว่าเป็นภาพโดยรวมของระบบสวนที่แม่กลองด้วย โดยเฉพาะสวนผสมของไม้ผลแถบอำเภออัมพวาและบางคนที

² โครงการประสานงานวิจัยเพื่อพัฒนาสังคม สกว.

³ ความหลากหลายทางชีวภาพ มีองค์ประกอบอยู่ 3 อย่าง คือ ความหลากหลายของชนิดสิ่งมีชีวิต (Species Diversity) ความหลากหลายของพันธุกรรม (Genetic Diversity) และความหลากหลายของระบบนิเวศ (Ecosystem Diversity) ซึ่งในกรณีศึกษาหมายถึง ความหลากหลายของชนิดไม้ผล และความหลากหลายทางพันธุกรรมของไม้ผลแต่ละชนิด เช่น ลิ้นจี่ มีหลายสายพันธุ์ เป็นต้น

เมื่อพิจารณาจากสภาพการถือครองที่ดินทำการเกษตร ที่โดยทั่วไปไม่ได้มีพื้นที่กว้างขวางนัก เกือบครึ่งหนึ่งของเกษตรมีพื้นที่น้อยกว่า 6 ไร่ นอกนั้นมีที่ดินถือครองเฉลี่ยตั้งแต่ 6 ไร่ จนถึงไม่เกิน 20 ไร่ โดยที่กิจกรรมการเพาะปลูกพืชถือเป็นพื้นที่ส่วนใหญ่ของจังหวัด และแบบแผนการผลิตในปัจจุบันอยู่ในรูปของ “สวนผสม” ที่มีมะพร้าว ลิ้นจี่ ส้มโอ เป็นไม้ผลเศรษฐกิจสำคัญ

สวนยกทรง : การจัดระบบชลประทานในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำ

บนพื้นฐานของวิถีชีวิตชาวสวนที่เป็นกระบวนการเรียนรู้จากการลงมือปฏิบัติจริงในสภาพแวดล้อมของระบบการผลิต ที่ถูกสร้างสรรค์ขึ้นจากการดำเนินวิถีชีวิตที่ต้องพึ่งพาธรรมชาติ ในอดีตบรรพบุรุษของชาวแม่กลอง ได้ขุดร่องสวน ลำประโดง แพรก ลำราง ซอย เป็นตาข่ายทั่วทั้งจังหวัด เวล่าน้ำทะเลขึ้นก็ให้ไหลเข้าเต็มร่องเต็มราง เวล่าน้ำลงก็ให้แห้งขาด ในสภาพของพื้นที่และระบบการไหลเวียนของน้ำ ที่เรียกว่า ลักจืดลักเค็ม ซึ่งเหมาะใช้เป็นพื้นที่ปลูกมะพร้าวทำน้ำตาล เพราะสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และสภาพเศรษฐกิจ สังคม ในช่วงเวลาหนึ่ง อันทำให้วิถีแห่งน้ำตาลมะพร้าวเคยเป็นลมหายใจของชาวแม่กลองมาเนิ่นนาน

สภาพของสวนยกทรงในแถบแม่กลอง เป็นรูปแบบการทำการเกษตรที่ถูกพัฒนาขึ้นมาในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำ เพื่อแก้ไขปัญหาน้ำท่วมขังในหน้าฝน ทำให้ชาวสวนปลูกพืชยืนต้นหรือไม้ผลได้ อันถือว่าเป็นการพัฒนาจัดระบบชลประทานในระดับชาวบ้าน ที่สอดคล้องกับสภาพภูมิประเทศเพื่อให้เอื้อต่อการเพาะปลูก สภาพของสวนยกทรงก็คือ การเบิกพื้นที่แบ่งเป็นชนิดๆ สวนหนึ่งชนิดจะจำนวนที่ดินมากน้อยเท่าใดไม่มีกำหนด แล้วแต่ลักษณะพื้นที่ และมีคันสวนเป็นตัวแบ่ง โดยคันดินขนาดใหญ่ที่ล้อมรอบสวน จะทำหน้าที่เป็นปราการกั้นน้ำจากภายนอกในฤดูน้ำหลาก เพื่อป้องกันสวนล่ม หรือสามารถป้องกันสวนที่เหลือไว้ได้ทัน ไม่ให้ล่มไปทั้งหมด นอกจากนี้ ยังทำให้การดูแลรักษาพืชสวนทำได้ง่าย เพราะมีการแบ่งชนิดของพืชผลที่ปลูกไว้หลายอย่างได้ชัดเจน อีกทั้งยังใช้เป็นแนวแบ่งบอกอาณาเขตของสวนแต่ละครัวเรือนอีกด้วย

การพัฒนาระบบชลประทานแบบยกทรงดังกล่าว เป็นเครื่องหมายแสดงให้เห็นว่า มีการพัฒนาอาชีพการทำสวนอย่างเป็นทางการเฉพาะ (สุนทรী อาสะไวย์, 2537: 123) และทำให้การทำสวนผลไม้มปรากฏเป็นที่แพร่หลายสืบเนื่องมานับแต่อดีต ซึ่งกล่าวได้ว่า เป็นเพราะชาวสวนสามารถปรับเทคนิคในการเพาะปลูกให้เข้ากับสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นการจัดระบบคูคลอง การยกทรงและการทำคันกั้นน้ำ การเลือกชนิดและพันธุ์พืช การสร้างความหลากหลายของพรรณพืชในระบบการผลิต การรู้จักปรับเปลี่ยนพืชผลที่ปลูกให้สอดคล้องกับสภาวะธรรมชาติของท้องถิ่น จนปรากฏเป็นเอกลักษณ์ของแต่ละ “บาง” ครัวเรือนในเขตแม่กลอง ก็ได้รับการกล่าวถึงอย่างเด่นชัดในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ที่ปรากฏการกล่าวถึง “สวนนอก” อันหมายถึงสวนที่ถัดออกไปตามหัวเมืองทางทิศตะวันตกผ่านแม่น้ำท่าจีนไปจนถึงแม่น้ำแม่กลอง ซึ่งมีผลไม้ที่ขึ้นชื่อมาก เช่น มะม่วงบางช้าง (ไชแสง ศุชะวัฒนะ, 2522: 173) ซึ่งเป็นเขตอำเภอมัทพวา จังหวัดสมุทรสงครามในปัจจุบัน

พืชพรรณที่ปลูกในสวนยกร่อง จะได้รับน้ำจากหลายทาง เพราะเป็นระบบการเพาะปลูกที่ให้น้ำแก่พืชไปในตัว โดยหากฝนตกหรือชาวสวนรดน้ำ น้ำจากพื้นผิวด้านบนจะระบายลงสู่ด้านล่างหรือระบายลงสู่ร่องน้ำ ส่วนน้ำที่ไหลไปตามท้องร่องจะสามารถไหลซึมไปในดินทางด้านข้างได้ ถือเป็นการให้น้ำกับพืชทางผิวดิน (surface irrigation) ร่องน้ำในสวนยังทำหน้าที่เป็นสระเก็บน้ำไว้ใช้ยามหน้าแล้ง

ในอีกด้านหนึ่ง สวนยกร่องยังเป็นระบบการปรับปรุงดินที่มีประสิทธิภาพ เพราะอินทรีย์วัตถุจากระบบสวนกักตุนอยู่ในท้องร่อง กลายเป็นปุ๋ยธรรมชาติให้ชาวสวนได้ลอกขึ้นมาปรับปรุงบำรุงดินอย่างกรณีของชาวสวนบางสะแก ในอำเภอบางคนที ปัจจุบันก็ยังนิยมปลูกทองหลางเป็นไม้พี่เลี้ยงในสวน ซึ่งนอกจากจะให้ร่มเงากับต้นไม้ที่ปลูกในระยะตั้งตัวแล้ว ยังช่วยรักษาความชุ่มชื้นในบริเวณสวน ใบทองหลางที่ร่วงหล่นลงไปในห้องสวน เมื่อเน่าเปื่อยผุพังก็กลายเป็นปุ๋ยธรรมชาติชั้นดี ที่หมุนเวียนกลับมาให้ต้นไม้ในสวนได้เติบโต ทำให้ระบบสวนมีความอุดมสมบูรณ์

ทุกวันนี้ สวนยกร่องก็ยังคงเป็นเอกลักษณ์ของการทำสวนที่แม่กลอง หากแต่ได้เปลี่ยนแปลงสภาพไปบ้าง เช่น ชนิดไม้ผลที่ปลูก หรือชาวสวนมีการถมท้องร่อง ให้สันร่องสองร่องติดกันเป็นผืนเดียว ซึ่งเหมาะกับการปลูกไม้ผลเศรษฐกิจในปัจจุบันอย่างส้มโอ เพราะช่วยให้รัศมีขนไชของรากออกไปได้กว้างขึ้น และยังประหยัดค่าจ้างไถท้องร่องอีกด้วย

สวนผสมกับความหลากหลายทางชีวภาพ : กรณีสวนไม้ผลที่บางสะแก

บางสะแก เป็นตำบลหนึ่งในอำเภอบางคนที การทำสวนยกร่องที่นี่ เป็นสภาพของการใช้ที่ดินทำสวน ที่ทำกันต่อเนื่องมานานตั้งแต่บรรพบุรุษ ในอดีตนั้นเป็นเขตที่น้ำจะหลากมาท่วมทุกปี และท่วมอยู่นาน 3 - 4 เดือน ชาวสวนจึงนิยมปลูกมะพร้าวทำน้ำตาลกันเป็นหลัก วิถีชีวิตชุมชนเป็นไปในลักษณะของการอยู่อาศัยหากินกับน้ำ ระบบการปลูกพืชของชาวสวนในช่วงนั้น นอกจากมะพร้าวแล้ว ก็จะมีไม้ผลอื่นๆ ปลูกไว้ในสวนรอบๆ บ้าน ตามคันสวนหรือขัณฑ์สวน เช่น มะม่วง มะปราง เป็นต้น รวมไปถึงไม้ผลพื้นบ้านอีกหลายชนิด ขึ้นอยู่กับแต่ละครัวเรือนที่จะหามาปลูก หรือเป็นพืชพรรณที่ปลูกติดที่ดินมาแต่เดิม เช่น กะทอน ทุเรียน ลิ้นจี่ ลำไย มะกอก ฯลฯ ซึ่งไม้ผลบางชนิดอาจไม่เป็นที่รู้จักกันมากนักในปัจจุบัน เช่น มะปูด ชมพู่ น้ำดอกไม้ เป็นต้น

ในระยะต่อมา วิธีการผลิตของชุมชนก็เริ่มปรับเปลี่ยนเข้าสู่ยุคพืชผสมผสานที่มีไม้ผลเศรษฐกิจใหม่อย่างลิ้นจี่เป็นตัวนำมากขึ้น ขณะที่การทำน้ำตาลมะพร้าวลดความสำคัญลงไปเรื่อยๆ และหมดไปในที่สุด ปัจจุบันสภาพของสวนที่บางสะแกมีลักษณะเป็นสวนผสม โดยภาพรวมแล้วอาจจะมีลักษณะคล้ายคลึงกันทั้งตำบล แต่ในรายละเอียด แต่ละหมู่แต่ละย่านจะมีการปลูกพืชผลแต่ละชนิดมากน้อยต่างกันไป ขึ้นกับขนาดการถือครองพื้นที่สวนและการจัดการของแต่ละครัวเรือน พืชเศรษฐกิจสำคัญในปัจจุบัน ได้แก่ ลิ้นจี่ ส้มโอ มะพร้าว หากมองแต่เฉพาะพืชหลักดังกล่าวแล้ว ก็จะเห็นเพียงไม่กี่ชนิด แต่ในความเป็นจริงแล้ว ยัง

มีพืชอีกหลายชนิดที่ปลูกคละกันไป อาทิ ส้มแก้ว หนาม กัลย ฆมพุ่มะเหมี่ยว ขนุน เป็นต้น และรวมถึงไม้ผลในระบบสวนเก่าที่ตกทอดมาด้วย เช่น ลิ้นจี่ ลำไย มะปราง กะท้อน มะม่วง เป็นต้น

การปลูกพืชผสมกันหลายชนิดนั้น ไม่มีแบบแผนตายตัว บางสวนมีการแบ่งชนิดปลูกพืชแต่ละชนิดชัดเจน บางสวนแบ่งปลูกแยกเป็นร่อง ในหนึ่งชนิดจึงมีไม้ผลหลายชนิด และบางสวนก็ปลูกผสมหลายอย่างในร่องเดียวกัน ตามแต่การจัดวางตามที่ว่างและการสร้างสรรค์ของชาวสวนแต่ละราย พืชที่สร้างรายได้หลักพวก ส้มโอ ลิ้นจี่ มักปลูกไว้กลางร่อง ส่วนพืชแซมก็ปลูกไว้ด้านข้าง เช่น หนาม ส้มแก้ว ฆมพุ่มะเหมี่ยว เป็นต้น สภาพสวนในแต่ละบริเวณจึงมีความโปร่งที่แตกต่างกัน ขึ้นกับว่าจะแซมหรือสับไม้มากน้อยอย่างไร รวมทั้งขึ้นกับการปรับเปลี่ยนระบบพืชปลูกมาช้าเร็วต่างกันเพียงใด เช่น บางสวนเพิ่งตัดโค่นต้นมะพร้าวและลงไม้ผลเศรษฐกิจใหม่ได้ไม่กี่ปี ขณะที่บางสวนยังคงรักษาสภาพการเป็นสวนมะพร้าว หรือสวนผสมแบบดั้งเดิมไว้ ปัจจุบันการปรับเปลี่ยนระบบพืชปลูก สามารถทำได้สะดวกและรวดเร็วในระยะเวลาประมาณ 4 - 5 ปี เท่านั้น ผิดกับเมื่อก่อนที่ชาวสวนจะค่อยๆ ปรับระบบพืชปลูก แบบทยอยปลูกผสมผสานเข้าไปในระบบพืชปลูกเดิม ซึ่งจะกินเวลาเป็นสิบปี

หากจะมองโครงสร้างลำดับชั้นและความหลากหลายของพืชพรรณในสวนที่บางสะแกโดยทั่วไปทุกวันนี้ อาจแสดงให้เห็นได้ในตาราง ดังนี้

ลำดับชั้นของพืชในสวน	ชนิดพืช
1	หนาม มะพร้าว
2	มะม่วง กะท้อน มะปราง ลิ้นจี่พันธุ์ไทย ทองหลาง ทุเรียน ขนุน สาก ลำไย มะกอก เป็นต้น
3	กัลย ส้มโอ ส้มแก้ว ลิ้นจี่พันธุ์คอม ฆมพุ่มะเหมี่ยว และไม้หัวไร่ปลายสวนอื่นๆ เช่น มะดัน มะนาว สะเดา แคน เป็นต้น
4	พืชผักสวนครัว หรือสมุนไพรชนิดต่างๆ และไม้ดอกไม้ประดับ

สวนรอบบ้าน และชีวิตชุมชนชาวสวน

การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนและการอยู่อาศัยเป็นชุมชนริมน้ำของชาวสวนที่บางสะแกหรือชุมชนชาวสวนทั่วไปที่แม่กลอง เป็นภาพสะท้อนให้เห็นถึงการจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนกับสภาพแวดล้อมเพื่อการดำเนินชีวิตและเป็นตัวกำหนดวิถีชีวิตชุมชนในหลายๆ ด้าน อาทิ การทำมาหากิน ความสัมพันธ์ทางสังคม และวัฒนธรรมชาวสวน เป็นต้น

แม่กลองได้ชื่อว่าเป็น “เมืองน้ำ” หรือ “เมืองเรือ” มาก่อน นอกจากสภาพบ้านเรือนที่ตกทอดมาจากอดีต จะบ่งบอกให้เห็นร่องรอยการอยู่อาศัยที่รู้อยู่กับน้ำของผู้คนในสมัยก่อนแล้ว ความสัมพันธ์ระหว่างการตั้งบ้านเรือน พื้นที่สวน ในทางกายภาพกับชีวิตทางสังคม ยังชี้ให้เห็นว่า แผ่นดินที่ถูกล่ำคลองตัดเป็นผืนๆ มิได้แยกให้ขอบเขตของชุมชนจำกัดเพียงคนที่ตั้งบ้านเรือนอยู่บนที่ดินผืนเดียวกัน หากแต่

ความสัมพันธ์ ความรู้สึกว่าเป็นคนพวกเดียวกัน มาจากความสัมพันธ์ทางเครือญาติ การรู้จักมักคุ้นว่าเป็นคนคล่องเดียวกัน หรือเป็นชาวสวนเหมือนกัน

ชาวสวนโดยทั่วไปมักตั้งบ้านเรือนอยู่ริมคลอง ถัดจากบ้านเรือนออกไป พื้นที่รอบๆ บ้าน มักมีการปลูกไม้ใช้สอยใกล้ตัวเรือน มีทางเดินเชื่อมต่อจากหน้าบ้านสู่หลังบ้าน และไหลเลื่อนไปสู่สวนและละแวกบ้านใกล้เรือนเคียงด้วยขนาดสวน ลำคลองที่เชื่อมถึงกัน มีสะพานข้ามคลอง ทางเดินและถนนหนทางที่เข้าถึงเป็นใยแมงมุมเช่นในปัจจุบัน สภาพแวดล้อมรอบๆ ละแวกบ้าน สุ่มทุมพุ่มไม้มักถูกจัดวางไว้ให้สภาพธรรมชาติแทรกตัวอยู่รอบๆ เช่น บริเวณริมลำน้ำลำคลอง มักปล่อยให้พืชพรรณธรรมชาติขึ้น โดยไม่ตัดฟันทำลาย เพื่อช่วยป้องกันการพังทลายของตลิ่ง และบางสวนก็เกิดจากการเข้าไปลงมือจัดการ เช่น ปลูกต้นไม้เสริมเข้าไป ซึ่งหากมองในภาพรวมแล้วก็คือ การสร้างภูมิอากาศย่อย (micro climate) ขึ้นมาในระบบนิเวศบริเวณดังกล่าว ซึ่งไม่เพียงเป็นประโยชน์ต่อสิ่งแวดล้อมในระดับสวนของครัวเรือนใดครัวเรือนหนึ่งเท่านั้น แต่ทำให้เกิดเป็นภูมิทัศน์ท้องถิ่นที่เขียวชอุ่มร่มรื่นเป็นบริเวณกว้างขวาง

สภาพชีวิตชุมชนที่แวดล้อมอยู่รอบบ้าน รอบชุมชนนี้ ยังคงดำรงอยู่เรื่อยมา มีการผสมผสานระหว่างไม้ยืนต้น ไม้พุ่ม และพืชอื่นๆ ทั้งภายในบริเวณบ้านของแต่ละครัวเรือน และเชื่อมต่อไปสู่สวนที่อยู่รอบบ้านหรือที่ถัดออกไป เพราะที่ดินที่ทำสวน อาจไม่ได้อยู่เฉพาะบริเวณรอบบ้านเท่านั้น ขึ้นอยู่กับการได้รับมรดกสืบทอดจากรุ่นพ่อแม่ หรือมีการซื้อหาที่ดินเพิ่มเติมภายหลัง อย่างไรก็ตาม สภาพแวดล้อมรอบๆ บ้าน และสภาพของสวนนั้นก็มีการเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย ขึ้นกับเงื่อนไขหลายประการ เช่น เป้าหมายการผลิตของแต่ละครัวเรือน ทรัพยากรในครัวเรือน อาทิ แรงงาน ทุน ตลอดจนการสร้างสรรค์ของแต่ละครัวเรือน ซึ่งโดยข้อเท็จจริงก็คือ การทำสวนมักมีการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา เป็นสภาพการใช้ที่ดินที่สะท้อนการตอบสนองต่อครัวเรือนชาวสวน ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขของสังคมและบริบทแวดล้อม ดังจะเห็นได้ว่า สวนไม้ผลรอบบ้านอาจคาบเกี่ยวกับสวนผลไม้เศรษฐกิจที่เป็นไปเพื่อการค้าเป็นหลักเช่นในสภาพปัจจุบัน อันทำให้เห็นว่า สัดส่วนของการผลิตเพื่อขายในระบบตลาดมีมากกว่าการผลิตเพื่อบริโภค อันแสดงให้เห็นถึงระบบการผลิตที่มีความยืดหยุ่นและเปลี่ยนแปลงได้ (Hoogerbrugge and Fresco, 1993: 5) เช่นที่บางสะพานนั้น เราจะเห็นว่า ชาวสวนมีการปลูกลิ้นจี่ ส้มโอ จนชิดบันไดบ้านเลยทีเดียว

ระบบสวนรอบบ้านนั้น นับว่าช่วยยังประโยชน์ให้กับครัวเรือนชาวสวนในหลายๆ ด้าน ทั้งในมิติทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม เพราะเป็นระบบที่มีพืชพรรณหลายชนิด และสร้างรายได้ให้ครัวเรือนอย่างต่อเนื่อง ยิ่งชาวสวนสมัยก่อนด้วยแล้ว หากเป็นคนมือละเอียดหรือมือถี หมายถึง ขยันปลูก ขยันเก็บเกี่ยวผลผลิตจากสวน แม้เล็กๆ น้อยๆ ก็จะมีรายได้ให้เก็บหอมรอมริบไปทีละเล็กละน้อย โดยเฉพาะกับไม้ล้มลุกหรือไม้ผล พืชผักพื้นบ้านที่ให้ผลผลิตเร็วและต่อเนื่อง ขณะที่ไม้ผลยืนต้นต้องคอยเก็บเกี่ยวเฉพาะหน้าหรือฤดูกาลของมัน แต่ลักษณะเช่นนี้ค่อนข้างเป็นเรื่องเฉพาะรายครัวเรือนมากกว่า และมักเป็นวิถีคิดของชาวสวนรุ่นเก่า ที่จะปลูกพืชพรรณหลากหลายชนิด สามารถมีผลผลิตต่อเนื่องกันตลอดปี ให้ได้กินขาย นำไปถวายพระ หรือแจกเพื่อนบ้านญาติพี่น้อง แต่ชาวสวนทุกวันนี้ หันมาให้ความสนใจกับไม้ผล

เศรษฐกิจหลัก อย่าง ส้มโอ ลิ้นจี่ ซึ่งสร้างรายได้ให้เป็นการเป็นกำในคราวหนึ่งๆ มากกว่า เพราะชาวบ้านมองว่า เป็นการ “เสียที่” ปลูกไม้ผลที่ทำเงินได้มากกว่า ประกอบกับเงื่อนไข และข้อจำกัดในอีกหลายๆ เรื่องที่เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย เช่น กำลังแรงงาน ความต้องการของตลาด ความจำเป็นทางเศรษฐกิจของครัวเรือนที่เปลี่ยนแปลงไป เป็นต้น อย่างไรก็ตาม สภาพของสวนที่บางสระแก้วโดยภาพรวมทุกวันนี้ ก็ยังมีลักษณะเป็นสวนผสม แม้ว่าจะไม่ได้มีไม้ผลหลากหลายชนิดหรือหลากหลายพันธุ์นักก็ตาม

สภาพสวนในปัจจุบัน เป็นการผสมปนเปกันระหว่างสวนมะพร้าวที่มีมาแต่เดิม สวนที่ได้รับการปรับระบบพืชปลูกใหม่เป็นไม้ผลเศรษฐกิจหลัก อย่าง ลิ้นจี่ ส้มโอ สภาพของสวนจึงมีการปะปนกันของพืชพรรณหลายอย่าง ทั้งไม้ผลเศรษฐกิจที่ปลูกขึ้นใหม่ พืชพรรณเดิมหรือไม้ผลเก่าที่ติดที่มานาน ไม้ผลที่เพิ่งปลูกแซมเข้าไป อันเป็นวัฒนธรรมของการทำสวนมาแต่เดิม ที่ชาวบ้านจะขยันขันแข็งในการปลูกพืชแซมลงไปจนแทบไม่มีที่ว่าง ซึ่งจะช่วยสร้างรายได้ให้ต่อเนื่อง เช่น กล้วย ขนุน ส้มแก้ว ชมพู่มะเหมี่ยว มะพร้าว นอกจากนี้ รอบบ้านโดยทั่วไปชาวสวนก็มักจะจัดมุมหรืออาณาบริเวณหนึ่งรอบบ้านเป็นที่ปลูกพืชผัก จำพวก พริก ตะไคร้ โหระพา มะนาว แค สะเดา หรืออาจปลูกไว้ตามริมถนน ข้างทางเดิน ริมขอบสวน ได้ร่วมไม้ในสวนที่ไม่ร่วมจนเกินไป พืชผักบางอย่างก็ไม่ได้ปลูกเอง แต่เกิดจากการแพร่ขยายพันธุ์ตามธรรมชาติ ซึ่งเมื่อกลับจากสวนก็สามารถขุดเก็บติดมือกลับบ้านได้

ระบบสวนที่บางสระแก้ว ไม่ได้รองรับวิถีชีวิตชุมชนชาวสวนในแง่ของรายได้ที่เป็นตัวเงิน หรือการพึ่งตนเองในระบบเศรษฐกิจครัวเรือนเท่านั้น แต่ยังเป็นที่ยอมรับความเคลื่อนไหวของพ่อแม่เฒ่าที่อาศัยทำงานสวนด้วยความคุ้นเคยและนิสัยขยันขันแข็งที่ติดตัวมาแต่เดิม เพราะเป็นงานที่สบายขึ้นเมื่อเทียบกับในวัยหนุ่มสาว ไม่ต้องออกแรงมากและเป็นงานในที่ร่มๆ ไม่ว่าจะเป็นการปลูกต้นไม้รอบๆ บ้านแซมเข้าไปตายหญ้าในสวน หากมีเศษไม้เศษฟืนก็อาจเผากินได้ไว้ใช้ รวมไปถึงในมิติของการใช้สอยพื้นที่สาธารณะของชุมชน แม้ว่าปัจจุบันจะเห็นการใช้ถนนหนทางแทนแม่น้ำลำคลองมากขึ้น แต่ลำคลองสายน้อยใหญ่ก็ยังคงมีบทบาทอยู่ไม่น้อย ชาวบ้านยังคงมีการใช้ประโยชน์จากแม่น้ำลำคลองในชีวิตประจำวัน ในการทำสวน โดยเปิดเข้าร่องสวนเพื่อใช้รดต้นไม้ ใช้สัญจรขนถ่ายสินค้าพืชผลจากสวนออกสู่ตลาดในบางบริเวณที่ไม่สะดวกในการใช้ถนน เป็นต้น ด้วยเหตุนี้จึงทำให้เกิดการดูแลรักษาระบบนิเวศตามธรรมชาติเอาไว้ให้เอื้อต่อวิถีชีวิตประจำวันและการทำสวนในสภาพที่ดีพอสมควร

2. พลวัตของวิถีการผลิตและการจัดการทรัพยากรพันธุกรรมพืชสวน

พลวัตของวิถีการผลิตที่บางสระแก้ว

พลวัตของวิถีการผลิตของชุมชนชาวสวนที่บางสระแก้ว เป็นตัวอย่างที่สะท้อนให้เห็นการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง และการปรับตัวของชุมชนชาวสวนแม่กลองในภาพรวม ตลอดจนทำให้เห็นถึงเงื่อนไข ปัจจัย

ที่มีผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในมิติของการจัดการทรัพยากรพันธุ์กรรมพืชสวน โดยอาจแบ่งพัฒนาการทางเศรษฐกิจ สังคม ได้เป็น 3 ช่วงใหญ่ๆ คือ

ยุคสวนมะพร้าวและวิถีแห่งน้ำตาล (ช่วงก่อน พ.ศ. 2510)

เป็นช่วงที่วิถีการผลิตยังคงพึ่งพาฐานทรัพยากรในท้องถิ่นอยู่มาก ชีวิตวัฒนธรรมชุมชนยังคงแบบแผนของสังคมประเพณีที่ดำเนินควบคู่ไปกับระบบการผลิตเพื่อการค้า ที่เข้ามาสู่ชุมชนนานแล้ว ช่วงนี้ชาวบ้านส่วนใหญ่ทำการผลิตมะพร้าวตาลเป็นหลัก และมีพืชสวนอื่นๆ ปลูกแซมด้วย เช่น มะม่วง ที่ชาวสวนรุ่นเก่าๆ เล่าว่า ผลผลิตในแถบแม่กลองมีปริมาณไม่น้อยทีเดียว และมีการล่องเรือไปค้าขายถึงกรุงเทพฯ ในยุคนี้วิถีชีวิตของชาวบ้านยังพึ่งพาและหาอยู่หากินกับสภาพแวดล้อม เนื่องจากความอุดมสมบูรณ์ของอาหารตามธรรมชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแม่น้ำลำคลอง และจะหาซื้อของจำเป็นบางอย่างจากภายนอก

ยุคสวนผสมมะลอกแรก (~ พ.ศ. 2510 - 2530)

เป็นช่วงที่วิถีชีวิตชาวสวนเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ชีวิตสมัยใหม่อย่างค่อยเป็นค่อยไปในช่วงต้นๆ และรวดเร็วมากขึ้นในเวลาต่อมา ยุคนี้เป็นยุคที่ชุมชนสั่งสมทุนและความมั่งคั่งสืบเนื่องมายาวนาน จากการผลิตที่ตอบสนองตลาดอย่างเข้มข้นขึ้น ด้วยการปลูกมะพร้าวทำน้ำตาลที่ค่อยๆ ลดบทบาทลงไป พร้อมกับ การปรับระบบพืชปลูกใหม่ และวิถีการผลิตที่พึ่งพาปัจจัยจากภายนอกมากขึ้น เช่น ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง เครื่องจักรกลการเกษตร การขยายพันธุ์พืชชนิดที่ให้ผลผลิตเร็วขึ้น และเป็นช่วงที่ชาวสวนพัฒนาตัวขึ้นมากับทักษะใหม่ๆ ในการผลิต เนื่องจากพึ่งพาเทคโนโลยี ความรู้ใหม่จากภายนอกเข้ามาผสมผสานมากขึ้น โดยมีโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนน ไฟฟ้า เชื้อเพลิง เป็นปัจจัยสนับสนุนและรองรับการขยายตัวของกลไกรัฐและตลาด เช่น การสร้างเขื่อน ทำให้น้ำไม่ท่วมสวนเช่นทุกปี การมีถนนหนทางทำให้การขนถ่ายสินค้าการเกษตรจากสวนสู่ตลาดเป็นไปอย่างสะดวกมากขึ้น การได้รับความรู้และเทคโนโลยีการเกษตรผ่านเจ้าหน้าที่รัฐ และระบบตลาด เป็นต้น ขณะเดียวกันกับที่วิถีชีวิตชุมชนเริ่มเปลี่ยนไปสู่วิถีของสังคมเมืองมากขึ้น ลูกหลานชาวสวนมีโอกาสได้รับการศึกษาต่อ และไปทำงานในภาคเมือง

ยุคสวนผสมมะลอกที่สอง (~ พ.ศ. 2530 - ปัจจุบัน)

เป็นยุคที่เพิ่งผ่านมาในช่วงราว 10 กว่าปีมานี้เอง ซึ่งเป็นยุคที่ชุมชนอยู่ในวิถีชีวิตของสังคมสมัยใหม่ที่สืบเนื่องมาจากยุคที่สอง หากแต่ทำให้เห็นปรากฏการณ์การหลายๆ ด้าน เช่น สวนจำนวนไม่น้อย ไม่ได้รับการปรับปรุงบำรุงเท่าที่ควร เพราะชาวสวนส่วนใหญ่มีอายุมากขึ้น ประกอบกับลูกหลานไม่ได้สืบทอดอาชีพทำสวนต่อจากพ่อแม่ สวนบางแห่งถูกปล่อยร้างเพราะเจ้าของอยู่ในภาคเมือง ชาวสวนบางครัวเรือนอาจปรับไปสู่อาชีพนอกภาคเกษตร ชาวสวนมีการปรับระบบการปลูกพืชจากมะพร้าวในสวนเก่า ให้เป็นพืชเศรษฐกิจในปัจจุบัน อย่างลิ้นจี่ ส้มโอ หรือแรงงานในภาคเกษตรหาได้ยากมากขึ้น เป็นต้น

จากพัฒนาการการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ สังคมดังกล่าว พบว่า ในช่วงปลายของยุคที่หนึ่งจนถึงช่วงต้นของยุคที่สอง ซึ่งเป็นช่วงของการบุกเบิกและพัฒนาเป็นสวนผสมนั้น เป็นช่วงที่พันธุ์กรรมไม่ผลของแม่กลอง โดยเฉพาะลิ้นจี่ มีความร่ำรวยสูงสุด จากการเสาะแสวงหาพันธุ์และการปรับปรุงพันธุ์ของชาวสวน อันเป็นช่วงรอยต่อของระบบสวนเก่าที่มีพันธุ์พืชเดิมอยู่ กับระบบสวนที่ค่อยๆ พัฒนาปลูกไม้ผลเศรษฐกิจพันธุ์ที่ดีที่ได้รับการรับรองแล้วขึ้นมาใหม่ อันมีแรงจูงใจจากอิทธิพลของระบบตลาดเป็นสำคัญ

3. ชาวสวนแม่กลองในฐานะผู้จัดการพันธุ์กรรมไม้ผล

บนพื้นฐานของวิถีชีวิตชาวสวนอันเป็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ และมนุษย์กับธรรมชาติ ที่ก่อให้เกิดระบบการผลิตที่สืบเนื่องกันมา ยังเป็นที่มาของการสั่งสม การสร้างสรรค์ความรู้ในด้านการทำมาหากินอีกด้วย โดยเฉพาะการพัฒนาพันธุ์กรรมไม้ผลของชาวสวนแม่กลอง

สมุทรสงครามนั้น เป็นจังหวัดที่ถือได้ว่า เป็น “ตะกร้าผลไม้” ของที่ราบลุ่มแม่น้ำแม่กลองตอนล่างเลยทีเดียว ซึ่งทำรายได้ให้กับจังหวัดปีหนึ่งๆ ไม่ต่ำกว่าพันล้านบาท หากเรามองย้อนกลับไปในอดีต ไม้ผลเศรษฐกิจในปัจจุบันอย่าง ส้มโอ ลิ้นจี่ เป็นพันธุ์ไม้ที่มาจากต่างประเทศ ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดนักว่า เข้ามาในพื้นที่อย่างไร แต่สันนิษฐานว่า น่าจะเป็นพันธุ์ที่นำมาจากแถบธนบุรีหรือบริเวณใกล้เคียง หรือโดยผ่านการค้าขายของพวกพ่อค้าชาวจีน ที่เดินทางเข้ามาค้าขายทางเรือตามแม่น้ำลำคลองต่างๆ กล่าวกันว่า พันธุ์กรรมไม้ผลของไทยหลายอย่างได้รับการพัฒนาควบคู่กับการทำสวนยกทรงในเขตภาคกลาง ซึ่งได้รับการพัฒนามาตามลำดับ ตั้งแต่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนกลาง เนื่องจากข้อได้เปรียบที่บริเวณพื้นที่เหล่านี้เป็นศูนย์กลางอำนาจ ที่รวบรวมทรัพยากรต่างๆ ไว้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพันธุ์ไม้ผลพื้นเมืองและพันธุ์ไม้ต่างประเทศที่มีรสชาติดีทั้งหลาย (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ, 2530 : 22)

ตามประวัติและคำบอกเล่าต่างๆ ชี้ให้เห็นว่า พื้นที่สวนแถบแม่กลองน่าจะมีการสัมพันธ์กับพื้นที่สวนแถบธนบุรี เช่นกรณีสวนในบางกอก - สวนนอกบางช้าง แล้วยังคงมีการติดต่อสัมพันธ์กันด้วยระบบค้าที่อาศัยแม่น้ำลำคลองต่อมาอีกหลายสมัย ทำให้เห็นว่า การเคลื่อนย้ายของผู้คนที่มีความสัมพันธ์กันในแต่ละบริเวณนั้น เป็นกระบวนการที่ก่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนพืชพรรณระหว่างพื้นที่ ถือเป็นการขยายฐานทางพันธุ์กรรมพืชสวนหรือไม้ผลให้กว้างขึ้น กรณีไม้ผลหลายชนิดของแม่กลอง แม้ว่าอาจจะนำมาจากภายนอก แต่เมื่อนำมาปลูกในพื้นที่เป็นเวลานานก็มีการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมหรือระบบนิเวศท้องถิ่น กลายเป็นไม้พื้นบ้านพื้นเมืองของสมุทรสงครามไปในที่สุด อย่างส้มโอขาวใหญ่ของแม่กลอง ตามประวัติก็ว่ามีการปลูกครั้งแรกที่ตำบลบางช้าง อำเภออัมพวา มากกว่า 150 ปีแล้ว โดยปลูกไว้ตามสวนหลังบ้าน แล้วเห็นว่า เนื้อไม้มีคุณภาพดี จึงมีการรักษาพันธุ์สืบทอดกันมาถึงรุ่นลูกหลาน หรือกรณีพันธุ์ลิ้นจี่ต้นเก่าแก่ของสมุทรสงคราม ที่เฝ้าเข้ามาปลูกแถวอัมพวา เป็นต้น

ชาวสวนเล่าว่า ไม้ผลที่ปลูกกันมากในสมัยก่อน นอกจากมะพร้าว มะม่วง แล้ว ยังมีไม้ผลพื้นบ้านอีกหลากหลายชนิดที่ปลูกและขึ้นปะปนกันไปในระบบสวนรอบบ้าน เช่น กะท้อน ขนุน ชำมะเรียง มะกอก

มะพูดเปรี้ยว มะพูดหวาน มะปราง ชมพู ลำไย ลิ้นจี่ เป็นต้น โดยเฉพาะลิ้นจี่นั้นต่อมาได้กลายเป็นไม้ผลที่ขึ้นหน้าขึ้นตาของแม่กลอง ซึ่งที่จริงเป็นไม้ผลที่มีปลูกมานานแล้ว แต่ยังเป็นลักษณะขึ้นที่โน่นต้น ที่นี้ต้น และไม่ได้เป็นผลไม้ที่นิยมกันในช่วงเวลานั้น สมัยก่อนก็รู้จักกันแต่พันธุ์จีน พันธุ์ไทยธรรมดา ต่อมาจึงได้รับความนิยมนกลายเป็นไม้ผลเศรษฐกิจแถวหน้า เมื่อราคาผลผลิตเริ่มขยับตัวสูงขึ้น การขยายพื้นที่ปลูกก็เริ่มค่อยๆ พัฒนาตามมา โดยที่มาของพันธุ์ มีพัฒนาการมาจากการบุกเบิกของชาวสวนกลุ่มหนึ่งที่พยายามเสาะแสวงหามาปลูก จากต้นเดิมหรือพันธุ์เก่าในสวนรอบบ้าน ที่ให้ความสำคัญกับพันธุ์ไม้ผลที่เกิดขึ้นในท้องถิ่น ซึ่งน่าจะเหมาะสมกับสภาพของพื้นที่มากที่สุด และน่าจะพัฒนาเป็นพืชเศรษฐกิจได้ ต่อมาก็กลายเป็นแหล่งผลิตต้นพันธุ์ให้กับเพื่อนบ้าน โดยการกระจายพันธุ์ออกไป ก็เกิดจากการที่ชาวสวนมักขอแบ่งปันหรือซื้อหาจากญาติพี่น้องหรือคนรู้จัก แต่น้อยก่อน เมื่อเจริญดีแล้วจึงค่อยทำการขยายพันธุ์จากในสวนของตนเองเพื่อขยายการปลูกต่อไป ซึ่งมีลักษณะค่อยๆ หายยปลูก เนื่องจากต้องใช้เวลานานกว่าจะเห็นผล ซึ่งถือเป็นการลดความเสี่ยงในการผลิตด้วย

ในอดีตนั้น เมื่อระบบเศรษฐกิจแบบตลาดยังมีบทบาทไม่เข้มข้นนัก การปลูกและการคัดเลือกพันธุ์หรือเสาะหาพันธุ์ไม้ผลใหม่ๆ มาปลูก มิได้เกิดจากแรงจูงใจจากตลาดเพียงอย่างเดียว แต่ยังเพื่อสนองความต้องการด้านอื่นๆ ด้วย เช่น ปลูกไว้กินเพราะมีรสชาติดี เอาไว้แจกญาติพี่น้อง ถวายพระ หรือบางที่เป็นเพราะความอยากทดลองของชาวสวนด้วย อย่างกรณีของลิ้นจี่นั้น มีความชัดเจนมากกว่า พัฒนาการของวิธีการผลิตที่เกิดขึ้นอย่างช้าๆ ในช่วงแรกที่เริ่มเข้าสู่บริบทการพัฒนา นั้น ช่วยให้เกิดพันธุ์ใหม่ๆ ขึ้นมาจากการที่มีการทดลองปลูก มีการกลายพันธุ์จากเมล็ดที่กินแล้วโยนทิ้งไว้ มีการเสาะหาพันธุ์ใหม่ๆ ต่อมาจึงมีการทดสอบพันธุ์และตั้งชื่อพันธุ์ใหม่กันขึ้น ชาวสวนเล่าว่า ลิ้นจี่พันธุ์ต่างๆ ที่มีอยู่เดิม และที่เกิดขึ้นใหม่นั้น ได้รับการพัฒนาและรู้จักกันแพร่หลาย ก็ในช่วงประมาณ 40 ปีมานี้เอง โดยในอดีตชาวสวนได้ร่วมกันจัดงานวันลิ้นจี่ขึ้น โดยจัดครั้งแรกเมื่อปี 2510 ณ บริเวณวัดเกาะเทพศักดิ์ ตำบลแควอ้อม อำเภออัมพวา ทำให้มีการปลูกเป็นที่แพร่หลายขึ้น

การที่ลิ้นจี่เป็นไม้ผลที่มีราคา และเขตการผลิตมีจำกัดเพียงบางส่วนของอำเภอบางคนทีและอำเภออัมพวา ซึ่งในอำเภอบางคนทีมีมากที่สุดก็ในเขตตำบลบางสะแกนี้เอง นับเป็นแรงจูงใจสำคัญที่ทำให้เกิดการอนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์ให้หลากหลายมากที่สุด ซึ่งตามที่ปรากฏชื่อในปัจจุบันมีมากถึง 15 พันธุ์ (ดังแสดงในตาราง) แต่ที่นิยมปลูกกันทุกวันนี้คือ พันธุ์ค่อม หรือค่อมลำเจียก การที่พันธุ์ต่างๆ นั้นไม่เป็นที่นิยม มีสาเหตุมาจากทั้งลักษณะของพันธุ์เอง เช่น พันธุ์ลำเภาแก้วติดผลน้อย และเพราะสภาพแวดล้อมประกอบกัน เช่น ต้องมีอากาศที่เหมาะสมในช่วงที่ออกดอก เป็นต้น นอกจากนี้บางสะแกยังเป็นแหล่งของส้มโอขาวใหญ่ ส้มแก้ว ซึ่งเป็นไม้ผลที่ได้รับการพัฒนาหรือมีแหล่งพันธุ์กรรมอยู่ในพื้นที่แถบนี้เช่นกัน โดยเฉพาะส้มแก้วได้รับการยืนยันว่า แหล่งปลูกมีเฉพาะแถบบางสะแกเท่านั้น แต่ปริมาณการปลูกอาจไม่มากนัก เนื่องจากเป็นลักษณะสวนผสมของไม้ผลหลายชนิดในขนาดพื้นที่สวนที่จำกัด อย่างไรก็ตาม ส้ม

โอมิแนมที่ได้รับความนิยมมากขึ้น สำหรับสวนที่กำลังปรับระบบพืชปลูกใหม่จากสวนมะพร้าวเดิม เพราะให้ผลผลิตตลอดปี ตลาดยังมีความต้องการ และได้ราคาดีพอสมควร

ตารางแสดงตัวอย่างพันธุ์ไม้ผลเศรษฐกิจที่แม่กลอง

ชนิดของไม้ผล	ความหลากหลายของพันธุ์ที่ปลูก
ลิ้นจี่	พันธุ์คอม, พันธุ์กะโหลกใบยาว, พันธุ์กะโหลกใบไหม้, พันธุ์กะโหลกใบอ่อน, พันธุ์กะโหลกใบเตา, พันธุ์แห้ว, พันธุ์จีนแดง, พันธุ์จีนธรรมดา, พันธุ์ไทยธรรมดา, พันธุ์ไทยใหญ่, พันธุ์สาแหรกทอง, พันธุ์สำเภาแก้ว, พันธุ์ช่อระกำ, พันธุ์เขียวหวาน, พันธุ์กรอบแก้ว
ส้มโอ	พันธุ์ขาวใหญ่, พันธุ์ขาวทองดี
ลำไย	พันธุ์แดงโย้, พันธุ์ขันทอง

แต่เดิมนั้นการขยายพันธุ์ไม้ผลทำโดยใช้เมล็ด อย่างกรณีของลิ้นจี่ พบว่ามีทั้งพันธุ์ที่มีมาแต่เดิม ต่อมาชาวสวนก็มีการขยายพันธุ์กันต่อมา พันธุ์ที่เกิดขึ้นใหม่ มักเป็นผลมาจากการผสมข้ามพันธุ์ตามธรรมชาติ ทำให้ได้พันธุ์ดีแบบโชคบังเอิญ (chance seedling) แต่กระนั้นก็เป็นเพราะฝีมือชาวสวนในการสังเกต และคัดเลือกด้วย จนกล่าวได้ว่า ชาวสวนมีส่วนร่วมอย่างมากในการพัฒนาพันธุ์กรรมไม้ผลเหล่านี้ จากการสังเกต เรียนรู้ เลือกรูปลักษณ์ คัดเลือกพันธุ์ที่มีลักษณะที่ดีแตกต่างไปจากพันธุ์เดิม และสืบทอดสายพันธุ์ต่อมา ซึ่งกระบวนการดังกล่าวเกิดขึ้นไปพร้อมๆ กันในกระบวนการผลิตของชาวสวน อันถือเป็นการอนุรักษ์และพัฒนาทรัพยากรพันธุ์กรรมในระบบ (in situ conservation) ที่ชาวสวนใช้ประโยชน์อยู่จริง การเกิดขึ้นของพันธุ์ไม้ผลใหม่ๆ นี้ ถือได้ว่า ทำให้ทรัพยากรพันธุ์กรรมมีความอุดมสมบูรณ์มากขึ้น เป็นทั้งโดยการคัดเลือกตามธรรมชาติ (natural selection) และโดยฝีมือชาวสวน (artificial selection) (Wilkes, 1991) ซึ่งทำให้เห็นว่า ชาวสวนมีบทบาทสำคัญในฐานะเป็น “ผู้จัดการพันธุ์กรรม (genetic manager) พืชสวน” ด้วยการลงมือปลูก ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนพันธุ์พืชระหว่างครัวเรือนต่างๆ ในชุมชนและระหว่างชุมชน เพราะในพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ก็พบว่า ชุมชนชาวสวนที่แม่กลองมิได้ดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยว หากแต่มีความสัมพันธ์กับภายนอกมาเนิ่นนาน ส่วนหนึ่งเป็นเพราะได้รับอิทธิพลจากระบบการค้า การตลาด ความใกล้ชิดกับเมืองหลวงในฐานะเป็นเมืองราชธานี ทำให้ทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพ โดยเฉพาะพันธุ์ของไม้ผลแพร่กระจายอยู่ในสวนแถบแม่กลอง ซึ่งระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของการผลิตนี้เอง นับเป็นพื้นฐานสำคัญของระบบเศรษฐกิจชาวสวน

อย่างไรก็ตาม สิ่งเหล่านี้ไม่ได้เกิดขึ้นอย่างลอยๆ แต่ขึ้นกับปัจจัยที่เอื้ออำนวยให้ชุมชนสามารถสร้างวิถีการผลิต และการดำเนินชีวิตที่ตอบสนองต่อการสร้างความมั่งคั่งทางด้านเศรษฐกิจ สังคมของชุมชนชาวสวน รวมทั้งทำให้เกิดการอนุรักษ์และพัฒนาพันธุกรรมไม้ผลไว้ในระบบ ได้แก่

1) สภาพแวดล้อมธรรมชาติ และการเข้าถึงทรัพยากรที่เป็นฐานในการผลิต หมายถึง บริบทของสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติ ที่เอื้ออำนวยต่อการจัดการผลิตได้อย่างเหมาะสม เช่น ที่ดิน แหล่งน้ำ พันธุ์พืช

2) ที่ตั้งของชุมชน ด้วยเครือข่ายของการคมนาคมโดยผ่านระบบแม่น้ำลำคลองที่สะดวกมานับแต่อดีต ทำให้เป็นย่านที่มีการติดต่อสัมพันธ์กับภายนอกอย่างเป็นกิจลักษณะ ผ่านระบบการแลกเปลี่ยนผลผลิตทางการค้า และในยุคสมัยใหม่ที่มีการคมนาคมทางบกเข้ามามีบทบาทมากขึ้น ก็ทำให้ชาวสวนมีโอกาสเข้าถึงประสบการณ์และความรู้จากสังคมภายนอก อันเป็นประโยชน์ต่อการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ขณะเดียวกันทำเลที่ตั้งซึ่งมีระยะห่างจากความเป็นพื้นที่เมือง ก็ช่วยให้การเปลี่ยนแปลงพื้นที่สวนไปสู่การใช้ที่ดินในรูปแบบอื่น เกิดขึ้นน้อย

3) ความเป็นอิสระในการผลิต กล่าวได้ว่า ชุมชนมีความสามารถในการพึ่งตนเองได้ในการผลิต เช่น สามารถจัดการให้มีปัจจัยการผลิตเพียงพอ มีความรู้ทักษะเพียงพอในการผลิต ใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสม แก้ไขปัญหาการผลิตด้วยตนเอง แสวงหาความรู้ใหม่ เช่น การปรับปรุงดิน ควบคุมแมลงศัตรูพืช มีกระบวนการแลกเปลี่ยนความรู้ในการผลิต มีอำนาจต่อรองในการแลกเปลี่ยนผลผลิต เช่น มีตลาดรับซื้อที่แน่นอน ขายผลผลิตได้ในราคาเป็นธรรม เป็นต้น

4) มีการสะสมทุนทางเศรษฐกิจ จากวิถีการผลิตของครัวเรือนชาวสวน ตลอดจนพัฒนาการของชุมชน ซึ่งทำให้เกิดศักยภาพของการปรับตัวหรือสร้างทางเลือกในการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ สังคม

5) ทุนทางสังคมของชุมชน หมายถึง วัฒนธรรม ภูมิปัญญา ศักยภาพ รวมถึงทรัพยากรบุคคลของชุมชน เช่น การมีภูมิปัญญาและความรู้ในงานอาชีพที่สั่งสมมานาน ความเป็นเครือญาติที่แน่นแฟ้น

6) การมีเครือข่ายกับภายนอกชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความสัมพันธ์ทางการตลาดและการกระจายผลผลิต ทำให้สามารถกระจายผลผลิตออกไปสู่ตลาดได้รวดเร็ว หรือในยุคหลังๆ ที่ทำให้เห็นว่า เมื่อการติดต่อสัมพันธ์ของคนกลุ่มต่างๆ กว้างขวางขึ้น ทำให้มีโอกาสได้รับรู้ข้อมูลข่าวสารที่จะเป็นประโยชน์ในการพัฒนาการผลิตได้ โดยเฉพาะชาวสวนที่มีหัวก้าวหน้า ใฝ่หาความรู้ ก็จะสามารถพัฒนาหรือสร้างสรรคระบบการผลิตของตนให้ก้าวหน้าขึ้นได้มากกว่าแต่ก่อน

7) การมีโลกทัศน์ด้านนิเวศ หมายถึง วิถีคิด วิถีมองโลก ที่เห็นความเชื่อมโยงระหว่างวิถีการดำรงชีวิตกับธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติ เป็นผลให้ชาวสวนมีความรักธรรมชาติ ไม่เบียดเบียนทำลายธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

จากปัจจัยต่างๆ ดังกล่าวสะท้อนว่า บริบทแวดล้อมทางวัฒนธรรมชาวสวน มีส่วนสำคัญต่อการอนุรักษ์และพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพในระบบสวน เช่น ที่อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม (ในญาณิสรประไพ, 2537: 50) อธิบายว่า สังคมชาวสวนมีวัฒนธรรมที่แตกต่างกับสังคมชาวไร่ ชาวไร่ อยู่มาก โดยเฉพาะการตั้งหลักแหล่งอยู่ริมน้ำ การมีระบบครอบครัวและเครือญาติที่แน่นแฟ้น มีวิถีชีวิตการประกอบอาชีพที่พึ่งพาตนเองจนมีเอกลักษณ์ของพื้นที่ และเป็นสังคมที่ค่อนข้างพัฒนาแล้ว กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ชุมชนมีการสั่งสมทุนของตนเองมาในระดับหนึ่ง ทั้งทุนทางด้านสังคม วัฒนธรรม และทุนทางเศรษฐกิจ ที่ช่วยให้ชาวสวนดำเนินวิถีชีวิตอยู่อย่างมีศักดิ์ศรี ค่อนข้างมีความมั่นคงทางเศรษฐกิจครัวเรือน เรียกได้ว่า มีระบบเศรษฐกิจที่พึ่งตนเองได้เป็นอย่างดี แม้ชุมชนจะได้ปรับตัวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้ามานานมากแล้ว และไม่ได้อยู่ในสภาวะการณ์ของการมีความพอเพียงในตนเองเหมือนสังคมแบบประเพณี แต่ชุมชนก็มีลักษณะที่ดำรงอยู่ได้ด้วยตนเอง บ่อยครั้งที่มักพบว่า การพัฒนาสายพันธุ์ไม้ผลที่เราเห็นส่วนมากนั้น จะเกิดจากจากแรงจูงใจในระดับปัจเจกบุคคล หรือการที่ชาวสวนคนนั้นๆ มีใจรัก มีความใฝ่รู้ในวิธีการงานอาชีพของตน แต่นั่นก็สะท้อนว่า อยู่ที่เงื่อนไขทางชีวิตวัฒนธรรมของชาวสวนด้วย ที่ให้ความสำคัญกับการเกษตรอันเป็นฐานชีวิตของชุมชน

ชาวสวนได้เติบโตและถูกหล่อหลอมจากกระบวนการเรียนรู้ในระบบนิเวศสวน จากการลงมือปฏิบัติคลุกคลี จนสามารถสร้างระบบการผลิตที่ให้ผลตอบแทนทางด้านเศรษฐกิจที่มั่นคงระดับหนึ่ง และวิธีการผลิตนั้นยังผลิตซ้ำได้ ก็เพราะมีการจัดระเบียบทางสังคมของชุมชน ให้สามารถตอบสนองต่อความต้องการในการดำรงชีวิตของคนในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม ได้อย่างเพียงพอ เพราะในระบบความสัมพันธ์ทางการผลิต ผู้คนในชุมชนต้องเข้ามาสัมพันธ์กันในรูปแบบหรือลักษณะต่างๆ เพื่อให้บรรลุเป้าหมายในการผลิต เช่น การพึ่งพาอาศัย การแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ การช่วยเหลือกัน

“วัฒนธรรมชาวสวน” จึงเป็นตัวสะท้อนให้เห็นร่องรอยความคิดในการจัดวางรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนในชุมชนหรือนอกชุมชน ระหว่างชาวสวนกับที่ดิน กับต้นไม้ หรือธรรมชาติรอบตัว อีกทั้งมีอิทธิพลต่อความรู้สึกนึกคิด ระบบคุณค่า ที่ช่วยอธิบายอัตลักษณ์และจิตสำนึกทางสังคมของชุมชนชาวสวนให้เราเข้าใจมากขึ้นด้วย เช่น การมีโลกทัศน์แบบแบ่งปัน การใช้ประโยชน์จากธรรมชาติอย่างไม่ล้างผลาญ ความรักในธรรมชาติ เป็นต้น

4. ภาคปฏิบัติการบนพื้นที่สวน ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลง

ภายใต้บริบทการพัฒนา อิทธิพลจากระบบภายนอก ไม่ว่าจะเป็นโดยผ่านกลไกของระบบตลาด ระบบการศึกษา นโยบายของรัฐ หรือโดยผ่านสื่อในรูปแบบต่างๆ ก็ตาม ทำให้วิถีการผลิต ชีวิตทางสังคมของชุมชนชาวสวน ได้เปลี่ยนโฉมหน้าไปไม่น้อยเมื่อเทียบกับอดีต อันเป็นเครื่องสะท้อนการเปลี่ยนแปลงวิถีคิดของชาวสวนในการจัดระบบความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ - สังคมในระดับต่างๆ ตั้งแต่ด้านกระบวนการผลิต ความสัมพันธ์ทางสังคม ตลอดจนระบบความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกับอุดมการณ์อำนาจหรือระบบคุณค่า

ค่าของชุมชน ที่มีผลต่อการกำหนดเป้าหมายในการผลิต แบบแผนการจัดการทรัพยากรในการผลิต ดังจะเห็นได้จาก ทศนคติในการประกอบอาชีพ โครงสร้างความสัมพันธ์ของคนในชุมชน การให้ความสำคัญกับพืชเศรษฐกิจเพียงไม่กี่ชนิดเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาดในปัจจุบัน ชาวสวนมีปัญหาและความยากลำบากในการทำสวนมากขึ้น เพราะแรงงานหายาก เป็นต้น แม้ว่าเราจะได้พบเห็นพื้นที่สวนของจังหวัดเป็นบริเวณกว้างขวางก็ตาม ทำให้การอนุรักษ์และพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพหรือพันธุกรรมไม่ผลไม่ขยายตัว และมีแนวโน้มที่จะลดน้อยถอยลง เช่น ทุกวันนี้ชาวสวนนิยมปลูกลิ้นจี่พันธุ์คอมพิวเตอร์เป็นส่วนใหญ่ เพราะเป็นพันธุ์ที่ได้รับการยอมรับจากตลาด พันธุ์ลิ้นจี่ที่ขาดความนิยม ก็จะค่อยๆ หายไปจากความสนใจ เช่น ลิ้นจี่พันธุ์ไทย กะโหลกในเตา ทุกวันนี้ก็เริ่มจะหมดไป

อย่างไรก็ตาม สถานการณ์เช่นนี้อาจไม่ได้รุนแรงหรือล่มสลายไปเลยทีเดียว ทั้งนี้เพราะสวนผสมเป็นระบบการผลิตที่สร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจได้สูง โดยเฉพาะเมื่อมีไม้เศรษฐกิจหลักอย่างลิ้นจี่ ทำให้ชาวสวนมีแรงจูงใจในการปรับปรุงการผลิต ในการอนุรักษ์และพัฒนาสายพันธุ์ เพราะชาวสวนให้คุณค่ากับไม้ผลชนิดนี้มาก ประกอบกับยังมีการคงอยู่ของระบบสวนเก่า หรือสวนรอบๆ บ้านที่ไม้ผลพันธุ์เดิมต่างๆ ยังอยู่ติดที่ เพราะการจัดระบบสวนของชาวบ้าน เป็นลักษณะของการปลูกผสมเข้าไปในระบบเก่า ไม่ได้ทำแบบล้างสวนเสียทีเดียว มีพื้นที่ส่วนหนึ่งปลูกพันธุ์ที่ตลาดนิยมให้เป็นรายได้หลักกับครัวเรือน แต่ก็มักมีพื้นที่บางส่วนถูกกันหรือปล่อยว่างไว้ให้ไม้ผลพันธุ์เดิมได้คงอยู่ต่อไป แม้อาจจะกระจัดกระจาย หรือเพียงบ้านละต้นสองต้นก็ตาม ส่วนหนึ่งก็เพราะเห็นคุณค่าว่า ไม้ผลยืนต้นต้องใช้เวลาเนิ่นนานกว่าจะโต จะโค่นทิ้งก็เสียดาย พันธุ์ที่ได้มาก็อาจมีลักษณะที่ดีบางอย่าง จึงเก็บเอาไว้ การให้คุณค่าดังกล่าว ก็เป็นผลให้มีการรักษาพันธุ์ต่างๆ ไว้ เช่น กรณีลิ้นจี่พันธุ์สำเภาก้าว ต้องอาศัยเกษตรต่างพันธุ์ คือพันธุ์ไทยใหญ่ ในการผสมจึงจะติดผล เป็นต้น ลักษณะเฉพาะของพันธุ์สำเภาก้าวเช่นนี้ ทำให้ชาวสวนที่ปลูกพันธุ์สำเภาก้าวอยู่ ย่อมต้องปลูกหรือรักษาพันธุ์ไทยใหญ่ไว้ด้วย

ที่สำคัญชาวสวนให้ความสำคัญกับพันธุ์ไม้ผลที่มีต้นตอหรือต้นกำเนิดในพื้นที่ เพราะเชื่อว่า เป็นพืชพรรณที่มีความเหมาะสม ได้ปรับตัวกับสภาพพื้นที่มานานแล้ว ผลผลิตจะดี โรคแมลงรบกวนก็จะน้อย การที่ชุมชนชาวสวนที่แมกลองมีการพัฒนาอาชีพการทำสวนสืบเนื่องกันมายาวนานจนถึงปัจจุบัน จึงเป็นข้อได้เปรียบให้เกิดการสั่งสมความรู้ เป็นศูนย์รวมของความหลากหลายของพันธุกรรมไม้ผล อย่างล่าสุดที่อำเภอบางคนทีก็มีการเปิดตัวลำไยพันธุ์แดงไข่ ที่ได้รับชื่อใหม่ว่า “บางคนทีศรีสงคราม” ชาวบ้านบอกว่า ลำไยพันธุ์นี้มีมานานแล้ว เกิดมาก็พบอยู่ในสวนแล้ว ได้รับการบอกเล่าว่า มีคนเอามาให้คุณพ่อปลูกอีกทีเพื่อเก็บลูกไว้กินกันในครอบครัว โดยเดิมมีอยู่เพียง 2 ต้น และได้ตัดทิ้งไปหนึ่งต้น เพราะให้ผลผลิตน้อย แต่เมื่อไม่นานมานี้ เป็นปีที่ผลผลิตออกมามากเป็นพิเศษ และการที่ชาวสวนปลูกไว้บ้านละต้นสองต้น ก็ทำให้มีปริมาณผลผลิตพอที่จะนำมาเผยแพร่ให้คนรู้จักมากขึ้น ซึ่งก็ได้รับความนิยม สามารถขายได้ราคาดี เพราะเมล็ดเล็ก เปลือกบาง เนื้ออ่อน รสชาติหวานกรอบ ทำให้เกิดการซื้อหาและกระจายพันธุ์ออกไป

ปรากฏการณ์แบบนี้จะเกิดขึ้นไม่ได้เลย หากชาวสวนให้ความสนใจกับไม้ผลเศรษฐกิจตัวปัจจุบันเท่านั้น และรื้อสวนตัดโค่นไม้พันธุ์เดิมในพื้นที่ออกไป นี่ชี้ให้เห็นว่าการมีแหล่งรวบรวมพันธุ์กรรมในพื้นที่นับว่ามีคุณค่ายิ่งต่อการเป็นฐานสำหรับการคัดเลือกและพัฒนาพันธุ์ที่ดีและเหมาะสมจะเอาไปปลูกในพื้นที่ต่อไปในอนาคต หากปล่อยให้พันธุ์กรรมในพื้นที่สูญหายไป ในอนาคตอาจจะมีพันธุ์ดีจากที่อื่นเข้ามาก็ตาม แต่หากนำไปปลูกในที่ที่ไม่เหมาะสมก็จะเสียเปรียบกว่าการนำไปปลูกในแหล่งที่เหมาะสมกว่า ด้วยเหตุที่ว่าระบบที่จะสร้างศักยภาพในการผลิตได้สูงและมั่นคง ความหลากหลายทางชีวภาพถือเป็นสิ่งจำเป็น และเป็นก้าวสำคัญที่จะก่อให้เกิดความต่อเนื่องในวิวัฒนาการของระบบพันธุ์กรรมพืชขึ้นมาได้

หากมองในแง่ของการปรับตัวแล้ว ก็ทำให้เห็นว่า การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้น ก็ไม่ถึงกับให้ภาพว่าความหลากหลายของพันธุ์กรรมไม้ผลที่แม่กลองจะสูญสิ้นไปอย่างรวดเร็ว ที่ผ่านมามีภายใต้บริบทของการพัฒนา เรามักให้ความสำคัญกับปัจจัยภาคเมืองว่าเข้มแข็ง และผู้คนในภาคเกษตรมักตกอยู่ในฐานะผู้รอรับผลกระทบจากการพัฒนา โดยไม่สามารถควบคุมได้ ทำให้ต้องละทิ้งอาชีพเกษตรกรไป แต่สำหรับที่บางสะพาน มีการตอบสนองต่อปัจจัยด้านอื่นมากกว่า อาทิ ปัจจัยด้านการเกษตรและสิ่งแวดล้อม เช่น ผลผลิตจากสวนผสมยังให้ผลตอบแทนสูงและมีรายได้ต่อเนื่อง ระบบนิเวศยังเอื้อต่อการผลิต การมีถิ่นฐานที่อยู่อาศัยที่อยู่สบาย ทำให้มีความมั่นคงที่จะประกอบอาชีพอยู่ในถิ่นฐานเดิม ชาวสวนจึงยังรักษาระบบการผลิตต่อเนื่อง และเท่ากับว่าได้ช่วยอนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์กรรมพืชสวนไว้ในระบบได้ระดับหนึ่ง

ความสืบเนื่องของวิถีชีวิตชุมชน

ภาพสะท้อนการขาดตอน หรือการพัฒนาต่อของพันธุ์กรรมพืชสวน

อย่างไรก็ตาม ปัจจุบันชุมชนชาวสวนก็กำลังเผชิญกับโจทย์ท้าทาย ในเรื่องของการแข่งขันกับวิถีชีวิตที่เปลี่ยนไปเป็นแบบสังคมเมือง การแข่งขันในทางเศรษฐกิจ การสืบทอดอุดมการณ์และความรู้ในการผลิต โดยเฉพาะในคนรุ่นใหม่ เพื่อสร้างความยั่งยืนในการผลิต ซึ่งพบว่า เป็นไปได้ยากยิ่งในปัจจุบัน เพราะลูกหลานชาวสวนไม่มีโอกาสเข้ามาเรียนรู้ในกระบวนการผลิตและสืบทอดอีกต่อไป

ยุทธศาสตร์ในการเผชิญหน้ากับการเปลี่ยนแปลงของชุมชนชาวสวนตลอดพัฒนาการของชุมชนที่ผ่านมา ก็คือ การปรับปรุงระบบการผลิตที่สอดคล้องกับความต้องการของแนวโน้มตลาด การสร้างความหลากหลายในการประกอบอาชีพของครัวเรือน การให้การศึกษากับลูกหลาน เพื่อเป็นช่องทางไปสู่อาชีพนอกภาคเกษตร เพราะแม้ชาวสวนอาจจะตระหนักในคุณค่าของระบบการผลิตที่มีอยู่ แต่ก็ไม่ต้องการให้ลูกหลานมีอาชีพทำสวน เพราะมองว่าเป็นอาชีพที่ลำบาก

ที่ผ่านมา วิถีชีวิตวัฒนธรรมชาวสวนมักจะถูกอธิบายหรือนิยามให้เป็นชุมชนที่มีระบบความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้น และยึดติดกับผืนดิน สายน้ำ ต้นไม้ แบบโรแมนติก แต่สังคมของชาวสวนนั้น ก็ตกอยู่ภายใต้พลวัตที่ซับซ้อนและเชื่อมโยงกับประเด็นทางเศรษฐกิจ สังคม ตามกระแสหรือบริบทการพัฒนา ซึ่งการเปลี่ยนแปลงและปรับตัวดังกล่าว ก็ทำให้เห็นว่า ชุมชนไม่ได้ยึดติดกับคุณค่าใดๆ อย่างหยุดนิ่งตายตัว แต่

พยายามปรับตัวให้ดำรงอยู่ได้ในบริบทใหม่ตลอดมา และทำให้ชุมชนเกษตรกรรมมีทางเลือกมากขึ้น ซึ่งเท่ากับชาวสวนได้เปิดพื้นที่ทางสังคม³ ขึ้น ในด้านของบทบาท อัตลักษณ์ หรือสถานภาพทางสังคม เช่นที่เราพบว่า ตัวตนของชาวสวนนั้น แท้ที่จริงแล้วอาจมีหลายสถานะ หลายบทบาท เช่น การเป็นทั้งชาวสวน และเป็นแรงงานรับจ้างไปพร้อมกัน หรือเป็นทั้งชาวสวนและพ่อค้าแม่ค้าคนกลางไปในตัว หรือเป็นชาวสวนแบบที่เรียกว่า hobby farmer หรือ part-time farmer เพราะมีใจรักในการทำสวน แต่วิถีชีวิตการทำงานเป็นข้าราชการหรือพนักงานกินเงินเดือนอยู่ในภาคเมือง ก็หาโอกาสกลับมาเป็นชาวสวนในช่วงวันหยุด เป็นต้น หากมองในแง่ของการปรับตัวก็พบว่า ลูกหลานชาวสวนไม่ได้ทิ้งฐานด้านการเกษตรไปเด็ดขาด แรงงานในภาคเกษตรหายาก ก็ปรับให้การทำงานสวนใช้แรงงานน้อยลง มีสมาชิกครัวเรือนไปทำงานนอกภาคเกษตร ก็มีสมาชิกที่เลือกรักษาการผลิตไว้ระดับหนึ่ง

ระบบสวนของบางสะแกในปัจจุบัน จึงปนเปกันระหว่างสวนเก่าที่ขาดการบำรุง ดูแล สืบทอดการผลิต สวนเก่าที่ได้รับการดูแลต่อเนื่อง เพราะยังมีกำลังในการผลิต สวนที่ปรับปรุงใหม่และปลูกไม้ผลเศรษฐกิจเชิงเดี่ยวมากขึ้น ทั้งนี้ก็ขึ้นกับเงื่อนไขและความพร้อมของแต่ละครัวเรือน ซึ่งชี้ให้เห็นว่า การพัฒนาการทำสวนให้เหมาะกับสถานการณ์การเปลี่ยนแปลง ถูกกำหนดจากความพร้อมด้านกำลังแรงงานเป็นสำคัญ ซึ่งสภาพการณ์ทุกวันนี้ชาวสวนค่อนข้างมีอายุ บ่งบอกว่า แรงจูงใจในการผลิตของชาวสวนรุ่นพ่อแม่ที่ยังผลิตซ้ำได้ อยู่ที่ยุทธศาสตร์จะรักษาระบบการผลิตและที่ดินเอาไว้ให้ลูกหลานในอนาคต และไม่ได้มีการเข้าไปเปลี่ยนแปลงอะไรมากนัก ซึ่งก็จะทำให้ความหลากหลายของพันธุ์กรรมพืชสวนได้รับการอนุรักษ์ไว้ส่วนหนึ่ง แต่จะไม่มีโอกาสขยายตัว เพราะขาดการพัฒนาหรือสานต่อความรู้ภายในของชุมชนชาวสวนเอง หากขาดการสืบทอดการทำสวน ดังนั้นเงื่อนไขสำคัญของการอนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์กรรมพืชสวนในปัจจุบันไว้ให้มากที่สุด จึงน่าจะอยู่ที่การเห็นถึงความจำเป็นในการรักษาระบบการผลิตที่ยั่งยืนเอาไว้

การเปิดพื้นที่ทางสังคมสำหรับการก่อร่างสร้างอัตลักษณ์ของชาวสวน หรือการพัฒนารูปแบบการนำเสนอตัวตนของชาวสวนในฐานะเป็น ผู้จัดการทรัพยากรพันธุ์กรรมและความหลากหลายทางชีวภาพ ทำให้สังคมต้องให้ความสำคัญในการทำความเข้าใจกับพลวัตและความซับซ้อนที่เพิ่มขึ้นในสังคมชาวสวน หรือการมองอัตลักษณ์ของชาวสวนในมุมมองใหม่ๆ ที่มากกว่าการเป็นแค่ผู้ผลิตด้านการเกษตรเท่านั้น ซึ่งต้องอาศัยการมองวิถีชีวิตชุมชนในลักษณะของกระบวนการเรียนรู้ และการสังสมภูมิปัญญาความรู้ที่จำเป็นต่อการดำเนินชีวิต และการสร้างความมั่นคงในการผลิต ที่วางอยู่บนระบบความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องเชื่อมโยงในหลายระดับ เพราะการอนุรักษ์และพัฒนาทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพ ไม่น่าจะอยู่ที่การมองไปที่พืชพรรณใดโดยเฉพาะ แต่ควรมองเป็นความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับคุณค่าของพืชพรรณที่ได้อนุรักษ์หรือพัฒนาขึ้นมา เช่น การที่ชาวสวนเป็นผู้ผลิตความมั่งคั่งในระบบเศรษฐกิจท้องถิ่นมาอย่าง

³ “พื้นที่ทางสังคม” ในที่นี้ แสดงถึง ความสัมพันธ์เชิงโครงสร้าง และผลกระทบที่มีต่อการดำเนินชีวิตของผู้คนในสังคมนั้นๆ บนพื้นที่ที่ถูกสร้างความหมายและถูกจัดการ ทั้งโดยผู้คนในพื้นที่เองและบุคคลภายนอก (สิริพร สมบูรณ์บุรณะ, 2542 : 197)

ที่ยั่งยืนยาวนาน เท่ากับชุมชนได้สร้างอัตลักษณ์ในด้านที่ดีงาม สร้างความชอบธรรมของกลุ่มตนขึ้นมา ในแง่หนึ่งนั้นก็เท่ากับเป็นการทำให้มีพื้นที่ทางสังคมมากขึ้นในการช่วยพิทักษ์สิทธิของตนเอง ดังจะเห็นได้จาก เสียงคัดค้านจากชาวสวนแม่กลองในกรณีการขนถ่ายน้ำมันทางเรือไปที่โรงไฟฟ้าราชบุรี เป็นต้น

5. ข้อเสนอต่อการอนุรักษ์และพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพของชาวสวน

จากกรณีศึกษาชุมชนชาวสวนบางสะพานซึ่งชี้ให้เห็นว่า เงื่อนไขหลักที่ทำให้ชุมชนชาวสวนยังมีการอนุรักษ์และพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพของระบบสวน ประกอบด้วย

- (1) สภาพทางชีวภาพ-กายภาพ หรือระบบนิเวศวิทยา อาทิ ศักยภาพหรือความอุดมสมบูรณ์ของดินเหมาะสมกับการปลูกพืชได้หลากหลาย มีการจัดระบบสวนที่ตอบสนองต่อการรักษาทรัพยากรและระบบนิเวศ เช่น การหมุนเวียนธาตุอาหารในดิน การมีความหลากหลายทางชีวภาพในระบบนิเวศสวน เป็นต้น
- (2) สถานภาพที่เหมาะสมทางเศรษฐกิจ สังคม อาทิ ผลตอบแทนที่ได้เหมาะสมกับสภาพแรงงานที่มีอยู่ ผลผลิตที่ได้มีศักยภาพด้านการตลาด ระบบการปลูกพืชผสมสามารถสร้างรายได้จากผลผลิตได้ดี และเปิดทางเลือกในการารักษาพืช ทำให้ลดการใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืช เป็นต้น
- (3) ปัจจัยสนับสนุนระบบ อาทิ โครงสร้างพื้นฐานที่เกี่ยวข้องกับการคมนาคมขนถ่ายผลผลิตออกสู่ตลาด แหล่งความรู้ ความคิด การช่วยเหลือด้านเทคนิคการผลิต ระบบตลาดที่มีเสถียรภาพพอสมควร เป็นต้น

เงื่อนไข ปัจจัยดังกล่าว เป็นเงื่อนไขที่บ่งชี้เกี่ยวกับตัวระบบการผลิตเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตาม เงื่อนไขปัจจัยดังกล่าว ไม่ได้เป็นเงื่อนไขที่เพียงพอในตัวเอง แต่ยังเกี่ยวข้องกับตัวแปรในเชิงกระบวนการทางสังคม ที่จำเป็นต่อการพัฒนาระบบการเรียนรู้ของชุมชนท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงด้วย อาทิ การมีเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ทั้งในแง่ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาระบบการผลิต มิติของความสัมพันธ์เชิงสังคม เช่น ความรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน เป็นหมู่พวกเดียวกัน ที่บางสะแก การทำสวนเป็นวิถีการผลิตที่ชาวสวนส่วนใหญ่ยังคงปรับปรุงบำรุงระบบอยู่เป็นบริเวณกว้างขวาง ทำให้เกิดสภาพของการมีเพื่อนร่วมอาชีพ เป็นโอกาสให้เกิดการเรียนรู้และแข่งขันกันผลิต เท่ากับช่วยพัฒนาอาชีพให้ดำเนินไปได้ต่อเนื่อง ในแง่นี้สวนจึงเป็นสื่อกลางที่ช่วยต่อยอดความสัมพันธ์ของผู้คนในชุมชน การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจในเรื่องที่มีผลคุกคามกับระบบการผลิต รวมทั้งการมีกลไกหรือสถาบันทางสังคม ที่จะเอื้อต่อการพัฒนาการเรียนรู้ การสืบทอดของชาวสวนในรุ่นต่อไป เป็นต้น

ประเด็นสำคัญจึงอาจจะอยู่ที่ว่า จำเป็นที่จะต้องมีความต้องการเสริมสร้างพลังการเรียนรู้ของชุมชน ทำอย่างไรที่จะให้ชุมชนสามารถนำความรู้เดิมมาผสมผสานกับความรู้ใหม่ ให้เกิดเป็นพลังของการเปลี่ยนแปลงอย่างเหมาะสมในท้องถิ่น เพราะต้องยอมรับว่า สังคมไทยกำลังเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว

เร็ว ท้องถิ่นควรจะเข้ามามีส่วนร่วมกับการปรับตัว และสร้างแนวทางการเปลี่ยนแปลงของตนเองได้ด้วยการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ ซึ่งจะทำให้แสวงหาทางเลือกได้มากขึ้น ในแง่การปรับเปลี่ยนเงื่อนไขที่จำเป็นต่อทิศทางการพัฒนาที่ชุมชนอยากให้เป็นไป เพราะที่ผ่านมา เราค่อนข้างปล่อยให้เปลี่ยนแปลงเป็นไปตามยถากรรม ดังนั้นจำเป็นต้องมีสถาบันทางสังคมขึ้นมารองรับเพื่อเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงอย่างที่ชุมชนควบคุมได้ และจำเป็นต้องมีเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้เพื่อเป็นการสื่อสารกับคนกลุ่มต่างๆ ในสังคม ว่าพวกเขามีตัวตนอยู่ และประเด็นสำคัญก็คือ การทำให้คนในชุมชนได้เข้าใจ ได้สื่อสารกับภายนอก ได้วิพากษ์วิจารณ์ตนเอง เพื่อที่จะบอกว่า คนในชุมชนเองอยากจะไปทางไหน อย่างประเด็นเรื่องการอนุรักษ์และพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพในระบบสวน ลำพังเพียงชุมชน หรือชาวบ้าน คงไม่สามารถทำได้ เพราะผลประโยชน์ในการอนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์กรรมพืชเป็นเรื่องระยะยาวและคาดการณ์ได้ยาก เมื่อเทียบกับผลกำไรทางการค้าเฉพาะหน้า ดังนั้นจึงไม่อาจหวังต่อเรื่องนี้ได้มากนัก โดยปราศจากการสนับสนุนจากภายนอกด้วย

สำหรับข้อเสนอแนะต่อแนวทางการเสริมสร้างพลังการเรียนรู้ของชุมชน มีดังนี้

- (1) รัฐควรจะเข้ามามีบทบาทเป็นผู้พัฒนาความรู้ด้านการเกษตรร่วมกับชาวสวน ในส่วนที่ชาวสวนยังขาด หรือที่ต้องการ แม้โดยภาพรวมชาวสวนแม่กลองจะไม่ค่อยมีปัญหาเรื่องเทคนิคการผลิตมากนัก หากแต่มองในเชิงการพัฒนาความรู้แล้ว น่าจะเป็นสิ่งที่จำเป็นและไม่หยุดนิ่ง เพื่อที่จะให้การผลิตนั้นสามารถตอบสนองต่อฐานเศรษฐกิจชุมชนได้อย่างยั่งยืน ทั้งในด้านเทคนิคการผลิต และโดยเฉพาะการพัฒนาในเชิงกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ของชาวสวน เช่น การรวมกลุ่มกันไปดูงาน เยี่ยมชมฟาร์มในที่อื่นๆ อันถือเป็นการเปิดโลกทัศน์และพัฒนาความรู้ ความคิด เพราะประเด็นสำคัญไม่ได้อยู่ที่ระบบการผลิตหรือในเชิงเทคนิคอย่างเดียว แต่อยู่ที่การตระหนักในภาวะของการเปลี่ยนแปลง สามารถวิเคราะห์ปัญหาในการผลิตของตน และกำหนดกิจกรรมแบบแผนการผลิตได้อย่างรู้ทิศทาง
- (2) หากพิจารณาในเชิงความสัมพันธ์ทางสังคมแล้ว ชาวสวนเป็นผู้สร้างผลผลิตเป็นอาหารให้กับผู้คนในภาคเมือง ขณะที่ผู้บริโภคมักอยู่ในฐานะเพื่อนบ้านผู้ห่างไกล (distant neighbours) และมีส่วนกำหนดแบบแผนการผลิตของชาวสวน ซึ่งหากความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงกันดังกล่าว น่าจะเป็นไปในลักษณะที่เกื้อกูลกัน และช่วยให้ชาวสวนสามารถรักษาระบบการผลิตที่มีความหลากหลายทางชีวภาพไว้ได้ เพราะที่จริงระบบสวนผสมของแม่กลองนั้น เป็นสภาพการมีส่วนร่วมที่มีการใช้สารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูพืชน้อย คุณภาพของผลผลิตจึงปลอดภัยต่อผู้บริโภค ประเด็นท้าทายอยู่ที่ว่า สังคมส่วนรวมได้มองเห็นถึงศักยภาพหรือความสำคัญของวิถีการผลิตที่เป็นต้นทุนในจุดนี้มากน้อยเพียงใด ที่จะช่วยเอื้อหรือสนับสนุนให้เกิดการผลิตที่อยู่ได้ในระยะ

ยาว หรือรัฐควร subsidize อย่างไร เพื่อให้ชาวนาปรับปรุงระบบการผลิต รักษาสภาพแวดล้อม อนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์กรรมพืชสวนเอาไว้ เพราะที่ผ่านมา การพัฒนาพันธุ์กรรมพืชสวนนั้น นับได้ว่าเป็นการทำงานความรู้ของชาวบ้าน ซึ่งแต่เดิมนั้นอยู่ในมือของชาวนาอย่างแท้จริง ขณะที่สวนของเกษตรกรก็ได้ทำหน้าที่เป็น “แปลงรวบรวมพันธุ์พืช” โดยที่รัฐไม่ได้เข้ามาสนับสนุนแม้แต่หน่อย

- (3) ลักษณะสำคัญของพื้นที่สวนในแถบแมกลองคือ พื้นที่สวนที่ไม่กว้างขวางนัก มีการปลูกไม้ผลผสมผสานที่เหมาะสมกับการจัดการที่ต้องใช้แรงงานชาวนาเป็นสำคัญ ระบบการผลิตดังกล่าวดูเหมือนว่าไม่ได้มีเงื่อนไขอันเหมาะสมอีกต่อไปเพราะขาดการสืบทอดโดยชาวนารุ่นใหม่ ดังนั้นน่าจะมีความจำเป็นการพัฒนาเชิงสถาบันขึ้นมารองรับ ที่จะเอื้อต่อการพัฒนาการเรียนรู้ การสืบทอดของชาวนาในรุ่นต่อไป หรือมีระบบสนับสนุน สร้างจุดใจต่างๆ เพื่อให้ลูกหลานชาวนาสามารถพัฒนาการผลิตอยู่ในท้องถิ่นได้อย่างมีศักดิ์ศรี และสามารถมีบทบาทเป็นผู้จัดการพันธุ์กรรมพืชสวน

เอกสารอ้างอิง

1. ไชแสง ศุขะวัฒนะ. 2522. “สวนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ : รัชกาลที่ 1- รัชกาลที่ 3” ใน ประวัติสวนไทย ภาค 2 (หน้า 171-185). กรุงเทพฯ : คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
2. ญาณิ์ สรประไพ. 2537. “การล่มสลายของวัฒนธรรมชาวนาในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล” ใน กุสุมา รักษมณี (บก.), วัฒนธรรมเมือง. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร.
3. วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ. 2530. การเกษตรแบบผสมผสาน : โอกาสสุดท้ายของเกษตรกรรมไทย. กรุงเทพฯ: สมาคมเทคโนโลยีที่เหมาะสม.
4. สิริพร สมบูรณ์บุรณะ. 2542. “ปฏิบัติการทางสังคมบนพื้นที่ทางสังคม : วิถีชีวิตชาวนาในกรุงเทพฯ และปริมณฑล” รัฐศาสตร์สาร. ปีที่ 21 ฉบับที่ 3 (2542) : 197-234.
5. สุนทรี อาสะไวย์. 2537. “พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของธนบุรีในฐานะส่วนหนึ่งของดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยา” วารสารธรรมศาสตร์. ปีที่ 20 ฉบับที่ 3 (กันยายน-ธันวาคม) น. 108-134.
6. อาภรณ์ จันทร์สมวงศ์. 2541. “วิถีชีวิตและสวนไทยในบริบทการพัฒนา : กรณีศึกษาชุมชนชาวนา ในจังหวัดสมุทรสงคราม” วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาเทคโนโลยีการบริหารสิ่งแวดล้อม คณะสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล.
7. Hoogerbrugge, Inge D. And L.O. Fresco.1993. Homegarden systems: Agricultural characteristics and challenges. Gatekeeper Series No.SA 39 of the Sustainable Agriculture Programme. London: International Institute for Environment and Development.

ความหลากหลายทางชีวภาพ ในสวนสมรมชุมชนคีรีวง จ.นครศรีธรรมราช¹

จิรวุฒิ เสนาคำ²

ความหลากหลายทางชีวภาพ (biodiversity) หมายถึง ความหลากหลาย ของสิ่งมีชีวิตและระบบนิเวศที่เกี่ยวข้อง โดยสามารถแยกได้เป็นความหลากหลายของพันธุกรรม (genetic diversity) ความหลากหลายของชนิด (species diversity) และความหลากหลายของระบบนิเวศ (ecosystem diversity) (Hanna 1999: 45)

มนทัศน์เรื่อง ความหลากหลายทางชีวภาพเริ่มมีการกล่าวถึงตั้งแต่ทศวรรษที่ 1920 และ 1930 (Peuhkuri and Jokinen 1999: 133) ในทศวรรษที่ 1990 แนวคิดนี้ได้กลายมาเป็นแนวคิดสำคัญของนโยบายการอนุรักษ์และพัฒนาทรัพยากรทางธรรมชาติในระดับโลก ทั้งนี้โดยกลุ่มบุคคลที่เกี่ยวข้องถือว่า ความหลากหลายทางชีวภาพเป็นรากฐานสำคัญของการพัฒนาที่ยั่งยืน ยั่งยืนทั้งในด้านทรัพยากรธรรมชาติ วัฒนธรรม สังคม เศรษฐกิจและการเมือง (Walls et al 1999: 1)

ความหลากหลายทางชีวภาพ มิได้เป็นเพียงแนวคิดหรือนโยบาย หากเป็นปฏิบัติการทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมของมนุษย์ โดยเฉพาะมนุษย์ผู้ดำรงชีพด้วยการทำเกษตรกรรมดั้งเดิม กล่าวคือ ความหลากหลายทางชีวภาพเป็นสิ่งที่พบเห็นได้ทั่วไปในระบบการทำเกษตรแบบดั้งเดิม ในแทบทุกภูมิภาคของโลก อาทิ ระบบเกษตรกรรมแบบ Chinampa ของชนเผ่าแอซเทค (Aztec) ที่

¹ บทความนี้พัฒนามาจากการที่ผู้เขียนได้ร่วมดำเนินการกับผู้วิจัยคนอื่น ๆ ในโครงการวิจัย 2 โครงการในปี 2543-2544 โครงการแรกได้แก่โครงการวิจัยเรื่อง “สิทธิชุมชนและสิทธิเกษตรกรในทรัพยากรพันธุกรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น” ซึ่งมีคุณวิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญเป็นหัวหน้าโครงการและได้รับการสนับสนุนงบประมาณการวิจัย จากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) โครงการที่สองได้แก่ “โครงการศึกษาเพื่อจัดทำแผนแม่บทการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในพื้นที่ตำบลกำโลน อำเภอลานสกา และพื้นที่ตำบลกรุงชิง นบพิตำ กิ่งอำเภอนบพิตำ จังหวัดนครศรีธรรมราช” ที่มี นพ. บัญชา พงษ์พานิช เป็นหัวหน้าโครงการ และได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากสำนักงานการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ผู้เขียนจึงใคร่ขอขอบคุณบุคคลและแหล่งทุนข้างต้นมา ณ โอกาสนี้ คุณธีรพันธ์ จุฬากาญจน์ มีส่วนอย่างสำคัญยิ่งในการเติมเต็มข้อมูลที่ขาดหายไปจากการเก็บรวบรวมข้อมูล และช่วยในการแก้ไขข้อผิดพลาดของข้อมูล ผู้เขียนจึงใคร่ขอโอกาสขอบคุณ คุณธีรพันธ์ มา ณ โอกาสนี้ ด้วยเช่นกัน

² สำนักวิชาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์

อาศัยอยู่รอบทะเลสาบเม็กซีโก (Coe 1984) ระบบไร่หมุนเวียนของชนเผ่าฮานูนู (Hanunoo) ในฟิลิปปินส์ (Conklin 1957) ระบบสวนหลังบ้านของชนเผ่า Igbo ในแอฟริกา ชนเผ่าอัซกาในแทนซาเนีย และสวนหลังบ้านของกลุ่มชนดั้งเดิมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของเกาะชวา (Clay 1988 และ Dove 1990) ระบบไร่หมุนเวียนของชนเผ่าลัวะ ปกาเกอญอ อาข่า ลาหู่และม้งในประเทศไทย (Kunstadter 1978, ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี 2539, รัฐวุฒิ เสนาคำและ พรพนา ก้วยเจริญ 2539 และยศ สันตสมบัติ 2542) และรวมไปถึงระบบไร่นาและสวนดั้งเดิมของกลุ่มชนในภูมิภาคเอเชีย (Marten 1986)

ปัจจุบัน ระบบการเกษตรของโลกส่วนใหญ่ได้แปรเปลี่ยนไปสู่ระบบเกษตรกรรมสมัยใหม่ที่อิงอยู่กับเทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่ ที่รู้จักกันในนามเทคโนโลยีการปฏิวัติเขียว (Green Revolution) และการปฏิวัติยีน (Gene Revolution) การเกษตรสมัยใหม่จัดอยู่ในประเภทของการเกษตรที่พึ่งพาต่อภายนอก (high-external input agriculture) ซึ่งเป็นระบบการเกษตรที่ส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและความยากจนของเกษตรกร (เดชา ศิริภัทร 2532 และวิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ 2535) การขยายตัวของเกษตรกรรมแผนใหม่ได้นำมาซึ่งการลดลงของความหลากหลายทางชีวภาพ ในภาคใต้ของไทย การเข้ามาของเกษตรแผนใหม่ ส่งผลให้เกษตรกรในภาคปรับเปลี่ยนสวนสมรมที่มีอยู่เดิมให้กลายเป็นสวนยาง และเปลี่ยนไปยางที่อุดมไปด้วยความหลากหลายทางชีวภาพให้เป็นสวนยาง อย่างไรก็ดี สวนสมรมชุมชนคีรีวง ซึ่งเป็นรูปหนึ่งของระบบเกษตรกรรมดั้งเดิม ยังคงได้รับการสืบทอดปฏิบัติและเป็นระบบเกษตรหลักของชุมชน ที่ดำรงอยู่ได้ในท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมปัจจุบัน

บทความนี้ มุ่งกล่าวถึงความหลากหลายทางชีวภาพในสวนสมรมและคุณค่าของความหลากหลายทางชีวภาพที่มีต่อคนในชุมชนคีรีวงปัจจุบัน เนื้อหาของบทความแบ่งเป็น ส่วนหลัก ส่วนที่ 1 ให้ข้อมูลเกี่ยวกับชุมชนคีรีวง ส่วนที่ 2 กล่าวถึงพัฒนาการสวนสมรมในคีรีวง ส่วนที่ 3 ให้ข้อมูลเกี่ยวกับความหลากหลายทางชีวภาพในสวนสมรม ส่วนที่ 4 กล่าวถึงระบบการจัดการสวนสมรม ส่วนที่ 5 กล่าวถึง การสืบภูมิปัญญาการทำสวนสมรม ส่วนที่ 6 กล่าวถึงคุณค่าของสวนสมรมในมิติทางสังคม วัฒนธรรมและเศรษฐกิจ ส่วนที่ 7 สรุปและนัยที่ได้จากการศึกษา

1. ข้อมูลพื้นฐานชุมชนคีรีวง

ชุมชนคีรีวงตั้งอยู่ในพื้นที่ตำบลกำโลน อำเภอลานสกา จังหวัดนครศรีธรรมราช ประกอบด้วย 4 หมู่บ้าน คือ หมู่ที่ 5 บ้านคีรีวง หมู่ที่ 8 บ้านคีรีทอง หมู่ที่ 9 บ้านขุนคีรีและหมู่ที่ 10 บ้านคีรีธรรม ทั้ง 4 หมู่บ้านแยกจากหมู่บ้านเดิมคือบ้านคีรีวง เมื่อปี พ.ศ. 2536 ทั้งนี้เพื่อความสะดวกใน

การจัดการการปกครอง อย่างไรก็ดี คนใน 4 หมู่บ้านปกติถือว่าตนเองเป็นคนคีรีวง และมักจะบอกคนข้างนอกว่าตนเป็นคนคีรีวงมากกว่าจะบอกว่าตนเป็นคนหมู่บ้านนั้น บ้านนี้ตามที่แยกใหม่

คีรีวงเป็นชุมชนที่อุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติ ชุมชนอยู่บนที่ราบเชิงเขาและล้อมรอบด้วยภูเขาของเทือกเขานครศรีธรรมราช 4 ลูกคือ ยอดพล เขาหอยสังข์ เขาวังโร และเขาหลวง ซึ่งเป็นยอดเขาที่สูงที่สุดในเทือกเขานครศรีธรรมราช ในอดีตชุมชนแห่งนี้มีชื่อว่า “บ้านขุนน้ำ” เพราะตั้งอยู่ใกล้ต้นน้ำจากยอดเขาหลวงและมีลำคลองผ่ากลางหมู่บ้านถึงสามสายคือ คลองท่าชาย คลองท่าหาและคลองปง คลองทั้ง 3 สายไหลมาบรรจบกันที่หน้าชุมชน มีชื่อเรียกว่าคลองท่าดี ซึ่งเป็นคลองที่มีน้ำไหลตลอดปี สู่เมืองนครศรีธรรมราชและออกทะเลที่ปากนคร ต่อมาบ้านขุนน้ำถูกเปลี่ยนเป็นบ้านคีรีวง (หมู่บ้านที่อยู่ในวงล้อมของภูเขา) ตามชื่อวัดที่สร้างขึ้นมา

บรรพบุรุษของชาวคีรีวงกลุ่มแรกที่เข้ามาตั้งรกรากเป็นกลุ่มไพร่ที่หลบหนีมาจากการถูกเกณฑ์ทหารให้ไปรบที่เมืองไทรบุรีในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ไพร่กลุ่มนี้ได้เดินลัดเลาะเรื่อยมาตามคลองขุนน้ำ จนพบที่ราบขนาดเล็ก มีภูเขารอบรอบทุกด้าน ซึ่งเห็นว่าง่ายต่อการติดตามของนายและเป็นทำเลที่มีความอุดมสมบูรณ์ จึงได้สร้างที่พักอาศัยและจับจองที่ทำกิน คนที่อพยพเข้ามาในยุคแรกนี้ ประกอบด้วยคน 7 ตระกูล คือ ตระกูลตลิ่งจิตร, ตระกูลสุกใส, ตระกูลจะระนิล, ตระกูลประพัฒน์, ตระกูลธวัชกาญจน์, ตระกูลตลิ่งเพชร, และตระกูลสุชลจิตร ทั้ง 7 ตระกูลยังคงเป็นตระกูลใหญ่ของชุมชนในปัจจุบัน (ดูเพิ่มเติมในพรพีโล เลิศวิชา 2532)

ชาวคีรีวงตั้งบ้านเรือนในลักษณะชุมชนกระจุกตัว บ้านเรือนมีทั้งบ้านชั้นเดียวได้ถุนสูงและสองชั้นขนาดค่อนข้างใหญ่ แต่บ้านเรือนโดยส่วนใหญ่มักจะเป็นบ้านหลังเล็กๆ พอยุ่อาศัยกันไม่กี่คน มักสร้างด้วยไม้หรือก่ออิฐถือปูน บ้านเรือนอยู่ใกล้ชิดติดกันเรื่อยไปตามสองฝั่งคลอง ถนนในหมู่บ้านเป็นทางดินลูกรังซึ่งเป็นหลุมเป็นบ่อและน้ำขังเป็นแห่งๆ มีหนทางลาดชันมากอยู่หลายแห่ง ถนนสายหลักในหมู่บ้านมี 3 สาย มีสะพาน 3 แห่ง ซึ่งเป็นถนนและสะพานที่ชาวบ้านคีรีวงช่วยกันออกแรงและทำกันเอง การสัญจรไปมาในหมู่บ้านชาวบ้านจะใช้วิธีการเดินเท้าหรืออาศัยรถมอเตอร์ไซด์รับจ้างหรือไม่ก็รถสองแถว การติดต่อกับตัวจังหวัด ซึ่งห่างออกไปประมาณ 23 กม. ส่วนใหญ่สัญจรด้วยรถประจำทาง ที่วิ่งรับส่งผู้โดยสารจากหน้าวัดถึงตัวเมืองตั้งแต่ 6 โมงเช้าถึง 6 โมงเย็น

ปัจจุบันชุมชนคีรีวง (รวม 4 หมู่บ้าน) ประกอบด้วย ประชากรใน 670 หลังคาเรือน รวม 3,026 คน แยกเป็นชาย 1,524 คน หญิง 1,502 คน นับถือศาสนาพุทธ (ร้อยละ 99) และอิสลาม (ร้อยละ 1) และมีวัดประจำชุมชน 1 แห่งคือ วัดคีรีวง มีพื้นที่รวมของชุมชนประมาณ 16,250 ไร่ โดยพื้นที่ทำกินส่วนหนึ่งของชุมชนถูกประกาศให้เป็นพื้นที่อุทยานแห่งชาติเขาหลวง โดยทั่วไปชาวคีรีวงถือครองที่ดินเฉลี่ยครอบครัวละประมาณ 13.68 ไร่ แยกเป็นที่ดินของตนเองร้อยละ 68 และที่

ดินที่เข้าทำปลาร้อยละ 32 ที่ดินเหล่านี้ส่วนใหญ่ใช้ทำสวนผลไม้ การทำสวนเป็นอาชีพที่สืบทอดกันมาตั้งแต่การก่อตั้งชุมชน และเป็นอาชีพที่สร้างรายได้หลักของชุมชน

แม้จะตั้งอยู่ท่ามกลางวงล้อมของขุนเขา แต่คีรีวงก็มีได้เป็นชุมชนที่ปิดตัว ทั้งนี้เนื่องจากข้อจำกัดทางภูมิศาสตร์ ที่บังคับให้คนในชุมชนประกอบอาชีพหลักแต่เพียงการทำสวน ส่งผลให้ชุมชนคีรีวงเป็นชุมชนที่ต้องติดต่อแลกเปลี่ยนกับชุมชนข้างนอก โดยคนในชุมชนนำผลผลิตจากสวนของตนเองไปแลกเปลี่ยนกับสินค้าประเภท ปลา ข้าวและอาหารกับคนพื้นราบ โดยการล่องเรือที่รู้จักกันในนามของเรือเหาะ อย่างไรก็ตาม การเปิดตัวสู่โลกข้างนอกเริ่มทวีความเข้มข้นมากขึ้นนับตั้งแต่ปี 2504 เป็นต้นมา ปัจจุบันคีรีวงเป็นแหล่งที่มีคนจากต่างถิ่นเข้าไปท่องเที่ยวและเยี่ยมเยียนไม่เว้นแม้แต่ละวัน

คีรีวงเป็นหนึ่งในหมู่บ้านที่คนในหมู่บ้านริเริ่มพัฒนาตนเอง การรวมกลุ่มเพื่อพัฒนาชุมชนของตนได้เริ่มมีมาก่อนที่ชุมชนจะประสบกับอุทกภัยครั้งใหญ่ในปี 2531 ซึ่งส่งผลให้ชื่อของชุมชนคีรีวงเป็นที่รู้จักในวงกว้าง หลังอุทกภัยคนในชุมชนได้เร่งฟื้นฟูพัฒนาชุมชนของตนเอง และได้ก่อให้เกิดองค์กรชุมชนหลากหลายองค์กร องค์กรที่มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาชุมชน ได้แก่ กลุ่มแม่บ้านทุเรียนกวน กลุ่มแม่บ้านหัตถกรรม กลุ่มผ้ามัดย้อม กลุ่มออมทรัพย์บ้านคีรีวง กลุ่มบ้านสมุนไพร ชมรมท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ กลุ่มใบไม้ กลุ่มเสรีพัฒนา กลุ่มแม่บ้านทำขนม กลุ่มแม่บ้านแปรรูปน้ำผลไม้ เป็นต้น

2. ความเปลี่ยนแปลงและความต่อเนื่องของสวนสมรม

สวนสมรมคือสวนดั้งเดิมของภาคใต้ ที่มาความเป็นมายาวนาน ผู้รู้บางท่านให้ทัศนะว่าคงมีมาพร้อมกับการที่กลุ่มคนในภาคใต้เริ่มรู้จักทำการเพาะปลูก คำว่า “สมรม” มาจาก “ผสม + รวม” หมายถึงการมีหลายสิ่งหลายอย่างมารวมกัน สวนสมรมจึงหมายถึง สวนที่ปลูกพืชหลากหลายชนิดในที่เดียวกัน ตามประวัติ ชุมชนคีรีวงริเริ่มทำสวนสมรมตั้งแต่ยุคที่บรรพบุรุษรุ่นแรกอพยพเข้ามา โดยในการอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งนั้น คนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานมิได้เป็นเพียงไพร่หนีนาย ทหารหนีทัพ หากแต่ประกอบด้วยผู้คนที่มีความรู้ความสามารถในการทำมาหากิน การทำสวนของชุมชนคีรีวงเริ่มจากการเข้ามาจับจองและแบ่งภูเขาลูกต่างๆ ออกเป็นของแต่ละตระกูล แล้วบุกเบิกทำกิน โดยในระยะแรกบรรพบุรุษของชาวคีรีวงเริ่มบุกเบิกพื้นที่ราบริมตลิ่ง แล้วขยายไปสู่ที่สูงขึ้นไป การปลูกใช้วิธีการหยอดเมล็ดลงในที่ว่าง แซมต้นไม้ใหญ่เนื้อแข็งที่มีอยู่เดิม

การทำสวนของคนในชุมชนในปัจจุบัน มิได้เปลี่ยนแปลงไปจากที่บรรพบุรุษของชุมชนเคยทำมามากมายนัก ทั้งในด้านรูปแบบและภูมิปัญญาในการทำสวน ความเปลี่ยนแปลงที่พอเห็นได้ในปัจจุบันมี 2 ประการ คือ

- 1) คนในชุมชนเริ่มมีการนำพืชพันธุ์ใหม่เข้ามาผสมผสานกับพืชเดิมที่มีอยู่ในสวน แต่ยังคงพื้นฐานเดิม นั่นคือการคงไว้ซึ่งพืชพันธุ์เดิม พืชที่นำเข้ามาส่วนใหญ่จะปลูกแซมลงท่ามกลางพืชพันธุ์เดิม หรือไม่ก็ใช้เทคนิคการต่อกิ่ง เลียบยอดของพืชสายพันธุ์ใหม่เข้ากับพืชพันธุ์เดิม เช่น การเลียบยอดทุเรียน ซึ่งเทคนิคการกระทำดังกล่าวเริ่มมาตั้งแต่เริ่มมีเกษตรกรตำบลเข้ามาทำงานในพื้นที่เมื่อ 40 – 50 ปีที่ผ่านมา
- 2) การเปลี่ยนแปลงจากการทำสวนสมรมเพื่อแลกเปลี่ยนอาหารมาสู่การทำสวนสมรมเพื่อการค้า การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเริ่มเกิดขึ้นนับตั้งแต่ต้นแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1 เป็นต้นมา

แต่การเปลี่ยนแปลงในสองประการข้างต้นมิได้นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงระบบการทำสวนของชาวนครสวรรค์ การทำสวนสมรมยังปรากฏในพื้นที่กว่าร้อยละ 90 ของพื้นที่ทำการเกษตรทั้งหมดของชาวนครสวรรค์ โดยสวนดังกล่าวพบตั้งแต่สวนข้างบ้านหรือสวนหลังบ้านไปจนถึงสวนที่อยู่ห่างไกลออกไปที่ยอดและสันเขา

3. สวนสมรมกับความหลากหลายทางชีวภาพ

สวนสมรมคือแหล่งรวมของความหลากหลายทางชีวภาพ ความหลากหลายทางชีวภาพที่เด่นชัดที่สุด คือ ความหลากหลายของชนิดและสายพันธุ์พืช สวนสมรมที่กินพื้นที่กว่าร้อยละ 90 ของชุมชนนั้น อาจจะมีแตกต่างกันในด้านชนิดพืช และมีความแตกต่างกันของส่วนผสมระหว่างพืชปลูกกับพืชที่มีตามธรรมชาติ เช่น สวนสมรมที่อยู่ใกล้ชุมชนจะมีส่วนผสมของพืชปลูกในปริมาณและหนาแน่นมากกว่าสวนสมรมที่อยู่สูงขึ้นไปบนสันเขา ซึ่งจะมีไม้ยืนต้นและไม้ป่าอื่น ที่มีอยู่เดิม ผสมอยู่มาก แต่สวนทุกสวนมีลักษณะร่วมกันคือ มีความหลากหลายทางชีวภาพทั้งด้านชนิดและสายพันธุ์

สวนสมรมในครสวรรค์โดยทั่วไปประกอบพืช 4 ประเภทหลัก คือ ไม้ผล ไม้ยืนต้น ไม้พุ่มและไม้คลุมดิน พืชแต่ละประเภทมีความหลากหลายของชนิดแตกต่างกันไป ตามการปลูกของเจ้าของสวนและความใกล้เคียงกับชุมชน ความหลากหลายของชนิดพืชแสดงให้เห็นเด่นชัดในตารางที่ 1

ตารางที่ 1 แสดงความหลากหลายของชนิดพืชในสวนสมรมของคุณธีรพันธ์ จุฬากาญจน์

ไม้ผล	ไม้ยืนต้น	ไม้พุ่ม ไม้คลุมดิน
1. ลูกเนียง	1. จำปาทอง	1. ไม้คูลุ่ม
2. สะตอ	2. ตะเคียนทอง	2. ใบเรียด
3. หมากร	3. ไม้ชอย	3. ใบบอนหมื่น
4. มะพร้าว	4. ไม้หลุมพอ	4. บอนล้ม

ไม้ผล	ไม้ยืนต้น	ไม้พุ่ม ไม้คลุมดิน
5. ทุเรียนพันธุ์	5. ไม้ตะโก	5. อดตะพิษ
6. ทุเรียนบ้าน	6. ไม้เหียง	6. กล้วยเถื่อน
7. มังคุด	7. ไม้ยาง	7. กาหลา
8. ขนุน	8. ไม้หาด	8. นูก
9. จำปาตะ	9. ไม้ทั้ง	9. บุคใหญ่
10. ลางสาด	10. ไม้หุยาน	10. บุคเล็ก
11. ลางสาดเขา	11. ไม้ปอจง	11. กระชาย
12. ลางสาดขาว	12. ไม้ปอควาน	12. ขมิ้น
13. ลางสูก	13. ไม้เนียน	13. ออดำ
14. ส้มแขก	14. ไม้ดำ	14. ออดิบ
15. ส้มเขียวหวาน	15. ไม้มะหวด	15. เผือก
16. ส้มหัวจุก	16. ไม้โมก	16. พลุเถื่อน
17. ส้มขี้ม้า	17. มะกอกบ้าน	17. พลุบ้าน
18. ส้มโอ	18. ไม้้อ	18. พริก
19. มะนาว	19. ไม้สาย	19. ดีปลี
20. มะปราง	20. ไม้เทียม	20. ย่านาง
21. มะเฒ่า	21. ไม้ก่อ	21. ผักกูด
22. มะปริง	22. ไม้เพกา	22. ผักแหม
23. มะกอก	23. ไม้ซี่เหล็ก	23. ผักตำลึง
24. มะมุด	24. ไม้ไผ่เน่า	24. หน่อกราบ
25. มะกรูด	25. ไม้ล้าน	25. หน่อกระวาน
26. มะม่วง	30. ไม้มะเดื่อ	27. ผักหวาน
27. กระห่อน	31. ไม้กำไร	28. มันปู
28. เงาะบ้าน	32. ไม้ไผ่ฟาก	29. ข้าเล็ก
29. เงาะโรงเรียน	33. ไม้ไผ่ใบ	30. ข้าใหญ่
30. เงาะยะลา	34. ไม้ไผ่สีสุก	
31. ลูกพลับ	35. ไม้ไผ่ตรง	
32. มะไฟ	36. ไม้ยางพารา	
33. มะไฟ		
34. ลูกหยี		
35. ลูกประ		
36. มะละกอ		
37. น้อยหน้า		
38. มะเฝ้ายม		

ไม้ผล	ไม้ยืนต้น	ไม้พุ่ม ไม้คลุมดิน
39. ระกำ		
40. ฝรั่ง		
41. ละมุด		
42. ลูกเหรียง		

ความหลากหลายของชนิดพืชในตารางที่ 1 เป็นความหลากหลายของพืชที่ปลูกในพื้นที่ประมาณ 36 ไร่ อย่างไรก็ดี ความหลากหลายของชนิดพืชมิได้สัมพันธ์โดยตรงกับขนาดของพื้นที่ในทางที่เป็นจริงแล้ว ความหลากหลายของชนิดพืชในพื้นที่ 1 ไร่ของสวนสมรม มิได้แตกต่างไปจากความหลากหลายในพื้นที่ 10 หรือ 20 ไร่

นอกจากจะเป็นที่รวมของความหลากหลายทางชีวภาพแล้ว สวนสมรมยังเป็นที่รวมของความหลากหลายของสายพันธุ์พืชชนิดต่างๆ แต่ที่เด่นชัดที่สุดคือ ความหลากหลายของทุเรียน ดังแสดงในตารางที่ 2

ตารางที่ 2 แสดงความหลากหลายของทุเรียนพื้นเมืองในสวนลุงสมปอง ขุนทด

ชื่อทุเรียน	ที่มาของชื่อ
1. ไร่ประ	ขึ้นอยู่ใกล้ต้นประ
2. ไร่สลอด	ขึ้นคล่อมทางเดิน
3. ไร่ห้วย	ขึ้นอยู่ใกล้ห้วย
4. ไร่หัวควน	ขึ้นอยู่หน้าควน (ที่สูง)
5. ไร่กูด	ยอดกูด
6. ไร่หน้าหน้า	ขึ้นอยู่หน้าหน้า
7. ไร่ขั้วยาว	มีขั้วยาว
8. ไร่เขียว	ลูกมีสีเขียว
9. ไร่กล้วย	สีเนื้อเหมือนกล้วย
10. ไร่ถั่วแปบ	ลูกแบนเหมือนถั่วแปบ
11. ไร่เต้า	ลูกคล้ายลูกเต้า
ชื่อทุเรียน	ที่มาของชื่อ
12. ไร่หน้าถ้ำ	ขึ้นอยู่หน้าถ้ำ
13. ไร่ท้ายห้วย	ขึ้นอยู่ท้ายห้วย
14. ไร่สะตอ	ขึ้นอยู่ใกล้ต้นสะตอ
15. ไร่เนียง	ขึ้นอยู่ใกล้ต้นลูกเนียง

ชื่อทุเรียน	ที่มาของชื่อ
16. ใต้น้ำชา	เนื้อแห้งใช้กินกับน้ำชา
17. ใต้อ่อน	ขึ้นอยู่ใกล้ต้นสะท่อน
18. ใต้อั่วปา	ขึ้นอยู่ใกล้ป่า
19. ใต้มดแดง	ต้นมีมดแดงมาก
20. ใต้อายต้อ	ก้นมีสีช้ำ
21. ใต้อรงตัง	ขึ้นอยู่ใกล้ต้นรงตัง
22. ใต้อั่วราว	ขึ้นอยู่ใกล้ต้นมะพร้าว
23. ใต้อาเค็ม	ต้นมี 2 ต้นติดกัน
24. ใต้ออมหัก	ยอดของต้นหัก
25. ใต้อุ่น	อยู่ใกล้ต้นขุ่น
26. ใต้อ้วนสั้น	มีขั้วสั้น
27. ใต้อ่อน	มีหนามเหมือนหนามอ่อน
28. ใต้อ่าง	บ้างชอบกิน
29. ใต้อะเค็ม	ต้นมีใบพัดขึ้นคลุม
30. ใต้อะเค็ม	ต้นเค็ม
31. ใต้อะสูง	มีต้นสูงมาก
32. ใต้อะ	ขึ้นอยู่ใกล้ต้นระกำ
33. ใต้อะ	มีเนื้อมาก
34. ใต้อะ	ลูกมีสีขาว เปลือกบาง
35. ใต้อะ	ต้นขึ้นอยู่ใกล้ปลัก ลูกหล่นลงปลัก
36. ใต้อะ	ขึ้นอยู่ใกล้หนานหิน
37. ใต้อะ	ลูกยาวเหมือนเรือ
38. ใต้อะ	เมล็ดโต มีเนื้อน้อย
39. ใต้อะ	มีรสหวานเหมือนน้ำตาล

ทุเรียนในสวนสมรมแต่ละต้นจะมีความแตกต่างกันไป ไม่ว่าจะเป็น หนาม สีผิว รสชาติ เนื้อเยื่อ สีของเนื้อเยื่อ รูปทรง เป็นต้น ความแตกต่างในด้านดังกล่าวบวกกับแหล่งที่เกิดของทุเรียน ต้นนั้นๆ ทำให้คนในชุมชนตั้งชื่อทุเรียนของตนแตกต่างกันไป เช่น ทุเรียนในสวนของลุงสมปอง ขุน ทน จะมีชื่อและลักษณะแตกต่างกันไปดังแสดงในตารางที่ 2 และแต่ละต้นจะแตกต่างไปจาก ทุเรียนในสวนของธีรพันธ์ จุฬากาญจน์ ดังแสดงในตารางที่ 3.

ตารางที่ 3 แสดงความหลากหลายของทุเรียนพื้นเมืองในสวนธีรพันธ์ จุฬาลงกรณ์

ชื่อทุเรียน	ที่มาของชื่อ
1. ใ้หน่าน้ำ	ขึ้นอยู่หน้าน้ำ
2. ใ้ปากตุ	ขึ้นอยู่หน้าประตูน้ำ
3. ใ้เขียว	ลูกมีสีเขียว
4. ใ้มุด	ขึ้นอยู่ใกล้ต้นละมุด
5. ใ้คุด	ขึ้นอยู่ใกล้ต้นมังคุด
6. ใ้ไม้ฝาก	ขึ้นอยู่ริมคลองไม้ฝาก
7. ใ้หูนาน	ขึ้นอยู่ริมห้วยใกล้ห่านานหิน
8. ใ้ห้วย	ขึ้นอยู่ริมห้วย
9. ใ้เนื้อ	เมล็ดเล็กมีเยื่อมาก
10. ใ้เรือ	ลูกเหมือนเรือ
12. ใ้หลับ	หนามสั้น ลูกเหมือนตลับ
13. ใ้จาก	ขึ้นอยู่ใกล้ต้นจาก
14. ใ้ขี้เลื่อย	ขึ้นอยู่ใกล้กองขี้เลื่อย
15. ใ้ล้มแป้น	ขึ้นอยู่ใกล้ต้นสมแป้น
16. ใ้ขี้แตก	หล่นลงพื้นแล้วแตก
17. ใ้เจ้าที่	ตั้งเจ้าที่ใต้ต้นทุกปี
18. ใ้ปลัก	ขึ้นอยู่ใกล้ปลัก ลูกหล่นลงปลัก
19. ใ้ข้วยาว	มีข้วยาว
20. ใ้จอมหัก	ยอดของต้นหัก
21. ใ้ประ	ขึ้นอยู่ใกล้ต้นประ
22. ใ้หัวหิน	ต้นแทรกขึ้นบนก้อนหิน
ชื่อทุเรียน	ที่มาของชื่อ
23. ใ้มดแดง	(ไม่ทราบที่มาของชื่อ)
24. ลูกใ้มดแดง	(เอาเมล็ดของใ้มดแดงมาปลูก)
25. ใ้กลางสาต	ขึ้นใกล้ต้นกลางสาต
26. ลูกใ้เขียว	เอาเมล็ดจากต้นใ้เขียวมาปลูก
27. ใ้บนควน	ขึ้นอยู่บนที่สูง
28. ใ้ขี้ตุก	มีเม็ดโต
29. ใ้บัว	ลูกคล้ายดอกบัว
ชื่อทุเรียน	ที่มาของชื่อ
30. ใ้หมี่ลิก	ไม่มีเนื้อ แม้แต่เม็ด หมักก็ไม่ยอมกิน

ชื่อทุเรียน	ที่มาของชื่อ
31. ไล่เทา	ผลสีเทา
32. ไล่ไข่เปิด	ผลคล้ายไข่เปิด
33. ไล่ไข่ไก่	ผลคล้ายไข่ไก่
34. ไล่สาวสมพาน	(ไม่ทราบที่มาของชื่อ)
35. ไล่เสารง	ต้นสูงเหมือนเสารง

จากตารางที่ 2 และ 3 จะเห็นได้ว่า ทุเรียนสองสวนมีชื่อซ้ำกันหลายชื่อ เช่น ไล่มดแดง ไล่จอมหัก ไล่ปลัก ไล่ขั้วยาว ไล่เรือ ไล่ประ ไล่หน้าหนา อย่างไรก็ตาม แม้ชื่อจะซ้ำกัน แต่ไม่ได้หมายความว่า ไล่หน้าหนา หรือไล่ประของอีกสวนจะเหมือนกับไล่หน้าหนา ไล่ประของอีกสวน ความแตกต่างดังกล่าวนี้ คนในชุมชนให้เหตุผลว่าเกิดจากความแตกต่างของดิน แม้แต่เมล็ดที่เก็บมาจากต้นไปปลูกลงที่ใหม่ ทุเรียนต้นใหม่ก็มีลูกไม่เหมือนต้นเดิม เช่น ลูกไล่มดแดง มีความแตกต่างอย่างเห็นได้ชัดจากไล่มดแดง

ในอดีตทุเรียนที่ปลูกสวนสมรม ส่วนใหญ่ประกอบด้วยทุเรียนพันธุ์พื้นเมือง แต่ในปัจจุบันสวนสมรมส่วนใหญ่จะประกอบไปด้วยทุเรียนพันธุ์พื้นเมืองและทุเรียนพันธุ์ โดยทุเรียนพันธุ์นั้นถูกนำเข้ามาปลูกเพื่อสนองความต้องการของตลาด อย่างไรก็ตาม การเข้ามาของทุเรียนพันธุ์ใหม่มิได้ทำให้สายพันธุ์ทุเรียนพื้นเมืองลดลง ทั้งนี้เพราะชาวศรีวิชัยได้ปลูกทุเรียนพันธุ์ใหม่ แทนที่ทุเรียนพื้นเมือง หากแต่ปลูกทุเรียนพันธุ์ใหม่แซมหรือไม่ก็ปลูกต่อยอด (เสียบยอดเข้ากับต้น) ทุเรียนพันธุ์พื้นเมือง ดังนั้นการเข้ามาของทุเรียนพันธุ์ใหม่ จึงเป็นการเข้ามาเพื่อเพิ่มความหลากหลายของสายพันธุ์ทุเรียน เช่น ในสวนของคุณธีรพันธ์ ซึ่งนอกจากจะมีความหลากหลายของทุเรียนพื้นเมืองแล้ว ยังมี ความหลากหลายของทุเรียนพันธุ์ใหม่ ดังแสดงในตารางที่ 4.

ตารางที่ 4 แสดงความหลากหลายของทุเรียนพันธุ์ใหม่ในสวนธีรพันธ์ จุฬารากัน

ลำดับที่	ชื่อพันธุ์ทุเรียน
1.	หมอนทอง
2.	ก้านยาว
3.	ชะนีไข่, ชะนีควาย
4.	ชมพูสี
5.	กบแม่เฒ่า
8.	กระดุม
7.	ย่ามะหวาด
8.	กระเทย

4. ภูมิปัญญาการจัดการสวนสมรม

สวนสมรมจัดอยู่ในประเภทระบบการเกษตรที่พึ่งพาปัจจัยจากภายนอกน้อย (low-external input agriculture) หรือเป็นระบบการเกษตรที่พึ่งพาเฉพาะปัจจัยที่มีอยู่ในระบบนิเวศการเกษตร ทั้งนี้โดยอาศัยวิธีการในการจัดการดูแล ดังนี้

4.1 การปลูก

การปลูกพืชในสวนสมรม ชาวศรีวังไม่นิยมปลูกไม้ผลเรียงกันเป็นแถวเป็นแนว หากแต่จะปลูกในลักษณะผสมผสานกันไป การปลูกในอดีตชาวศรีวังจะเริ่มจากการปลูกแซมเมล็ดและต้นชำลงในพื้นที่ที่เป็นช่องว่างระหว่างไม้ผลที่มีอยู่ก่อน การปลูกเริ่มจากการหว่านเมล็ด หยอดและปลูก การปลูกไม้ผลแต่ละต้นชาวศรีวังมักปลูกคู่กับต้นชำ โดยชาวศรีวังให้เหตุผลว่า การปลูกคู่ต้นชำนั้น ต้นชำจะมีดอกสีแดง ดอกสีแดงจะบอกให้รู้ว่าที่ตรงนั้นมีไม้ผลอยู่ การหว่านเมล็ดในบริเวณนั้นต้องระมัดระวัง หากไม่ปลูกต้นชำ ปีถัดไปหญ้าบริเวณที่ปลูกไม้ผลจะสูงท่วมและคุมต้นไม้ การหว่านจะทำให้เราตัดไม้ผลที่ปลูกนั้นไปด้วย

ปกติชาวศรีวังจะปลูกไม้ผลทุกปี อายุของต้นไม้ที่ปลูกจะบอกรุ่นของคนปลูก คือในสวนของชาวศรีวังจะมีต้นไม้ที่ปลูกตั้งแต่รุ่นของทวดของทวดจนถึงรุ่นปัจจุบัน การปลูกในลักษณะดังกล่าวคนศรีวังให้เหตุผลว่า จะทำให้คนในแต่ละรุ่นมีความภาคภูมิใจในสวนหรือผลงานของตนเอง แต่เหตุผลอีกประการและเป็นประการสำคัญ ก็คือ เป็นการปลูกพืชเพื่อทดแทนต้นเดิมที่มีอายุมากขึ้นและแก่ตายไป

อย่างไรก็ดี ในปัจจุบัน การปลูกพืชของชาวศรีวังเริ่มมีการผนวกความรู้ในการปลูกแบบดั้งเดิมคือ การปลูกด้วยเมล็ดและต้นชำเข้ากับการปลูกพืชด้วยเทคนิคสมัยใหม่ เช่น การเสียบยอด ต่อกิ่ง เป็นต้น ซึ่งส่วนใหญ่จะทำกับไม้ผลประเภททุเรียน เงาะ ลำไย แต่กระนั้นก็ตาม ชาวศรีวังยังคงนิยมที่จะต่อยอดพืชสายพันธุ์ใหม่เข้ากับต้นที่เป็นสายพันธุ์ดั้งเดิม เพราะชาวบ้านเชื่อว่า ต้นพันธุ์ดั้งเดิมมีความต้านทานต่อโรคและสามารถขึ้นได้ดีในผืนดินของศรีวังมากกว่าพืชสายพันธุ์ใหม่

ดังนั้น แม้สวนชาวศรีวังจะมีพันธุ์ทุเรียนที่เป็นที่นิยมของตลาด เช่น หมอนทอง ก้านยาว ชะนี แต่สวนของชาวศรีวังยังคงเป็นสวนสมรมที่มีการปลูกพืชหลากหลายชนิดในแปลงเดียวกัน การปลูกพืชหลากหลายชนิดในแปลงเดียวกันที่สืบทอดมายาวนานในชุมชนศรีวังนั้น มีเหตุผลอธิบายหลากหลายประการที่ให้หรืออธิบายโดยคนในชุมชน เช่น

- การปลูกในรูปสวนสมรมนั้นเป็นสิ่งที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษ จึงไม่อยากจะเปลี่ยนแปลง

- การปลูกพืชในลักษณะผสมผสานเป็นหลักการจัดการสวนที่ชาญตลาดของบรรพบุรุษ เพราะพืชแต่ละชนิดกินอาหารไม่เหมือนกัน การปลูกพืชหลากหลายชนิดในที่เดียวกัน เป็นการเพิ่มพูนปุ๋ยทางธรรมชาติให้กับต้นไม้โดยที่มนุษย์ไม่จำเป็นต้องเข้าไปจัดการ
- สวนสมรมเป็นแหล่งเพาะความหลากหลายทางธรรมชาติ ความหลากหลายทางธรรมชาติเป็นที่มาของความยั่งยืนของพืชผลจากการรบกวนของโรคแมลง
- ศีรวังเป็นแหล่งที่เสี่ยงภัยจากธรรมชาติ หินที่ประกอบเป็นเทือกเขาหลวงและที่ทำกินของคนในชุมชนเป็นหินที่ง่ายต่อการพังทลาย การปลูกพืชในลักษณะสวนสมรมเป็นการยึดโยงหินและดินมิให้พังลงมาเป็นอันตรายต่อชีวิตและทรัพย์สินของคนในชุมชน ด้วยเหตุนี้สวนสมรมจึงคงอยู่คู่กับคนศิรวังมาแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน
- สวนสมรมเป็นการจัดการแรงงานที่ชาญตลาด เพราะพืชแต่ละชนิดออกผลในระยะเวลาที่ต่างกัน หากปลูกพืชชนิดเดียวกัน คนศิรวังก็ไม่สามารถจัดการแรงงานในครอบครัวได้อย่างเพียงพอ

4.2 การคัดเลือกพันธุ์

การคัดเลือกพันธุ์พืชถูกกำหนดด้วยปัจจัยหลายประการ ในอดีตชาวศิรวังจะคัดเลือกพันธุ์พืชที่มีความแข็งแรง ผลดก รสชาติดี ผลโต มีคุณภาพ แต่ในบางกรณีพันธุ์พืชที่ชาวศิรวังอนุรักษ์ไว้เป็นพันธุ์ที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ เช่น ทุเรียน ที่มีลูกโตประมาณ 8 กิโลกรัมต่อลูก เป็นทุเรียนที่มีตามธรรมชาติ คนในศิรวังไปพบจึงนำมาเพาะและปลูกในสวนของตนเอง

อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบัน ระบบตลาดได้เข้ามาเป็นปัจจัยหนึ่งในการกำหนดการคัดเลือกพันธุ์ในชุมชน โดยปัจจุบันจะพบว่า คนในชุมชนเริ่มปลูกพืชสนองความต้องการของตลาดมากขึ้น คือ มีการปลูกพืชสายพันธุ์ใหม่จากนอกชุมชน เช่น ทุเรียนหมอนทอง ชะนี และลองกอง เป็นต้น

4.3 การกำจัดศัตรูพืช

การกำจัดศัตรูพืชในสวนสมรมของชาวศิรวังในปัจจุบันยังคงยึดตามแบบแผนที่คนรุ่นบรรพบุรุษเคยกระทำมา ศัตรูหลักของพืชในสวนของชาวศิรวังได้แก่ แมลงวันทอง หมี ค้างคาว และกระรอก เป็นต้น การป้องกันศัตรูพืชนี้กระทำในหลายวิธี คือ

- การทำ “แพ้วรอก” เพื่อไล่กระรอก เป็นวิธีการที่ใช้แพร่หลายและยังคงพบเห็นในปัจจุบัน ทำด้วยวิธีการง่ายๆ คือ ชาวสวนจะนำเอาเสื้อผ้าที่ใช้แล้วไปแขวนไว้ตามต้นไม้หรือกิ่งไม้ เมื่อลมพัดเสื้อผ้าจะไหวไปมาคล้ายกับการเคลื่อนไหวของคน ทำให้กระรอกตื่นกลัวและหนีไป

- การ “ทำขาบ” ทำโดยการเจาะปับ แขนด้วยเหล็กหรือไม้ไว้ตรงกลาง แล้วต่อเชือกดึงให้มีเสียงไล่กระรอก
- การทำ “ดักไธ้แก้ว” ทำโดยการนำเอาไม้ไผ่และลวดมาผูก ทำเป็นคันแร้วดักกระรอก
- การดักหลาว กันหมีขึ้นกินทุเรียน
- การเอาแหหรืออวนคลุมต้นยางสดเพื่อกันค้างคาว
- การทำรังจำปาตะ ซึ่งได้แก่การนำเอาใบมะพร้าวมาสานหุ้มจำปาตะที่ยังเล็ก เพื่อป้องกันแมลงวันทองเป็นต้น

4.4 การบำรุงดินและการดูแลรักษา

การบำรุงดินในสวนสมรม เป็นกิจกรรมที่ไม่มีความสำคัญมากนัก จากการสอบถามไม่มีชาวสวนคนใดที่ต้องนำปุ๋ยวิทยาศาสตร์มาใช้ในการทำสวนสมรม สิ่งที่ชาวสวนทำคือ การหว่านหญ้าให้ให้กลายเป็นปุ๋ยของพืช ส่วนการให้น้ำในอดีตชาวสวนจะใช้ระบบประปาส่งน้ำจากภูเขาโดยใช้ไม้ไผ่ทำเป็นร่องให้น้ำไหลมายังต้นพืช ปัจจุบันเปลี่ยนเป็นท่อพีวีซี

5. การถ่ายทอดภูมิปัญญาสวนสมรม

ความแตกต่างของทุเรียนแต่ละต้นเป็นสิ่งที่เจ้าของสวนจะต้องจดจำ การจดจำทุเรียนเป็นภูมิปัญญาที่ถ่ายทอดจากจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่น และเป็นคุณสมบัติของการเป็นชาวสวนของชาวศรีวังที่จะต้องจดจำทุเรียนแต่ละต้นของตนให้ได้ การจดจำนี้มีความแม่นยำถึงขนาดที่เมื่อนำทุเรียนจากหลายสวนมากองรวมกัน เจ้าของสวนก็สามารถแยกทุเรียนของตนออกจากทุเรียนของสวนอื่นได้ และกลายมาเป็นภูมิปัญญาในการป้องกันการลักขโมยที่มีประสิทธิภาพ

การจดจำลักษณะของทุเรียนนี้เป็นภูมิปัญญาที่คนรุ่นพ่อ แม่ ปู่ ย่า ตา ยายถ่ายทอดให้กับคนที่ปลูกหลานตั้งแต่ในวัยเด็ก การถ่ายทอดดังกล่าวมิใช่การบอกลักษณะให้ลูกหลานจดจำ แต่เกิดจากการใช้ให้ทำ เช่น พ่อ แม่บอกให้ลูกไปเก็บทุเรียนในสวน เก็บมาแล้วพ่อ/แม่จะถามว่า “มีงเก็บไธ้หน้าหนาวมาหรือยัง” ถ้ายังไม่เก็บก็บอกให้ไปเก็บมา โดยที่ลูกไม่สามารถโกหกได้ว่าตนเก็บมาแล้ว เพราะพ่อแม่จะรู้ว่าไธ้หน้าหนาวมีลักษณะอย่างไร การใช้ให้ไปเก็บ ถามถึงทุเรียนที่หายไปจะทำให้เด็กจดจำลักษณะของทุเรียนแต่ละต้นนั้นได้

การใช้ให้ทำเป็นวิธีการหนึ่งของการถ่ายทอดภูมิปัญญา ที่ดำเนินควบคู่ไปกับการทำให้นั้นคือ พ่อแม่จะพาลูกเข้าในสวน ถางหญ้า หวดหญ้า ขุดหลุม ปลูกต้นไม้ให้ลูกดูและบอกให้ลูกทำตาม การถ่ายทอดภูมิปัญญาการทำสวนจึงมิใช่การถ่ายทอดปากต่อปาก แต่เป็นการถ่ายทอดผ่านการปฏิบัติ การใช้ให้ทำ การถ่ายทอดปากต่อปากอาจเกิดขึ้นในกรณีที่ได้กสงสัยว่าปลูกขาหรือต้นเล็บครุฑพร้อมกับต้นไม้ที่ปลูกทำไม ในกรณีนี้พ่อและแม่อาจจะต้องอธิบายให้ลูกฟังว่าต้น

ชบาและเล็บครุฑเป็นพืชที่โตเร็ว หนึ่งปีผ่านไป ต้นชบาจะออกดอกเล็บครุฑจะโต ส่วนพืชที่ปลูก จะเล็กถูกหญ้าขึ้นคลุม ต้นชบาและเล็บครุฑจะเป็นตัวบอกให้เรารู้ว่า ตรงนั้นมีพืชที่เราปลูกขึ้นอยู่ การรดน้ำต้องระมัดระวัง อย่างให้มีดินไปโดนต้นไม้ที่ปลูกไว้

6. ทูเรียน สวนสมรม ภูมิปัญญา ครอบครัว เครือญาติ เศรษฐกิจและชุมชน

แม้คีรีวงจะก่อตั้งมาก่อนกฎหมายป่าไม้ที่ดิน กฎหมายว่าด้วยอุทยานและเขตป่าอนุรักษ์ แต่พื้นที่ส่วนใหญ่ของชุมชนคีรีวงในปัจจุบันอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติ ที่คนในชุมชนมีสิทธิในที่ดินของตนเฉพาะสิทธิในการทำกิน ในระยะแรกที่บรรพบุรุษของคนในชุมชนคีรีวงเข้ามาบุกเบิกที่ทำกินนั้น ที่ดินของทั้งชุมชนนั้นเป็นของสายตระกูล ที่ดินของตระกูลนี้มีได้เกิดจากการซื้อขาย แต่มาจากการจับจองที่ดินในตระกูลต่างๆ ตกลงและรับรู้ร่วมกัน

อย่างไรก็ดี คีรีวงในปัจจุบันเป็นคีรีวงที่ผ่านมามากหลายชั่วคน ที่ดินจึงถูกตกทอดมาเป็นมรดกของครอบครัวมากกว่าที่ดินของสายตระกูล การแบ่งที่ดินนั้นส่วนใหญ่จะยึดหลักความรับผิดชอบและความเหมาะสมของลูกแต่ละคน เช่น ลูกคนหัวปีที่ต้องรับผิดชอบน้อยๆ ในด้านต่างๆ รวมไปถึงการส่งน้องเล่าเรียน ในกรณีนี้บางครั้งครอบครัวจะแบ่งที่ดินให้กับลูกคนโตมากกว่าคนอื่นๆ หรือได้ผืนดินที่มีความอุดมสมบูรณ์มากกว่าแปลงอื่นๆ โดยที่ดินส่วนดังกล่าวจะถูกแยกจากที่ดินแปลงอื่นด้วยต้นชบาและเล็บครุฑ

การที่ที่ดินเป็นของครอบครัวนั้น ทำให้คนในชุมชนยึดถือว่า ผลผลิตที่เกิดขึ้นในสวนเป็นสมบัติของเจ้าของสวน แต่ไม่ได้เป็นสมบัติโดยสิ้นเชิง หากแต่เป็นสมบัติที่เก็บกินได้และแบ่งปันกันได้ การแบ่งปันกันนี้เกิดขึ้นทั้งในกรณีที่เกิดทุเรียนและพันธุ์ทุเรียน โดยผลทุเรียน แม้คนในชุมชนคีรีวงในปัจจุบันจะถือว่า ทุเรียนเป็นพืชเศรษฐกิจ แต่ก็ขอกันกินและแบ่งกันกินได้ ทุเรียนพันธุ์ดี เช่น ไข่เนื้อ ที่เจ้าของสวนมี ก็มิได้ผูกขาดไว้เพียงคนเดียว แต่สามารถแบ่งให้คนในชุมชนและนอกชุมชนไปปลูกได้ เพราะชาวคีรีวงถือว่า

- แม้ให้คนอื่นไปแล้ว ทุเรียนที่นำไปปลูกก็ไม่มีทางที่จะมีคุณสมบัติเหมือนต้นเดิมทุกประการ เพราะคุณภาพของทุเรียนขึ้นอยู่กับดินที่ปลูก
- ชุมชนคีรีวง เป็นชุมชนที่ถูกกำหนดด้วยปัจจัยทางภูมิศาสตร์ ที่ส่งผลให้ชุมชนคีรีวงไม่สามารถเป็นชุมชนที่เพียงพอในตัวเอง คือ ต้องพึ่งพาคนอื่น ทั้งคนอื่นในชุมชนและคนอื่นนอกชุมชน ดังนั้นการแบ่งปันจึงเป็นกลไกสำคัญที่ทำให้ชุมชนคีรีวงดำรงอยู่ได้ การแบ่งปันคนอื่น มีประวัติศาสตร์ความเป็นมาที่ยาวนาน นับแต่การตั้งชุมชน ที่คนในชุมชนต้องออกเรือเหินไปแลกเปลี่ยนสินค้ากับคนอื่นที่อยู่พื้นราบ รวมไปถึงการที่คนพื้นราบตอนหัวมาฝากให้คนในชุมชนเลี้ยง ดังนั้นคนในชุมชนคีรีวงจึงยึดถือว่า สิ่งที่เขาถืออยู่เป็นสิ่งที่แบ่งปันคนอื่นได้ ซึ่งรวมไปถึงพันธุ์/เมล็ดพันธุ์พืชที่เขา

กล่าวในแง่นี้ พันธุ์ทุเรียนและไม้ผลอื่นในสวนสมรมจึงเป็นทั้งสมบัติของครอบครัว ชุมชน และสังคม แต่การเป็นสมบัติดังกล่าว มิได้เป็นสมบัติสากลที่คนจะหยิบฉวยได้ แต่เป็นสมบัติที่อยู่บนพื้นฐานของการแบ่งปัน และพึ่งพาอาศัยกันและกัน

สวนสมรมคือพื้นที่เพาะปลูกของคนส่วนใหญ่ในคีรีวง (ร้อยละ 90 ของพื้นที่เพาะปลูกทั้งหมด) ตามภาษาของคนในชุมชน สวนสมรมคือแหล่งรวมของพืชชนิดต่าง ๆ คิดในทางเศรษฐกิจ สวนสมรมคือแหล่งรวมของพืชเศรษฐกิจที่สร้างรายได้ให้คนในชุมชน ในอดีตสวนสมรมคือแหล่งที่คนในชุมชนใช้ในการบริโภค ผูกมิตร แบ่งปันและแลกเปลี่ยนสินค้าที่ต้องการจากนอกชุมชน การทำสวนสมรมในอดีต อาจจะมีเป้าหมายเพื่อการพึ่งตนเองและการสนองความต้องการคุณค่าทางอาหารที่หลากหลายของคนในชุมชน อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันสวนสมรม มีคุณค่าต่อคนในชุมชนหลากหลายด้าน ที่สำคัญได้แก่

- สวนสมรมเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของคนในชุมชน ดังได้กล่าวแต่แรกแล้วว่า ในอดีตชาวคีรีวงจะติดต่อกับคนนอกชุมชน โดยการออกเรือเหิน นำผลผลิตจากสวนไปแลกเปลี่ยนกับคนในบริเวณที่ราบลุ่มน้ำ แต่ในปัจจุบัน ชาวคีรีวงไม่ต้องออกเรือเหิน ผลผลิตจากสวนที่คนคีรีวงเก็บเก็บจากสวนในแต่ละเช้าหรือเย็น จะถูกรวบรวมโดยแม่ค้าในชุมชน เพื่อนำไปขายต่อที่ตลาดหัวอิฐ (ในตัวเมืองนครศรีธรรมราช) ซึ่งเป็นตลาดผักและผลไม้ที่ใหญ่ที่สุดของภาคใต้ เนื่องจากสวนสมรมเป็นส่วนที่ปลูกพืชหลากหลายชนิด ดังนั้นคนในคีรีวงจึงมีผลไม้ออกสู่ตลาดเกือบตลอดปี ซึ่งสร้างให้กับคนในชุมชนเฉลี่ยครัวเรือนละประมาณ 59,250 บาทต่อปี ซึ่งเป็นรายได้ที่ค่อนข้างสูงเมื่อเทียบกับรายได้ของเกษตรกรทั่วไป

- เป็นแหล่งวัตถุดิบของการมดย้อมสีธรรมชาติของกลุ่มผ้ามัดย้อมและกลุ่มใบไม้ ซึ่งก่อตั้งในปี 2539 ทั้งสองกลุ่มเป็นกลุ่มธุรกิจชุมชน ที่ผลิตผ้ามัดย้อมในรูปแบบต่างๆ เช่น เสื้อ ผ้า กระเป๋า ผ้าพันคอ ผ้าปูโต๊ะ เป็นต้น การมดย้อมมีเป้าหมายเพื่อการสร้างอาชีพเสริมให้กับคนในชุมชนและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ สีที่ใช้ย้อมเป็นสีที่ได้จากธรรมชาติ เช่น ใบมังคุด เปลือกลูกเนียงและอื่นๆ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นพืชที่มีในสวนสมรม ความหลากหลายของพืชในสวนสมรม ทำให้กลุ่มผ้ามัดย้อมและกลุ่มใบไม้สามารถผลิตผลิตภัณฑ์ผ้ามัดย้อมได้หลากหลายสี เพราะพืชต่างชนิดกันให้สีที่แตกต่างกัน เช่น มังคุดให้สีส้ม (ใบที่ร่วงหล่น) และสีปูนแห้ง (ใบที่แก่จัด) แก่นขนุนให้สีเหลืองสด ผักสะตอให้สีเทานกพิราบ เปลือกลูกเนียงให้สีน้ำตาลเข้ม หมาก (ที่ไม่อ่อนไม่แก่จัด) ให้สีน้ำตาลแดง การมีผลิตภัณฑ์หลากหลายสีส่งผลดีต่อระบบการตลาดของทั้งสองกลุ่ม ผ้ามัดย้อมเป็นสินค้าที่ตลาดต้องการสูงและสร้างรายได้ให้กับกลุ่มผู้ผลิตค่อนข้างมาก (ยอดขายของกลุ่มมัดย้อมและกลุ่มใบไม้ประมาณกลุ่มละ 2,000,000 บาท)

- เป็นแหล่งวัตถุดิบในการผลิตผลิตภัณฑ์สมุนไพร โดยเฉพาะผลิตภัณฑ์สมุนไพรที่ผลิตโดยกลุ่มบ้านสมุนไพร ที่สามารถดีตลาดทั้งในประเทศและนอกประเทศ ผลิตภัณฑ์ที่สำคัญได้แก่

สมุนไพรและยาสมุนไพรเปลือกมังคุด เทียนและสเปรย์ไล่ยุงจากตระไคร้หอม เป็นต้น กลุ่มบ้านสมุนไพรก่อตั้งในปี 2539 เป็นธุรกิจที่มีการเติบโตอย่างรวดเร็ว มียอดขายต่อปีเท่าๆ กับหรือสูงกว่ากลุ่มมดย่อมและกลุ่มใบไม้

- เป็นแหล่งวัตถุดิบสำหรับการทำทุเรียนกวน การทำทุเรียนกวนเป็นภูมิปัญญาที่สืบทอดมายาวนานในชุมชนศรีวัง โดยในอดีตทุเรียนกวนได้ทำหน้าที่ในการเป็นของฝากภูมิถิ่นน้ำใจและแลกเปลี่ยนสินค้าอื่นกับคนนอกชุมชน อย่างไรก็ตามในปัจจุบันทุเรียนกวนได้กลายมาเป็นสินค้าประเภทของฝากที่ขึ้นชื่อของชุมชนศรีวัง ทั้งนี้โดยคนในชุมชนได้จัดตั้งกลุ่มขึ้นมารับผิดชอบในการผลิตและพัฒนาคุณภาพทุเรียนกวน พร้อมพัฒนาระบบการจัดหีบห่อให้สวยงาม เพื่อเพิ่มมูลค่าเพิ่มและดึงดูดลูกค้า กลุ่มทุเรียนกวนก่อตั้งในปี 2539 ปัจจุบันมีสมาชิก 50 คน สร้างรายได้ให้กับสมาชิกประมาณ 3,000 – 3,500 บาท / คน / เดือน

- เป็นแหล่งท่องเที่ยวของกิจกรรมการท่องเที่ยว ที่จัดบริการโดยชมรมการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์บ้านศรีวัง ชมรมท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ เป็นองค์กรชุมชน ก่อตั้งเมื่อประมาณปี 2539 เพื่อจัดการท่องเที่ยว ที่ส่งผลต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ชมรมจัดโปรแกรมนำเที่ยวให้กับนักท่องเที่ยวใน 3 ลักษณะคือ โปรแกรมการศึกษาวิถีชีวิตชุมชน โปรแกรมการศึกษาธรรมชาติบนยอดเขาหลวง และโปรแกรมศึกษาศึกษาธรรมชาติบนยอดเขาหลวงและวิถีชีวิตชุมชน สอนชมรมเป็นแหล่งหนึ่งของการนำเที่ยวในโปรแกรมแรกและโปรแกรมสุดท้าย รายได้ต่อปีของชมรมท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์อาจจะไม่สูงเท่ากับรายได้ของกลุ่มมดย่อม กลุ่มใบไม้และกลุ่มบ้านสมุนไพร แต่ชมรมก็ได้ทำหน้าที่ในการสร้างรายได้เสริมให้กับคนในชุมชนและส่งเสริมการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมของชุมชน

- เป็นแหล่งวัตถุดิบในการสร้างผลิตภัณฑ์เครื่องจักสาน โดยเฉพาะที่ดำเนินการโดยกลุ่มหัตถกรรมพื้นบ้านและกลุ่มจักสาน เช่น การใช้กะลามะพร้าวทำเป็นกระบายดักน้ำ และทำพวงกุญแจ เป็นต้น กลุ่มนี้ก่อตั้งเมื่อปี 2542 มีสมาชิก 22 คน

- เป็นแหล่งวัตถุดิบให้กับกลุ่มหมากดอง กลุ่มนี้ก่อตั้งเมื่อประมาณ 4 - 5 ปีที่ผ่านมา กิจกรรมหลักคือ การใช้กาบหมากทำเป็นหีบห่อบรรจุทุเรียนกวน เพื่อสร้างมูลค่าเพิ่มให้กับทุเรียนกวน การทำกระเปาะจากกาบหมาก ปัจจุบันกลุ่มหมากดองมีสมาชิกประมาณ 6 คน มีรายได้ประมาณ 3,000 – 4,000 บาท/เดือน

- เป็นแหล่งวัตถุดิบของกลุ่มแม่บ้านแปรรูปน้ำผลไม้ ซึ่งเป็นกลุ่มที่ก่อตั้งใหม่ (ปี 2543) ที่ผลิตน้ำดื่มสมุนไพรและขนมที่แปรรูปจากพืชที่มีในสวนสมรม เช่น ข้าวเหนียวมะละกอ น้ำขิงพร้อมดื่ม น้ำตะไคร้หอมพร้อมดื่ม น้ำส้มแขก กล้วยฉาบ

- สวนสมรมเป็นแหล่งอาหารบริโภคที่สำคัญแหล่งหนึ่งของคนในชุมชน โดยเฉพาะอาหารจำพวกผักและผลไม้

- สวนสมรมเป็นแหล่งอุปกรณ์สร้างบ้านและของใช้ในครัวเรือนให้กับคนในชุมชน และ
- สวนสมรมเป็นแหล่งรวมหรือธนาคารพันธุ์กรรมขนาดใหญ่ที่อุดมด้วยความหลากหลายของชนิดและสายพันธุ์พืชที่รอการปรับปรุงและพัฒนา เพื่อนำมาสร้างประโยชน์ให้กับคนในชุมชนและสังคมโลกโดยรวม

7. บทสรุปและนัยของการศึกษา

บทนี้ได้ชี้ให้เห็นถึงความหลากหลายทางชีวภาพและคุณค่าของสวนสมรม อย่างไรก็ดีในสวนสุดท้ายนี้ ผู้เขียนอยากจะประมวลนัยสำคัญ ที่ได้จากการศึกษาสวนสมรมชุมชนคีรีวง 5 - 6 ประเด็นคือ

1. สวนสมรมเป็นรูปแบบของระบบเกษตรกรรมดั้งเดิมที่มีพัฒนาการมายาวนานในภาคใต้ของไทย เป็นระบบการเกษตรที่จัดอยู่ในประเภท low-external input agriculture และเป็นระบบที่อิงอยู่กับปัจจัยทางชีวภาพเป็นหลัก ดังนั้นสวนสมรมจึงเป็นระบบที่สร้างความยั่งยืนให้กับระบบนิเวศและ ทรัพยากรธรรมชาติ ค่อนข้างสูง การทำระบบเกษตรในลักษณะนี้จึงสมควรได้รับการสนับสนุน ทั้งจากภาครัฐและเอกชน
2. ระบบเกษตรกรรมแผนใหม่เชื่อว่า ระบบเอกเกษตร (monoculture) เป็นระบบการเกษตรที่มีประสิทธิภาพสูงสุดและให้ผลผลิตสูงสุด แต่จากประสบการณ์การทำสวนสมรมของชาวคีรีวงพบว่าระบบการเกษตรที่มีความหลากหลายของพืชพรรณ เป็นระบบเกษตรที่ให้ผลตอบแทนทางเศรษฐกิจค่อนข้างสูงและให้ผลผลิตต่อเนื่องตลอดปี การมีพืชผลและพันธุ์ไม้หลากหลายชนิด ทำให้ชาวคีรีวงไม่จำเป็นต้องแสวงหาปัจจัยจากภายนอกเข้ามาเพิ่มความอุดมสมบูรณ์ให้กับผิวดิน หรือกำจัดหญ้าและแมลง ภายในสวนสมรมเองเป็นระบบที่มีความสมดุล มีการเกื้อกูลและหนุนเสริมกันและกัน
3. ประเด็นถกเถียงหลักในแนวคิดเรื่อง การพัฒนาที่ยั่งยืน (sustainable development) ก็คือ ประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจกับสิ่งแวดล้อม ซึ่งส่วนใหญ่มักพบว่า การพัฒนาทางเศรษฐกิจมักขัดแย้งกับการอนุรักษ์หรือความยั่งยืนของระบบนิเวศ อย่างไรก็ดี การศึกษาระบบสวนสมรมพบว่า สวนสมรมมิได้เป็นเพียงระบบเกษตรกรรมเพื่อยังชีพ หากแต่เป็นระบบการเกษตรดั้งเดิมที่ไปกันได้กับระบบตลาดในยุคปัจจุบัน แต่การเข้าสู่หรือการไปกันได้กับระบบการตลาด มิได้นำไปสู่สภาวะความเสื่อมถอยทางสิ่งแวดล้อม ในทางตรงข้าม สวนสมรมเป็นระบบการเกษตรที่สร้างความสมดุลระหว่างระบบเศรษฐกิจกับระบบสิ่งแวดล้อม กล่าวอีกนัยคือ สวนสมรมเป็นระบบที่สร้างคุณค่าหรือเงินตราให้กับเจ้าของสวน และเป็นระบบที่สะสมความหลากหลายทางชีวภาพไปพร้อมกัน

4. งานศึกษาด้านภูมิปัญญาชาวบ้านส่วนใหญ่ มองว่าภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นภูมิปัญญาที่ถ่ายทอดจากปากต่อปาก แต่การศึกษาสวนสมรมพบว่า ภูมิปัญญาชาวบ้านมิได้ถ่ายทอดแบบปากต่อปากแต่เพียงประการเดียว หากแต่เป็นภูมิปัญญาที่มีการถ่ายทอดผ่านระบบการปฏิบัติ เช่น การทำให้อุณหภูมิและการใช้ให้ทำ ภูมิปัญญาชาวบ้าน มิได้คงอยู่เพราะการพูดของใคร ภูมิปัญญาชาวบ้านใดจะคงอยู่ ภูมิปัญญานั้นต้องมีคุณค่าทางเศรษฐกิจหรือสนองความต้องการบางด้านของคนในชุมชน ดังที่การศึกษาสวนสมรมก็ชี้ให้เห็น
5. สวนสมรมในฐานะที่เป็นแหล่งรวมของความหลากหลายทางชีวภาพนั้น คงอยู่ได้ในชีวิตปัจจุบันอิงอยู่กับเงื่อนไขหลายประการ เช่น การสนองด้านเศรษฐกิจต่อคนในชุมชน แต่ที่สำคัญพอกันก็คือ การที่มีองค์กร หรือกลุ่มองค์กรชุมชนที่เห็นคุณค่า และคิดค้นวิธีการนำเอาความหลากหลายทางชีวภาพในสวนสมรมมาสนองความต้องการหลากหลายด้านของชุมชน และสังคมกว้าง ดังนั้นภูมิปัญญาชาวบ้านและความหลากหลายทางชีวภาพจะคงอยู่ได้ ก็ต่อเมื่อมีคุณค่าด้านใดด้านหนึ่งต่อเจ้าของหรือคนในชุมชน
6. คนในชีวิตถือว่า สวนสมรมเป็นสมบัติของครอบครัว แต่สิทธิในการใช้ประโยชน์จากสวนสมรม มิได้ถูกผูกขาดโดยเจ้าของสวน และอิงอยู่กับฐานของความเอื้ออาทร ดังนั้นสิทธิในสวนสมรมจึงเป็นสิทธิเชิงซ้อน มากกว่าสิทธิประเภทใดประเภทหนึ่งโดยเฉพาะ

เอกสารอ้างอิง

1. Clay, Jason W. 1988, *Indigenous Peoples and Tropical Forest*. Massachusetts: Cultural Survival, Inc.
2. Coe, M.D. 1964. "The Chinampas of Mexico," *Scientific American*. Vol. 211. No. 1.
3. Conklin, H. C. 1957. *Hanunoo Agriculture of the Philippines*. Rome: FAO.
4. Dove, M. R. 1990. " Review Article: Socio-political Aspects of Home Gardening in Java." *Journal of Southeast Asia Studies*. Vol. 21. No. 1.
5. Hanna, Susan H. 1999, "From single-species to biodiversity—making the transition in fisheries management," *Biodiversity and Conservation*. Vol. 18, No. 1: 45 – 54.
6. Kunstadter, Peter E. et al. 1978, *Farmers in the Forest*. Honolulu: Hawaii University Press.
7. Marten, G.G. (ed.) 1986. *Traditional Agriculture in Southeast Asia: A Human Ecology Perspective*. Boulder and London: Westview Press.

8. Peuhkuri, Timo and Pekka Jokinen 1999, "The role of knowledge and spatial contexts in biodiversity practices: a sociological perspective," *Biodiversity and Conservation*. Vol. 18, No. 1: 133 – 147.
9. Walls, Mari et al 1999, "Management of biodiversity: natural resources and social institutions," *Biodiversity and Conservation*. Vol. 18, No. 1: 1- 6.
10. เดชา ศิริภัทร 2532. *เกษตรกรรมสำนึก*. กรุงเทพฯ: โกมล คีมทอง.
11. จิรวุฒิ เสนาคำและพรพนา ก้วยเจริญ 2539 *พันธกรรมข้าว: บทบาทการอนุรักษ์และพัฒนาโดยชุมชน*. กรุงเทพฯ: โลกดูดยภาพ
12. ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี 2539 *ภูมิปัญญานิเวศวิทยาชนพื้นเมือง* กรุงเทพฯ: โลกดูดยภาพ
13. พรพิไล เลิศวิชา 2532, *คีรีวง: จากไพร่หนีนายสู่ธนาคารแห่งขุนเขา*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิหมู่บ้าน
14. พรพิไล เลิศวิชา 2536. "สวนไม้ผลที่เขาหลวง" ใน *ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท*. เสรี พงศ์พิศ (บก.) กรุงเทพฯ: มูลนิธิหมู่บ้านและมูลนิธิภูมิปัญญา.
15. วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ 2535. *ไปให้พ้นการปฏิวัติเขียว*. สุพรรณบุรี: ศูนย์เทคโนโลยีเพื่อสังคม
1. ยศ สันตสมบัติ 2542, *ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน*, เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

ผักพื้นบ้านและเกษตรกรรมอินทรีย์ของนายพนมกร - นางพวงทอง นามจันทร์ บ้านป่านอด หมู่ที่ 5 ตำบลแม่ทา กิ่งอำเภอแม่ออน จังหวัดเชียงใหม่

สมศักดิ์ ดวงแก้วเรือน และ ชมชวน บุญระหงษ์¹

1. สภาพทั่วไปของชุมชน

ชุมชนแม่ทาเป็นชุมชนที่เก่าแก่อายุกว่า 300 ปี เป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ในตำบลแม่ทา กิ่งอำเภอแม่ออน จังหวัดเชียงใหม่ มีพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 47,208 ไร่ หรือประมาณ 128.3 ตารางกิโลเมตร อยู่ห่างจากตัวเมืองเชียงใหม่ประมาณ 75 กิโลเมตร พื้นที่โดยประมาณร้อยละ 80 เป็นหุบเขาล้อมรอบไปด้วยภูเขาที่มีความสูงจากระดับน้ำทะเล 500 เมตร ลักษณะพื้นที่เป็นพื้นที่ราบลุ่ม ระหว่างหุบเขาทอดยาวไปตามแนวทิศเหนือ - ใต้ โดยมีเทือกเขาผีปันน้ำล้อมรอบ เป็นแหล่งกำเนิดของลำห้วยเล็ก ๆ หลายสายมารวมกัน เป็นต้นกำเนิดของลำน้ำแม่ทา ซึ่งถือเป็นสายเลือดใหญ่ที่หล่อเลี้ยงผู้คนในชุมชนแม่ทาตลอดมา

ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม และมีพื้นที่ครอบคลุมโดยเฉลี่ยต่อครอบครัวละ 3 ไร่ อาชีพหลักคือการทำสวนข้าวโพดอ่อน อาชีพรองคือการทำนาในช่วงฤดูฝน (มิถุนายน - กรกฎาคม) เท่านั้น ชาวบ้านส่วนใหญ่ปลูกข้าวไว้กินเองและมีบางส่วนที่ทำเกษตรกรรมทางเลือกบ้าง สำหรับภาคเกษตรของชุมชนแม่ทา มีการเปลี่ยนแปลงจากอดีตถึงปัจจุบัน แบ่งได้เป็นยุคๆ ดังนี้

ยุคที่ 1 ชุมชนทำการผลิตเพื่อยังชีพ (ก่อนปี 2510)

ในยุคนี้แต่ละครอบครัวได้มีการจับจองที่ดิน ทำมาหากินและตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัย โดยปลูกข้าวและพืชผลต่างๆไว้เพื่อบริโภคเป็นหลัก นอกจากนี้ก็อาศัยแหล่งอาหารที่อยู่ล้อมรอบจากป่าชุมชน ผลผลิตที่เหลือจากการยังชีพชาวบ้านก็จะนำมาใช้แลกเปลี่ยนหรือขายเพื่อได้เป็นเงินไว้ซื้อของที่จำเป็น เช่น เกลือ และยาต่างๆ ต่อมารัฐบาลที่กรุงเทพฯ มีการเรียกเก็บภาษีแทนการเกณฑ์แรงงาน ซึ่งเรียกว่าค่าหัว และให้มีการทำสัมปทานป่าไม้ ใกล้เคียงชุมชนส่งผลกระทบให้ระบบเศรษฐกิจของชุมชนแม่ทาเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบเศรษฐกิจเชิงพาณิชย์มากขึ้น แต่ระบบเกษตรของชาวบ้านยังคงทำการเกษตรไว้เพื่อบริโภคอยู่ ผลผลิตที่ทำการแลกเปลี่ยนหรือซื้อขายกัน

¹ โครงการพัฒนาเครือข่ายผู้ผลิต - ผู้บริโภคเกษตรกรรมทางเลือกภาคเหนือตอนบน

ส่วนใหญ่ยังคงผลิตผลจากป่า แต่ก็มีบางคนที่ตัดแบ่งที่ดินของตนเองขาย หรือมีรายได้จากการรับจ้างบริษัทสัมปทานป่าไม้

ยุคที่ 2 ชุมชนเปลี่ยนผ่านระบบการผลิตเพื่อขาย (2490 – พ.ศ. 2510)

ได้เกิดเหตุการณ์หลายอย่างซึ่งมีผลกระทบต่อระบบการผลิตของชุมชน ไปสู่ระบบการผลิตเพื่อขาย คือ หลังจากที่มีการสัมปทานป่าไม้ ล้างป่ายุติลง 2-3 ปี ก็เกิดโรคบมไวยาสูบขึ้นมา ช่วงนี้ชาวบ้านจึงขยายพื้นที่ปลูกยาสูบเพิ่มมากขึ้น จากเดิมที่ปลูกไว้เพื่อบริโภคมีการค้าขายกับบุคคลภายนอกเพิ่มมากขึ้นทำให้ชุมชนเข้าไปเกี่ยวข้องกับระบบตลาดภายใต้อิทธิพลของระบบทุนนิยมมากขึ้น

ยุคที่ 3 ชุมชนทำการเกษตรแผนใหม่อย่างเข้มข้น (2510-2535)

รัฐบาลได้เริ่มดำเนินนโยบายส่งเสริมการเกษตรเพื่อการส่งออก ส่งเสริมให้ชาวบ้านทำการเกษตรแผนใหม่เพื่อการพาณิชย์ เช่น ข้าว กระเทียม ยาสูบ เป็นต้น ในยุคนี้ การเกษตรต้องลงทุนสูงกว่ายุคก่อน ๆ เพราะนอกจากใช้ยาฆ่าแมลง ปุ๋ย เพื่อเพิ่มผลผลิตแล้ว ยังต้องลงทุนในการซื้อเครื่องจักรในการเกษตรด้วย

ต่อมาในปี พ.ศ. 2518 ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ได้เข้ามามีบทบาทปล่อยเงินกู้ให้ชาวบ้านซึ่งถือเป็นสถาบันการเงินที่เข้ามากระตุ้นและเร่งให้ชาวบ้านทำการเกษตรแผนใหม่อย่างเข้มข้นอีกทางหนึ่ง

ในช่วงปี 2520 เกษตรตำบลได้เข้ามามีบทบาทในชุมชน มีการนำข้าวพันธุ์ใหม่มาส่งเสริมให้ชาวบ้านปลูก ชาวบ้านหันมาอมรับพันธุ์ข้าวพันธุ์ใหม่ เพราะได้ผลผลิตสูงกว่าพันธุ์ข้าวพันธุ์พื้นเมือง มีการส่งเสริมให้ปลูกพืชเศรษฐกิจได้แก่ ยาสูบ ข้าวโพดฝักอ่อน ซึ่งมาพร้อมๆกับการสนับสนุนสินเชื่อในการลงทุนทางการเกษตรด้วย สินเชื่อที่ได้รับถูกนำไปใช้จ่ายในการซื้อปุ๋ยเคมี สารเคมีปราบศัตรูพืช และเมล็ดพันธุ์ โดยมีบริษัทและโรงงานเป็นตัวกลางในการจัดหาปัจจัยการผลิตรวมทั้งรับซื้อสินค้าจากชาวบ้าน

ยุคที่ 4 ชุมชนกลับสู่เกษตรทางเลือก (พ.ศ. 2535 – ปัจจุบัน)

ชาวบ้านส่วนหนึ่งได้เรียนรู้และเข้าใจปัญหาผลกระทบของเกษตรแผนใหม่ ซึ่งนอกจากต้นทุนสูงแล้ว ราคาผลผลิตยังตกต่ำและไม่แน่นอน ส่งผลกระทบต่อสุขภาพและสิ่งแวดล้อม จึงได้หันมาทำการเกษตรทางเลือกในรูปแบบเกษตรผสมผสาน โดยมีมูลนิธิพัฒนาศักยภาพชุมชนได้เข้ามาส่งเสริม โดยมีเป้าหมายให้ชาวบ้านพึ่งตนเอง โดยผ่านกระบวนการรวมตัวเพื่อแก้ไขปัญหาร่วมกัน จึงได้จัดตั้งกลุ่มองค์กรต่าง ๆ หรือศึกษาหารูปแบบวิธีการในการทำการเกษตร กองทุนชุมชน

ชน และการจัดการทรัพยากรของชุมชนร่วมกัน เพื่อหวังให้ชุมชนมีอาชีพที่มั่นคง มีความมั่นคงทางอาหาร มีกองทุนของชุมชน และมีการจัดการป่าโดยองค์กรชุมชน เป็นต้น

2. สวนเกษตรอินทรีย์ของคุณพนมกร นางพวงทอง นามจันทร์

1) จุดเปลี่ยนระบบเกษตรกรรม

คุณพนมกร นามจันทร์ ได้เล่าว่า เธอและภรรยาเกิดที่ชุมชนแม่ทา ได้เห็นความเปลี่ยนแปลงของการทำการเกษตรของคนในชุมชนแม่ทามาตลอด ในยุคแรกนั้นได้มีการเอื้อเฟื้อแบ่งปัน ไม่มีการเอาัดเอาเปรียบกัน เงินตราไม่ใช่เรื่องใหญ่ ชุมชนอยู่กันอย่างเรียบง่าย เหมือนกับคำพูดที่พูดว่า “พริกบ้านเหนือเกลือบ้านใต้” พอมาถึงยุคของการผลิตเพื่อขายเอาเงินตรา ผู้คนในชุมชนแม่ทา ไม่มีความเป็นคน เป็นเหมือนกับเครื่องจักร มีการเอาัดเอาเปรียบ จ้องหาประโยชน์จากคนอื่น ไม่มีความเอื้อเฟื้อให้กัน แม้ยามเจ็บป่วยก็ยังไม่ค่อยมีเวลาไปรักษาตัวเอง ชีวิตครอบครัวต้องล่มสลายเพราะไม่มีเวลาให้กับครอบครัว ต้องไปทำงานเพื่อให้ได้มาซึ่งเงินตรา วัฒนธรรมประเพณีที่สืบทอดกันมาก็หลงลืม ไม่มีการสืบทอด ทำให้คุณพนมกร ได้หวนกลับมาคิดว่า ถ้าปล่อยไว้อย่างนี้สักวันครอบครัวและชุมชนคงล่มสลาย ไม่มีระบบเครือญาติ ประกอบกับช่วงนั้นสุขภาพของสมาชิกในครอบครัวของคุณพนมกร เริ่มทรุดโทรมลงจากผลกระทบที่เคยทำการเกษตรเชิงเดี่ยวมาตลอด จึงคิดจะเปลี่ยนแปลง

ในปี พ.ศ. 2536 มูลนิธิพัฒนาศักยภาพชุมชนได้เข้ามาแนะนำในการทำการเกษตรอินทรีย์ จึงได้ทดลองทำดู ในที่สวนของเพื่อนบ้าน ทำได้ประมาณหนึ่งปี พบว่าการทำการเกษตรแบบนี้ทำให้เกิดความมั่นคงหลายด้าน ทั้งด้านอาหาร สุขภาพ เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม มีความมั่นใจมากขึ้น จึงได้ซื้อที่ดินประมาณ 2.2 ไร่ ซึ่งที่ดินที่ซื้อนี้เป็นที่ดอน ดินแข็ง แฉะ เป็นผืนดินที่เสื่อมโทรมอันเป็นผลมาจากการปลูกข้าวโพดมาหลายปีติดต่อกัน จึงได้เริ่มฟื้นฟูปรับปรุงผืนดินขึ้นมาใหม่โดยปลูกพืชตระกูลถั่ว ใสปุ๋ยคอก ไม่มีการใช้สารเคมี ไม่มีการเผา และได้ปลูกพืชหมุนเวียนตามฤดูกาล มีการวางแผนพัฒนาและจัดการไร่นาอย่างต่อเนื่อง เช่น การปลูกพืชยืนต้น ในระหว่างพืชยืนต้น ได้ปลูกพืชผักต่างๆ ผสมผสาน ทั้งผักจีน และผักพื้นบ้าน หมุนเวียนกันตามฤดูกาล เพื่อให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ คุณพนมกร ยังได้สังเกต ศึกษาดูงาน และจดบันทึก และนำมา ทดลองปฏิบัติในไร่นาของตนเอง

2) ประสบการณ์การนำผักพื้นบ้านสู่มือผู้บริโภค

คุณพนมกรยังได้เล่าว่า ในระยะแรก 5-6 ปีแรก จะเน้นหนักการปลูกผักจีน เช่น คะน้า ผักกาดฮ่องเต้ ลู๊ย กะหล่ำ บร็อคคอรี่ ถั่วลันเตา เป็นหลัก และปลูกผักพื้นบ้านแต่น้อย เพราะผู้บริโภคกลุ่มที่ส่งผักไปขายไม่ต้องการบริโภคผักพื้นบ้าน แต่หลังจากทางชมรมผู้ผลิตเกษตรอินทรีย์ เชียงใหม่ ได้เปิดตลาดนัดเกษตรอินทรีย์ที่หน้าศูนย์อิมบิอุ มาตั้งแต่ปี 2537 คุณพนมกรและเกษตรกรได้พยายามนำผักพื้นเมืองไปขาย และแนะนำให้ผู้บริโภคได้รู้จัก บอกวิธีการปรุง รวมทั้งทำปฏิทินคุณค่าผักพื้นบ้านออกมาจำหน่าย จ่าย แจก มาอย่างต่อเนื่อง ทำให้ในช่วงสองสามปีที่ผ่านมามีผู้บริโภคเริ่มเข้าใจ และหันมาซื้อผักพื้นบ้านมากขึ้น

ดังนั้นตั้งแต่สองปีที่ผ่านมามี (2542) คุณพนมกร และภรรยา จึงได้เริ่มเสาะหา เพาะ ขยายพันธุ์ และปลูกผักพื้นบ้านมาอย่างต่อเนื่อง เช่น ผักฮ้วนหมู ผักเชียงดา สะเดา ตูน บอน ผือกชะอม และผักที่ขึ้นตามป่านำมาปลูกในสวน เช่น ดอกลิงแลว ดอกลิงลา ผักกูด เป็นต้น จนปัจจุบันมีผักพื้นบ้านในสวนมากกว่า 70 ชนิด โดยผักที่ได้เพาะชำและจะขยายมากกว่าผักชนิดอื่น เช่น ผักเชียงดา เพาะชำไว้มากกว่า 200 กล้า ผักกูด ดอกนางแลว ผักฮ้วนหมู เป็นต้น

3. ความหลากหลายในระบบแปลงเกษตร

ตารางเปรียบเทียบการปลูกและเพิ่มขึ้นของผักพื้นบ้าน

ก่อนปี 2542	2542-ปัจจุบัน	อนาคต
ปลูกผักจีน เป็นส่วนใหญ่	ยังปลูกผักจีนอยู่	ผักจีนจะปลูกน้อยลง
ผักพื้นบ้านมีน้อยไม่กี่ชนิด	ขยายการปลูกผักพื้นบ้าน	ผักพื้นบ้านจะมีมากขึ้น

1) การจัดการผลผลิต

คุณพนมกร เล่าว่า ผักพื้นเมืองที่ปลูกนั้นมีเป้าหมายเพื่อไว้บริโภคในครัวเรือนพร้อมกับปลูกให้มีปริมาณมากพอสำหรับการจำหน่าย โดยตลาดมีทั้งในชุมชน ที่ศูนย์สินค้าเพื่อสุขภาพและสิ่งแวดล้อมอิมบิอุ และตลาดนัดสินค้าเกษตรอินทรีย์ที่อิมบิอุ ซึ่งตลาดทั้ง 3 แห่งตั้งอยู่ที่จังหวัดเชียงใหม่

ปัจจุบันนี้คุณพนมกรทำสวนเกษตรอินทรีย์มาได้ประมาณ 6 – 7 ปี มีพืชผักต่าง ๆ ในสวนประมาณ 80 – 90 ชนิด โดยยึดหลักว่าพยายามปลูกพืชที่เรานำมาบริโภคเป็นประจำโดยไม่ต้องไปเสียเงินซื้อ และสามารถเหลือนำไปจำหน่ายได้ตลอดปี ทำให้ชีวิตครอบครัวดีขึ้น ด้านสุข

ภาพร่างกายที่ดีขึ้น ด้านเศรษฐกิจ สังคมที่ดีขึ้นตามลำดับ ซึ่งสรุปเป็นตารางเปรียบเทียบการทำการเกษตรกับผลที่เกิดขึ้นของนายพนมกร ได้ดังนี้

ตารางเปรียบเทียบการทำการเกษตรกับผลที่เกิดขึ้นกับครอบครัว

ช่วงทำการเกษตรดั้งเดิม	ช่วงทำเกษตรเคมี	ช่วงทำเกษตรอินทรีย์
1. สุขภาพดี	1. สุขภาพทรุดโทรม	1. สุขภาพร่างกายดีขึ้น
2. ครอบครัวมีความสุข	2. ไม่มีเวลาให้กับครอบครัว	2. ครอบครัวมีความสุข
3. สิ่งแวดล้อมดี	3. ดินเสื่อม น้ำไม่พอเพียง	3. ดินอุดมสมบูรณ์ น้ำพอเพียง
4. เอื้อเพื่อไม่เอาเปรียบ	4. จ้องเอาแต่ประโยชน์ส่วนตัว	4. เอื้อเพื่อไม่เอาเปรียบมีเวลาให้กับส่วนรวม
5. ไม่มีหนี้สิน	5. หนี้สินมาก	5. หนี้สินเริ่มลดลง
6. ไม่ใช้สารเคมี	6. ใช้สารเคมีเยอะ	6. ไม่ใช้สารเคมี
7. มีอาหารพอเพียงตามฤดูกาล	7. อาหารต้องใช้เงินซื้ออย่างเดียว	7. พอกินพออยู่
8. พอกินพออยู่	8. ทำงานหนักไม่มีเวลาพักผ่อน	

4. ปัจจัยที่มีผลต่อการลดลงของพืชพื้นบ้าน

จากการแลกเปลี่ยนกันคุณพนมกร ต่อเรื่องปัจจัยที่มีผลต่อการลดลงของพืชพื้นบ้าน พอสรุปได้ดังต่อไปนี้

- 1) ป่าไม้ แม่น้ำ ลำเหมือง หรือแหล่งกำเนิดของผักพื้นบ้านถูกทำลายและลดลง
- 2) ลัทธิบริโภคนิยม ระบบการศึกษา ทำให้คนรุ่นใหม่มองคุณค่าผักพื้นบ้านน้อยลง เนื่องจากหลักสูตรการศึกษาในโรงเรียนไม่เอื้อต่อการเรียนรู้ผักพื้นบ้าน และเป็นยุคที่พ่อแม่ส่งเสริมให้ลูกได้รับการศึกษาในระบบเพียงอย่างเดียว ส่งลูกให้ไปเรียนในเมือง ขณะเดียวกันพ่อแม่อยู่ในสภาวะเร่งรีบในการประกอบอาชีพ ทำให้หันมาบริโภคอาหารสำเร็จรูปแทน และทัศนคติของเยาวชนส่วนใหญ่คิดว่าการทำอาหารเป็นหน้าที่ของพ่อแม่ ทำให้เกิดการห่างเหิน เด็กและเยาวชนมีโอกาสน้อยที่จะได้รู้จักและได้รับประทานอาหารที่ประกอบจากพืชผักพื้นบ้านน้อยมาก ทำให้คนรุ่นใหม่เห็นความสำคัญของผักพื้นบ้านน้อยลง
- 3) นโยบายการปลูกพืชเชิงเดี่ยวที่เน้นการผลิตเพื่อขายและระบบตลาดดังที่มีอยู่ในปัจจุบัน ทำให้วิถีชีวิตและสภาพความเป็นอยู่เปลี่ยนแปลงไป สภาพคนปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตหันไปเน้นการผลิตเพื่อขาย เช่นการปลูกข้าวโพดฝักอ่อน ทำให้เกิดการเร่งรีบในการทำงาน ทำ

ให้ความสำคัญในการกินลดน้อยลงไป และในยุคนี้การสร้างบ้านเรือนที่สร้างรั้วคอนกรีต แทนรั้วไม้ไผ่ล้อมรั้วที่เคยอุดมสมบูรณ์ไปด้วยไม้เลื้อยหรือพืชผักที่สามารถนำมาปรุงเป็นอาหารได้จึงลดปริมาณลงไป

6. ปัจจัยที่ทำให้พืชผักพื้นบ้านคงอยู่และเพิ่มขึ้น

ปัจจัยที่ทำให้มีการปลูกพืชผักพื้นบ้านคงอยู่และเพิ่มขึ้นในทัศนะของคุณพนมกร มีดังนี้

- 1) การที่เกษตรกรและผู้บริโภคตระหนักถึงสุขภาพ มองแบบองค์รวมคือผักพื้นบ้านเป็นทั้งอาหารและยา และเห็นความสำคัญและคุณค่าของผักพื้นบ้าน
- 2) ถ้าเกษตรกรและผู้บริโภคเข้าใจกระบวนการผลิตเกษตรแผนใหม่ ที่ใช้สารเคมีทั้งชนิดปริมาณ และความถี่ในการใช้ ที่มากขึ้นเรื่อยๆ ก็จะทำให้ตระหนักและหันมาปลูกมากขึ้น
- 3) การทำการเกษตรแบบผสมผสาน การไม่ใช้สารเคมีก็เป็นปัจจัยหนึ่งที่สำคัญที่ทำให้มีการปลูกผักพื้นบ้านให้หลากหลาย
- 4) ตัวของผู้บริโภคเอง มีความเข้าใจ มีความสนใจ เรียนรู้วิถีกิน
- 5) ตลาดนัดที่เกษตรกรมาขายเอง ก็เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ผู้บริโภคได้รู้จัก ได้เรียนรู้ ได้รู้วิธีปลูก ได้ทดลอง และได้ซื้อด้วยตนเอง ดังเช่นตลาดนัดที่อัมบุญ คุณพนมกรเล่าให้ฟังว่า
“เมื่อก่อนผู้บริโภคกินผักพื้นบ้านไม่เป็น จะถามว่า “นี่ผักอะไร ? กินอย่างไร ? เราก็อธิบายว่า นำไปผัดก็ได้ แกงก็ได้ ลวกจิ้ม น้ำพริกก็อร่อยดีครับ” หลังจากนั้นเขาก็จะซื้อไปทดลองกิน แล้วก็กลับมาซื้อบ่อย ๆ หากครั้งไหนไม่เห็นผักมีจำหน่าย เพราะหมดฤดูกาลก็จะถามว่า “ผักชนิดนั้น ชนิดนี้หายไปไหน ? “ เราก็อธิบายว่า ตอนนี้หมดฤดูกาลแล้ว ค่อยรอกินปีหน้าก่อนนะ ซึ่งผู้บริโภคก็เข้าใจ ซึ่งรูปแบบตลาดนัด เป็นเครื่องมือหนึ่งที่ทำให้รู้จักการกินตามที่ธรรมชาติให้มา คุณพนมกรเล่าว่า ปัจจุบันที่ตลาดนัดอัมบุญ ขายผักพื้นบ้านได้ดีมาก ทำให้สมาชิกชมรมผู้ผลิตเกษตรอินทรีย์ จังหวัดเชียงใหม่ปลูกผักพื้นบ้านมากขึ้น”
- 6) การคิดค้นประยุกต์วิธีการปรุงอาหารให้มีความหลากหลาย นำรับประทานก็เป็นเรื่องสำคัญ
- 7) การมีคุณค่าทางสมุนไพร รสชาติดี อร่อย และมีคุณค่าทางโภชนาการ ก็ทำให้คงอยู่ และขยายเพิ่ม
- 8) วัฒนธรรมประเพณีท้องถิ่น ก็เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ผักพื้นบ้านคงอยู่
- 9) ระบบการศึกษา และหลักสูตรการศึกษาก็เป็นปัจจัยที่สำคัญ

- 10) การสร้างระบบพื้นที่ หรือการสร้างธรรมชาติที่เหมาะสมกับผืนนั้น ๆ ก็สามารถทำได้ และขยายได้
- 11) การมีป่าชุมชน และการจัดการป่าโดยองค์กรชุมชน เช่นการไม่เผาป่า ก็ทำให้คงอยู่และขยายได้

7. ข้อเสนอทั้งระดับชุมชนและนโยบายเพื่อให้เกิดการขยายตัวของพืชผักพื้นบ้าน

คุณพนมกรได้เสนอความคิดดังนี้

- 1) ให้มีหลักสูตรการเรียนการสอนพืชผักพื้นบ้านในสถาบันการศึกษาทุกระดับ
- 2) เผยแพร่ รณรงค์ให้สังคมได้เข้าใจ ตระหนักถึงคุณค่าผักพื้นบ้านและประสานความร่วมมือในการเผยแพร่ของหลายฝ่ายในสังคม เช่น พระสงฆ์ องค์กรชุมชน สถาบันการศึกษา สื่อ สารมวลชน บริษัทเอกชน และองค์กรพัฒนาเอกชนอย่างเป็นระบบ
- 3) สร้าง ส่งเสริมและสนับสนุนผักพื้นบ้านอย่างต่อเนื่อง และครบวงจร ตั้งแต่การผลิต แปรรูป ตลาด เผยแพร่ รณรงค์ และทางนโยบาย เช่น การจัดตั้งศูนย์อนุรักษ์ รวบรวมและขยายพันธุ์
- 4) สร้างระบบและรูปแบบตลาดที่เหมาะสมกับผักพื้นบ้าน เช่น ตลาดนัด
- 5) ผลักดันนโยบายเกษตรกรรมยั่งยืนให้เป็นรูปธรรมให้มากขึ้น
- 6) สนับสนุนการจัดการป่าชุมชนโดยองค์กรชุมชนอย่างจริงจัง

การอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากความหลากหลายพืชสมุนไพรของชุมชนอีสาน
กรณีศึกษาศูนย์สุขภาพและพัฒนาวัตถุพิษสมุนไพร
วัดท่าลาด ต.นาโง้ง อ.กุฉินารายณ์ จ.ยโสธร

สุนีย์ ทองชัย¹

นิรมล ยวนบุญ²

1. ภูมิหลังก่อนมาเป็นศูนย์สุขภาพและพัฒนาวัตถุพิษสมุนไพร

ประมาณ 100 ปีที่แล้ว ชาวบ้านจากบ้านไผ่สร้างช้าง อำเภอทรายมูล จังหวัดยโสธร ส่วนหนึ่งพากันอพยพมาตั้งถิ่นฐานใหม่ พบแหล่งอุดมสมบูรณ์แห่งหนึ่งมีลำน้ำหลายสายไหลมาบรรจบกัน มีป่าไม้หนาแน่น เหมาะแก่การตั้งหลักปักฐานและยึดอาชีพทำนาเป็นอาชีพหลักในการดำเนินชีวิต จึงตัดสินใจก่อร่างสร้างชุมชน "นาโง้ง" ขึ้น ชื่อ "นาโง้ง" นั้นได้มาจากลักษณะการ "โง้ง" ของน้ำไหลเข้าไปในนา ซึ่งมักเกิดขึ้นในปีที่มีน้ำมาก จนบางทีน้ำที่โง้งเข้านาทำให้ข้าวกล้าในนาจนเสียหายก็มี

ชุมชนนาโง้ง จึงนับได้ว่าเป็นชุมชนเครือญาติที่มีความผูกพันกันตั้งแต่ในอดีต ลักษณะนิสัยโดยรวมไม่แตกต่างจากคนอีสานโดยทั่วไป คือมีความซื่อตรง เรียบง่าย พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน นับถือญาติพี่น้อง รักใคร่สามัคคี เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ และไม่เห็นแก่ตัว มีวัฒนธรรม ขนบ ธรรมเนียม ประเพณี ร่วมกัน โดยมีพระศาสนาเป็นตัวเชื่อมโยง และมีแกนนำที่เป็นที่ยอมรับของชุมชน และการรวมตัวกันทำงานเพื่อส่วนรวม กิจกรรมที่เป็นจุดเริ่มการพัฒนาชุมชนนาโง้งก็คือ ร้านค้าสหกรณ์ ต่อมาได้ก่อตั้ง "ชมรมหมอยาพื้นบ้านและผู้สนใจสมุนไพรอำเภอกุฉินารายณ์" เมื่อปี 2526 และได้ขยายกิจกรรมต่างๆ ออกไปอีกเป็นลำดับ โดยมีจุดประสงค์คือสร้างความเข้มแข็งให้กับสมาชิกของชุมชนให้สามารถพึ่งตนเองได้

1) ชมรมหมอยาพื้นบ้านและผู้สนใจสมุนไพรอำเภอกุฉินารายณ์

ด้วยตระหนักในปัญหาของชุมชนที่สำรวจพบว่าชาวบ้านนิยมใช้ยาชุดในการรักษาโรค และประมาณร้อยละ 70 ซื้อมากินเองโดยไม่มีความรู้ บางรายแพ้ยาและได้รับอันตรายจากยาเป็นจำนวนมาก ยามีราคาแพงเมื่อเทียบกับรายได้ของชาวบ้าน อีกทั้งมีความยากลำบากการเดินทางไปเข้ารับการรักษาและบริการที่โรงพยาบาล ทำให้ชาวบ้านร่วมกับโรงพยาบาลชุมชนอำเภอกุฉินารายณ์ตั้งชมรมขึ้น เมื่อ 12 มีนาคม 2526 โดยเจ้าหน้าที่ด้านสาธารณสุขมูลฐานของโรงพยาบาล คุณชุจิรา มินทรวงศ์ เป็นผู้เริ่มและประสานงานในการก่อตั้งชมรมฯ มีพระครู สุภาจารวัฒน์ เป็นที่ปรึกษา

¹ มุขนิธิสุขภาพไทย

² เครือข่ายสิทธิภูมิปัญญาไทย

วัตถุประสงค์ของชมรมฯ

เพื่อให้ชาวบ้านลดค่าใช้จ่าย และอันตรายเนื่องจากการใช้ยาแผนใหม่ อีกทั้งต้องการส่งเสริมทัศนคติการพึ่งตนเองในการดูแลสุขภาพของชาวบ้านในชุมชน โดยกำหนดจุดประสงค์ร่วมกัน ดังนี้

- เพื่อเป็นการเผยแพร่ความรู้ด้านสมุนไพรแก่สมาชิกและผู้สนใจทั่วไป
- เพื่อส่งเสริมบทบาทของหมอยาพื้นบ้านให้ได้เผยแพร่ความรู้เพื่อประโยชน์ส่วนร่วม
- เพื่อส่งเสริมการปลูกและการใช้สมุนไพรรักษาให้มากขึ้น

โครงสร้างของชมรม

เริ่มแรกโดยผู้ประสานงานก่อตั้งชักชวนคนที่มีแนวความคิดที่อยากจะช่วยงานชุมชน 7 – 8 คน มีทั้งหมอพื้นบ้าน ชาวบ้าน ข้าราชการ เป็นต้น โดยในช่วงเริ่มแรกก่อตั้งการดำเนินการให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์เป็นไปด้วยความยากลำบากมากเพราะเป็นการสว่นกระแสของค่นส่วนใหญ่ แต่ผู้ก่อตั้งก็ได้รวมกลุ่มกันอย่งสามัคคีจนสามารถผลักดันกิจกรรมที่ยึดนโยบายส่งเสริมการอนุรักษ์ และส่งเสริมภูมิปัญญาพื้นบ้านให้เป็นทางเลือกในการดูแลสุขภาพ บนฐานของการสร้างจิตสำนึกบนวิถีของชุมชน ให้ดำเนินไปอย่างช้าๆ ชมรมจึงค่อยๆเติบโตและเข้มแข็งขึ้น ชาวบ้านที่เข้าร่วมเกิดความรักและภูมิใจต่อกิจกรรมที่ได้ริเริ่มขึ้น

ปัจจุบันชมรมฯ มีโครงสร้างการทำงาน ซึ่งประกอบด้วย คณะกรรมการดำเนินงาน และสมาชิกชมรม ทำหน้าที่ดังนี้

คณะกรรมการดำเนินงาน_ มีจำนวน 15 คน มาจากการเลือกตั้งของสมาชิกชมรมฯ ประกอบด้วย ประธาน รองประธาน เสรฐฎิก เลขานุการ และกรรมการ มีวาระ 1 ปี ช่วงแรกๆ คณะกรรมการมักเป็นข้าราชการครูและเจ้าหน้าที่สาธารณสุข จนกระทั่งปี 2530 เป็นต้นมา จึงมีชาวบ้านเป็นประธานกลุ่มจนถึงปัจจุบัน คณะกรรมการจึงเป็นกลุ่มแกนสำคัญที่กำหนดทิศทางและผลักดันงานของชมรมฯ

สมาชิกชมรม ส่วนใหญ่เป็นชาวบ้านในอำเภอกุดชุม รวมทั้งข้าราชการ และพระภิกษุ จำนวนสมาชิกไม่แน่นอน บางปีก็เก็บค่าสมาชิกแต่บางปีไม่ สมาชิกจาก 26 คนในปีแรก เพิ่มขึ้น 102 , 300 และ เกือบ 400 คนในปีต่อมา ปัจจุบันสมาชิกร้อยละ 70 มาจากตำบลนาโส ซึ่งกลายเป็นแกนหลักของงานสมุนไพรและงานพัฒนาด้านอื่นๆ

สมาชิกที่เป็นหมอยาพื้นบ้านมีอยู่ ประมาณ 50%ของสมาชิกทั้งหมด ครอบคลุมหมอพื้นบ้านหลายประเภท ได้แก่ หมอรักษาทั่วไป หมอกระดูก หมอนวด ฯลฯ

2) ลักษณะการทำงานของชมรมฯ

การทำงานของชมรมฯอาศัยการประสานความร่วมมือและการสนับสนุนจากโรงพยาบาลกุดชุม ในการอำนวยความสะดวกและงบประมาณการดำเนินกิจกรรมในบางกิจกรรม อย่างไรก็ตามชมรมมีการ

บริหารงานที่เป็นอิสระต่อโรงพยาบาลกุดชุม และได้ประสานกับ "โครงการสมุนไพรเพื่อการพึ่งตนเอง" ซึ่งเป็นองค์กรพัฒนาเอกชนที่เข้ามาสัมพันธ์กับกลุ่มมาตั้งแต่ปี 2527 หลังจากชมรมฯ ตั้งขึ้น 1 ปี จนกระทั่งปัจจุบัน

โครงการฯ กำหนดบทบาทตนเองในด้านประสานทางความคิดในการจัดทำกิจกรรม และสนับสนุนข้อมูลวิชาการเกี่ยวกับสมุนไพร จนกระทั่งปี 2529 ลักษณะงานและกิจกรรมเป็นไปอย่างธรรมชาติ โดยอาศัยความจริงใจและเข้าใจกัน มีชาวบ้านเป็นตัวตั้ง จริยธรรมของกลุ่ม การเสียสละ ไม่รังเกียจการใช้แรงงาน ช่วยเหลือกันและกัน ความเห็นอกเห็นใจกัน ให้ความสำคัญกับการประเมินผลงานที่ลงมือทำได้ผลดี หรือเสียอย่างไรเพื่อปรับปรุงในกิจกรรม ไม่ได้มุ่งในตัวสมุนไพร แต่เน้นถึงกระบวนการในการร่วมกิจกรรม จนมีผลทำให้สามารถผลักดันกิจกรรมได้อย่างต่อเนื่องมาเกือบ 20 ปีแล้ว

3) กิจกรรมและบทเรียนที่ได้รับ

● การจัดประชุมวิชาการ

เป็นกิจกรรมแรกสุดที่จัดเฉพาะสมาชิก เพื่อให้ความรู้ทางวิชาการแพทย์ทั้งแผนปัจจุบันและแผนไทย โดยเน้นเรื่องสมุนไพร เชิญหมอยาพื้นบ้านมาเป็นวิทยากรให้ความรู้ และขอความร่วมมือสมาชิกที่เข้าร่วมนำต้นไม้ พันธุ์ไม้สมุนไพรติดมาร่วมแลกเปลี่ยนความรู้ และรวบรวมปลูกไว้ที่สวนสมุนไพรโรงพยาบาลกุดชุม ซึ่งได้รับความร่วมมือดี ในระยะหลังๆ ขอให้สมาชิกนำปุ๋ยคอกมาบำรุงต้นไม้ในสวนด้วย

ในระยะแรกจัดประชุมเป็นประจำทุกเดือน ต่อมาเมื่อประเมินว่ามีรูปแบบไม่สอดคล้องกับชาวบ้าน รูปแบบค่อนข้างเป็นวิชาการ และชาวบ้านบางกลุ่มไม่สะดวกต่อการเดินทาง จึงดัดกิจกรรมนี้แล้วปรับกิจกรรมในการให้ความรู้รูปแบบอื่นแทน

ผลที่ได้จากกิจกรรมนี้ก็คือ ทางโรงพยาบาลกุดชุมรับเอาตำรับยา "ปวดหนวด" ของ พ่อหมออลองทองเฟื่อง มาใช้ในโรงพยาบาลเป็นครั้งแรก โดยรับซื้อยาจากพ่อหมอและนำมาจำหน่ายในโรงพยาบาล และกองทุนยาประจำหมู่บ้านที่โรงพยาบาลไปส่งเสริม

● กิจกรรมการทำสวนสมุนไพร

ระยะแรกเป็นสวนสาธิตที่ใช้สถานที่โรงพยาบาลกุดชุม โดยสมาชิกเป็นผู้จัดหาพันธุ์ วัสดุเรือนเพาะชำ และปลูก โดยมี พ่อหมอวันทา คงอยู่ หมอยาพื้นบ้านเป็นผู้ดูแล จนถึงปลายปี 2527 ได้ขยายวงของชมรมฯ ออกไปที่วัดประชาชุมพล จากนั้นได้กระจายพันธุ์ไปปลูกในสวนสมุนไพรประจำหมู่บ้านของสมาชิกที่มีความพร้อม

ต่อมาได้ประเมินว่าหากเพียงแค่งานปลูกแต่ไม่นำมาใช้ อาจเกิดปัญหาในการดูแลรักษาได้ จึงเกิดโครงการสมุนไพรสู่ครัวเรือนไปตามหมู่บ้านต่างๆ เพื่อใช้รักษาโรคพื้นฐานง่ายๆ เช่น เป็นไข้ ปวดหัวตัวร้อน เจ็บหลัง ปวดเอว บำรุงกำลัง เป็นต้น ปัจจุบันชุมชนนาโสมมีศูนย์วัดฤทธิสมุนไพรมูลนิธิที่วัดท่าลาด เป็น

ศูนย์สมุนไพรบวรจระ นับตั้งแต่การปลูก การผลิตยา การใช้ การตลาด เป็นธุรกิจชุมชนที่ได้รับการสนับสนุนจากสถาบันการแพทย์แผนไทยมาตั้งแต่ ปี 2539

- **กิจกรรมขึ้นภูเพื่อศึกษาและเก็บสมุนไพร**

เป็นกิจกรรมที่เกิดขึ้นในระยะแรกและมีสืบมาจนถึงปัจจุบัน นอกจากเป็นการเสริมความรู้แก่สมาชิกแล้วยังสานเสริมความสัมพันธ์ของสมาชิกที่อยู่แตกต่างกันที่ รวมทั้งเชิญบุคคลภายนอกมาร่วมแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์เข้าร่วมกิจกรรม โดยสมาชิกหักค่างแรมบนภู สร้างความสนิทสนมซึ่งกันและกัน ก่อนเป็นขั้นแรกของการแลกเปลี่ยนความรู้ ไม่ได้มุ่งการเก็บสมุนไพรเพื่อการค้าหรือหารายได้ แต่เน้นเพื่อการศึกษา ต่อมาในระยะหลังได้มีการนำสมุนไพรจากพื้นราบไปเพาะหว่านบนภูด้วย

กิจกรรมนี้มีผลอย่างยิ่งที่ทำให้สมาชิกชมรมหันมาสนใจแนวคิดเพื่อการพึ่งตนเองจนเกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิต หันมาเริ่มลดรายจ่ายยิ่งกว่าการมุ่งหาทางเพิ่มรายได้ เริ่มหาพันธุ์ไม้ ไม้ผลชนิดต่างๆ มาปลูก เน้นทำอยู่ทำกิน มีความหลากหลาย นับเป็นจุดเริ่มต้นของการทำเกษตรผสมผสานมาตั้งแต่นั้น

- **จุลสาร**

เป็นสื่อกลางในการถ่ายทอดแนวคิด ทิศทาง นโยบาย กิจกรรม วิชาการและประสบการณ์ต่างๆ ระหว่างสมาชิก เนื้อหาที่น่าสนใจสำหรับสมาชิกคือรายงานประสบการณ์การใช้ยาสมุนไพรของสมาชิก และสัมภาษณ์หมอพื้นบ้าน ตำรับยาหลายขนานที่ได้รับการพิมพ์จะเป็นตำรับยาที่รู้จักและใช้กันอย่างกว้างขวางในหมู่สมาชิก

แต่การทำจุลสารต้องอาศัยกลุ่มสมาชิกที่เป็นข้าราชการในการจัดทำ ในระยะปี 2526 – 28 จุลสารที่ออกเป็นราย 2 เดือน ในปี 2529 ปรับเป็นราย 6 เดือน ช่วงหลังได้ปรับเป็นการออกจดหมายข่าวแทน

- **งานถวายความรู้พระ**

เป็นการประสานงานร่วมกับโรงพยาบาลกุดชุม โครงการสมุนไพรเพื่อการพึ่งตนเอง และภิกษุสงฆ์ที่เป็นผู้นำชุมชน ซึ่งการถวายความรู้แก่พระสงฆ์มีส่วนสนับสนุนให้เกิด “กลุ่มสงฆ์อาสาพัฒนา” ที่มีความกระตือรือร้นในการเผยแผ่พระศาสนาและพัฒนาชุมชน ในอำเภอกุดชุมประมาณ 20 รูป ที่มีการทำงานต่อเนื่องกับชมรมฯ วัดบางแห่งกลายเป็นศูนย์สมุนไพรและที่ศึกษาดูงาน และมีส่วนร่วมในการส่งเสริมการพึ่งตนเองตนเองด้านสุขภาพเพื่อป้องกันโรค อากาการปวดเมื่อย

- **กิจกรรมศึกษาดูงาน**

ในระยะแรกเป็นการดูงานในสถานที่ต่างๆ ในภาคตะวันออก เพื่อค้นหาทิศทางและกิจกรรมที่เหมาะสม และสอดคล้องกับเงื่อนไขของสมาชิก ผลที่ได้รับจากการดูงาน นำความคิดใหม่ๆ มาปรับใช้ในพื้นที่ เช่น การขยายสวนสมุนไพรจากโรงพยาบาลกุดชุมไปสู่วัดประชาชุมพล โดยมีโรงพยาบาลกุดชุมรับหมอพื้นบ้านมาเป็นลูกจ้างชั่วคราวมาดูแลสวนสมุนไพร และได้ตำรับยา “โคคลาน” แก่ปวดเอวปวดหลังจาก *ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม* มาใช้กันอย่างแพร่หลายในชุมชน ทำให้ลดการใช้ยาแก้ปวดหลังแผนปัจจุบันลงอย่างมาก หลายคนหันมาสนใจสมุนไพรอย่างจริงจังเมื่อใช้ตำรับยานี้รักษาแล้วได้ผล

- กิจกรรมสมุนไพรในชุมชน

เมื่อสรุปบทเรียนแล้วจึงพบว่ากิจกรรมการประชุมวิชาการไม่สอดคล้องกับเงื่อนไขชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านและสมาชิกเข้ามามีส่วนร่วมได้น้อย จึงปรับกิจกรรมออกมาให้มีลักษณะที่สมาชิกมีส่วนร่วมได้มากขึ้น เกิดเป็นกิจกรรมส่งเสริม “สวนสมุนไพรประจำหมู่บ้าน” ขึ้น โดยเลือกหมู่บ้านที่มีสมาชิกชมรมฯ อยู่ จัดเตรียมสถานที่ปลูกสมุนไพร และกำหนดวันให้สมาชิกนำต้นสมุนไพรมาจากสวนของชมรมทั้งในโรงพยาบาลและในวัดประชาชุมพลที่เพาะพันธุ์ไว้มาปลูกเป็นครั้งๆ รวมทั้งมีกิจกรรมให้ความรู้ สาธิตการทำยา และนำต้นสมุนไพร ซึ่งในช่วงแรกชาวบ้านให้ความสนใจเข้าร่วมกิจกรรมในวันงานดีมาก แต่ต่อมามีปัญหาเรื่องการดูแลรักษา

ปี 2528 ปรับกิจกรรมเป็น “โครงการสมุนไพรคู่ครัวเรือน” การปลูกสมุนไพรในสถานที่ของส่วนบุคคลทำให้ยากต่อการดูแลรักษา และไม่มีผลต่อการนำมาใช้ในระดับบุคคล จึงหันมาส่งเสริมให้สมาชิกปลูกไว้ใช้เองที่บ้าน โดยเริ่มที่บ้านโลกชุมพลและบ้านท่าลาดซึ่งมีความเข้มแข็งมาก จนกระทั่งมีชาวบ้านปลูกสมุนไพรไว้ในครัวเรือนและนำมาบำบัดรักษาโรคภัยที่เกิดขึ้นในครอบครัว

ปี 2529 ได้ทำการขยายกลุ่มเป้าหมายเพิ่มเป็น “กิจกรรมสมุนไพรสู่ชุมชน” มีหมู่บ้านเป้าหมายทั้งหมด 11 หมู่บ้าน โดยค่อยๆ เพิ่มขึ้นขึ้นปีละ 2 – 3 แห่ง มีการอบรมให้ความรู้ เน้นการสาธิตการทำยาสมุนไพรใช้เอง ให้ใช้จริง มีพันธุ์สมุนไพรให้ปลูก ต้มยาสมุนไพรดื่มตลอดงาน โดยเฉพาะสูตร “โคคลาน” ผนวกร่วมกับการแสดงพื้นบ้านที่ผสานความบันเทิงกับความรู้เป็นสื่อ เช่น ลำกลอนที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับสมุนไพร การแสดง “พญาแดงร้องไห้” เพื่อให้ความรู้ถึงสรรพคุณของสมุนไพรวางจัดที่แก้พิษสารเคมีทางการเกษตรตกค้าง

ต่อมากิจกรรมนี้ได้พัฒนาไปอยู่ในรูป “คาราวานสมุนไพร” ในปี 2533 ซึ่งดัดแปลงจากรูปแบบของรถเร่ขายหนังสือกลางแปลงขายยา แต่ยึดหลักใช้ความบันเทิงสอดแทรกสาระแก่ผู้ชม หลีกเลี่ยงการให้ความรู้รูปแบบทางการ เพื่อสร้างความประทับใจและง่ายต่อการจดจำสาระที่แฝงอยู่

2. การขยายฐานกิจกรรมในแนวระนาบ

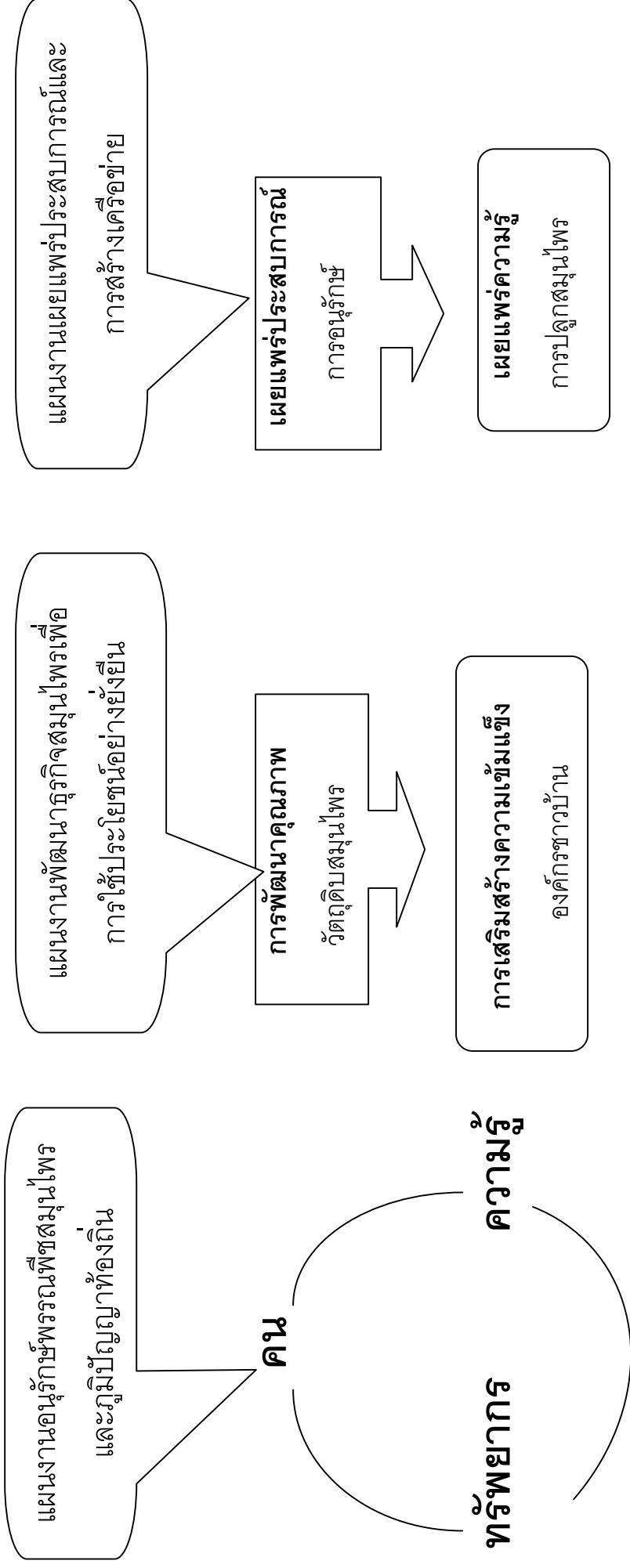
กิจกรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นส่งผลให้ชุมชนมีการใช้สมุนไพรอย่างกว้างขวางและเพิ่มมากขึ้น เช่น ที่บ้านโลกชุมพลพบว่ามีสถิติมูลค่าการสั่งซื้อยาแผนใหม่ลดลงจาก 12,000 บาท ในปี 2525 เหลือเพียง 3,000 บาทในปี 2529

จากการประเมินผลจากบทเรียนของชมรม สมาชิกบางกลุ่มของชมรมเห็นว่าสมาชิกสามารถใช้สมุนไพรต่างๆ รักษาโรคที่พบบ่อยได้ครอบคลุมเป็นที่น่าพอใจ และต้องการขยายกิจกรรมให้สามารถพึ่งตนเองในด้านอื่นๆ โดยเฉพาะด้านเศรษฐกิจในการทำอยู่ทำกิน ตามแนวคิดการเกษตรแบบพึ่งตนเองของผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม ในพื้นที่ของตน โดยเริ่มหาพันธุ์ไม้ที่หลากหลายมาปลูกตั้งแต่ปี 2528 ดังนั้น ตั้งแต่ปี 2529 เป็นต้นมา คนที่สนใจเรื่องการเกษตรผสมผสานได้แผ่ขยายวงเพิ่มขึ้น จนถึงปี 2532 ชมรมจึง

ขยายกิจกรรมครอบคลุมเรื่อง “เกษตรผสมผสาน” การจัด “ผ้าป่าพันธุ์ไม้สู่ชาวอีสาน” เพื่อระดมทุนมาตั้ง เป็น “กองทุนผ้าป่าพันธุ์ไม้และการพัฒนาแหล่งน้ำ” เพื่อสนับสนุนการเกษตรผสมผสาน ต่อมาแนวคิด เกษตรกรรมธรรมชาติของฟุญโอะกะ ได้สร้างกระแสให้ชุมชนเห็นความสำคัญของการทำเกษตรธรรมชาติ ปลอดภัยและมี ยิงทำให้ภาพของเกษตรผสมผสานชัดเจนมากยิ่งขึ้น

ปี 2533 ชมรมจัดกิจกรรม “อนุรักษ์ป่าชุมชน” เป็นครั้งแรกที่บ้านหนองแคน ด้วยเห็นว่าสมุนไพร และป่าเป็นของคู่กัน และป่าก็เป็นชีวิตของชุมชน ต่อมาได้ขยายการอนุรักษ์ป่าให้ครอบคลุมออกไปในพื้นที่อื่น ๆ เช่น ป่าดอนปู่ตาของหมู่บ้านต่างๆ ป่าอนุรักษ์ของชมรมฯ ที่บ้านสุขเกษมจำนวน 21 ไร่ ป่า อนุรักษ์บ้านน้อมเกล้า อำเภอเลิงนกทา

ศูนย์สุขภาพและพัฒนาวิถีชีวิตชุมชนไพร่ชนวนวัดท่าลาด

โครงสร้างการทำงานศูนย์สุขภาพวิถีตลาด

กลุ่มงานล้าง ตาก และการบรรจุ

- นางระเบียบ พันธุ์เลิศ
- นางบุญยัง เวฬุณารักษ์
- นางฐิติ แก่นจำปา
- นางบัวผัน เวฬุณารักษ์

กลุ่มงานรับซื้อวัตถุดิบสด และแห้ง

- นางชนทอง แก่นจำปา
- นางสม สุภาพ

กลุ่มงานการบด และร่อนยา

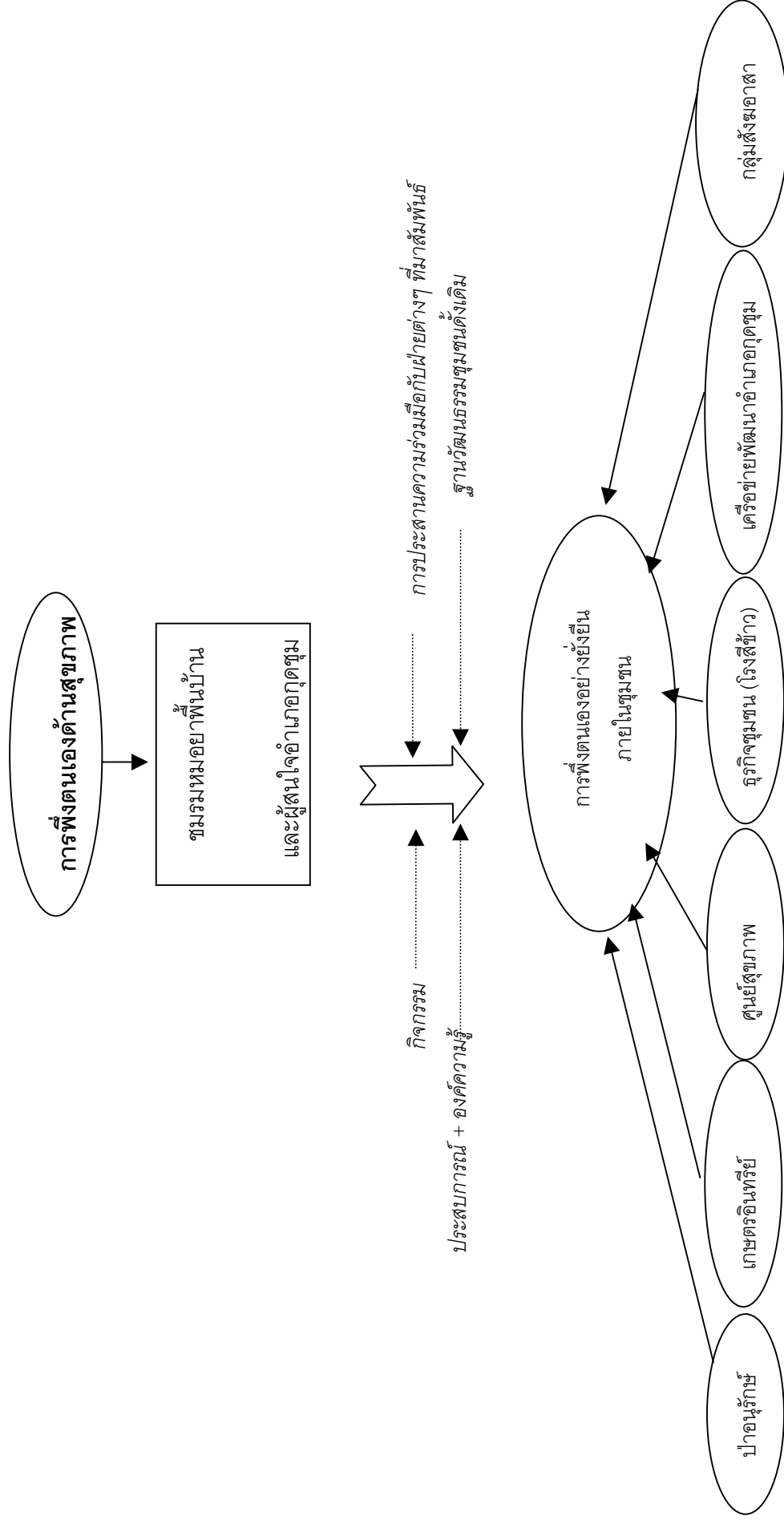
- นางทองคำ ทองน้อย
- นางปี เวฬุณารักษ์
- นางบัวสอน เวฬุณารักษ์
- นางรำไพ พันธุ์เลิศ

กลุ่มงานผลิตยาสำเร็จรูป

- นางพรมมา ศรีมันตะ
- นางอัมพร แก่นจำปา
- นางมาลี แก่นจำปา
- นางวราภรณ์ แสงโชติ
- นางหนูพิน เทียงดี
- นางสีดา บัวเพชร

แผนภาพการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของชมรมหมอยาพื้นบ้านฯ เพื่อนำไปสู่การแก้ปัญหาภายในชุมชนอย่างยั่งยืน

3. การก่อตั้งศูนย์สุขภาพและพัฒนาวัตถุดิบสมุนไพรชุมชน

เมื่อชาวบ้านมีความรู้และความตื่นตัวในการใช้สมุนไพรกันมาก จึงได้มีการพัฒนาจากการใช้สมุนไพรมาสู่การแปรรูปเป็นยาเพื่อการใช้ที่สะดวกขึ้น ทั้งยังส่งเสริมให้ชาวบ้านเก็บสมุนไพรเป็นวัตถุดิบจำหน่ายเพื่อเป็นรายได้เสริมในครอบครัวและชุมชน จึงได้มีการจัดตั้งขึ้นเป็นศูนย์สุขภาพและพัฒนาสมุนไพรชุมชนวัดท่าลาดขึ้นในปี 2535 โดยการสนับสนุนของสถาบันการแพทย์แผนไทยและมูลนิธิสุขภาพไทย

4. เป้าหมายของศูนย์ฯ

1. ส่งเสริมการเพาะ ขยายพันธุ์ และปลูกสมุนไพรเพื่อใช้และจำหน่ายเป็นรายได้เสริมในชุมชน
2. เป็นแหล่งรับซื้อวัตถุดิบจากสมาชิกในหมู่บ้านเป้าหมาย
3. รวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับสมุนไพรในท้องถิ่น เพื่อเผยแพร่และส่งเสริมให้เกิดการใช้สมุนไพรในการดูแลสุขภาพ
4. ส่งเสริมการอนุรักษ์สมุนไพรและการใช้ทรัพยากรธรรมชาติเพื่อให้เกิดความยั่งยืน

5. วัตถุประสงค์

1. ส่งเสริมการปลูกและขยายพันธุ์สมุนไพรในพื้นที่เป้าหมาย 13 หมู่บ้าน เพื่อการใช้ในครัวเรือนและชุมชน นอกจากนี้ยังจำหน่ายเป็นวัตถุดิบสมุนไพร ซึ่งจะช่วยให้ชาวบ้านมีรายได้เสริมในครอบครัว และส่งเสริมการอนุรักษ์สมุนไพรที่เริ่มหายากขึ้นหรือใกล้สูญพันธุ์ สมุนไพรที่ส่งเสริมให้ปลูก ได้แก่

- สมุนไพรที่เป็นพืชเศรษฐกิจ เช่น โคคลาน รวงจืด เสดดพังพอนตัวเมีย เพชรสังฆาต ฟ้าทะลายโจร บอระเพ็ด ฯลฯ
- สมุนไพรที่เป็นอาหารพื้นบ้าน เช่น เพกา บัวบก ชะพลู ตะไคร้ ข่า ยอ สะเดา ฯลฯ
- สมุนไพรใกล้สูญพันธุ์หรือควรอนุรักษ์ เช่น มะหาด ปิบ มะตูม สมอไทย มะขามป้อม ฯลฯ

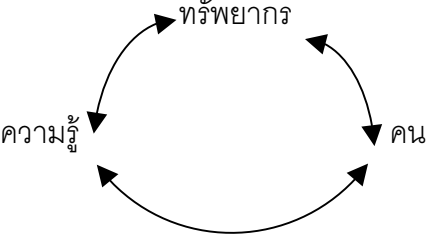
2. การแปรรูปสมุนไพร สมุนไพรที่ชาวบ้านปลูกจะมีการเก็บเป็นวัตถุดิบสมุนไพรเพื่อจำหน่ายสู่ตลาดทั้งในส่วนท้องถิ่นและในกรุงเทพฯ สมุนไพรบางชนิดจะนำมาแปรรูปเพื่อการใช้ที่สะดวกขึ้น ทั้งในรูปของยาผง ยาลูกกลอน ยาบรรจุแคปซูล น้ำมัน ยาขง เป็นต้น การจำหน่ายวัตถุดิบสมุนไพรและการแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์สมุนไพร จะเน้นที่ระยะเวลาการเก็บที่เหมาะสม ความสะอาด และการแปรรูปที่ได้คุณภาพ เพื่อให้ได้ผลิตภัณฑ์สมุนไพรที่ได้มาตรฐานที่เหมาะสม

3. การเผยแพร่ความรู้และการให้บริการทางสุขภาพต่างๆ ปี ศูนย์สุขภาพฯจะอบรมเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับการดูแลสุขภาพและการใช้สมุนไพรให้แก่ชาวบ้านในหมู่บ้านเป้าหมาย เพื่อขยายสมาชิก นอกจากนี้ยังมีบริการการอบสมุนไพรและการนวดไทยให้แก่ผู้สนใจมารับบริการในศูนย์ฯ ทุกวันพระและในเทศกาลต่างๆ

4. การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับสมุนไพร ศูนย์สุขภาพฯ โดยความร่วมมือกับมูลนิธิสุขภาพไทย ได้มีการดำเนินการวิจัยหาอายุยาที่เหมาะสมของใบเสลดพังพอน ซึ่งจะเป็นฐานในการพัฒนาการใช้สมุนไพรให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้นในอนาคต

5. การส่งเสริมการอนุรักษ์สมุนไพรและพื้นพืชมิปัญญาพื้นบ้าน โดยการสำรวจข้อมูลภูมิปัญญาพื้นบ้านในการดูแลสุขภาพ การใช้สมุนไพรของหมอพื้นบ้าน รวมทั้งการสำรวจพรรณพืชสมุนไพรที่พบในป่าชุมชนและป่าธรรมชาติใกล้เคียง เพื่อรณรงค์ให้ชาวบ้านตระหนักในคุณค่าและความสำคัญของทรัพยากรธรรมชาติและความเป็นในการอนุรักษ์สมุนไพรและพื้นพืชมิปัญญาพื้นบ้าน

6. แผนกิจกรรมของศูนย์ฯ

แผนงาน	สิ่งที่ต้องบรรลุ
1. ด้านงานอนุรักษ์สมุนไพรและส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่น 1.1 การจัดการทรัพยากรและการอนุรักษ์พรรณพืช 1.2 การรวบรวมความรู้และการฟื้นฟูภูมิปัญญาพื้นบ้าน 1.3 คน	● มีการสำรวจพื้นที่ป่าธรรมชาติ 1 พื้นที่ มีการรวบรวมชื่อสมุนไพรประมาณ 202 ชนิด ขณะนี้กำลังสำรวจปริมาณในแต่ละชนิด ● มีป่าชุมชนเป็นเขตอนุรักษ์พันธุ์สมุนไพรและมีการดูแลจากชาวบ้าน, อบต. ● มีการปลูกขยายพันธุ์สมุนไพรเพิ่มเติมในป่าชุมชนเพิ่มเติมทุกปี ● เก็บรวบรวมพันธุ์พืชพื้นบ้าน ขยาย และกระจายพันธุ์เพื่อส่งเสริมการปลูกให้กลุ่มสมาชิกเป้าหมาย ● รวบรวมความรู้การรักษาโรคและการใช้สมุนไพรจากหมอชาวบ้าน 13 คน ใน 13 หมู่บ้านเป้าหมาย ● รวบรวมความรู้ในการใช้สมุนไพรและอาหารที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมและการดูแลสุขภาพ ● จัดระบบและการพัฒนาองค์ความรู้พื้นบ้าน ● คัดเลือกตำรายาที่เหมาะสมกับชุมชนเพื่อนำใช้ในศูนย์สุขภาพและเผยแพร่ในชุมชน ● จัดคาราวานสมุนไพรเพื่อเผยแพร่ความรู้สมุนไพรสู่ชุมชนทุกปี ● รวมกลุ่มหมอชาวบ้าน 13 คน เพื่อแลกเปลี่ยนความรู้ ● อบรรมเสริมความรู้หมอนวดและรวมกลุ่มหมอนวดในชุมชน ปัจจุบันมีหมอนวดประมาณ 5 คน ● มีศูนย์บริการการรักษาแบบพื้นบ้าน เช่น การอบนวด และการรักษาโรค ฯลฯ ทุกวันพระ ● จัดกลุ่มแลกเปลี่ยนความรู้และการศึกษาดูงาน ● อบรรมเสริมความรู้ในการผลิตสมุนไพร